

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLER ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLER BİLİM DALI

ÇAĞDAŞ ORTADOĞU ROMANINDA
İRAK- İRAN SAVAŞI VE YOKSULLUK TEMASI:
ARAPÇA *ES-SEBİLİYYÂT* VE FARŞÇA *DÂ* ROMANLARININ
ANLATIBİLİMSEL KARŞILAŞTIRILMASI

DOKTORA TEZİ

Neşe ERBAŞ

İstanbul
Eylül-2025

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLER ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLER BİLİM DALI

ÇAĞDAŞ ORTADOĞU ROMANINDA
İRAK- İRAN SAVAŞI VE YOKSULLUK TEMASI:
ARAPÇA *ES- SEBİLİYYÂT* VE FARŞÇA *DÂ* ROMANLARININ
ANLATIBİLİMSEL KARŞILAŞTIRILMASI

DOKTORA TEZİ

Neşe ERBAŞ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Hüseyin YAZICI

İstanbul

Eylül-2025

TEZ ONAY SAYFASI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Temel İslam

Bilimleri Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Hüseyin YAZICI .....

Üye Prof. Dr. Recep CİCİ .....

Üye Prof. Dr. Ali BULUT .....

Üye Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TEMİMİ .....

Üye Dr. Öğr. Üyesi Nurgül KARAHAN .....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**Çağdaş Ortadoğu Romanında İran-İrak Savaşı ve Yoksulluk Teması: Arapça *es-Sebilyyât* ve Farsça *Dâ* Romanlarının Anlatıbilimsel Karşılaştırılması**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Neşe ERBAŞ

ÖN SÖZ

Bu doktora çalışması, Ortadoğu'nun yakın tarihinde derin izler bırakan Irak-İran Savaşı'nı edebiyat üzerinden anlamaya yönelik bir çabanın ürünüdür. Çalışmanın merkezinde, savaş ve yoksulluk temalarının çağdaş Arap ve Fars edebiyatındaki yansımaları yer almakta; bu bağlamda İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı Arapça romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı Farsça eseri karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu çalışma, 1980-1988 yılları arasında yaşanan Irak-İran Savaşı'nın çağdaş Ortadoğu romanına yansımalarını, özellikle savaş ve yoksulluk temaları ekseninde incelemeyi amaçlamaktadır. Ele alınan romanlar, savaşın etkilerini yalnızca bireysel travmalarla sınırlı tutmayıp, kadınlar, çocuklar ve sivil halk üzerinden toplumsal düzeyde de görünür kılmaktadır. Bu yönüyle, edebiyatın yalnızca estetik bir üretim alanı değil, aynı zamanda tarihsel tanıklık işlevi gören bir bellek mekânı olarak işlevselleştiği görülmektedir. İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin otobiyografik anlatısı *Dâ*, savaşın bireysel ve toplumsal düzeyde yarattığı etkileri, dönüştürücü bir deneyim olarak ele alır. Bu çalışma, söz konusu iki eseri tarihsel bağlamları, toplumsal arka planları ve estetik yaklaşımları çerçevesinde karşılaştırmalı bir okumaya tabi tutarak, savaşın bellekteki izdüşümlerini ve kültürel aktarım biçimlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Her iki metin de savaşın yalnızca fiziksel bir yıkım değil, aynı zamanda anlatı yoluyla yeniden inşa edilen bir hafıza mekânı olduğunu ortaya koyar. Bu tez, edebiyatın tarihsel travmaların hafızalaştırılmasındaki ve kolektif kimliğin inşasındaki işlevini temel bir sorunsal olarak ele almaktadır. Anlatıların, bireysel deneyimleri kolektif belleğe dönüştürme kapasitesi, yalnızca geçmişin temsilini değil, aynı zamanda toplumsal aidiyetlerin ve kimlik biçimlenmelerinin yeniden üretimini de mümkün kılar. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ*, yalnızca bireysel birer anlatı olmanın ötesinde, İran ve Irak toplumlarının savaş karşısındaki direniş biçimlerini, kadın merkezli bakış açılarıyla gözler önüne seren güçlü edebi metinler olarak ele alınmaktadır. Çalışma kapsamında ayrıca, 1980-1988 yılları arasında süren İran-İrak Savaşı'nın tarihsel zemini de kapsamlı şekilde incelenmiştir. Savaş öncesi dönemde İran ve Irak'ın siyasi yapıları, ekonomik koşulları ve toplumsal dengeleri analiz edilmiş; savaşın patlak vermesine neden olan dinamikler, cephe gerisindeki gelişmeler, uluslararası müdahaleler ve savaşın kısa ve uzun vadeli sonuçları ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

Neşe ERBAŞ İstanbul- 2025

ÖZET

ÇAĞDAŞ ORTADOĞU ROMANINDA IRAK-İRAN SAVAŞI VE YOKSULLUK TEMASI: ARAPÇA *ES-SEBİLİYYÂT* VE FARŞÇA *DÂ* ROMANLARININ ANLATIBİLİMSEL KARŞILAŞTIRILMASI

Neşe ERBAŞ

Doktora, Temel İslam Bilimleri

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hüseyin YAZICI

Eylül, 2025- 324 + XVI sayfa

Bu çalışma, karşılaştırmalı edebiyat yöntemiyle ele alınarak iki farklı edebi eseri savaşın kadınlar, çocuklar ve siviller üzerindeki yıkıcı etkilerini nasıl temsil ettiğini incelemektedir. *Dâ* adlı eser, İranlı bir kadının tanıklığı üzerinden savaşın bireysel psikoloji ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini gözler önüne sererken, *es-Sebiliyyât* adlı roman, yaşlı bir Iraklı kadının gözünden savaşın kırsal yaşamı ve iç göçü nasıl şekillendirdiğini edebi bir anlatıya dönüştürmektedir. Her iki romanda kadın karakterlerin anlatının merkezine yerleştirilmesi, savaşın yalnızca cephelerle sınırlı olmadığını; aynı zamanda ev içi mekânlarda, aile yapısında ve gündelik yaşantıda sürdüğünü göstermektedir. Kadın bedeni ve belleği, savaşın kolektif hafızadaki izlerini taşıyan bir anlatı zemini hâline gelirken, bireysel deneyimler, kuşaklararası bir hafıza aktarımına dönüşmektedir. Tez ayrıca savaşın tarihsel arka planına odaklanarak İran ve Irak'ın siyasi, ekonomik ve toplumsal dönüşümlerini değerlendirmekte; bu ülkeler arasındaki çatışmaların gerekçeleri, seyri ve sonuçlarını sosyo-politik bir çerçevede ele almaktadır. Uluslararası müdahalelerin bölgedeki insani krizi derinleştirdiği vurgulanarak, edebiyatın yalnızca bir estetik ifade biçimi değil; aynı zamanda tanıklık, direniş ve toplumsal hafıza üretme aracı olduğu savunulmaktadır. Arap ve Fars edebi gelenekleri arasındaki karşılaştırmalı okuma, kadın merkezli bir savaş anlatısının nasıl şekillendiğini ortaya koyarken; savaşın sadece stratejik ve politik bir olgu değil, aynı zamanda uzun vadeli bireysel ve toplumsal travmaların kaynağı olduğunu da göstermektedir. Bu bağlamda, çalışma yalnızca çatışma süreçlerini değil; savaşın

gündelik hayata, duygusal yaşama ve zihinsel sürekliliğe etkisini de göz önünde bulundurarak, askeri tarihin ötesinde insan merkezli bir anlatım önermektedir.

Anahtar Kelimeler: İran-Irak savaşı, savaş edebiyatı, çağdaş Arap romanı, Fars romanı.

ABSTRACT

THE IRAQ-IRAN WAR AND THE THEME OF POVERTY IN CONTEMPORARY MIDDLE EASTERN NOVELS: A NARRATOLOGICAL COMPARISON OF ARABIC ES-SEBÎLIYYÂT AND PERSIAN DA NOVELS

Neşe ERBAŞ

Ph. D. Basic Islamic Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Hüseyin YAZICI

September, 2025- 324 + XVI pages

This study uses comparative literature methods to examine how two different literary works represent the devastating effects of war on women, children, and civilians. The work titled *Dâ* reveals the effects of war on individual psychology and social structure through the testimony of an Iranian woman, while the novel *es-Sebîliyât* transforms the way war has shaped rural life and internal migration into a literary narrative through the eyes of an elderly Iraqi woman. In both novels, the placement of female characters at the center of the narrative shows that war is not limited to the front lines, but also continues in domestic spaces, family structures, and everyday life. The female body and memory become a narrative ground that carries the traces of war in the collective memory, while individual experiences are transformed into intergenerational memory transfer. The thesis also focuses on the historical background of the war, evaluating the political, economic, and social transformations of Iran and Iraq, and addressing the reasons, course, and consequences of the conflicts between these countries within a socio-political framework. Emphasizing that international interventions have deepened the humanitarian crisis in the region, the thesis argues that literature is not only an aesthetic form of expression but also a means of witnessing, resistance, and producing social memory. A comparative reading of Arab and Persian literary traditions reveals how a female-centered narrative of war has taken shape, while also showing that war is not only a strategic and political phenomenon, but also a source of long-term individual and social trauma. In this context, the study goes beyond military history to propose a human-centered narrative

that takes into account not only the processes of conflict but also the impact of war on daily life, emotional life, and mental continuity.

Keywords: Iran–Iraq War, War Literature, Contemporary Arabic Novel, Persian Novel.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
IRAK-İRAN SAVAŞININ ARKA PLANI	5
1.1. Irak Siyasî Hayatına Genel Bir Bakış	5
1.2. Osmanlı Mirası ve İngiliz Mandası (1920 -1932).....	5
1.3. Osmanlı Yönetimi ve Irak'ın Sosyal Yapısı	6
1.4. Dünya Savaşı ve İngiliz İşgali.....	7
1.5. Osmanlı Mirasından İngiliz Mandasına Geçişin Etkileri.....	8
1.6. Kral Faysal ve Irak Krallığı'nın Kuruluşu	8
1.7. Mandanın Sona Ermesi ve Bağımsızlık	10
1.8. Monarşiden Cumhuriyete Geçiş (1932-1958).....	10
1.9. Ba'as Partisi ve Saddam Hüseyin Dönemi (1968-2003).....	11
1.9.1. Temmuz 1979	11
1.9.2.Eylül 1980: İran-Irak Savaşı	12
1.9.3. Temmuz 1982: Düceyli Katliamı.....	14
1.9.4. Mart 1988: Halepçe Kimyasal Saldırısı	15
1.9.5. Ağustos 1990: Kuveyt'in İşgali	16
1.9.6. Ağustos 1990: Ekonomik Yaptırımlar ve Abluka.....	18
1.9.7. Mart 1999 Basra İntifadası.....	20
1.10. Mart 2003: Amerikan İşgali	22
1.10.1. Aralık 2006: Saddam Hüseyin'in İdamı	24
1.10.2. Mezhepsel Yakınlaşma Politikaları, Şiiliğin Yayılması ve Irak'ta Mezhep Dinamiklerinin Dönüşümü	25
1.10.3.Irak'taki Mezhep Çatışmalarının Tarihsel Aşamaları	27

1.10.4. Mezhepsel Gerilimlerin Derinleşmesi: Kültürel Söylem, İşgal ve Bölgesel Denge Eksikliği	28
1.10.5. Güncel Irak Gerçekliği Üzerinde Tarihsel Süreçlerin Etkisi	30
1.11.İran'ın Siyasi Yapısı ve Şiileşme Süreci.....	31
1.11.1. 1979 Devrimi ve Şiilik Temelli Siyasi Düzenin Kuruluşu	32
1.11.2.Humeyni'nin Liderliği ve Velayet-i Fakih Modeli	33
1.11.3. Şiiliğin Devlet İdeolojisine Dönüşmesi	34
1.11.4. Savaş, Ekonomik Yoksulluk ve Toplumsal Dönüşüm.....	34
1.11.5. 1978–1979 İran Devrimi Sürecinde Dış Müdahaleler, İç Siyasi Kriz ve Muhalefetin Yükselişi.....	35
1.11.6. İç Siyasi Hamleler ve Muhalefetin Güçlenmesi.....	36
1.11.7.Dinî Liderlik ve Humeyni Faktörü.....	37
1.11.8.İran'da 1979 İslam Devrimi ve Velayet-i Fakih'in Siyasi Kurumsallaşması	38
1.11.9. Humeyni'nin İran'a Dönüşü ve Geçici Hükümet	38
1.11.10. Şii Siyasi Düşüncesinde Velayet-i Fakih ve İmamet Doktrini.....	39
1.11.11. Mezhepsel ve Toplumsal Dönüşüm.....	39
İKİNCİ BÖLÜM	44
1980- 1988 İRAN- IRAK SAVAŞI'NIN GENEL SEBEPLERİ.....	44
2.1.İran- Irak Savaşı Öncesi İki Devlet Arası İlişkiler.....	45
2.2. İran ve Irak'ın Tarihsel İlişkileri	46
2.3. Modern Dönemde İran- Irak İlişkileri.....	46
2.4. Son Otuz Yılda İran- Irak İlişkileri	47
2.5. 1980-1988 İran-Irak Savaşı.....	47
2.6. Saddam Hüseyin Rejiminin Sonrası ve İran- Irak Yakınlaşması.....	50
2.7. İki Ülkenin Jeopolitik Konumu.....	50
2.8. Irak-İran İlişkilerinin Temelleri	51
2.9.İran-Irak Sınırlarının Tarihsel Gelişimi	52
2.10. 1937 Antlaşması ve Şattü'l-Arap Su Yolu Sorunu	53
2.11. 1914 Sonrası İran-Irak Sınırlarının Belirlenmesi ve Mevcut Gelişmeler	54
2.11.1. Milletler Cemiyeti ve 1937 Sınır Antlaşması	55
2.11.2. Bağdat Paktı (1955) ve İki Ülke Arasındaki Bölgesel İttifak Dinamikleri ve Paktın Ortaya Çıkışı	56

2.11.3. 1960’larda ve 1970’lerde İran-İrak Gerilimleri	59
2.11.4. 1958 Irak Devrimi Sonrası Ba’as Partisi'nin Yükselişi ve İran Karşısı Politikalar.....	60
2.11.5. İran’ın Irak Kürtlerine Desteği ve 1975 Cezayir Anlaşması.....	63
2.11.6. İran Şahı’nın Batı Yanlısı Politikaları ve Irak’ın Sovyetler ile Yakınlaşması	65
2.12. Savaş Edebiyatı	68
2.12.1. Savaş ve Edebiyat	68
2.12.2. Arap Savaş Edebiyatı	70
2.12.3. Savaş Edebiyatının Arap Kültüründeki Yeri.....	71
2.12.4. Arap Savaş Edebiyatı: Tematik ve Anlatı Yapıları Bağlamında Genel Bir Değerlendirme.....	73
2.12.5. Arap Savaş Edebiyatı: Kuramsal ve Tematik Bir İnceleme.....	75
2.12.6. Arap Savaş Edebiyatında Temel Temalar	76
2.12.6.1. Anlatının Yapısal Özellikleri	76
2.12.6.2. Disiplinler Arası Yaklaşımlar ve Anlatıbilim	77
2.12.7. İran Savaş Edebiyatı.....	78
2.12.8. İran Savaş Edebiyatı: Tarihsel Arka Plan ve Temalar	80
2.12.9. Direniş Edebiyatının Kökenleri	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM .....

***ES-SEBİLİYYÂT* ROMANININ ANLATIBİLİMSEL AÇIDAN**

DEĞERLENDİRİLMESİ.....

3.1. <i>es-Sebîliyyât</i> Romanı.....	87
3.2. Romanın Kimliği.....	90
3.3. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü.....	91
3.4. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısı	92
3.5. Romandaki Olaylar ve Olay Örgüsü	94
3.5.1. Olay Örgüsünün Yapısal Özellikleri	95
3.6. <i>Zaman Kurgusu: Geri Dönüşler ve Rüya</i>	97
3.7. Romanlardaki Şahıslar	98
3.8. Baş Karakter (Özne ve Karşı Özne).....	100
3.9. Karşı Özne (Antagonist): Savaş ve Devlet Otoritesi.....	100
3.10. Zaman ve Bellek	101

3.10.1. Anlatı Bilim Teknikleriyle Çözümleme.....	101
3.11. Yardımcı Karakterler ve Anlatı Bilimsel İşlevleri.....	102
3.11.1. Anlatı Bilim Teknikleriyle Bağlantılar	104
3.12. Dekoratif Şahıslar (Figüranlar)	104
3.13. Romandaki Mekânlar	106
3.13.1. Romandaki Zaman Yapısının Anlatıbilimsel Analizi: <i>es-Sebîliyyât</i> Romanı.....	109
3.14. Romandaki Fikri / Tematik Unsurları	112
3.14.1. Anlatıcının Ağzından Romandaki Fikrî ve Tematik Unsurların Anlatıbilimsel Çözümlemesi	114
3.14.2. Romandaki Kişilerin Ağzından.....	117
3.15. Savaş ve Yoksulluğun Sebep Olduğu Kötüye Gidiş Kurgusu (Felaket, Olumsuz Değişim).....	120
3.16. Romandaki Şahısların Değerlendirilmesi	123
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	126
<i>DÂ</i> ROMANININ ANLATIBİLİMSEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	126
4.1. <i>Dâ</i> Romanı	126
4.2. <i>Dâ</i> Romanı'nın Kimliği	129
4.3. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü.....	130
4.3.1. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü.....	132
4.3. Romandaki Olaylar ve Olay Örgüsü	133
4.3.1. Romandaki Olaylar ve Olay Örgüsü	135
4.3.2. Olay Örgüsünün Acı Teması Açısından Analizi.....	136
4.3.3. <i>Dâ</i> Romanın Olay Örgüsünün Yapısal Özellikleri	138
4.4. <i>Dâ</i> Romanında Zaman Kurgusu.....	140
4.5. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısı	143
4.6. Romanlardaki Şahıslar	144
4.7. Baş Karakterin Konumu (Özne ve Karşı-Özne Açısından <i>Dâ</i> Romanı).....	154
4.8. Zaman ve Bellek İlişkisi.....	155
4.8.1. Belleğin Anlatıyı Şekillendiren Yapıcı Gücü	155
4.8.2. Zamanın Bellekle Bükülmesi: Doğrusal Olmayan Anlatı	155
4.8.3. Zamanın Psikolojik Katmanları: İçsel ve Takvimsel Zaman.....	156
4.8.4. Travma ve Bellek: Zamanın Dairesel Yapısı.....	156

4.8.5. Belleğin Zamanı Parçalaması: Analepsis ve İteratif Yapılar	156
4.8.6. Belleğin Dayanılmaz Ağırlığı: Zamanın Bedensel ve Ruhsal Etkileri ..	157
4.8.7. Belleğin Zamanı, Zamanın Belleği	157
4.9. <i>Dâ</i> Romanında Yardımcı Karakterler, Anlatı Yapısı İçinde Bellek, Kimlik ve İdeolojinin İnşası	157
4.9.1. Yardımcı Karakterlerin Anlatı Yapısındaki İşlevleri.....	158
4.9.2. Kimliğin İnşasında Temel Dayanak olarak Baba.....	158
4.9.3. Belleğin Duygusal Yankıları olarak Kardeşler	158
4.9.4. Toplumsal Yardımcı Karakterler: Belleğin Kolektifleşmesi	158
4.9.5. Anlatısal Denge Unsurları: Fonksiyonel Karakterler.....	159
4.9.6. Askerler ve Kurumsal Figürler	159
4.9.7. Yardımcı Karakterlerin Zaman ve Mekânla Etkileşimi	159
4.10. <i>Dâ</i> Romanında Dekoratif Şahıslar (Figüranlar): Anlatıbilimsel İşlev ve Yapısal Derinlik	160
4.10.1. Figüranların Tanımı ve Kuramsal Çerçeve	160
4.10.2. <i>Dâ</i> Romanında Figüranların Tematik İşlevleri	160
4.10.3. Figüranların Psikolojik İşlevi: Anlatıcının Ruh Haline Ayna Tutmak.....	161
4.10.4. Figüranların Anlatı Yapısındaki Mekânsal ve Simgesel İşlevleri.....	161
4.10.5. Figüranların Sessizliği: Anlatıdaki Kontrastı Derinleştirmek.....	161
4.10.6. Figüranlar Anlatının Görünmez Belkemiği	162
4.11. <i>Dâ</i> Romanında Mekânların Anlatıbilimsel İşlevi: Anlatının Topografyası.....	162
4.11.1. Mekânın Anlatı İçindeki Rolü.....	162
4.11.2. Ana Mekânların Anlatıbilimsel Analizi	163
4.11.3. Mekân ve Anımsama: Topografik Bellek	163
4.11.4. Mekânın İdeolojik Katmanı: Aidiyet ve Direniş.....	164
4.11.5. Anlatı Zamanıyla Mekân Arasındaki Etkileşim.....	164
4.11.6. Mekânın Sessiz Gücü	164
4.12. <i>Dâ</i> Romanında Zamanın Anlatıbilimsel İşlevi	164
4.12.1. Fabula–Sujet Ayrımı	165
4.12.2. Analepsis (Geriye Dönüşler): Belleğin Zamanı Kırmaması.....	165
4.12.3. Prolepsis (İleriye Sıçramalar): Kaygı ve Beklentinin Zamanı	165
4.12.4. İçsel Zaman ile Takvimsel Zamanın Ayrışması.....	166

4.12.5. Zamanın Süresi: Hızlandırmalar ve Yavaşlatmalar	166
4.12.6. İteratif Zaman: Tekrarlı Yaşantıların Temsili	166
4.12.7. Dairesel Zaman: Geçmişin Geleceği Yutması	166
4.12.8. Epifaniler: Zamanın Donduğu Aydınlanma Anları.....	167
4.12.9. Zamanın İdeolojik Katmanı	167
4.13. <i>Dâ</i> Romanında Anlatıcının Ağzından Fikrî ve Tematik Unsurlar	167
4.13.1. Tematik Derinlik: Anlatıcının Sesinde Gizli Yapılar.....	167
4.13.2. Anlatıcının Söylemi: Duygusal ve İdeolojik Yük.....	168
4.13.3. Anlatı Stratejisi: Özdeşleşme ve Tanıklık.....	168
4.13.4. Temaların Anlatıcı Üzerinden Yoğunlaşması.....	168
4.13.5. Anlatı Zamanı ve Bilinç Akışı	169
4.13.6. Anlatıcının Tematik Anlatı Rolü.....	169
4.14. <i>Dâ</i> Romanında Kişilerin Ağzından.....	169
4.14.1. Anlatı İçinde Kişi Söylemlerinin İşlevleri	169
4.14.2. Karakterlerin Sesleri Aracılığıyla Tematik Yoğunluk	170
4.14.3. Diyalogun Anlatı Zamanını Esnetici Rolü.....	170
4.14.4. Kişi Söylemlerinin Duygusal ve Dramatik İşlevleri	171
4.14.5. Karakter Diyaloglarının Anlatıbilimsel Değeri.....	171
4.15. <i>Dâ</i> Romanında Savaş ve Yoksulluğun Sebep Olduğu Kötüye Gidiş	
Kurgusu	171
4.15.2. Savaşın Başlamasıyla Kırılma Noktası	172
4.15.3. Savaş ve Yoksulluğun Anlatıdaki Temsil Biçimleri.....	172
4.15.4. Mekânsal Dönüşüm: Evden Sığınağa, Şehirden Enkaz Alanına	172
4.15.5. Psikolojik Degradasyon ve İçsel Çöküş.....	173
4.15.6. Anlatıcı Sesin Felaketle Kurduğu Bağ.....	173
4.15.7. Yoksullukla Derinleşen Felaketin Toplumsal Boyutu	173
4.15.8. Yoksulluk ve Kötüye Gidişin Anlatı Yapısına Etkisi	173
4.16. <i>Dâ</i> Romanındaki Şahısların Anlatıbilimsel Açından İşlevsel Analizi.....	174
4.16.1. Anlatıcı (Ana Kahraman / Tanık): Seyyide Zehra Hüseyinî.....	174
4.16.2. <i>Dâ</i> (Anne).....	174
4.16.3. Baba (Seyyid Hüseyin)	175
4.16.4. Kardeşler (Seyyid Ali, Seyyid Muhsin, Seyyid Mansur, Leyla)	175
4.16.6. Askerler ve Röportaj Yapanlar (Toplumsal Gözlemciler).....	175

4.16.7. Figüranlar (Komşular, Eski Mahalle Sakinleri, Hastane Personeli)	176
4.16.8. Şahıs Kadrosunun Anlatı Bilimsel İşlevi	176

BEŞİNCİ BÖLÜM 177

***ES-SEBİLİYYÂT* ROMANI İLE *DÂ* ROMANI'NİN KARŞILAŞTIRILMASI**

..... 177

5.1. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanı'nın Kimliği ve Anlatıcı Yapısı	179
5.2. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü.....	183
5.2.1. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü'nün Metinlerarasılık Açısından Analizi	185
5.3. Roman Görüşü ve Anlatı Teknikleri.....	187
5.3.1. Anlatı Biçimi ve Zaman Yapısı	188
5.3.2. Roman Görüşü ve İdeolojik Yönelim	189
5.3.3. Roman Görüşü ve Anlatı Tekniklerinin Metinlerarasılık Açısından İncelenmesi.....	190
5.4. Mekânın Anlatıdaki İşlevi.....	192
5.4.1. Mekânın Anlatıdaki İşlevinin Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması.....	194
5.5. <i>Dâ</i> ve <i>es-Sebîliyyât</i> Romanlarında Anlatı Zamanı.....	196
5.5.1. Zamanın Anlatıdaki İşlevi: Metinlerarasılık Perspektifiyle Bir Analiz.....	199
5.6. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısının Anlatıbilimsel Karşılaştırılması.....	201
5.6.1. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısının Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması	205
5.7. Olaylar ve Olay Örgüsü Bağlamında Anlatıbilimsel Analiz.....	207
5.7.1. Olaylar ve Olay Örgüsü Bağlamında Metinlerarasılık.....	211
5.8. Anlatıbilimsel Açıdan <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarında Baş Karakter (Özne ve Karşı Özne) Karşılaştırması.....	213
5.8.1. Metinlerarasılık Açısından Başkarakter (Özne ve Karşı-Özne) Karşılaştırması	215
5.9.1. Yardımcı Karakterlerin Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırması	219
5.10. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarında Yardımcı Karakterlerin Anlatıbilimsel Karşılaştırılması.....	222

5.10.1. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarında Yardımcı Karakterlerin Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması	225
5.11. Dekoratif Şahısların Anlatıbilimsel İşlevi: <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarında Karşılaştırmalı Bir İnceleme.....	227
5.11.1.Dekoratif Şahısların Metinlerarasılık Açısından İşlevi:.....	229
5.12. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarındaki Mekanların Anlatıbilimsel Karşılaştırılması	231
5.12.1. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarındaki Mekânların Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması.....	234
5.13. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarında Anlatı Zamanı: Anlatıbilimsel Bir Karşılaştırma	236
5.13.1. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarında Anlatı Zamanı: Metinlerarasılık Açısından Bir Karşılaştırma	238
5.14.1. <i>es-Sebîliyyât</i> ve <i>Dâ</i> Romanlarının Metinlerarasılık Açısından Fikrî ve Tematik Unsurları	241
5.15. Tematik Derinlik ve Fikri Yönün Anlatıbilimsel Açıdan Karşılaştırılması	244
METOT	249
TARTIŞMA VE SONUÇ	250
KAYNAKÇA	253
ÖZGEÇMİŞ	306

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.s.	Aleyhisselâm
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
b.	Bin
Bkz.	Bakınız
BMGK	Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
bs.	Baskı
CENTA	Merkezî Antlaşma Teşkilatı
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
ed.	Editör
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
Neo-Con	Yeni Muhafazakâr
nr.	Numara
nşr.	Neşriyat
ö.	Ölümü
s.	Sayfa
s.a.s.	Sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	Sayfa aralığı
ty.	Tarih yok
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
y.sız.	Yazarsız
yy.	Yayın yeri

GİRİŞ

Bu çalışma, çağdaş Ortadoğu romanlarında savaş ve yoksulluk temalarının nasıl işlendiğini İran-İrak Savaşı ekseninde ele almakta; bu bağlamda İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri karşılaştırmalı olarak incelemektedir. İran ve Irak taraflarında savaşın toplumsal ve bireysel düzeyde bıraktığı izleri edebi bir düzlemde yansıtan bu iki roman, savaşın kadınlar, çocuklar ve siviller üzerindeki yıkıcı etkilerini tüm çıplaklığıyla ortaya koymaktadır. Savaş temalı birçok edebi eser mevcut olmakla birlikte, bu tez çalışması, söz konusu iki ülkenin edebi belleğinde önemli yer edinmiş iki kült romanı, tarihsel, toplumsal ve estetik boyutlarıyla birlikte mukayeseli olarak ele alması bakımından özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır. *Dâ* romanı, İranlı kadınların savaş döneminde yaşadığı trajedileri, direnişi ve travmaları otobiyografik anlatı yoluyla aktaran, detaydan kaçınmayan, psikolojik ve sosyolojik gerçekliği birebir yansıtan bir anı-roman niteliğindedir.

Romanın otobiyografik yönü, yaşananların tanıklık değeri taşımasını sağlar. Binlerce insanın yurtlarından koparılışını, açlıkla, yoksullukla, şiddetle sınıanışını anlatırken aynı zamanda savaşın en çıplak ve vicdansız yönlerini ifşa eder. Bu yönüyle *Dâ*, İran edebiyatında savaşın kadın hafızasındaki izini belgeleyen güçlü bir temsildir. Öte yandan, *es-Sebîliyyât*, savaşın Irak kanadında bir köyü ve orada yaşayan yaşlı bir kadını, Ümmü Kasım'ı odağına alır. Roman, savaşın kırsal topluluklarda bıraktığı yıkımı, aidiyet hissini ve toprağa bağlılığı derin bir şekilde işler. İsmail Fehd İsmail'in kaleme aldığı eser, Iraklıların savaş sürecinde maruz kaldığı iç göç, zorunlu tahliye, ekonomik yıkım, yoksulluk ve kimlik kırılmalarını kadının deneyiminden yola çıkarak anlatır.

Ümmü Kasım karakteri, savaşın sıradan insan üzerindeki etkisini, özlem, direnç, aidiyet ve kayıp ekseninde temsil eder. Esere adını veren köy ve onun içindeki palmiye bahçeleri, yalnızca fiziki bir mekân değil, aynı zamanda toplumsal belleğin ve kültürel kimliğin simgesidir. Romanların her ikisi de Ortadoğu'daki savaşların bireylerde bıraktığı izleri, toplumsal yapının çözülüşünü ve kadınların edebi temsillerini merkeze alır. Bu yönüyle, Arap ve Fars edebiyatları arasında karşılaştırmalı edebiyat alanında önemli bir bağ kurmaktadır. Arap, Fars ve Türk edebi geleneklerinin müştereklerinden beslenen çalışma, edebiyatın sınırları aşan ve ortak acıları anlamaya imkân tanıyan yönünü öne çıkarır. Ayrıca, tezde 1980–1988 yılları arasında süren İran-İrak Savaşı'nın tarihsel bağlamı da kapsamlı biçimde ele alınmaktadır. Savaş öncesi İran

ve Irak'ın iç siyasi yapıları, ekonomik koşulları ve sosyal dengeleri analiz edilmekte; savaşın patlak vermesine neden olan faktörler, cephe savaşları, uluslararası aktörlerin müdahalesi ve savaşın kısa ve uzun vadeli etkileri değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, savaşın yalnızca askeri ve siyasi yönü değil, aynı zamanda savaşın gündelik hayat üzerindeki sosyolojik ve psikolojik etkileri de incelenmektedir. Ortadoğu'da gerçekleşen savaşlar yalnızca toprak ve siyasi iktidar mücadelesi değil, aynı zamanda insanlık trajedileriyle dolu derin kırılmalara yol açmıştır. Savaş, sadece ordular arasında değil; bedenlerde, zihinlerde ve kültürel hafızalarda da yaşanmıştır.

Savaşlar çoğu zaman coğrafyaların kaderini tayin etmiş; dinlerin, dillerin, kültürlerin yayılmasında veya yok olmasında belirleyici olmuştur. Ancak savaşların en belirgin yönü yıkıcılığdır. Bu yıkıcılık, bireylerin hayatlarında derin boşluklara yol açarken, kültürel üretimde de güçlü bir iz bırakmıştır. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanları bu yıkımı en somut şekilde belgeleyen edebi metinlerdir. Nihayetinde bu çalışma, İran ve Irak toplumlarının savaşla sınındığı bir dönemde yazılmış iki eseri, kadın karakterler ekseninde, edebi ve sosyo-politik bir analizle çözümlemeyi amaçlamaktadır. Savaşın birey ve toplum üzerindeki tahribatını ortaya koyan bu romanlar, savaş edebiyatı kapsamında değerlendirildiğinde hem tanıklık değeri taşımakta hem de Ortadoğu edebiyatında kadın anlatısının nasıl şekillendiğine dair önemli veriler sunmaktadır.

Literatür Taraması

Literatürdeki çalışmalar, genel olarak iki ana ekseninde yoğunlaşmaktadır: ilki, savaşın politik ve stratejik boyutlarını ele alan sosyal bilim temelli araştırmalar; ikincisi ise savaşın bireysel ve toplumsal düzeydeki etkilerini edebi anlatılar üzerinden inceleyen kültürel ve edebi çalışmalar. Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanında yapılan araştırmalar, İran-İrak Savaşı'nı çoğunlukla devletlerarası güç mücadelesi, ideolojik çatışma ve bölgesel hegemonya arayışları çerçevesinde ele almıştır. Bu tür çalışmalar, savaşın nedenlerini, seyrini ve sonuçlarını tarihsel belgeler, diplomatik yazışmalar ve uluslararası ilişkiler kuramları ışığında analiz etmektedir. Bu literatür, savaşın makro düzeydeki etkilerini anlamak açısından önemli katkılar sunmakla birlikte, bireysel deneyimlerin ve kültürel temsillerin nasıl şekillendiğine dair sınırlı bir perspektif sunmaktadır.

Buna karşılık, edebiyat ve kültürel çalışmalar alanında yürütülen araştırmalar, savaşın birey üzerindeki etkilerini, özellikle de travma, hafıza, kimlik ve toplumsal cinsiyet

bağlamında ele almaktadır. İran ve Irak'ta savaş sonrası dönemde kaleme alınan romanlar, otobiyografik anlatılar, anı kitapları ve kısa öyküler, savaşın sivil halk üzerindeki yıkıcı etkilerini görünür kılma çabası taşımaktadır. Bu metinlerde, savaş yalnızca cephede yaşanan bir çatışma değil; aynı zamanda gündelik yaşamı kesintiye uğratan, aile yapısını dönüştüren ve bireysel hafızada silinmesi güç izler bırakan bir travma olarak temsil edilmektedir. Özellikle kadın yazarların kaleme aldığı anlatılar, savaşın kadın bedeni ve deneyimi üzerindeki etkilerini merkeze alarak, toplumsal cinsiyet perspektifinden yeni bir savaş anlatısı inşa etmektedir.

Ancak mevcut literatürde dikkat çeken temel bir eksiklik, bu anlatıların çoğunlukla tekil ulusal edebiyatlar içinde değerlendirilmesi ve Arap ile Fars edebi gelenekleri arasında karşılaştırmalı bir yaklaşımın yeterince geliştirilmemiş olmasıdır. Oysa İran-İrak Savaşı, iki farklı ulusal kimliğe ve kültürel hafızaya sahip toplumların ortak bir travmasıdır. Bu nedenle, savaşın edebi temsillerini karşılaştırmalı bir perspektiften ele almak, yalnızca anlatı biçimlerinin değil, aynı zamanda kültürel kodların, ideolojik yönelimlerin ve toplumsal hafızanın nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemlidir. Karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları, bu tür çok katmanlı olayların farklı kültürel bağlamlarda nasıl temsil edildiğini ortaya koyarak, edebi metinler aracılığıyla kültürlerarası bir diyalog zemini oluşturma potansiyeline sahiptir.

Bu doktora tezi, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlayan özgün bir katkı sunmaktadır. Iraklı yazar İsmail Fehd İsmail'in Arapça romanı *es-Sebîliyyât*, ilk kez Türkçeye çevrilerek anlatıbilimsel açıdan yapı, içerik ve tematik düzeyde karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. İranlı yazar Seyyide Zehra Hüseyinî'nin Farsça kaleme aldığı *Dâ* adlı eseri daha önce Türkçeye çevrilmiş olmakla birlikte, mevcut çevirideki anlam kaymaları ve tercüme hataları nedeniyle eserin yeniden çevrilmesi gerekmiştir. Bu yeni çeviri, yalnızca metnin daha doğru bir biçimde Türkçeye kazandırılmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda literatüre önemli bir katkı sunmuştur. *Dâ*, savaşın doğrudan tanıklığına dayanan bir otobiyografik anlatı olarak, İranlı bir kadının cephe gerisindeki deneyimlerini, dini ve ideolojik motivasyonlarla harmanlayarak sunarken; *es-Sebîliyyât*, savaşın Iraklı kadınlar üzerindeki etkisini kurmaca bir yapı içinde, çoklu bakış açıları ve iç monologlarla derinleştirmektedir. Bu iki metin, savaşın yalnızca fiziksel bir yıkım değil, aynı zamanda dil, hafıza ve kimlik düzeyinde de bir kırılma yarattığını göstermektedir. Anlatıların biçimsel özellikleri, karakter sunumları, mekân kullanımı ve izotopik yapıları, savaşın edebi temsiline dair

farklı estetik ve ideolojik yaklaşımları ortaya koymaktadır. Bu yönüyle tez, yalnızca edebi bir çözümleme sunmakla kalmamakta; aynı zamanda toplumsal cinsiyet, travma ve hafıza çalışmaları gibi alanlara da disiplinler arası bir katkı sağlamaktadır. Arap ve Fars edebi geleneklerinin kesişiminde gerçekleştirilen bu karşılaştırmalı okuma, Ortadoğu savaş edebiyatına yeni bir perspektif kazandırmakta; savaşın tarihsel değil, aynı zamanda duygusal, sosyolojik ve kültürel boyutlarını da analiz etmeye olanak tanımaktadır. Böylece çalışma hem edebiyat incelemelerine hem de kültürel çalışmalar, toplumsal cinsiyet kuramı ve karşılaştırmalı anlatı analizleri gibi alanlara özgün ve bütüncül bir katkı sunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAK-İRAN SAVAŞININ ARKA PLANI

1.1. Irak Siyasî Hayatına Genel Bir Bakış

Irak'ın siyasi tarihini ve mevcut durumunu anlamak için geçmişte yaşanan olayları ve ülkenin etnik ve dini çeşitliliğini derinlemesine incelemek gerekiyor. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra İngiliz Mandası döneminde çizilen sınırlar ve uygulanan politikalar, Irak'ın toplumsal ve siyasi sorunlarını daha da derinleştirerek ülke üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştır.¹ 2003 yılında ABD'nin müdahalesi ise bu tarihsel yapıyı tamamen değiştirerek Irak'ı yeni bir siyasi sisteme geçmeye zorlamıştır. Irak'ın modern siyasi yapısı, yüzyıllar süren Osmanlı yönetimi ve ardından gelen İngiliz mandası döneminden şekillenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, bugünkü Irak topraklarını 16. yüzyıldan itibaren yönetmeye başlayarak Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri altında birleştirmiştir. Bu vilayetler, uzaktaki Osmanlı temsilcileri tarafından yönetilse de yerel aşiretler ve dini gruplar yerel yönetim üzerinde büyük bir etkiye sahipti.²

1.2. Osmanlı Mirası ve İngiliz Mandası (1920 -1932)

Osmanlı döneminde Irak, Bağdat, Basra ve Musul olmak üzere üç vilayetten oluşuyordu ve bu bölgeler Osmanlı yönetimi altındaydı. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin bölge üzerindeki etkisi artmaya başladı.³ İngiliz mandası, Irak'ta yeni bir politik oluşum başlattı. Ancak İngilizler, ülkenin etnik ve mezhepsel çeşitliliğini dikkate almayan politikalar izlediler. Bu durum, daha sonra Irak'ta ortaya çıkacak mezhepsel ve etnik çatışmaların temelini attı. Özellikle demokratik muhalefetlerde Türkmenler, isyanlarda ise Şii halk önemli rol oynadı. İngiliz silahlı kuvvetleri ve sonrasında Irak ordusu, kuzeydeki Kürt isyancı aşiret liderleri ve güneydeki Şiilerle çatışmaya girdi. Şiilerin çoğunlukta olduğu Necef, isyanın merkezi haline geldi.⁴

¹ Ali Afifi Ali Ğâzî, *es-Sirâ 'ü'l-ecnebiyyü ale'l-İrâk ve'l-Cezîrati'l-arabiyyeti fi'l-karni't-tâsi 'i'Aşera*, (Lübnan: y.y., 2015):188.

² Yûsuf Muhammed Tahâ, *Hızbü's-şuyû 'i'l-irâkı beyne'l-ihtilâleyni*(Beirut:Merkezü'l-Akademiyetü- li'l-Ebhâsi'l-İrâkiyyeti (Toronto Kanada: y.y., 2020), 13.

³ Selîm Matar, *Târihü'l-İrâki'l-arzı ve's-şea'bi ve'd-devleti* (Beirut:Müessesetü'l-Arabiyyetü li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri, 2021), 327.

⁴ Sâmir Tâlip, *İstiklâl mine'l-ihtilâl târihü'l-İrâk*, (Beirut-Lübnân: Merkezü'r-Râfidin-li'l-Hivâr, 2019), :17-19, 22, 25.

İngilizlerin karşılaştığı bir diğer zorluk ise anayasa ve temsil meselesiydi. I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizler, anayasal bir monarşi kurmayı hedefleseler de bu sürecin beklediklerinden daha zorlu olduğunu anladılar. Sonunda, Iraklı olmayan bir Sünni olan Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal, Irak Kralı olarak tahta çıkarıldı. Ancak bu karar, özellikle güneydeki Şii çoğunluk ve kuzeydeki Kürtler tarafından pek olumlu karşılanmadı. Bağdat'ta bile Faysal'ın kabulü kolay olmadı. İngilizler, Faysal'ın Irak Kralı olarak meşrulaşmasını sağlamak için çeşitli stratejiler izledi.⁵

Seçimlerin istenmeyen sonuçlar doğurmasını engellemek amacıyla yerel yönetimlerde kontrolü ellerinde tuttular. Faysal'ın krallığı, özellikle güneydeki bazı şehirlerde İngiliz mandası altında kalması koşuluyla kabul edildi. Ancak genel olarak halk arasında bir fikir birliği sağlanamadı.⁶

1924'te anayasanın yazılmasıyla kurulan Irak devleti, anayasal olarak parlamenter bir sistem olmasına rağmen, kral geniş yetkilere sahipti. Anayasa, egemenliği halka ait olarak tanımlasa da bu egemenlik aslında kralın elindeydi. O dönemde kralın karar verme gücü, parlamentonun çok ötesinde ve daha etkiliydi. Kral, yasaları onaylar, seçim çağrısı yapar, parlamentoyu feshedebilir ve gerektiğinde yasaların yerine geçecek kararnameler çıkarabilirdi. Bu durum, anayasal monarşinin işleyişiyle ilgili ciddi soruları da beraberinde getirdi.⁷

1.3. Osmanlı Yönetimi ve Irak'ın Sosyal Yapısı

Osmanlı dönemi, Irak'ta etnik ve mezhepsel çeşitliliğin derin kökleri kazandığı bir dönemdi. Araplar, Kürtler, Türkmenler ve diğer etnik gruplar bir arada yaşarken, Şii ve Sünni toplulukları arasında da belirgin farklılıklar bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun "millet sistemi," bu farklı grupların kendi iç işlerinde büyük ölçüde özerk kalmalarına olanak tanıyordu. Ancak Osmanlı merkezi otoritesinin zayıfladığı dönemlerde yerel yönetimler ve aşiretler arasında çatışmalar ortaya çıkıyordu. Bu etnik ve mezhepsel çeşitlilik, günümüz Irak siyasetinin karmaşık yapısını anlamak için önemli bir temel oluşturur.

---

⁵ Taha Niyazi Karaca, *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*, 8. baskı (İstanbul: Kronik, Mart 2024),341.

⁶ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, (Princeton: Princeton University Press, 1978):39.

⁷ Charles Tripp, *A History of Iraq*, 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2002):8-9.

19. yüzyılın sonlarına ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu Batı'nın baskısı karşısında zayıflamaya başladı. Özellikle İngiltere, Basra Körfezi ve Mezopotamya bölgesinde artan ekonomik ve stratejik çıkarları doğrultusunda bölgede nüfuzunu giderek artırdı. Bu dönemde Irak'ta modern tarım, ticaret ve ulaşım altyapısının temelleri atılmış olsa da Osmanlı merkezi yönetimi zayıfladıkça, yerel güçler ve aşiretler daha fazla söz sahibi olmaya başladı.⁸

1.4. Dünya Savaşı ve İngiliz İşgali

I. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına ve Irak topraklarının el değiştirmesine yol açan önemli bir dönüm noktasıydı. Savaş sırasında İngilizler, bugünkü Irak topraklarını kapsayan Mezopotamya'ya yönelik bir dizi askerî harekât başlattı. İngiltere'nin bu bölgeye olan ilgisi, Basra Körfezi'nin stratejik önemi, Hindistan'a giden deniz yollarının güvenliği ve bölgede var olan petrol rezervlerine erişim arzusundan kaynaklanıyordu. İngiliz kuvvetleri 1917 yılında Bağdat'ı işgal ederek Osmanlı hâkimiyetine son verdi. 1918'de savaş sona erdiğinde, Osmanlı'nın bu topraklardaki kontrolü resmen sona ermiş oldu.⁹

İngilizler, bölgeyi doğrudan yönetmek yerine, Osmanlı vilayetleri olan Musul, Bağdat ve Basra'yı birleştirerek "Irak" adı altında yeni bir siyasi birim kurmayı tercih ettiler. Nisan 1920'de San Remo Antlaşması ile İngiltere'ye Irak üzerinde manda yönetimi yetkisi verildi ve bu durum uluslararası alanda da kabul gördü. İngilizler, 1918 Ekim ayı itibarıyla Irak'ın üç vilayetinin işgalini tamamlamışlardı. Yılın sonunda, Irak'ın geleceğine yönelik görüşleri öğrenmek amacıyla bir referandum başlattılar. 1919 başlarında sonuçlanan bu süreçte gizli oylama yapılmadı; şehirlerdeki ve kırsal bölgelerdeki aile reisleri ve aşiret liderleri, Irak'ın İngiliz himayesinde bir ya da birkaç devlet olarak kurulmasına dair soruları imzaladıkları formlar yoluyla yanıtladılar. Sonuç olarak, doğrudan İngiliz denetimi altında bir yönetim kurulması kararı alındı ve bu süreç Irak Sivil Genel Valisi A. T. Wilson'ın gözetiminde yürütüldü. Bu referandum, özellikle Irak'ın siyasi ve toplumsal elitleri arasında iyimser bir hava

---

⁸ Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, (Oxford: Oxford University Press, 2001),25.

⁹ Muhammed Ali Dâhîş, "Mevsul fi's-Senevâti'l-İntidâbi'l-Brîtânî 1920-1932", (Risâletü'l-Mâcîstır, Meclisü'l-Külliyeti'l-Adâb fi Câmîâti'l-Mevsul, 2002),28-29.

yarattı. 11 Mart 1917'de General Maude, Bağdat'a girdiğinde İngilizlerin birer kurtarıcı olarak geldiklerini duyurdu.¹⁰

Aynı dönemde İngiltere, 1916 yılında Irak, Levant ve Arap Yarımadası'nda birleşik bir Arap devleti kurma vaadi doğrultusunda Arap İsyanını desteklemişti. Bu isyanda Iraklı subaylar önemli bir rol oynadı ve Prens Faysal bin Hüseyin liderliğindeki bu subaylar İngilizlerle ittifak halinde hareket ettiler. Özellikle isyanın Şam'da güç kazanması ve Prens Faysal'ın önderliğinde Iraklı subayların resmi görevlere getirilmesi, Irak'taki siyasi elitler arasında büyük bir iyimserlik yarattı.¹¹

1.5. Osmanlı Mirasından İngiliz Mandasına Geçişin Etkileri

İmparatorluğu'nun Irak'taki yönetimi, yerel aşiretler ve mezhepsel gruplar arasındaki dengeyi gözetmeye dayalı bir sistem üzerine kuruluydu. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın ardından İngiliz mandasının başlamasıyla bu hassas denge sarsıldı. İngilizlerin bölgeyi ekonomik ve stratejik çıkarları doğrultusunda yeniden düzenleme çabaları, Irak'ın toplumsal yapısında derin yaralar açtı. 1920'lerdeki direniş hareketleri ve sonrasında kurulan krallık rejimi, halkın geniş kesimlerinin kendilerini dışlanmış hissetmesine yol açtı. Bu dışlanmışlık duygusu ise ilerleyen yıllarda Irak'ta yaşanacak etnik ve mezhepsel çatışmaların zeminini oluşturdu. İngiliz mandası döneminde kurulan devlet yapısı, Batılı güçlerin bölgedeki çıkarlarına göre şekillendi; ancak bu yapı Irak'ın iç dinamikleriyle tam olarak örtüşemedi. Bu uyumsuzluk, ülkenin ilerleyen yıllarda yaşadığı siyasi istikrarsızlık ve iç çatışmaların önemli nedenlerinden biri oldu. İngiliz mandası dönemi, Irak'ın modern siyasi yapısını şekillendiren en kritik süreçlerden biri olarak tarihteki yerini aldı.¹²

1.6. Kral Faysal ve Irak Krallığı'nın Kuruluşu

1921 yılında İngiltere, Hicaz'daki Haşimi ailesinden Emir Faysal'ı Irak Kralı olarak atadı. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle iş birliği yapan Kral Faysal, Arap milliyetçiliğini destekleyen bir liderdi ve İngilizler tarafından halkın kabul edebileceği bir yönetici olarak görülüyordu. 1921'de tahta çıkan Faysal ile birlikte, İngiltere'nin

¹⁰ Abdullah İnâs, *Târîhü'l-Irâki'l-hâdisi 1258- 1918*, (Bağdat: Mektebetü'l-Bağdâdiyyeti, 2014),588.

¹¹ Muhammed Muzaffer el-Edhemi, *Irâk:Te'sîsü'n-nizâmi'l-melekî ve't-tecrübetihi'l-Berlemâniyyeti tahte'l-intidâbi'l-Brîtânî, 1920 – 1932*, (Bağdat: Mektebetü'z-Zâkirâti, 2009),40.

¹² Safana Hazza İsmail Hamûdi et-Tâi, *Mevsu'l-fi's- senevâti'l-intidabi'l-Brîtânî 1920-1932*, (Risâletü'l-Mâcîstır, Meclisü'l-Külliyeti'l-Adâb fi Câmîati'l-Mevsul, 2002),21.

gözetimi altında Irak Krallığı kuruldu. Ancak Kral Faysal'ın yönetimi, İngiliz mandası altında sıkı sınırlarla çevriliydi. İngiltere, Irak'ın dış ilişkilerini ve petrol gelirlerini kontrol altında tutmaya devam ediyordu; bu durum, Irak'ta milliyetçi hareketlerin güçlenmesine yol açtı. Faysal'ın krallığı, Sünni Arapların yönetimde baskın olduğu bir sistem oluşturdu, ancak bu yapı, ülkenin geniş Şii nüfusu ve Kürt topluluklarının dışlanmasına neden oldu. Bu dışlanmışlık, Irak'taki mezhepsel ve etnik gerilimleri daha da derinleştirdi. Anayasanın, siyasi parti kurma izni vermesi Faysal için önemli bir adım olurken, o da devlet işlerine müdahale etmeden önce dikkatli bir yol izledi.²³ Mayıs 1922'de İngiltere Sömürge Bakanı Winston Churchill, Avam Kamarası'nda, Kral Faysal ve hükümetinin Irak halkının İngiliz mandasına karşı olduğunu Yüksek Komiser Sir Percy Cox'a bildirmediğini açıkladı.¹³ Bu açıklama özellikle Musul'da büyük yankı uyandırdı.

17 Haziran'da Musul belediye meclisi üyeleri, Churchill'in açıklamalarını protesto eden bir telgrafı on iki imza ile Kral'a iletti.¹⁴ 23 Haziran 1921'de Gertrude Bell, Faysal'ın geldiği gün babasına bir mektup yazdı. Zarlarımızı attık ve önümüzdeki birkaç gün kazanıp kazanamayacağımızı gösterecektir. Ardından, 25 Haziran 1922'de Musul'un ileri gelenleri de benzer bir telgraf göndererek İngiliz mandasını ve ülkenin bağımsızlığını engelleyebilecek her türlü girişimi reddettiklerini belirtti. Bu telgraflar sarayın dikkatini çekti ve İçişleri Bakanlığı, Musul Mutasarrıflığına Irak hükümetinin halkın istekleri doğrultusunda ülkenin bağımsızlığı için çaba gösterdiğini halka bildirmesini emretti.¹⁵

Kral Faysal'ın tahta çıktığı ilk yıllarda manda yönetimine ve yapılan antlaşmalara karşı yükselen muhalefet, ülkedeki siyasi dengelerde belirleyici bir rol oynuyordu.²⁰ Ağustos 1922'de Irak Ulusal Partisi ve en-Nâhda Partisi bir araya gelerek ortak bir oturum düzenledi. Bu oturumda, 23 Ağustos'taki taç giyme yıldönümünde Kral'a bir siyasi muhtıra sunulması kararlaştırıldı. Bu muhtırada, Irak'ın bağımsızlık taleplerini içeren bir bildiri yer alıyordu. İngilizler, idari konularda nitelikli kişilerden oluşan bir bakanlar kurulunun oluşturulmasını ve Kurucu Meclis kurulana kadar herhangi bir antlaşmanın yapılmamasını şart koşuyorlardı. Kurucu Meclis üyelerinin ise tam

¹³ Yahya Bûzîdî, Hüseyîn Bûbidî, *Sykes-Picot ve meşârîü'l-taksîmi fi'l-mazî ve'l-hâzır*, (Riyad: 1916),37.

¹⁴ Cafer Hayyât, *Havadîsü'l-İrâki fi's-seneti -1941*, (Beyrut: Dârül-Keşşâfi, 1954),62.

¹⁵ Ali Abdül Emîr Alâvî, *Faysalü'l-evvellü melikü'l-İrak*, (Beyrut: Merkezü'r-Rafidîn li'l-Hıvar, 2021),669.

bağımsızlıkla seçilmesi gerektiğini ifade ediyorlardı. Bu süreç, el-Hak Milli Hareketi'nden alınan bilgilere göre Irak'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir dönemeç olarak tarihe geçti.¹⁶

1.7. Mandanın Sona Ermesi ve Bağımsızlık

1920'ler boyunca İngilizler, Irak'taki manda yönetiminin sona erdirilmesi için çeşitli reformlar gerçekleştirdi. Özellikle 1922 yılında imzalanan Anglo-Irak Antlaşması, Irak'a daha fazla özerklik kazandırmayı hedefliyordu. 1930'da imzalanan yeni bir Anglo-Irak Antlaşması ile Irak'a 1932 yılında tam bağımsızlık verileceği kararlaştırıldı.¹⁷ Bu doğrultuda, 1932'de Irak, Milletler Cemiyeti'ne üye olarak bağımsızlığını kazandı ve İngiliz mandası resmen sona erdi. Ancak bu bağımsızlık daha çok sembolik bir nitelik taşıyordu; İngiltere, Irak'ın petrol kaynakları üzerinde etkinliğini ve ülkenin savunması üzerindeki nüfuzunu korumaya devam etti. Irak'ın bu bağımsızlık süreci, ülkede İngiltere ile olan bağların gevşemeye başladığı ve Arap milliyetçiliğinin güç kazandığı bir dönemin başlangıcını simgeler.¹⁸

1.8. Monarşiden Cumhuriyete Geçiş (1932-1958)

1932 yılında Irak, Kral I. Faysal liderliğinde anayasal monarşi olarak bağımsızlığını kazandı. Ancak bu bağımsızlık, İngiltere'nin Irak üzerindeki etkisini tam anlamıyla sona erdirmeydi. Ülkenin İngiltere ile imzaladığı stratejik anlaşmalar, Irak'ın yarı-bağımlı bir devlet olarak kalmasına yol açtı. İngiltere, Irak'ın ekonomik ve askeri politikalarını kontrol altında tutmaya devam etti ve petrol kaynakları üzerindeki hâkimiyetini korudu. Bu durum, özellikle yükselen Arap milliyetçiliği için bir direniş sebebi haline geldi. Irak halkı, İngiliz nüfuzunun tamamen ortadan kaldırılması ve ulusal egemenliğin sağlanması amacıyla siyasi ve toplumsal hareketler başlattı. Bu süreç hem Irak'ın iç siyasetinde hem de bölgesel ilişkilerinde köklü değişikliklere yol açan olayların başlangıcını oluşturdu. 1958 yılı, Irak'ın siyasi tarihinde bir dönüm noktası oldu.¹⁹

¹⁶ Alâ Câsim Muhammed, *Melikü Faysali'l-evveli: Hayâtühü ve'd devrühü's-siyâsiyyü fi's-sevrati'l-arabiyyeti ve's- Sûriyyeti ve'l-İrâkiyyeti*, (Bâğdât: Mektebetü'l-Yakazati'l-Arabiyyeti, 1990),215-230.

¹⁷ Levîd Dülberân, *Irâk mine'l-ihtilâli- ile'l-istiklâli 1914-1932*, (Beyrût: Dârü'l-Arabiyyâti li'l-Mevsûati, 2002),215.

¹⁸ Abbâs Atiyye Cebbâr, *Irâk ve'l-kadiyyetü'l-Filistiniyyetü fi'l-fetreti'l-intidâbi'l-Brîtâniyyeti ale'l-İrâkı, 1932-1941*, 1. baskı (Kudüs, 2017),19.

¹⁹ Marr Phebe, *The Modern History of Iraq*, (New York: Routledge, 2017):56.

General Abdülkerim Kasım liderliğinde gerçekleştirilen askeri darbe, Kral II. Faysal yönetimindeki monarşiyi sona erdirerek cumhuriyet rejimini başlattı.²⁰ Bu darbe, Irak'ta İngiliz etkisine karşı kazanılmış bir zafer olarak görülürken, aynı zamanda Arap dünyasında anti-emperyalist hareketlerin sembolü haline geldi. Ancak Kasım rejimi, toplumdaki ekonomik eşitsizlikler, mezhepsel ayrışmalar ve ideolojik çatışmalar gibi ciddi sorunlarla mücadele etmek zorunda kaldı.1958'den itibaren Irak, siyasi istikrarsızlıklarla dolu bir döneme girdi. Sürekli askeri darbeler, kısa ömürlü koalisyon hükümetleri ve otoriter yönetimler, ülkenin siyasi yapısını giderek daha kırılgan hale getirdi. Bu durum, Irak'ın modernleşme çabalarını aksatırken, toplumsal ayrışmaları daha da derinleştirdi. Özellikle etnik ve mezhepsel gruplar arasındaki gerilimler, merkezi hükümetin otoritesini sürekli tehdit eder hale geldi. 1958 sonrası Irak tarihi, yalnızca ulusal egemenlik arayışının değil, bu arayışın yarattığı iç çatışmaların ve bölgesel etkilerin çarpıcı bir örneği olarak değerlendirilebilir.²¹

1.9. Ba'as Partisi ve Saddam Hüseyin Dönemi (1968-2003)

Saddam Hüseyin, yaklaşık çeyrek yüzyıl boyunca Irak'ı yönetti ve 17 Temmuz 1979'da ülkenin başkanlığını üstlenmeden önce, siyasi yaşamında ve Ba'as Partisi içinde giderek artan bir rol oynadı. Saddam ve rejimi, 2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgal etmesiyle devrildi. İnsanlığa karşı işlenen suçlardan dolayı yargılanan Saddam Hüseyin, cinayet suçundan hüküm giyerek idam edildi. Temmuz 1979'da iktidara gelmesinden Aralık 2006'daki idamına kadar, Saddam Hüseyin'in yönetimi, Irak tarihinde derin izler bırakan bir dizi siyasi olaya sahne oldu.

1.9.1. Temmuz 1979

Saddam Hüseyin, iktidarın zirvesine geldikten hemen sonra, Şam'daki Suriye Ba'as Partisi'nin Irak'taki Ba'as rejimine karşı bir komplo düzenlediğini duyurdu. Bu bağlamda, Ba'as Partisi konferansı sırasında gerçekleşen ve "Köstebek Salonu Olayları" olarak bilinen tasfiyelerde, Suriye Ba'as Partisi ile iş birliği yapmakla suçlanan birçok Ba'as lideri idam edildi. Bu olay, Saddam Hüseyin'in iktidarını pekiştirme yolunda attığı ilk adımlardan biri olarak tarihe geçti.²²

²⁰ Lütfi Ca'fer Ferc, *Melik Faysali es-sânî âhirü mulûki'l-İrâki*, 1. baskı (2001):244.

²¹ Ca'fer el-Hüseynî, *es-Sevratü fi'l-İrâk 1958-1963*, 3. baskı (en-Nâşirü'l-Ravsam, 2018), 58.

²² Fâzıl Hüseyîn, *Sukûtü'n-nizâmi'l-melikî fi'l-İrâki*, (Bağdat: Mektebü'l-Âfâki'l-Arabiyyeti),105.

1.9.2.Eylül 1980: İran-İrak Savaşı

20. yüzyılın en büyük savaşlarından biri olan İran-İrak Savaşı, Eylül 1980’de patlak verdi. İran ve Irak’ın liderleri Saddam Hüseyin ve Ayetullah Ruhullah Humeyni’nin her birinin ulusal sınırlarının ötesinde hırsları vardı. Iraklılar bu savaşı “Saddam’ın Kâdisiyesi” olarak adlandırırken²³, İranlılar “Kutsal Savunma” olarak nitelendirdi. Sekiz yıl süren savaşta bir milyondan fazla insan hayatını kaybetti ve her iki ülke de ağır ekonomik kayıplar yaşadı. İran-İrak Savaşı’nın nedenleri hem tarihsel hem de siyasi dinamiklere dayanmaktadır. İran ve Irak arasında yüzyıllardır devam eden sınır sorunları, özellikle Şattü’l-Arap su yolu üzerindeki hakimiyet iddiaları savaşın ana sebeplerinden biri oldu.²⁴

Şattü’l-Arap, Basra Körfezi’ne açılan stratejik bir su yoluydu ve her iki ülke için hem ekonomik hem de askerî açıdan büyük önem arz ediyordu. 1975’te Cezayir anlaşması ile geçici bir uzlaşmaya varılmış olsa da Saddam Hüseyin, bu anlaşmayı “haksız” buluyor ve yeniden müzakere edilmesini istiyordu.²⁵ 1979 İran İslam Devrimi, bölgede radikal bir değişim yarattı. İran’daki Şii devrimi, Irak’taki Şii nüfus üzerinde güçlü bir etki yaratarak Saddam Hüseyin’in Ba ‘as rejimi için bir tehdit oluşturdu. Saddam, İran’daki yeni rejimin Irak’taki Şii muhalefet hareketlerini destekleyeceğinden endişeliydi. Saddam Hüseyin, İran Devrimi sonrası oluşan siyasi boşluğu fırsat bilerek, Irak’ı Arap dünyasının lideri yapmayı amaçlıyordu. İran’ın devrim sonrası siyasi istikrarsızlığından faydalanarak bölgesel etkisini artırmayı hedefledi.²⁶

1980’de Irak, İran’a saldırarak hızlı bir zafer elde etmeyi umuyordu. Saddam Hüseyin, İran’ın devrim sonrası zayıflamış durumundan faydalanmayı ve kısa sürede İran’ın güneyindeki petrol açısından zengin bölgeleri ele geçirmeyi planlıyordu. Ancak İran, bu saldırıya güçlü bir şekilde direndi ve savaş kısa sürede bir yıpratma savaşına dönüştü.²⁷ 1982’de savaş sırasında Irak küçük çapta kimyasal silah kullanmaya başladı. Irak, İran ve Halepçe gibi bölgelerde kimyasal silahlar kullanarak uluslararası hukuk

²³ Falâh Hasan el-Esedî, *Harbü’l-İrakiyyeti’l-İraniyyeti*, (Kısmü’t-Tarihi Külliyyetü’l Adâbi Camia ‘tü’l-Arabiyyeti, 2003),47.

²⁴ İslâm Muhammed Abdurrabbuh Muğayyer, *Harbü’l-İrakiyyeti-İraniyyeti 1980 1988* (Camia‘tü’l-İslâmiyyeti Külliyyetü’l-Âdâbi, Bağdât, 2015):120.

²⁵ İbrâhîm Halîl Ahmed ve İbrâhîm Ca ‘fer Abbas Hamîdî, *Târihü’l-İrâki’l-muâsıra* (Vüzâratü’t-Ta‘limî ‘Alî ve’l-Basi’l-İlmî Câmia‘tü’l-Mevsul Külliyyetü’t-Terbeviyyeti, 1942-1967),267

²⁶ Abdü’l-Vehhâb el-Kassâb, *Harbü’l-İraniyyeti’l-İrâkiyyeti 1980-1988*, 1. baskı (Beirut: Merkezü’l-‘Arabiyyi li’l-Ebhâsi ve’d- Dirâseti’s-Siyâsiyyâti, 2014),142.

²⁷ Fâzıl Rasûl, *el-İrâk- İrân*, (Bağdât: Heyetü’l-Âmmeti li’l-İsti‘lâmâti, 1992),66.

kurallarını ihlal etti. Kasım 1982’de Irak, İranlıların bundan yaklaşık bir ay önce savaş sırasında ele geçirdiği Irak topraklarını kurtarmak amacıyla yangın çıkarıcı hardal gazı taşıyan İran kuvvetlerine birkaç top mermisi attı. Ancak bu girişimler başarısızlıkla sonuçlandı.50 Mart 1984’te İran, Irak’ın yangın çıkarıcı hardal gazı ve sinir bozucu gazlar kullandığını, bu saldırıda ölen ve yaralananların sayısının 1.200 olduğunu açıklamıştı. Aynı ay ABD Dışişleri Bakanlığı, Irak’ın fiilen kimyasal silah kullandığını açıklamıştı. ABD istihbaratı, buna dair bir şüphenin ötesinde kanıtları olduğunu iddia etti. İran da uluslararası ambargolara rağmen askeri teçhizat elde etmeye çalışarak karşılık verdi. Her iki taraf da sivil yerleşim bölgelerini bombalayarak savaşın yıkıcı etkilerini artırdı.²⁸

Bölgesel ve küresel etkileri savaşın başta Basra Körfezi ülkeleri olmak üzere tüm bölgeyi etkiledi. Suudi Arabistan ve Kuveyt, Saddam Hüseyin’i desteklerken, Sovyetler Birliği ve Batılı ülkeler de çeşitli dönemlerde Irak’a yardım sağladı. İran ise, kısıtlı bir uluslararası desteğe rağmen savaşı sürdürdü. Savaş boyunca ekonomik ve sosyal etkileri açısından her iki taraf da büyük ekonomik kayıplar yaşadı. Rakamlar, savaş öncesinde ve savaş sırasında askeri harcamalar dolayısıyla İran’ın ekonomisini canlandırmak konusunda büyük zorluklarla karşılaştığını gösteriyor. Her iki ülkenin de askeri harcamalarda tamamen tükendiği, iki taraf arasında çıkan petrol savaşının petrol ihraç etme kabiliyetini etkilemesi ve ülke pazarlarında fiyatların düşmesi de verilerden açıkça görülüyor. Her iki ülkenin ekonomik verilerini etkiledi. Her ne kadar hem Irak hem de İran, savaşın devamını finanse edebilse de ekonomileri üzerinde giderek artan bir baskıyla karşı karşıya kaldılar ve askeri harcamalarla yüzleşmek için çok şey feda etmek zorunda kaldılar, ya da kendi deyimleriyle, toplar uğruna ekmeklerini feda etmek zorunda kaldılar.²⁹

İnsan kaybı ve maliyetler açısından bakıldığında sekiz yıl süren bu savaş, tahminen bir milyon insanın hayatını kaybetmesine neden oldu. Savaş sırasında milyonlarca kişi yaralandı, sakat kaldı veya yerinden edildi. Aynı zamanda İran ve Irak’taki toplumsal dokular, savaşın ağır etkileriyle sarsıldı. Irak, savaş masraflarını karşılamak için Suudi Arabistan ve Kuveyt’ten büyük borçlar aldı. İran’ın petrol üretimi ve ihracatı önemli ölçüde düşerken, Irak da petrol altyapısının büyük kısmını kaybetti. 1988’de,

²⁸ Abdü’l-Hâdî Misbâh, *Eslihatü’l-buyûlûciyyeti ve’l-kimyâiyyeti*,(Dârü’l-Mısriyyeti’l-Lübnâniyyeti, 2000),131.

²⁹ Abdü’l-Halîm Ebû Ğazâle, *Harbü’l-İrâkiyyeti -İrâniyyeti* (Kahire, Mısır 1980-1988),70.

Birleşmiş Milletlerin arabuluculuğunda 598 sayılı Karar ile bir ateşkes sağlandı. Ancak iki ülke arasında resmi bir barış anlaşması imzalanmadı. Ateşkesle birlikte savaş sona erse de İran-İrak Savaşı'nın yarattığı derin siyasi, ekonomik ve insani yaralar on yıllar boyunca etkisini sürdürdü. Savaş sonrası iki ülke de büyük bir yeniden yapılanma sürecine girdi.³⁰

1.9.3. Temmuz 1982: Düceyli Katliamı

8 Temmuz 1982 tarihinde, Irak'ın eski Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin ve yakın çevresinin yargılanmasına neden olan Düceyli katliamı, Bağdat'ın kuzeyindeki Düceyli kasabasında gerçekleşmiştir. Bu olay, Saddam Hüseyin'in konvoyuna düzenlenen bir saldırının ardından başlamış, kasabada 143 kişinin öldürülmesi ve çok sayıda mülkün yok edilmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca yüzlerce kişi tutuklanmış ve hayatta kalanlar, dört yıl boyunca sürgüne zorlanmıştır. Bu trajedi, Saddam Hüseyin'in iktidarını koruma uğruna Irak halkına karşı uyguladığı baskıcı politikaların en acımasız örneklerinden biridir.³¹

Olay, Saddam Hüseyin'in bir cami imamını ziyaret etmek üzere Düceyli'ye gelmesiyle başlamıştır. Kasabada sadece birkaç dakika kaldıktan sonra, konvoyuna ağır silahlarla saldırı düzenlenmiştir. Saldırının ardından Saddam, arabasını değiştirmiş ve Ba'as Partisi'nin yerel karargahına gitmiştir. Orada bir saat boyunca parti üyeleriyle toplantı yaptıktan sonra, klinik binasının çatısına çıkarak halka hitaben bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, saldırının sorumlularının yakalandığını iddia eden Saddam, bu saldırının planlayıcılarına karşı misilleme yapılacağını açıkça dile getirmiştir. Olaylara bizzat tanıklık eden ve bugün Özgür Mahkumlar Örgütü'nün başkanlığını yürüten Abdul Hüseyin el-Düceyli, ertesi gün ordu birliklerinin, özel muhafızların ve Cumhuriyet Muhafızları'nın kasabaya giriş yaptığını aktarmaktadır. Güçler, kasabanın meyve bahçelerini uçaklarla bombalamış, ardından kara birlikleriyle tarama operasyonları başlatmıştır. Bu operasyonlar, kasaba halkına yönelik kapsamlı bir tutuklama dalgasıyla sonuçlanmıştır. Aylar süren bu süreçte, aralarında çocukların ve kadınların da bulunduğu çok sayıda kişi gözaltına alınmış, işkenceye maruz kalmış ve bir kısmı idam edilmiştir.³²

³⁰ Shahrooz Shariati, Masoud Ghaffari, "The Iran-Iraq War: Geopolitical Economy of the Conflict," *Geopolitics Quarterly* 14, no. 4 (Winter 2019):46-61.

³¹ Nehal Bhuta, "Fatal Errors: The Trial and Appeal Judgments in the Dujail Case," *Journal of International Criminal Justice* 6, no. 1 (2008): 39-65.

³² Abdu'l-Hadî Ma'tûk Hâtîm, *Meczaratü'd-Düceyli, fi'l-vesâiki'l-mahkemeti es-sevratü'l-Irakîyyetü*, (Merkezü'l-İrâkiyyi li-Tevsîki Cerâimi'l Tatarruf, 2022),37.

ed-Düceyli'nin ifadesine göre, olay sırasında idam edilenlerin sayısı resmî açıklamaları aşmış, sekiz çocuğun da aralarında bulunduğu çok sayıda kişi infaz edilmiştir. Ayrıca, Irak güçleri 612 kişiyi gözaltına almış, yaklaşık 75.000 dönümlük tarım arazisini yok etmiş ve Düceyli Nehri'nin yatağını kurutmuştur. Düceyli katliamı, sadece Saddam Hüseyin rejiminin baskıcı doğasını değil, aynı zamanda Ortadoğu'da siyasi iktidarın güç kullanımına dayalı yapısını da gözler önüne seren çarpıcı bir örnek olarak tarihe geçmiştir. Bu olay, bireysel hak ve özgürlüklerin sistematik bir şekilde ihlal edilmesinin sonuçlarını göstermesi bakımından, Irak'ın yakın tarihindeki en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.³³

1.9.4. Mart 1988: Halepçe Kimyasal Saldırısı

Halepçe şehri, MS 1700 yılında bölgenin Osmanlı hakimiyeti sırasında inşa edilmiş bir Irak şehridir ve Irak'ın Kürdistan bölgesinde yer alır. Bağdat'a yaklaşık 150 km, İran'a ise yaklaşık on mil uzaklıktadır. İran-Irak savaşı sona yaklaşırken, İran güçleri, Irak Kürdistanı bölgesinin bağımsızlığı için savaştan gruplardan biri olan Kürt Peşmerge güçlerinin yardımıyla Halepçe kasabasını kontrol altına almayı ve Irak güçlerini buradan çıkarmayı başardı. Irak ordusu derhal Halepçe'yi ve İran'ın kontrolündeki sınır bölgelerini geri almak için büyük bir askeri operasyon başlatacağını duyurdu. 15 Mart 1988'de İran güçlerinin ve Peşmerge güçlerinin Halepçe'den dağlık bölgelere çekilmesine ve şehri kaderine terk etmesine neden olan zehirli hardal gazı başta olmak üzere şehrin zehirli gazlarla bombalanmasıyla başlayan Irak askeri harekâtı, saldırının Kürtlerin düşman güçleriyle iş birliği yaparak şehri kendilerine teslim etmelerine misilleme olduğunu duyurdu.³⁴

30 Mart'ta İran güçleri, karşı saldırıyla karşılık verdi. Burada konuşlanmış Irak güçlerine karşı da başta siyanür gazı olmak üzere zehirli gazlar kullandılar ancak şehri geri alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı. Pek çok ülke ve uluslararası kuruluş, bu yasak gazların masum vatandaşlara karşı kullanılmasını kınadı. Davanın ilk sanığı, Halepçe'ye saldırı emrini veren Cumhurbaşkanı Saddam Hüseyin'in kuzeni, Enfâl operasyonunun komutanı Korgeneral Ali Hasan el Mecîd oldu. İranlılar, şehri geri vermemesine rağmen Irak ordusuna yönelik suçlamaları kanıtlamak ve kimyasal saldırının kurbanı olduklarını kanıtlamak için dünya kamuoyunu harekete geçirerek

³³ A.g.e.,37.

³⁴ Mahmûd Abdüh, *Saddam Hüseyîn rihletü'n-nihayeti ümmü'l-hulûdi mine'l-'itikâli ile'l-i'dâmi*, (Riyad, 2012),25-26.

gazetecileri Halepçe'ye getirmeyi başardılar. Halepçe'nin zehirli gazlarla bombalanmasının üzerinden yıllar geçmesine rağmen etkisi hala devam ediyor ve bu durum Halepçe Valisi Ali Othman tarafından da birçok insanın zehirli saldırının etkilerinden müzdarip olduğu teyit ediyor. Evlere, barınaklara ve saklanma yerlerine sızan gazlar, yeşil ve kuru toprakları yok etti. Bu saldırıların ardından şehir, yalnızca toksinleri soluyan, ölüm sahneleri dışında hareket etmeyen sessiz bir varlığa dönüştü.³⁵

Savaş uçakları, Halepçe'nin çeşitli mahalleleri ve çevre köylere yoğun ve rastgele 400 mermi, bomba, füze, zehirli ve öldürücü gazın atıldığı yüksek irtifadan elli hava saldırısıyla şehri bombalamaya devam etti. Bir haftaya kadar bir süre içinde yardım sağlandı ve bu süre zarfında kimyasal bombalama cehenneminden sağ kurtulanların çoğu İran'a nakledildi. Yaşlılar ve çocuklu kadınlar, gözaltı kamplarına gönderildi ve birkaç ay boyunca alıkonuldular. Başta çocuklar ve yaşlılar olmak üzere pek çok kişi öldü.³⁶ Hayatta kalanlar, 1988 sonbaharının sonlarında, Irak rejiminin af ilan ettiği düzenlemeyle serbest bırakıldı. Irak ordusunun kontrolü altında yaşamaya devam ettikleri sözde kolektif kasabalara zorla yerleştirildiler.³⁷

1.9.5. Ağustos 1990: Kuveyt'in İşgali

Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgaline giden süreç, Saddam Hüseyin yönetiminin bölgesel güç dengelerine dair stratejik değerlendirmeleri, ekonomik zorluklarla birleşen siyasi hamleleri ve Arap dünyasındaki liderlik iddiaları çerçevesinde şekillenmiştir. Bu olay, yalnızca iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlıklarıyla sınırlı kalmayıp, Soğuk Savaş sonrası Ortadoğu'nun değişen güç dinamiklerini ve Saddam Hüseyin'in bu yeni düzene uyum sağlama konusundaki iddialı tutumunu da yansıtmaktadır. 23 Şubat 1990'da Soğuk Savaş sonrası Ortadoğu'daki güç dengelerini Ürdün'ün başkenti Amman'da düzenlenen Arap İş birliği Konseyi toplantısında, Saddam Hüseyin önemli bir konuşma yaparak Soğuk Savaş sonrası uluslararası sistemde yaşanan değişimlerin Ortadoğu'ya etkilerini değerlendirdi. Sovyetler

³⁵ Karin Mlodoč, "The Indelible Smell of Apples: Poison Gas Survivors in Halabja, Kurdistan-Iraq, and Their Struggle for Recognition," in *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, ed. Bretislav Friedrich et al. (2017), 349-362.

³⁶ Muhammed Alî Abdül-Bâisel-Uryân, *Mevkifü'd-düvelî istihdâmü'l-ğâzâti's- sâmmeti fi'l-Halepce 1988*, (Risâletü'l-Mâcîstır, Câmîatü'l-Ezher, 2022),18-21.

³⁷ Hawraman Fariq Karim and Bahar Baser, "Collective Memory in Post-Genocide Societies: Rethinking Enduring Trauma and Resilience in Halabja", *Review of Middle East Studies*, 57, no. 1 (2023):56-72.

Birliği'nin bölgede giderek zayıflayan nüfuzu karşısında Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisinin artmasına dikkat çeken Saddam, bu durumun Arap dünyası için bir tehdit oluşturduğunu belirtti. Konuşmasında, ABD'nin Ortadoğu'daki varlığını “İsrail'in çıkarlarını koruyan ve Arap dünyasını baskı altına alan bir hegemonya” olarak nitelendiren Saddam, Basra Körfezi üzerindeki kontrolün ABD'nin eline geçmesi durumunda, Arap ülkelerinin ekonomik bağımsızlığını kaybedeceğini öne sürdü.³⁸

Saddam'a göre, Körfez petrol kaynaklarının ABD tarafından kontrol edilmesi, petrol fiyatlarının Amerikan çıkarlarına uygun bir şekilde belirlenmesine neden olacak ve bu durum, Arap dünyasının ekonomik ve siyasi çıkarlarını tehdit edecekti. Saddam Hüseyin, Körfez bölgesinde Amerikan etkisine karşı Irak'ı savunarak, Arap ülkelerinin birleşmesi gerektiğini vurguladı. Ona göre, Arapların ortak çıkarlarını savunabilecek lider ülke, zengin doğal kaynaklara ve güçlü bir orduya sahip olan Irak'tı. Ancak bu söylem, başta Mısır ve Suudi Arabistan olmak üzere, Körfez'deki birçok Arap ülkesinde rahatsızlık yarattı. Ekonomik gerilimler ve Kuveyt ile ilişkiler açısından Saddam Hüseyin'in Körfez ülkelerine yönelik talepleri, İran-Irak Savaşı sonrası yaşanan ekonomik sorunlardan kaynaklanıyordu. 1980-1988 yılları arasında süren savaş, Irak ekonomisinde ciddi bir yıkıma yol açmış ve ülkeyi büyük borç yükü altında bırakmıştı. Savaş sırasında Suudi Arabistan ve Kuveyt gibi Körfez ülkelerinden yaklaşık 30 milyar dolar borç alan Irak, savaş sonrası bu borçların silinmesi talebinde bulunuyordu. Saddam, bu ülkelerin Irak'a yardım etmek yerine petrol üretimlerini artırarak petrol fiyatlarını düşürdüklerini ve böylece Irak'ın ekonomik toparlanmasını engellediklerini iddia etti.³⁹ Irak, Kuveyt'i Rumeyla petrol sahasında fazla petrol çıkararak petrol fiyatlarını düşürmekle suçluyordu. Saddam Hüseyin'e göre, bu durum Irak ekonomisine ciddi zarar vermekteydi. Wariya ve Bubiyan adalarını Saddam, Irak'ın Körfez'de denizden erişimini artırmak için bu iki stratejik adanın Irak'a kiralanmasını talep etti. Bu talepler, Kuveyt ve Suudi Arabistan tarafından kesin bir şekilde reddedildi. Mısır Cumhurbaşkanı Muhammed Hüsnü Mübarek, Saddam Hüseyin'in bu taleplerini tehlikeli bulduğunu ifade ederek toplantıyı terk etti. Bunun

---

³⁸ Süleymân Askerî, “Ğazvü'l-İrâkî'l-Kuweyti,” *Álemü'l-Ma 'rifeti, Kuveyt: Meclisü'l-Vataniyyü li's-Sekâfeti ve'l-Fünûni ve'l-Ádâbi*, s.195 (2002): 157.

³⁹ Abdülazîm Ramâzân, *İctiyâhü'l-İrâkî li'l-Kuweyt fi'l-mîzâni't-târîhi*, 1. Baskı, (ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-Arâbiyyi, 1990),155.

üzerine Ürdün Kralı Hüseyin, taraflar arasında bir uzlaşma sağlanması amacıyla arabuluculuk girişimlerinde bulundu ancak bu girişimler de sonuçsuz kaldı.⁴⁰

Irak'ın taleplerinin reddedilmesi, Saddam Hüseyin yönetiminde daha radikal adımların atılmasına yol açtı. 4 Mart 1990'da Saddam Hüseyin, üst düzey askeri liderlerle gizli bir toplantı düzenleyerek, Kuveyt'in askeri yöntemlerle ele geçirilmesi için hazırlıklara başlanmasını emretti. Bu toplantıda, Kuveyt sınırına konuşlanacak Irak güçlerinin harekât planları gözden geçirildi ve bu güçlerin her an uygulamaya hazır hale getirilmesi kararlaştırıldı. Bu dönemde Saddam Hüseyin, Irak ordusunun kimyasal silahlara sahip olduğunu açıklayarak yalnızca Kuveyt'e değil, İsrail'e de gözdağı verdi. 2 Nisan 1990'da ordu mensuplarına yaptığı bir konuşmada, "İsrail bir çılgınlık yapmaya kalkışır, Allah onun yarısını ateşe teslim etsin," ifadelerini kullanarak, bölgesel güç dengesindeki yerini sağlamlaştırılmayı hedefledi.⁴¹

Irak'ın ekonomik ve siyasi taleplerinin reddedilmesi, Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgal etme kararını hızlandırdı. Saddam, bu süreçte yalnızca Kuveyt ile sınırlı bir hedefe sahip değildi; aynı zamanda Körfez'deki Arap ülkelerinin liderliğini üstlenerek Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgedeki etkisini sınırlamayı hedefliyordu. Ancak bu girişim, sadece Irak ile Kuveyt arasında değil, uluslararası düzeyde de büyük bir krize yol açtı ve Körfez Savaşı'nın fitilini ateşledi. Bu süreç, Ortadoğu'da güç dengelerini kökten değiştirdi.⁴²

1.9.6. Ağustos 1990: Ekonomik Yaptırımlar ve Abluka

1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgali, yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda küresel ölçekte önemli bir kriz yarattı. Bu işgalin ardından uluslararası toplum, özellikle Birleşmiş Milletler ve Amerika Birleşik Devletleri liderliğindeki Batılı güçler, Saddam Hüseyin yönetimini cezalandırmak ve Irak'ın bölgesel etkisini sınırlamak amacıyla ağır ekonomik yaptırımlar uygulamaya koydu.⁴³ Bu yaptırımlar, yalnızca Irak rejimini

⁴⁰ Saleem Farhan Jaythoom Aljebori, "International Disputes over Joint Oil and Gas Fields in the Arab East Region", *International Journal of Science and Research Archive* 13, no. 01(2024): 2624-2635.

⁴¹ Kerime Zühdî el-Kassâs, "İhtilâlü'l-İrâkî li'l-Kuveyti 1990-1991", (*Risâletü'l-Mâcistir, Câmi'atü'l-İslâmiyyeti Gazze Külliyyetü'l-Âdâbi*, 2016),49-50.

⁴² Muhammed Süheyl Tükkûş, *Târîhü'l-İrâkî'l hadîsi ve'l-muâsiri*, 1. Baskı, (Beirut, Lübnan, 2015),391.

⁴³ Ca 'fer Behlûl el-Hüsseynevi, *The Political and Economic Dimensions of the Occupation of Iraq and its Impact on Regional Neighbors*, (Nahrain University Department of International Economic Relations, 1996),22.

değil, aynı zamanda halkı derin bir insani krizle karşı karşıya bırakarak ülkenin sosyo-ekonomik yapısında büyük tahribata yol açtı. BM'nin 661 Sayılı Kararı: Kuveyt'in işgalinin ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), 6 Ağustos 1990'da 661 sayılı kararı kabul ederek⁴⁴ Irak'a kapsamlı ekonomik yaptırımlar uygulanmasını kararlaştırdı. Bu karar, Irak'a yapılan tüm ticaretin ve mali işlemlerin durdurulmasını içeriyordu. Özellikle Irak'ın petrol ihracatı, yaptırımların merkezinde yer aldı. Petrol gelirlerine bağımlı bir ekonomi için bu durum, ağır sonuçlar doğurdu. Karar, şu temel unsurları içeriyordu: Irak'ın petrol ve petrol ürünleri ihracatının tamamen durdurulması,⁴⁵ Irak'a gıda ve ilaç dışındaki tüm ürünlerin ithalatının yasaklanması, Irak'ın uluslararası bankalardaki varlıklarının dondurulması, Silah satışlarının tamamen yasaklanması yer alıyordu.

Bu yaptırımlar, Irak ekonomisini izole etmek ve Saddam Hüseyin rejimini diplomatik yollarla geri adım atmaya zorlamak amacıyla tasarlanmıştı. Ancak yaptırımların sonuçları, rejimden çok sıradan Irak halkını etkiledi. Uygulanan yaptırımlar, kısa sürede Irak ekonomisini çökme noktasına getirdi. 1991'de Körfez Savaşı'nın ardından yaptırımlar daha da sıkılaştırılarak devam etti ve bu durum, Irak halkının yaşam standartlarında dramatik bir düşüşe yol açtı. Petrol ihracatının durması, Irak'ın ana gelir kaynağını ortadan kaldırdı.⁴⁶

Sanayi ve altyapı yatırımları durma noktasına geldi. Irak dinarı hızla değer kaybetti ve hiper enflasyon meydana geldi. Ülke, temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale geldi; özellikle gıda ve ilaç ithalatındaki kısıtlamalar halkı ağır bir insani krizle karşı karşıya bıraktı. Gıda fiyatları aşırı derecede arttı ve halkın çoğunluğu açlık sınırının altına düştü. Tıbbi malzemelere erişim ciddi şekilde kısıtlandı; birçok hastane temel ilaç ve ekipmandan yoksun kaldı. Çocuk ölüm oranlarında büyük bir artış yaşandı. Eğitim sistemi çöktü; okullar kapatıldı ve eğitim materyalleri sağlanamadı. Yaptırımlar, sadece kısa vadeli ekonomik çöküşe değil, aynı zamanda Irak toplumunda derin sosyal değişimlere yol açtı. Toplumsal tabakalaşma ve yoksulluk açısından bakıldığında orta sınıf neredeyse tamamen ortadan kalktı. Zengin ve fakir arasındaki uçurum büyüdü.

⁴⁴ Sûad Fûad el-Âlûsî, *Gazvü 'l-Emrîkî li 'l-İrâk hakâikü ve 'l-erkâmü*, 1. baskı (Darü'l-Mü 'tazzi, 2012),25.

⁴⁵ Yahyâ Hamûd Hasan, *Dirâsâtü fi 'l-ikdisâti 'l-İrâkî* (el-Basra: Câmia'tü'l-Basra Kısmü'd-Dirâseti'l-İktisâdiyyeti, 2012),114.

⁴⁶ Abdül Hüseyîn el-Anbekî, *İktisâdü 'l-İrâkî en-nıftiyyü*, (Mektebü'r-Reîsi'l-Vüzerâ, 2012), 33-34.

Halkın büyük bir kısmı yoksulluk sınırının altına düşerken, rejimle bağlantılı olan küçük bir elit grup zenginleşti. Savaşın sebep olduğu yoksulluğun kadınlar ve çocuklar üzerindeki etkileri, ekonomik çöküş, orantısız bir şekilde görüldü. Kadınlar, aile ekonomisini ayakta tutmak için daha fazla sorumluluk almak zorunda kaldı. Çocuklar, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimden mahrum kaldı. Bu durum, gelecekte Irak toplumunda ciddi sosyal sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırladı.⁴⁷

Uluslararası tepkiler ve petrol karşılığı gıda programıyla yaptırımların Irak halkı üzerindeki yıkıcı etkileri, uluslararası toplumda eleştirilere yol açtı. Yaptırımları uygulayan Batılı ülkeler ve Birleşmiş Milletler, bu eleştiriler üzerine 1995 yılında Petrol karşılığı gıda programı (Oil-for-Food Program) başlattı. Bu program, Irak'ın belirli miktarda petrol ihraç etmesine ve bu gelirle temel gıda ve ilaç ithal etmesine izin verdi. Ancak programın uygulama sürecindeki bürokratik engeller ve Saddam Hüseyin rejiminin kaynakları kötüye kullanması nedeniyle halk üzerindeki etkisi sınırlı kaldı. Ağustos 1990'da başlayan ekonomik yaptırımlar, Irak toplumunda ve ekonomisinde derin bir yara bırakmıştır. Bu süreç, yalnızca Saddam Hüseyin rejimini hedef almakla kalmayıp, halkın büyük bir kısmını ekonomik ve sosyal anlamda yıkıma sürüklemiştir. Yaptırımlar, uluslararası hukukun bir aracı olarak tartışmalı bir örnek teşkil etmekte ve siviller üzerindeki etkileri nedeniyle insan hakları bağlamında eleştirilmektedir. Irak'ın yaptırımlar sonrası dönemde yaşadığı sorunlar, ekonomik izolasyonun bir ülkenin sosyal dokusunu nasıl tahrip edebileceğini ve uluslararası müdahalelerin uzun vadeli etkilerini anlamak için önemli bir ders sunmaktadır. Bu olay, sadece bir ekonomik kriz değil, aynı zamanda insani bir trajedi olarak tarihteki yerini almıştır.⁴⁸

1.9.7. Mart 1999 Basra İntifadası

9 Şubat 1999'da Iraklı Şii lider Ayetullah Muhammed Sadık el-Sadr ve iki oğlunun suikasta uğraması, Saddam Hüseyin rejimine karşı Basra'da geniş çaplı protestoların başlamasına neden oldu. "Basra İntifadası" olarak bilinen bu ayaklanma, binlerce silahlı protestocunun katılımıyla büyüdü. Bu suikast, Irak nüfusunun yaklaşık %55'ini oluşturan Şii Müslüman toplumunda derin bir sarsıntıya yol açmıştır. 1970'lerin

⁴⁷ Kemâl Dîb, *Mu'cez târihi'l-İrâkı*, Dârû'l-Fârâbî, 1. Baskı, (Beyrut, Lübnan, 2013), 209.

⁴⁸ David M. Malone, "Sanctions Enforcer: Economic Sanctions and the Oil-for-Food Program", in *The International Struggle Over Iraq: Politics in the UN Security Council 1980–2005* (Oxford: Oxford University Press, 2006):114-151.

sonlarından itibaren, özellikle Saddam Hüseyin'in 1979'da cumhurbaşkanlığına gelmesinden sonra, Irak hükümeti Şii liderlere karşı baskıcı politikalar izlemeye başlamıştır. Saddam rejimi, İran'daki devrimci rejime sempati duyduğundan şüphelendiği Şii din adamlarını taciz etmiş ve baskı altına almıştır. Bu politikalar, Saddam Hüseyin'in otoritesini güçlendirmeyi hedeflemiş olsa da zamanla daha radikal Şii hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁴⁹

1992 yılında Ayetullah Sadr, Ayetullah Ebu'l-Kasım el-Huvey'in vefatının ardından Büyük Ayetullah makamına yükselmiştir. Irak rejimi, başlangıçta Ayetullah Sadr'ın din adamlarını siyasetten uzak tutma çağrısı yapması nedeniyle onu tanımış ve kontrol altında tutabileceğini düşünmüştür. Ancak Sadr, rejimin taleplerine boyun eğmeyerek cuma hutbelerinde ve cemaatle kılınan namazlarda hükümetin politikalarını eleştirmeye başlamıştır. Bu durum, onun Irak halkı üzerindeki etkisini artırmış ve Saddam Hüseyin rejimi için bir tehdit haline gelmesine neden olmuştur. 1998'in aralık ayında, Kerbela'daki İmam Hüseyin Türbesi'ne yapılması planlanan bir yürüyüş, rejimin aldığı yasaklama kararı nedeniyle iptal edilmiştir. 12 Şubat 1999'da verdiği son hutbesinde Ayetullah Sadr, Mart 1991 ayaklanmasının ardından tutuklanan yüzlerce Şii din adamının serbest bırakılmasını talep etmiştir. Ancak, bu kişilerin akıbetleri ve nerede oldukları konusunda herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁵⁰

Ayetullah Sadr ve iki oğlunun öldürülmesi, Bağdat'ın Şii nüfusun yoğun olduğu semtleri ile Kerbela, Nâsırıye, Kûfe ve Basra gibi Şii çoğunluklu şehirlerde günlerce süren şiddetli protestolara yol açmıştır. Göstericiler ile güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmalarda onlarca kişi hayatını kaybetmiş, yüzlerce kişi ise tutuklanmıştır. 17 Mart 1999'da Basra'da silahlı protestocuların oluşan gruplar hükümet binalarına, istihbarat merkezlerine ve Ba'as Partisi bürolarına saldırmıştır. Basında çıkan haberlere göre, protestocular ile hükümet güçleri arasındaki çatışmalar kısa sürede ağır silahların ve topçu atışlarının kullanıldığı bir şiddet boyutuna ulaşmıştır.⁵¹ İnsan hakları izleme örgütüne konuşan görgü tanıkları, protestocuların Ba'as Partisi üyelerine saldırdığını ve en az 40 kişiyi öldürdüğünü belirtmiştir. Ancak, Irak

---

⁴⁹ Nir Rosen, *In the Belly of the Green Bird: The Triumph of the Martyrs in Iraq*, (New York: Free Press, 2006),45.

⁵⁰ Meir Litvak, "The Islamic Da'wa Party in Iraq", *Middle Eastern Studies* 43, no. 4 (2007): 573.

⁵¹ Peter Harling, "The Shiite Factor in Iraqi Politics", *The Middle East Journal* 61, no. 1 (2007):25.

hükümeti bu ayaklanmanın boyutları hakkında hiçbir zaman resmi bir açıklama yapmamış ve gerçek ölü sayısı belirsiz kalmıştır. Bazı görgü tanıkları, Basra'nın çeşitli bölgelerinde çatışmaların bir saatten fazla sürdüğünü ve gece boyunca diğer mahallelerden silah seslerinin duyulduğunu ifade etmiştir. Ayetullah Muhammed Sadık es-Sadr'ın öldürülmesi, Saddam Hüseyin rejiminin Şii toplumuna yönelik baskılarının zirveye ulaştığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu olay, yalnızca Şii toplumunda derin bir öfkeye yol açmakla kalmamış, aynı zamanda Irak'taki toplumsal ve mezhepsel gerilimleri daha da artırmıştır. Basra Ayaklanması ve benzeri halk hareketleri, Saddam Hüseyin rejiminin baskıcı politikalarının uzun vadeli etkilerini gözler önüne sermektedir.⁵²

1.10. Mart 2003: Amerikan İşgali

20 Mart 2003'te ABD liderliğindeki uluslararası güçler, Saddam Hüseyin rejimini devirmek amacıyla Irak'a geniş çaplı bir askeri operasyon başlattı. Irak, dünya genelinde en büyük ikinci petrol rezervine sahip ülkelerden biridir ve en az 112 milyar varillik rezerviyle küresel enerji piyasasında kritik bir konuma sahiptir. Irak petrol sahaları, yalnızca rezerv büyüklüğüyle değil, aynı zamanda rezervlerin dünya yüzeyine yakın olması nedeniyle arama ve çıkarma maliyetlerini düşürmesiyle de stratejik bir öneme sahiptir. Bu özellikler, Irak'ı uluslararası güçlerin ekonomik ve siyasi hedeflerinin merkezine yerleştirmiştir. Noam Chomsky'ye göre, "Ortadoğu'daki Amerikan varlığının temel amacı, Irak'ın devasa enerji rezervlerini kontrol etmektir ve bu durum, ABD'nin stratejik gücünün bir kaynağı olarak değerlendirilmektedir." Bu görüş, Thomas Friedman'ın Ocak 2003'te yayımladığı bir makalede dile getirdiği bir ifadeyle desteklenmektedir: "Irak'a karşı savaş hazırlıklarının nedenlerinden biri petroldür." Benzer bir değerlendirme, Anthony Cordesman tarafından da dile getirilmiştir. Cordesman, Ağustos 2002'de "The Washington Times" gazetesinde yayımlanan analizinde, ABD'nin Irak'a yönelik müdahalesinin gerekçesi olarak kitle imha silahlarının varlığı⁵³ ya da terör eylemlerini değil, Irak'ın dünya petrol rezervlerinin %60'ını kontrol eden bir ülke olmasını işaret etmiştir. ABD'nin Irak'a müdahalesi yalnızca Amerikan iç tüketimi için petrolü

⁵² Peter Harling, "The Shiite Factor in Iraqi Politics," *The Middle East Journal* 61, no. 1 (2007):11–30.

⁵³ Taha Nurî ve Yâsîn eş-Şükürî, *Harbü'l-Emrikî a'le'l-Irâk*, 1. Baskı, (Mektebetü'r-Râidi'l-İlmiyyeti, ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Ulûmi, 2004),38.

kontrol etme çabası değil, aynı zamanda Avrupa, Japonya ve Asya'ya petrol ve gaz tedarikini kontrol ederek küresel ekonomiyi yönlendirme stratejisinin bir parçasıydı.

Bu strateji, Hans Morgenthau'nun "sınırsız emperyalizm" olarak adlandırdığı bir projeye dayanmaktaydı. Morgenthau, ABD'nin bu projeye sadece enerji kaynaklarını değil, aynı zamanda doların küresel ticaretteki egemenliğini korumayı hedeflediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, özellikle petrol ticaretinin dolar üzerinden gerçekleştirilmesinin devamlılığını sağlamak, ABD'nin ekonomik üstünlüğünü sürdürme çabalarının önemli bir parçası olmuştur. Politologlar, ABD'nin enerji politikalarının uzun vadeli hedeflerini, Ortadoğu'daki enerji kaynaklarının denetimi ile doğrudan ilişkilendirmektedir. Irak'a yönelik Amerikan müdahalesinin diğer önemli bir nedeni, İsrail'in bölgedeki güvenliğini sağlamaktır. ABD Başkanı George W. Bush, bölgedeki güç dengesini İsrail lehine yeniden şekillendirme hedefini açıkça dile getirmiştir. Bu bağlamda, Bush, "Barış sürecini reddeden taraflar olsa bile, bölgesel dengeyi İsrail lehine yeniden kurmalıyız ve İsrail ile dostane ilişkileri sürdürmek için bunu sağlamalıyız," ifadelerini kullanmıştır. Irak'ın, İsrail'in bölgedeki varlığına karşı tarihsel olarak düşmanca bir tutum sergileyen ülkelerden biri olması, bu müdahalenin gerekçeleri arasında gösterilmektedir. İsrail'e karşı direnişin sembolü olarak görülen Irak'ın zayıflatılması, ABD'nin bölgedeki uzun vadeli stratejik çıkarları açısından kritik bir öneme sahipti.⁵⁴

İsrail, ABD'nin en güçlü bölgesel müttefiki olarak, radikal rejimlere ve eski Sovyetler Birliği'nin etkisine karşı önemli bir savunma hattı oluşturuyordu. ABD Büyükelçisi Wolfowitz'in ifadesiyle, "Arap petrolü, İsrail kadar önemli değildir." Bu açıklama, Amerikan yönetiminin İsrail'in askeri ve teknolojik üstünlüğünü koruma hedefini açıkça ortaya koymaktadır. İsrail'in bölgedeki Arap ülkelere karşı askeri ve ekonomik üstünlüğü, ABD'nin bölgesel stratejisinin merkezinde yer almıştır. Irak, tarih boyunca İsrail'in bölgedeki varlığını reddeden ülkelerden biri olmuştur. Bu düşmanlık, ABD'nin Irak'a yönelik müdahalesinin sebeplerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Irak'ın zayıflatılması, İsrail'in bölgesel üstünlüğünü artırırken, ABD'nin Ortadoğu'daki stratejik kontrolünü güçlendirmiştir. İsrail'in Filistin halkına yönelik kara, hava ve deniz operasyonlarında insan haklarını ihlal ettiği iddialarına rağmen, ABD'nin her zaman İsrail'in yanında yer alması, bu iki ülkenin stratejik iş

---

⁵⁴ Hüссâm Siveylem, *İsrâil ve gazvü'l-İrâk*, 1. Baskı, (Merkezü'l-İ'lâmi'l-Arabî, 2006),63.

birliğinin bir kanıtıdır. ABD, İsrail’i bölgedeki diğer Arap ülkelerine bir “ilerleme ve kalkınma modeli” olarak sunmuş ve İsrail’in güvenliğini kendi ulusal çıkarlarının ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. ABD’nin Irak’a yönelik müdahalesi, özellikle Neo-Con (Yeni Muhafazakâr) ideolojinin etkisi altında şekillenmiştir.⁵⁵

George W. Bush yönetimi, 11 Eylül 2001 saldırılarının ardından “iyi ile kötü arasında bir mücadele” retoriğini güçlendirerek, Irak’ı “kötülüğün mihveri” olarak tanımlamıştır. Bush yönetimi, Irak’ın yalnızca kitle imha silahları geliştiren bir tehdit olarak değil, aynı zamanda Amerikan değerleriyle uyumlu olmayan bir rejim olarak dönüştürülmesi gerektiğini savunmuştur. Hristiyan Siyonizm’in etkisi altında şekillenen bu politikalar, dini kehanetler ve ideolojik argümanlarla desteklenmiştir. Örneğin, Hristiyan Siyonist lider Jerry Falwell, “Amerika’nın Tanrı tarafından kutsandığını ve Tanrı’ya sadakatının devamı için İsrail’i desteklemesi gerektiğini” belirtmiştir.⁵⁶

Bu tür söylemler, ABD’nin Ortadoğu politikalarının yalnızca jeopolitik çıkarlarla değil, aynı zamanda ideolojik ve dini unsurlarla da şekillendiğini göstermektedir. ABD’nin Irak’a yönelik müdahalesi, petrol kaynaklarının kontrolü, doların küresel ticaretteki egemenliğinin sürdürülmesi ve İsrail’in güvenliğinin sağlanması gibi stratejik hedeflere dayanmaktadır. Bu müdahale, bölgedeki güç dengelerini değiştirmiş, Irak’ı zayıflatarak⁵⁷ ABD ve İsrail’in bölgesel üstünlüğünü pekiştirmiştir. Irak, sahip olduğu doğal kaynaklar ve jeopolitik konumu nedeniyle, ABD’nin küresel stratejilerinde merkezi bir yer tutmuştur. Ancak bu müdahalenin sonuçları, sadece Saddam Hüseyin rejimini değil, Irak halkını da derinden etkilemiş ve bölgeyi uzun süreli bir istikrarsızlık sürecine sürüklemiştir.⁵⁸

1.10.1. Aralık 2006: Saddam Hüseyin’in İdamı

Amerikan işgalinin ardından Saddam Hüseyin yakalanarak yargılandı. İlk duruşmada, Düceyli Katliamı nedeniyle insanlığa karşı suç işlediği gerekçesiyle idam cezasına

⁵⁵ Mahmûd Muhammed Alî, *Mühaddedetü'l-Emrîkî li'l-ihtilâli'l-İrâki*, (İskenderiyetü: Dârü'l-Vefâ li'd-Dünyâ et-Tıbâati ve'n-Neşri, 2018),17.

⁵⁶ Azrî Rahîme, *Gazvü'l-Emrîkî li'l-İrâk senete- 2003*, (Biskra: Cami ‘atü'l-Muhammed Hızır Biskra Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyyeti Kısmü'l-Ulûmi'l İnsaniyyeti, 2015),35,41.

⁵⁷ Abdül Kerîm el-Alûcî, *es-Sirâ‘ü ale'l-İrâki, mine'l-ihtilâli'l-Birîtânî ile'l-ihtilâli'l-Emrîkî*, 1. Baskı, (Kahire: ed-Dârü'l Sekâfiyyü lil-Neşri, 2007),209.

⁵⁸ Ali Yûsûf eş-Şükrî, “Müstakbelü'l-ihtilâli'l-Emrîkî li'l-İrâki”, *Mecelletü'l-Kûfeti*, c. 6 (2016): 16-38.

çarpıtıldı. Saddam Hüseyin'in idam kararı, Irak Başbakanı Nuri el-Maliki ile ABD Başkanı George W. Bush arasında Ürdün'ün başkenti Amman'da gerçekleşen tartışmalı zirve sırasında alındı. Bu kararın alınmasının ardından infaz süreci hızla ilerledi ve birkaç adımla tamamlandı. 5 Kasım 2006 tarihinde Irak Ceza Mahkemesi, Saddam Hüseyin'in idam edilmesine karar verdi. Mahkeme sırasında Saddam Hüseyin, kendisine yöneltilen hükmü dinlerken sık sık söz alarak itirazda bulundu ve kararın okunmasını kesmeye çalıştı. Ancak yargıç, kararını kararlılıkla okumaya devam etti ve Saddam Hüseyin'in idamına hükmetti. Kararın okunması sırasında Saddam Hüseyin, yüksek bir sesle "Allah Büyüktür!" Diyerek mahkeme sürecine olan tepkisini dile getirdi. Hükme yönelik itirazlarını sürdürerek, "Siz ve mahkemeniz kahrolsun!" ifadelerini kullandı. Saddam Hüseyin'in tepkilerine rağmen mahkeme süreci tamamlanmış ve idam kararı kesinleştirilmiştir. Bu olay, sadece Saddam Hüseyin'in siyasi kariyerinin değil, aynı zamanda Irak'taki rejim değişiminin ve yargı süreçlerinin önemli bir dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir.⁵⁹

Irak'ın günümüz siyasi ve toplumsal yapısı, yalnızca devlet politikalarının sonucu değil; aynı zamanda mezhepsel kimliklerin tarihsel gelişim sürecinin de bir yansımasıdır. Özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren, Şiiliğin yayılma yöntemleri ile mezhepler arası yakınlaşma çabaları, bölgedeki güç dengelerini ve toplumsal ilişkileri derinden etkilemiştir. Bu dönemde hem yerel aktörlerin hem de bölgesel güçlerin mezhep temelli stratejileri, Irak'taki Şii-Sünni ilişkilerinin dönüşümünü hızlandırmış; dini kimlikler, siyasi aidiyetlerle güçlü biçimde bütünleşmiştir. Söylem düzeyinde birlik vurgusu yapan mezhepsel yakınlaşma politikaları ile sahadaki fiili durum arasındaki gerilim, Irak'ın mezhep dinamiklerini anlamada önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu çalışma, Şiiliğin yayılma pratiklerini ve mezhepler arası etkileşimleri tarihsel ve ideolojik çerçevede ele alarak, Irak'taki mezhepsel dönüşümü çok yönlü bir bakış açısıyla incelemeyi hedeflemektedir.

1.10.2. Mezhepsel Yakınlaşma Politikaları, Şiiliğin Yayılması ve Irak'ta Mezhep Dinamiklerinin Dönüşümü

Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı halifeleri, Arap Şii nüfusu İran etkisinden uzaklaştırmak ve mezhepler arası yakınlaşmayı teşvik etmek amacıyla daha kapsayıcı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Bu çabalar, Şiilere karşı daha hoşgörülü politikaların

⁵⁹ Muhammed Hüseyin Bazzî, *Saddâm Hüseyin el-Hakikatü'l-müğayyebetü*, (Dârü'l-Emîri, 2008), 573.

geliştirilmesiyle desteklenmiştir. Öte yandan, Batı düşüncesinden etkilenen bazı Osmanlı yöneticilerinin ortaya çıkışı, Sünni vakıfların gelirlerinin kesilmesi veya azaltılması gibi uygulamalarla Sünni dini kurumların zayıflamasına yol açmıştır. Bu durum, Şiiliğin yayılmasına zemin hazırlarken,⁶⁰ Sünni toplulukların bu çoğulcu yapıya karşı direnç göstermesini de zorlaştırmıştır.⁶¹ 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan demografik ve mezhepsel dönüşümler şu başlıklar altında özetlenebilir: Göçebe bedevi kabilelerin şehir merkezlerine ve kırsal bölgelere yerleşmesi ve vaaz, dini eğitim ve yeni sosyal çevrelerin etkisiyle Şiiliğe yönelen mezhepsel kaymalarıdır. Fars kökenli âlimlerin doktriner alandaki etkisi ve Safevi ideolojisinin Şii düşüncesini radikalleştirmesi,⁶² Osmanlı yönetiminin Şiilerle yakınlaşma politikaları çerçevesinde sergilediği hoşgörü veya zayıf tepkiler, Arap Şiilerini İran etkisinden uzaklaştırma girişimleri Sünni vakıfların kötü yönetimi ve bazı valilerin politikalarının Sünni kurumların kapasitesini sınırlamasıdır.

Bu çok katmanlı dönüşüm süreci, Irak'ın 20. yüzyıla geçişinde belirleyici bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmeye başlaması ve Avrupa güçlerinin bölgeye nüfuz etmesiyle birlikte, mezhepsel gerilimler doktriner tartışmalarla sınırlı kalmış; bu tartışmalar daha çok dini merkezler, karma nüfuslu bölgeler ve âlimler arasında entelektüel düzeyde yürütülmüştür.⁶³ Mezhepler arası düşmanlık, geniş çaplı şiddetli çatışmalara dönüşmemiş; bunun başlıca nedenleri arasında Safevi devletinin zayıflaması ve nihai çöküşü, İran'ın Osmanlı'ya karşı yürüttüğü dış faaliyetlerin sınırlı etkisi ve Irak'ta dönemsel olarak güçlü valilerin sağladığı istikrar yer alır.⁶⁴ Bu süreçte, mezhepsel geçişler ve toplumsal dönüşümler, özellikle güney Irak'ta belirginleşmiştir. Yeni yerleşimcilerin Şii doktrini genellikle yüzeysel biçimde benimsemeleri, mezhepler arası entelektüel farkındalığın sınırlı kalmasına neden olmuştur. Güney bölgesi, Bağdat'tan Basra Körfezi'ndeki el-Fav'a kadar uzanan geniş bir alanda Şii

---

⁶⁰ Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu: Şiiler*, çev: Metin Saltoğlu, (Ankara: Elips Kitap, 2005), 25-42.

⁶¹ Ümit Erkan, "II. Abdülhamid Dönemi Irak'ında Şiiliğin Yayılma Dinamikleri", *Trabzon İlahiyat Dergisi*, vol. 11, no. 1 (2024): 121-145.

⁶² Joyce N. Wiley, "The Iraqi Shi'as: Origin, Ideology, and Current Political Goals," in *Iraq: Its History, People, and Politics*, ed. Shams C. Inati, (New York: Humanity Books, 2003), 150.

⁶³ Mehmet Çelenk, "16. ve 17. Yüzyıllarda İran'da Şiiliğin Seyri", (*Bursa: Emin Yayınları*, 2013), 45-62.

⁶⁴ Mehmet Ali Doğan, "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Irak-ı Arab'ın Stratejik Konumu", *History Studies: International Journal of History*, vol. 7, no. 2 (2015): 45-68.

nüfusun yoğunlaştığı bir coğrafyaya dönüşmüştür.⁶⁵ Sünni varlık ise Bağdat'ın güney kuşağı dışında, güneyde dağınık ve sınırlı adacıklar halinde kalmıştır. Bağdat, coğrafi konumu ve Sünni bölgelerle olan yakınlığı sayesinde Sünni kimliğini korumayı başarmıştır. Bu dönüşümün aksine, Orta Irak (Bağdat'tan Türkiye sınırına, batıda Suriye ve Ürdün sınırlarına, doğuda ise İran sınırına kadar uzanan bölge), mezhepsel olarak Sünni demografik yapısını muhafaza etmiştir.⁶⁶

1.10.3. Irak'taki Mezhep Çatışmalarının Tarihsel Aşamaları

Irak'taki mezhep sorunları, içsel dinamiklerle dışsal etkilerin kesişiminde şekillenmiştir. Bu faktörler, mezhepsel gerilimin daha üst düzeyde bir çatışmaya evrilmesinde katalizör rolü oynamıştır. Her ne kadar Şiilik tarih boyunca Irak'ta azınlık konumunda kalmış ve yalnızca bazı dönemlerde siyasi etkide bulunmuş olsa da son yüzyıllarda toplumsal ve siyasal bir güç haline gelerek ülkenin güç dengelerini yeniden tanımlamıştır. Bu dönüşümün temel aşamaları şu şekilde sıralanabilir:

a) Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Şiiliğin Devletleşmesi

İran'da Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte, yöneticilerin ideolojik yönelimi Şiiliğe ve onun radikal yorumlarına kaymıştır. Bu entelektüel dönüşüm, Şiiliğin İran halkına zorla benimsetilmesiyle birlikte pratik bir gerçekliğe dönüşmüştür;⁶⁷ işgal süreçlerinde Iraklılara da aynı mezhebi dayatma girişimleri, Sünni-Şii ilişkilerinin doğasını köklü biçimde değiştirmiştir.⁶⁸ Bu çatışma, İran sınırları içinde kalabileceken, aşağıdaki etkenler nedeniyle Irak'a taşınmıştır: İran'ın Irak topraklarını işgali, Osmanlı-İran siyasi rekabetinin ideolojik bir çatışmaya dönüşmesi, Irak'ta büyük bir İranlı topluluğun varlığı, Irak Şiiliğinin ekonomik çıkarlarının İran'la bağlantılı olması, Iraklı Şiiiler ile İranlı yöneticiler arasında koruma ve meşruiyet arayışına dayalı bağların kurulmasıdır.⁶⁹

⁶⁵ Yitzhak Nakash, "Sünni Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü", *İslami Araştırmalar Dergisi*, vol. 15, no. 3 (2002): 387-397.

⁶⁶ Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı- Safevî Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies: Ortadoğu Özel Sayısı*, (2010): 228-245.

⁶⁷ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev: Mehmet Harmancı, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008), 62.

⁶⁸ Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şii Varlığı", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, vol. 6, no. 2 (2013): 391-428.

⁶⁹ Mehmet Çelenk, "16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiiliği," (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 166-165.

b) Mezhep Çatışmasının Irak'a Taşınması ve Şii Toplumunun Dönüşüm Süreci

Safevi döneminde İran'da yaşanan ideolojik dönüşüm, Şiiliğin devlet politikası haline gelmesiyle birlikte yalnızca İran sınırları içinde kalmamış, işgal süreçleri aracılığıyla Irak'a da taşınmıştır. İranlı yöneticilerin Şiiliği zorla benimsetme politikaları hem İran halkı hem de işgal altındaki Iraklılar üzerinde baskı kurmuş; bu durum, Sünni-Şii ilişkilerinin doğasını köklü biçimde değiştirmiştir.⁷⁰ Mezhepsel gerilim, İran'daki iç çatışmalarla sınırlı kalabileceksen, aşağıdaki faktörler nedeniyle Irak'a taşınmıştır: İran'ın Irak topraklarını işgali, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki varlığı ve siyasi rekabetin ideolojik bir çatışmaya evrilmesi, Irak'ta yerleşik büyük İranlı toplulukların mevcudiyeti, Irak Şiiliğinin ekonomik çıkarlarının İran'la doğrudan bağlantılı olması, Iraklı Şii'ler ile İranlı yöneticiler arasında meşruiyet ve koruma arayışına dayalı bağların kurulmasıdır. Bu etkenler, mezhep çatışmasını İran'dan Irak'a taşıyarak, huzursuz bir birlikte yaşama halini doğurmuş; Safevi döneminde gerçekleştirilen katliamlar ve Osmanlı yönetiminin Irak'taki Fars ve Şii tebaaya yönelik tepkileriyle daha da derinleşen bir çatışma ortamı yaratmıştır.⁷¹

c) Irak'taki Şii Nüfusun Artışı ve Güç Dengelerinin Değişimi

Irak'taki Şii nüfusun zamanla artması, bölgedeki güç dengelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Her ne kadar bu demografik değişim doğrudan çatışmayı tetiklememiş olsa da uzun vadede mezhepsel gerilimlerin zeminini hazırlamıştır. Şiilik, tarihsel olarak Arap coğrafyasının geniş alanlarına yayılmış, 16. ve 17. yüzyıllarda Şii nüfusun Arap coğrafyasındaki varlığı, özellikle Güney Irak, Körfez ve Lübnan gibi bölgelerde yoğunlaşmış; İran bu topluluklarla mezhebi ve siyasi bağlar kurarak etki alanını bu bölgelerde sürdürmüştür.⁷²

1.10.4. Mezhepsel Gerilimlerin Derinleşmesi: Kültürel Söylem, İşgal ve Bölgesel Denge Eksikliği

Irak'ta mezhepsel çatışmaların tarihsel gelişimi, yalnızca dini ve doktrinel farklılıklara değil, aynı zamanda siyasi, kültürel ve dış müdahalelere dayalı çok katmanlı bir sürece işaret etmektedir. Özellikle 20. yüzyılın sonları ve 21. yüzyılın başlarında yaşanan

⁷⁰ Kübra Yılmaz, "İran Siyasal Kültüründe Şia: Devrimden Günümüze", *İran Çalışmaları Dergisi*, vol. 5, no. 1 (2021): 103-125.

⁷¹ Menderes Kurt, "Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Süreç", *İran Çalışmaları Dergisi*, vol. 2, no. 1 (2018): 61-90.

⁷² Juan Cole, *Sacred Space and Holy War: The Politics, Culture and History of Shi'ite Islam*, (London: I.B. Tauris, 2002): 120-125.

gelişmeler, mezhepler arası ilişkilerin dönüşümünü hızlandırmış ve çatışma dinamiklerini yeniden şekillendirmiştir.

a) Yeni Kültürel Söylemin Yükselişi ve İç Barışın Korunması

Sünni İslami örgütlerin ve akademik çevrelerin etkisiyle ortaya çıkan yeni kültürel ve örgütsel söylem, Şii toplumu içerisinde önemli bir etki alanı kazanmıştır. Bu söylem, tarihsel olarak Sünni düşüncenin taşıdığı bazı özellikleri korurken, Irak toplumunun mezhepler arası iç barışını sürdürmesine katkı sağlamıştır. Mezhebi gerilimlerin tırmanmamasının başlıca nedenleri arasında şunlar yer almaktadır:⁷³ Irak halkının, mezhepçilikten ziyade İngiliz işgali gibi yeni ve daha acil meselelerle meşgul olması, farklı ideolojik yönelimlere sahip siyasi partilerin (liberal, muhafazakâr, milliyetçi,⁷⁴ sosyalist, kapitalist) ortaya çıkması ve tartışmaların dini zeminden entelektüel ve siyasal zemine kayması, İran'ın iç meselelerine odaklanması ve İngiltere ile Irak Krallığı arasındaki ittifak nedeniyle Irak'a doğrudan müdahale edememesidir.⁷⁵

b) Amerikan İşgali ve Mezhepsel Bölünmenin Derinleşmesi

Amerikan işgali sonrasında Irak toplumunda mezhebe dayalı yeni bir bölünme süreci başlamıştır. Bu süreçte iki ana grup ortaya çıkmıştır: İşgali destekleyen ve iş birliği yapan gruptur. Bu grup, eski rejime muhalif olan Şii dini partiler, Kürt siyasi oluşumlar ve bazı Sünni figürlerden oluşmuştur. Bu iş birliği, özellikle Şii ve Kürt bölgelerinde güvenlik istikrarı sağlamış; dini otoritelerin onayıyla işgal güçleriyle ilişkiler sürdürülmüştür.⁷⁶ İşgali reddeden grup direnişin ilk yıllarında bu grup büyük ölçüde Sünni topluluklardan oluşmuş; silahlı mücadele yoluyla işgale karşı koymuştur.⁷⁷

Bu bölünme, tarihsel olarak mezhebi ayrışmalarla şekillenmiş iki topluluğun karşı karşıya gelmesine neden olmuş; Kürtler ise etnik temelli farklılıkları nedeniyle bu çatışmanın dışında kalmıştır. İşgali reddeden Sünni gruplar, işgali destekleyen Şii partilerle doğrudan karşı karşıya gelmiş; bu durum, mezhebi temelli siyasi

⁷³ Yeşim Demiri, "Irak'ın Mezhepsel Yapısı ve Etkileri", *Yeni Türkiye* 23, no. 98 (2017): 43-50.

⁷⁴ Savaş Sertel, "Irak Halkının İngiliz İşgaline Karşı 1919-1920 Yıllarındaki Direnişinin İrade-i Milliye ve Hâkimiyet-i Milliye Gazetelerine Yansımaları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 6, no. 68 (2018): 29-38.

⁷⁵ Charles Tripp, *A History of Iraq*, 3rd ed., (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 30-76.

⁷⁶ Peter Galbraith, *Pâyân-ı I'râk*, trans.: Muhammed Zemân Râstakû ve Ferâcullah Erdizî, (*Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî*, Tehrân, 2012): 112-115.

⁷⁷ Muhammedrıza Dehkânî, *Demokrâsi-i Muteâriz- Eyâlât-ı Muttehide-i Âmerikâ der I'râk-ı Cedîd*, (İnteşârât-ı Medyâ Tehrân, 2007): 215-219.

seferberliğin önünü açmıştır. Eski rejime karşı yürütülen söylem, tarihsel referanslarla (örneğin “Yezid’in ordusu”, “yeni Emeviler”) mezhebi hedef göstermeye dönüşmüştür.⁷⁸

c) Mezhebi İttifaklar ve Demografik Dönüşüm

Amerikan işgaliyle birlikte Şii siyasi ve dini cephelerin işgalci güçlerle kurduğu ittifak, mezhebi temsiliyetin devlet kontrolüne dönüşmesini hızlandırmıştır. İran’ın Şii partilere verdiği destek, bu partilerin Amerikan güçleriyle ve sonrasında Irak devletiyle kurduğu ittifak sayesinde güç dengesini Şii lehine değiştirmiştir.⁷⁹ Bu süreç, Sünni nüfusun bastırılmasına, binlerce kişinin öldürülmesine veya tutuklanmasına, karma bölgelerde yaşayan Sünnilerin kitlesel göçüne ve Bağdat, Diyala gibi bölgelerde demografik mühendislik girişimlerine yol açmıştır.⁸⁰

d) Safevi Mirasının Yeniden Canlanması ve Bölgesel Denge Eksikliği

Irak, Safevi döneminden miras kalan mezhebi çatışmayı yeniden yaşamaya başlamıştır; ancak bu kez Osmanlı gibi dengeleyici bir güç mevcut değildir. İran’ın bölgedeki rolüne karşı Arap hükümetlerinden veya İslami kurumlardan gelen anlamlı bir dengeleyici tepkinin olmaması, Şii tarafın konumunu güçlendirmiş ve siyasi-toplumsal dengeleri değiştirmiştir

1.10.5. Güncel Irak Gerçekliği Üzerinde Tarihsel Süreçlerin Etkisi

Irak’taki mevcut mezhebi ve siyasi ortamı analiz edebilmek için, tarihsel arka planın güncel yapılar üzerindeki etkisini değerlendirmek gerekmektedir.

a) Yönetim Organlarının Mezhebi Yapısı

Amerikan sivil yöneticilerinin yeni devletin temellerini atmaya başlamasıyla birlikte, mezhebi ve etnik ayrışma kurumsal düzeyde belirginleşmiştir. Yönetim Konseyi’nin oluşumu, Amerikan vizyonunu yansıtan 25 Iraklı figürden oluşmuştur: 12 Arap Şii, 6 Sünni Arap, 6 Kürt ve 3 azınlık temsilcisidir. Şii partiler, İran’ın desteğiyle örgütlenmiş; bu partilerin çoğu İran’da faaliyet göstermekteyken, Amerikan işgaliyle

⁷⁸ Roger D. Petersen, *Death, Dominance, and State-Building: The US in Iraq and the Future of American Military Intervention*, (Oxford: Oxford University Press, 2024): 113–126.

⁷⁹ Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, (New York: W. W. Norton & Company, 2006): 133-168.

⁸⁰ Muhammed Sâdık Ahmedî, *Ehl-i Sünnet-i I’râk ve Tehâcim-i Âmerîkâ*, (Kum: İntezârât-ı Dâniğâh- ı Beyne’l-Milelî Ehl-i Beyt, 2022): 185-192.

birlikte silahlı güçleri Irak'a taşınmıştır. Sünni temsilciler ise etkisiz muhalif figürlerden ve Irak İslam Partisi'nden oluşmuştur.⁸¹

b) Mezhebi Gerilimin Tırmanışı ve Medya Kullanımı

İŞİD'in ortaya çıkışı ve dört milyondan fazla insanın yerinden edilmesiyle birlikte, mezhebi gerilimler daha da derinleşmiştir. İran'ın askeri varlığı ve Irak hükümetine verdiği destek, mezhebi eğilimlerin devlet ve medya aracılığıyla yaygınlaştırılmasına neden olmuştur. Bu süreç, Suriye'deki bölgesel krizlerle de örtüşerek mezhebi düşmanlığın bölgesel bir boyut kazanmasına yol açmıştır.⁸²

c) Mezhebi Çatışmanın Katalizörleri: Aşırılık ve Dış Müdahale

Irak'taki mezhebi çatışmaların temelinde ideolojik ve doktrinel farklılıklar yer almakla birlikte, bu farklılıkların fiziksel çatışmaya dönüşmesinde belirleyici olan unsur aşırılıkçı eğilimlerdir. Üç temel aşırılık biçimi öne çıkmaktadır: Safevi mirasına dayanan Şii aşırılığı⁸³ ve Sünnilere yönelik dışlayıcı tutum⁸⁴, Vehhâbi yayılcılığı ve Şii/Sünni Sufi topluluklara yönelik radikal yaklaşım,⁸⁵ İŞİD ve benzeri örgütlerin mezhebi temelli şiddet politikalarıdır. Bu tablo, Irak'taki mezhebi sorunun tarihsel olarak köklü olduğunu, ancak çatışmanın belirli dönemlerde dış müdahalelerle tırmandığını göstermektedir. Safevi İran ve İslami İran gibi bölgesel aktörler ile Amerikan işgali gibi uluslararası müdahaleler, mezhebi anlaşmazlığı doğrudan çatışmaya dönüştüren başlıca katalizörler olmuştur.

1.11.İran'ın Siyasi Yapısı ve Şiileşme Süreci

1979 İslam Devrimi ile birlikte İran'da kurulan teokratik rejim, Şii mezhebine dayalı bir siyasal ideolojinin devlet sistemi içinde kurumsallaştığı ilk modern örnek olarak dikkat çeker. Ayetullah Ruhullah Humeyni tarafından geliştirilen Velayet-i Fakih doktrini, İslam Cumhuriyeti'nin temelini oluşturarak yalnızca iç siyasal yapıyı değil,

⁸¹ Hasan Hüseyin Köse, "Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi: 2003–2012 Dönemi", *The Journal of Europe- Middle East Social Science Studies*, vol. 1, no. 2 (2015): 53-89.

⁸² Hanifi Şahin, "Dabiq Dergisi Bağlamında İŞİD'in Şiilik Algısı", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 3, no. 6 (2019): 31-52.

⁸³ Muharrem Akoğlu, "Irak'ta Şî-İmamîliğin Yayılmasında Safevî-İran Etkisi", *Bilimname*, vol. 34, no. 2 (2018): 110–134.

⁸⁴ Âmûs Dîborâ, *Ufûl-i Ehl-i Sünnet: Kûcânden -i Fırkâ-i Şibh-i Nizâmîyân-ı Mork ve Zendeğî der Tebîd pes ez Hamle-i Âmerîkâ be Irak*, trans. Muhammed Seyyid Sayyâd, (Müessese-i Mutâlaât Beyn'el-Milelî Resâneî, Beyrût, 2010), 75-82.

⁸⁵ Deniz, Yıldırım. "Orta Doğu'da Vehhâbi-Şii Mücadelesi", *Tesam Akademi Dergisi*, vol. 5, no. 1 (2018): 63-95.

aynı zamanda İran'ın dış politikasını da mezhebi bir perspektife oturtmuştur.⁸⁶Bu yeni sistem, Şiiliği hem siyasal meşruiyetin hem de toplumsal düzenin ana kaynağı haline getirirken, devrim sonrasında izlenen “devrim ihracı” politikası da İran'ın özellikle Şii nüfusun yoğun olduğu komşu ülkelerde ideolojik etkisini artırma çabasını beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, İran'ın Irak'taki Şii topluluklara yönelik söylem ve müdahaleleri, Saddam Hüseyin liderliğindeki Ba'as rejimi tarafından yalnızca dış politika düzeyinde değil, aynı zamanda bir mezhepsel tehdit olarak değerlendirilmiştir.⁸⁷ Neticede, İran-İrak Savaşı (1980–1988), yalnızca iki ülke arasında çıkan bir sınır çatışması değil; aynı zamanda Şii-İran ile Sünni-Arap iktidarları arasında şekillenen mezhepsel ve ideolojik bir rekabetin silahlı tezahürü olarak okunabilir. Bu süreç, İran'da Şiiliğin sadece devlet yapısında değil, toplumun gündelik yaşamında da daha baskın ve yaygın hale gelmesine yol açmış, Şiileşmenin kurumsal ve kültürel düzeyde derinleşmesine zemin hazırlamıştır.

1.11.1. 1979 Devrimi ve Şiilik Temelli Siyasi Düzenin Kuruluşu

1979 İran İslam Devrimi, yalnızca ülke içi siyasi dengeleri kökten değiştirmekle kalmamış, aynı zamanda İslam dünyasında ve küresel düzeyde de derin etkiler yaratmıştır. Devrimin ani ve geniş katılımlı bir toplumsal hareket olarak gerçekleşmesi hem Batı dünyasında hem de Müslüman toplumlar içerisinde çok sayıda tartışmayı beraberinde getirmiştir. Dönemin uluslararası medyası, devrimin liderlerini ve örgütlenme kapasitesini abartılı biçimde sunarak, bu sürece adeta mistik bir kutsiyet atfetmiş; bu yaklaşım, devrimin sosyo-politik ve entelektüel boyutunun yeterince derinlemesine analiz edilmiştir.⁸⁸ Bazı siyaset bilimciler, İran Devrimi'ni üçüncü dünya ülkelerinde görülen ani siyasi kırılmaların bir örneği olarak değerlendirmiş; devrimi, yapısal reform ve anayasal düzen yerine darbe veya radikal değişim yoluyla çözümler arayan, doğaçlama ve kısa vadeli stratejilere yönelen bir siyasi davranış biçimi olarak yorumlamışlardır.⁸⁹

⁸⁶ Reşîd Rokâbiyân ve Seyyid Muhammed Hasan Siyyâdât”, Nazariyye-i Vilâyet-i Fakîh der Endîşe-i Siyâsî-i Âyetullah Seyyid Alî Tabâtabâyî Ma ‘ruf be Sâhib-i Riyâz”, *Faslnâme-i Hükümet-i İslâmî*, vol. 24, no. 3 (2019): 147-173.

⁸⁷ Râsûlî Sâni Âbâdî, İlhâm Hâmid Beyât Muhtârî, “Vâkâyi-i Sûdûr-i İnkılâb-ı İslâmî-yi İrân: der Pertû-yi Nazariye-i İntikâdi-yi Revâbit-i Beyn’elmal”, *Pejuhuşnâme-yi İnkilâb-ı İslâmî*, vol. 5 no. 17 (2016): 55-78.

⁸⁸ Said Amir Arjomand, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, (New York: Oxford University Press, 1988), 98-102.

⁸⁹ Ervand Abrahamian, *Iran Between Two Revolutions*, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982), 436.

Devrimin dışı yansıyan en dikkat çekici boyutlarından biri, Humeyni önderliğindeki yeni yönetimin “devrim ihracı” politikasına yönelik söylemleridir.⁹⁰ İran’ın komşu ülkelerdeki özellikle Şii nüfusa ideolojik etkisini artırma yönündeki bu yaklaşımı, bölgedeki Sünni çoğunluklu devletlerde ciddi endişe yaratmıştır. Türkiye, Afganistan, Pakistan, Irak ve Körfez ülkeleri, bu politikanın kendi iç dengelerini tehdit edebileceği kaygısıyla tepki göstermiştir. Irak örneğinde ise durum daha belirgindir; zira ülke nüfusunun üçte ikisini oluşturan Şiiler, İran devriminin doğrudan etki alanı olarak görülmüş, bu durum Saddam Hüseyin liderliğindeki Ba ‘as rejiminin güvenlik algısını derinden etkilemiştir.⁹¹Bu bağlamda, 1980’de Irak’ın İran’a başlattığı savaş, yalnızca sınır anlaşmazlıklarının değil, aynı zamanda mezhepsel rekabetin ve ideolojik çatışmanın bir sonucu olarak okunabilir.

1.11.2.Humeyni’nin Liderliği ve Velayet-i Fakih Modeli

Devrimin en belirleyici özelliği, Ayetullah Ruhullah Humeyni’nin öncülüğünde geliştirilen Velayet-i Fakih doktrininin devletin temel yönetim ilkesi haline gelmesidir. Bu model, Şii fikhına dayalı olarak, dini otoritenin siyasi iktidar üzerinde doğrudan yetkiye sahip olması gerektiğini savunur. Humeyni, bu doktrini yalnızca teorik bir tez olarak ortaya koymamış; 1979 sonrasında siyasi sistemin kurumsal çerçevesine dâhil ederek pratiğe dönüştürmüştür. Böylece İran İslam Cumhuriyeti, modern dönemde Şii mezhebi temelli bir teokratik yönetim sisteminin ilk ve en belirgin örneği olmuştur.⁹²

Velayet-i Fakih sistemi, devrimin ilk yıllarında dini liderlik ile siyasi otorite arasında görünen ittifakı pekiştirmiştir. Ancak bu birliktelik, esasen Pehlevi monarşisinin devrilmesi ve Batı yanlısı yönetimin sona erdirilmesi gibi ortak hedefler etrafında şekillenmiş; devrim sonrası dönemde, dini kurumlar ile devrimci kadrolar arasında stratejik ve ideolojik farklılıklar su yüzüne çıkmaya başlamıştır.⁹³ Humeyni’nin hayattayken bile bu anlaşmazlıkların zaman zaman belirginleştiği; 1989’daki vefatının ardından ise daha görünür hale geldiği bilinmektedir.

⁹⁰ Mark D. Silinsky, “Iran’s Islamic Revolutionary Guard Corps: Its Foreign Policy and Foreign Legion”, (Marine Corps University Press, 2020): 1-2.

⁹¹ Mecîd Abbâsî, Fâtıma Mahmûdzâde, “Tahlîl-i ber Himâyet-i İdeûlûjîk-i İrân ez Mihver-i Mukâvemet-i İslâmî der Ğarb-i Âsyâ”, *Faslnâme-i Mutalât-ı Defâ ‘i Mukaddes*, vol. 8, no. 2, (2022): 115-134.

⁹² Naser Ghobadzadeh, *Religious Secularity: Shiite Repudiation of the Islamic State*, (New York: Oxford University Press, 2014), 73-95.

⁹³ Mohammed Sayyed al-Sayyad and Sulaiman Alwadai, *Shiite Political Theology and the Crisis of Legitimacy in Iran*, (Riyadh: International Institute for Iranian Studies, 2021), 17-23.

1.11.3. Şiiğin Devlet İdeolojisine Dönüşmesi

1979 Devrimi ile birlikte Şiilik, yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda devletin meşruiyet kaynağı haline gelmiştir. İslam Cumhuriyeti Anayasası, devletin temel yapısını Şii İmamiyye mezhebi esaslarına dayandırmış; bu yaklaşım hem iç politika hem de dış politika stratejilerinin belirlenmesinde belirleyici olmuştur.⁹⁴ İç politikada, toplumsal düzen Şii değerler ve dini normlar çerçevesinde şekillendirilmiş; dış politikada ise Şii topluluklarla dayanışma ve destek politikası, bölgesel stratejinin ana unsurlarından biri haline gelmiştir.⁹⁵ Devrim ihracı politikası çerçevesinde, İran'ın özellikle Irak, Lübnan, Bahreyn ve Yemen gibi ülkelerdeki Şii hareketlere ideolojik ve maddi destek sağladığı görülmüştür. Bu durum, bölgesel mezhepçi gerilimleri tırmandırmış ve İran-İrak Savaşı'nın mezhepsel boyutunu güçlendirmiştir. Böylece savaş, klasik bir askeri çatışma olmanın ötesinde, Şii-İran ile Sünni-Arap dünyası arasındaki ideolojik rekabetin sahnesine dönüşmüştür.⁹⁶

1.11.4. Savaş, Ekonomik Yoksulluk ve Toplumsal Dönüşüm

Sekiz yıl süren İran-İrak Savaşı, ülke ekonomisinde derin tahribat yaratmış, toplumsal yapıda yoksulluk ve kaynak kıtlığı kronik hale gelmiştir. İran yönetimi, bu dönemde ortaya çıkan ekonomik sıkıntıları Şii teolojisinin “şehadet”, “direniş” ve “fakirlikle imtihan” kavramları üzerinden meşrulaştırmış; savaşın yarattığı zorluklar, dini söylemlerle birleşerek ulusal bir direniş anlatısına dönüştürülmüştür. Bu süreç, toplumun hem maddi hem de manevi yaşam biçiminde köklü değişimlere yol açmış; Şiileşme sürecini yalnızca siyasi alanda değil, kültürel ve sosyal düzeyde de derinleştirmiştir.⁹⁷ Çağdaş İran edebiyatı, özellikle de roman türü, bu dönemin yansımalarını yoğun biçimde işlemiştir. Yazarlar, savaşın gündelik yaşam üzerindeki etkilerini, yoksulluğun bireysel ve toplumsal algısını, dini inançlarla örülü bir bağlamda ele alarak, devrim ve savaş sonrası kuşağın deneyimlerini edebi düzleme aktarmışlardır.⁹⁸

⁹⁴ Celâl Derahşe, *Goftemân-ı Siyâsî-i Şîa der Îrân-ı Muâsır*, (Tehrân: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 2005): 225-240.

⁹⁵ Farhad Kazemi and Jo-Anne Hart, “The Shi’i Praxis: Domestic Politics and Foreign Policy in Iran”, in *The Iranian Revolution and the Muslim World*, ed. David Menashri, (New York: Routledge, 1990), 65.

⁹⁶ Alî Husrevşîrî, *İnkilâb-ı İslâmî-yi Îrân ve Şîi’yân-ı Lübnân*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkilâb-ı İslâmî, 2010), 185-202.

⁹⁷ Muhammedrızâ Kasîmî, *Şâhid-i Cenk ve İktisâd*, (Tehrân: İntişârât-ı Dünyâ-i İktisâd, 2016), 145-162.

⁹⁸ Pegah Pezeshki, “A Revolution Lost: Narrative Temporality and Postmodern Subject in Iran’s Post-Revolutionary Novels”, *Journal of Critical Studies in Language and Literature*, vol. 3, no. 6 (2022): 30.

1.11.5. 1978–1979 İnan Devrimi Sürecinde Dış Müdahaleler, İç Siyasi Kriz ve Muhalefetin Yükselişii

1978 sonbaharından itibaren İnan’da hız kazanan siyasi kriz hem iç dinamikler hem de uluslararası aktörlerin yaklaşımları tarafından belirgin biçimde şekillendi. Amerikan ve İngiliz diplomatik çevreleri, resmi söylemlerinde İnan’ın iç işlerine müdahale etmeme ilkesini vurgulasa da bu dönemde izlenen politikalar ve sahadaki girişimler, Tahran yönetimi tarafından farklı şekilde algılandı. Nitekim ABD Dışişleri Bakanlığı, 7 Aralık 1978’de yaptığı resmî açıklamada, Washington’un İnan’ın iç siyasetine hiçbir biçimde müdahil olmayacağını bildirdi.⁹⁹ Bu tutum, Şah Muhammed Rıza Pehlevi tarafından derin bir hayal kırıklığıyla karşılandı; anılarında hem Amerikalılar hem de İngilizler tarafından “aldatıldığını” ifade etti.¹⁰⁰

Buna rağmen, 5 Ocak 1979’da Avrupa’daki NATO Kuvvetleri Yüksek Komutan Yardımcısı General Robert E. Huyser’in Tahran’a gelişi, Şah açısından şaşırtıcı bir gelişmeydi. Huyser, Şah’ın ülkeden ayrılmasından sonra da 8 Şubat’a kadar İnan’da kaldı. Resmî görev tanımı, ordunun monarşiyi korumak amacıyla bir darbe yapmasını engellemektir.¹⁰¹ Amerikan yönetimi, İnan ordusunun, gerektiğinde ABD’nin çıkarlarına aykırı bir şekilde harekete geçmesini istemiyor; bu nedenle de askeri müdahale ihtimalini ortadan kaldırmayı hedefliyordu.¹⁰² ABD’nin bu politikası, İnan ordusuna doğrudan iletilerek, Washington’un bir darbeye destek vermeyeceği net biçimde ifade edildi. İngiltere cephesinde ise kamuoyunu etkileyen medya faaliyetleri öne çıktı. Özellikle BBC, Ayetullah Humeyni’yi destekleyen yayınlar yaptı; onun konuşmalarını, demeçlerini ve rejim karşıtı çağrılarını doğrudan yayınlarak halkı monarşiyeye karşı harekete geçmeye teşvik etti. Bu yayınlar, Pehlevi yönetiminin ulusal ölçekte meşruiyet erozyonunu hızlandırdı.¹⁰³

⁹⁹ Fâtıma Siyâhpûş, “Berrâsî-yi Nakş-i Âmerikâ der Vûkû’ı İnkilâb-ı İslâmî-i İrân”, *Faslnâme-i Târîh-i Muâsır-ı İrân*, vol. 20, no. 3 (2013): 65-92.

¹⁰⁰ Alî Rahmânî, “Tahlîl-i Didgâh-i Şâh Derbâre-i Nakş-i Emrîkâ der İnkilâb-ı İslâmî”, *Faslnâme-i Târîh-i Muâsır-ı İrân*, vol. 22, no. 4 (2018): 62-65.

¹⁰¹ Robert Hayzer, *Me’mûriyet der Tahrân*, çev: Alî Ekber Abdürreşîdî, (Tehrân: İntişârât-ı İttılâat, 2010): 45- 90.

¹⁰² İslâmîferî Vildânî Aşğar, Mohsen Pirhâdî, “Ebâd-ı Nufûz Emrîkâ der İrân 1953-1979 ve Peyâmedhâ-yı Ân”, *Pejûheşhâ-yı Siyâsî-i Cihân-ı İslâmî*, c. 6, s. 2 (2016): 25-50.

¹⁰³ Mâlekî Alîrıza, “Berrâsî-i Nakş-i Resânehâ-yı Hâricî der Şekli Gîrî-i İnkilâb-ı İslâmî”, *Faslnâme-i Muttâlât-ı Resâne-i Danişgâh-ı Sadâ ve Sîmâ*, c. 9, s. 2 (2019): 25-48.

1.11.6. İç Siyasi Hamleler ve Muhalefetin Güçlenmesi

ABD Başkanı Jimmy Carter'ın tavsiyesi doğrultusunda, Şah çok sayıda siyasi tutukluyu serbest bıraktı. Ancak bu adım, beklenenin aksine, muhalefeti yatıştırmak yerine onun saflarını güçlendirdi. Serbest bırakılan siyasetçiler, rejime karşı muhalif pozisyonlarını sürdürdüler. Şah, dini muhalefeti yumuşatma amacıyla, köklü bir din âlimi ailesinden gelen Cafer Şerif Emami'yi başbakanlığa atayarak bir "Ulusal Uzlaşma Hükûmeti" kurdu. Hükûmetin dini liderlerle istişare içerisinde çalışacağını, farklı toplumsal kesimler arasındaki uyumu güçlendireceğini ve manevi değerleri önceleyeceğini duyurdu. Ancak bu politikalar, kraliyet ailesinin yolsuzluk iddiaları ve nüfuz kullanımını karşısında etkili olamadı; tam tersine, Şah'ın kalan siyasi desteğini de zayıflattı.¹⁰⁴

Ayetullah Muhammed Kazım Şeriatmedari, Pakistan Times'a verdiği röportajda, hükümetin dinî taleplere kulak asmaması durumunda genel grev çağrısında bulunacağını açıkladı. Bu sırada Başbakan Şerif Emami, 1975'te kurulan ve ülkedeki tek yasal siyasi oluşum olan Rastakhiz Partisi'ni feshetme kararı aldı. Bu adım, parti üyelerinin kendi eski örgütlerine dönmelerine veya yeni partiler kurmalarına yol açtı. Ancak siyasi çoğulculuğun önünü açan bu gelişme, rejimin denetim kapasitesini hızla zayıflattı; yeni partilerin kuruluş talepleri karşılanmadan önce ülke genelinde kitlesel protestolar yayılmaya başladı.¹⁰⁵

Parlamento Meydanı'nda düzenlenen gösterilerin güvenlik güçlerince sert müdahaleyle bastırılması ve meydanın "Şehitler Meydanı" olarak anılmaya başlanması, monarşinin meşruiyet krizini sembolize eden bir dönüm noktası oldu. Muhalefet, bu süreçte taleplerini genişletti: Savak'ın lağvedilmesi, çift meclisli parlamentonun feshi, din adamlarının gözetiminde serbest seçimlerin yapılması, basın ve toplanma özgürlüğünün sağlanması, askeri mahkemelerin kaldırılması, siyasi cezaların iptali ve sürgündeki muhaliflerin geri dönüşüdür.¹⁰⁶ Dış politikada ise İsrail ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi, ABD'den silah alımının sınırlandırılması, Amerikan danışmanların ülkeden çıkarılması, NATO'dan çekilme ve Bağlantısızlar

¹⁰⁴ Zehrâ Şekîbmehr, *Yek Rivâyet-i Mu'teber derbâre-i Şerif İmâmî ve Devlet-i Âteşî-yi Millî*, (Beh Neşr-i Tehrân, 2020), 45-62.

¹⁰⁵ Muzaffer Şâhîdî, *Hızb-ı Râstâhîz, İştibâh-ı Bozork: Hûdkâmegî der İrân-ı Asr-ı Pehlevî*, (Tehrân: Merkez-i Mutâlaât ve Pejûheşhâ-yı Siyâsî, 2004): 425-448.

¹⁰⁶ Alî Hazriân, *Reftâr bâ Muhâlefân*, (Tahrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî 2020): 30-215.

Hareketi'ne katılma talepleri öne çıktı.¹⁰⁷ Ayrıca petrol endüstrisinin yeniden millileştirilmesi fikri güçlü biçimde dile getirildi.¹⁰⁸

1.11.7. Dinî Liderlik ve Humeyni Faktörü

Tüm bu gelişmeler, din adamlarının siyasi rolünü daha da belirginleştirdi. Muhalefet, kraliyet ailesinin yolsuzluklarını belge ve kanıtlarla kamuoyuna sunarak meşruiyetini artırırken, Ayetullah Humeyni'nin liderliği, İslami bir yönetim modelinin açıkça dillendirildiği bir döneme girildiğini gösterdi. Hükümet, Şeriatmedari ile Humeyni arasında bir görüş ayrılığı bulunduğu yönünde söylentiler yayarak dinî muhalefeti bölmeye çalıştı. Şeriatmedari daha ılımlı bir çizgide kalırken, Humeyni rejimi tamamen yıkmayı ve yerine Kur'an'a dayalı bir İslami yönetim kurmayı hedefliyordu.¹⁰⁹

Bu süreçte, Humeyni'nin Irak'ın Necef kentinde sürgünde yaşaması hem Tahran hem de Bağdat yönetimleri için sorun teşkil etti. Şah'ın talebi üzerine Irak güvenlik güçleri, Humeyni'nin evini kuşatarak, kendisinden ya siyasi faaliyetlerini durdurmasını ya da ülkeyi terk etmesini istedi. Humeyni, bu şartları reddetti; Kuveyt'e gitmek istedi ancak girişine izin verilmedi. Ardından, Fransa'ya yerleşerek faaliyetlerini buradan sürdürdü. Paris'te bulunduğu süre zarfında uluslararası basına, özellikle de Batılı gazetecilere demeçler verdi.¹¹⁰ Le Monde gazetesine verdiği kapsamlı röportaj, Humeyni'yi küresel kamuoyunda İran'ın muhtemel yeni lideri olarak tanıttı ve Fransa'nın dolaylı desteğini pekiştirdi. 1978 Aralık ayında Şah, artan toplumsal baskılar karşısında din adamlarına ulusal birliği koruma çağrısında bulundu ve geçmiş hataları tekrarlamama sözü verdi. Daha önce siyasi deneyimi olmayan ancak ABD'nin güvenini kazanmış bir isim olan Gulamrıza Azhari liderliğinde bir "ulusal hükümet" kurma planını açıkladı. Ancak bu girişim, toplumun farklı kesimlerinde karşılık bulmadı ve rejimin çöküşünü durdurmaya yetmedi.¹¹¹

¹⁰⁷ Ca 'ferî Vildânî Aşğar, *Revâbit-ı Hârîcî-i İrân ba 'de ez İnkilâb-ı İslâmî*, Tehrân: İnteşârât-ı Âvâ-yı Nûr, 2004): 125-142.

¹⁰⁸ Gulamrizâ Vatandost, Meryem Şiperî ve Afrîn Tevekkülî, *Millî Şoden San 'at-ı Neft, Serâğâz Kûdetâ-yı 28 Mordâd Yezd*, (İnteşerât-ı Dânişgâh-ı Yezd, 1399 2020), 152.

¹⁰⁹ Alî Zû 'lem, "Müellifehâ-yı Rehberî İmâm Humeynî der Ferâyend-i İnkilâb-ı İslâmî", (Şomare: *Dânişgâh-ı Bû Alî Sînâ*, 10 1390 2010), 25-48.

¹¹⁰ Seccâd Râ'ı Gelûce, *Muberâzât-ı İmâm Humeynî ez Hicret-i be Frânsâ tâ Bâzgeşt be İrân be Rivâyet-i İsnâd*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkilâb-ı İslâmî, 2010), 25-48.

¹¹¹ Râsûl Ca 'feriyân, *İnkilâb-ı İslâmî ve Rîşehâ-yı Ân*, (Tehrân: Neşr-i Kitâb-ı Siyâsî, 2007): 247.

1.11.8. İran’da 1979 İslam Devrimi ve Velayet-i Fakih’in Siyasi Kurumsallaşması

1978 sonlarına doğru İran’da toplumsal huzursuzluk ve kitlesel gösteriler hız kazanırken, Pehlevi rejiminin yönetim aygıtı giderek zayıflamış, bu süreçte Şah Muhammed Rıza Pehlevi, durumu kontrol altına almak amacıyla General Gholam Reza Azhari’yi başbakanlığa atamıştır. Azhari’nin hükümeti, göreve gelir gelmez yolsuzlukla mücadele söylemi üzerinden meşruiyet arayışına girmiştir. Bu çerçevede, SAVAK başkanı, Divan-ı Hümayun başkanı, Fars eyaleti valisi ve bazı bakanlar (Ticaret, Enerji, Tarım) “nüfuz ticareti” ve “devlet kurumlarında yolsuzluğu teşvik” suçlamalarıyla tutuklanmıştır. Tutuklananların sayısı kısa sürede 300’e ulaşmış, mal varlıklarının devlet kontrolüne alınması yönünde adımlar atılmıştır. Ancak bu girişimler, rejimin derin meşruiyet krizini ortadan kaldırmakta yetersiz kalmıştır.¹¹²

Azhari hükümeti, Şah’ın muhalefetle sınırlı düzeyde diyalog arayışına girdiği bir dönemde, Ulusal Cephe liderlerinden Kerim Sanjabi’yi tutuklayarak siyasi bir hata yapmıştır. Azhari, Sanjabi’nin Humeyni ile gizli temas halinde olduğunu, İran’da monarşinin geleceğini oylamaya sunacak bir referandum süreci sonrasında laik muhalefetin liderliğini üstleneceğini iddia etmiştir. Bu süreçte Şah’ın, siyasi krizi yönetmek yerine ülkeyi terk etme eğilimi güçlenmiştir. 1 Ocak 1979’da Azhari kabinesi görevden alınmış, yerine Şah tarafından Şapur Bahtiyar başbakanlığa getirilmiştir. Ancak bu atama da rejimin çöküşünü engelleyememiştir. 16 Ocak 1979’da Şah, belirli bir geri dönüş tarihi belirtmeden ülkeyi terk etmiş, Mısır’ın Asvan kentine gitmiştir.¹¹³ Bahtiyar hükümeti, ABD yönetiminin desteğini almasına rağmen halk desteğinden yoksun kalmıştır. Bu dönemde, eski Horasan valisi Celaleddin Tahranî başkanlığında bir Naiblik Konseyi kurulmuş; ancak Paris’te bulunan Ayetullah Ruhullah Humeyni, bu konseyi ve kabineyi gayrimeşru ilan etmiştir.¹¹⁴

1.11.9. Humeyni’nin İran’a Dönüşü ve Geçici Hükümet

1 Şubat 1979’da Ayetullah Humeyni, Paris’ten Tahran’a dönerek milyonlarca kişinin katıldığı büyük bir karşılama ile ülkeye giriş yapmıştır. 5 Şubat 1979’da Alevi Okulu’nda düzenlediği basın toplantısında, halk tarafından ülkenin meşru lideri olarak

¹¹² Merkez-i Pejûheş ve İsnâd-ı Muâvenet-i İrtibâdât ve Ittilâ ‘a Resânî-yi Defter-i Reîs-i Cumhûr, *İsnâdî ez Devlethâ-yı Ezhârî ve Bahtiyâr*, (Tehrân: Hâne-i Kitâb, 2013), 115.

¹¹³ Sâbir Sancâbî, *Hâtırât-ı Siyâsî Doktor Kerîm Sancâbî*, (Tehrân: Sadâ-yı Muâsır, 2002), 421-428.

¹¹⁴ Berât Dahmerde, *Devlet-i Bahtiyâr ve Tehavvulât-ı İnkılâb-ı İslâmî*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2004), 215-222.

tanındığını, geçici bir hükümet atayacağını ve bu hükümete karşı çıkmamanın “Allah’ın iradesine karşı çıkmak” anlamına geleceğini beyan etmiştir. Aynı gün Mehdi Bazargan’ı geçici başbakan olarak görevlendirmiştir.¹¹⁵ Bazargan hükümetine; monarşiden İslam Cumhuriyeti’ne geçiş için referandum düzenleme, anayasa taslağını hazırlayacak bir kurucu meclis oluşturma ve yeni parlamentoyu seçme yetkileri verilmiştir.⁹ Şubat 1979’da İran Genelkurmay Başkanlığı, Bahtiyar ile Bazargan arasındaki güç mücadelesinde tarafsızlığını ilan etmiş; böylece Tahran ve diğer şehirler devrimci grupların kontrolüne geçmiştir.¹¹⁶ Kısa sürede devrim komiteleri kurulmuş, Şah’a sadık üst düzey askerî yetkililer ve bazı siyasi figürler yargılanarak idam edilmiştir. Bu dönemde, devrim konseyi, yürütme yetkisini de fiilen devralarak laik devletin yerine teokratik bir düzeni ikame etmiştir.¹¹⁷

1.11.10. Şii Siyasi Düşüncesinde Velayet-i Fakih ve İmamet Doktrini

1979 İslam Devrimi, Şii mezhebi temelinde örgütlenmiş bir devlet modelinin modern dönemdeki ilk kurumsallaşmış örneği olmuştur. Humeyni’nin geliştirdiği Velayet-i Fakih doktrini, fakihin yalnızca dini otorite değil, aynı zamanda siyasi lider olması gerektiği görüşüne dayanır. Bu yaklaşım, Gaib İmam’ın (On İkinci İmam Mehdi) gaybeti döneminde İslami devletin yönetimini fakihlerin üstlenmesini meşrulaştırmıştır.¹¹⁸ Devrim öncesinde, Şii ulemanın çoğunluğu devlet yönetimine doğrudan müdahil olmamış, otoritesini fetva, yargı ve dini kurumların idaresi ile sınırlamıştır. Ancak Humeyni, mevcut şartların “pasif bekleyiş” döneminin sona erdiğini, “aktif bekleyiş” çerçevesinde İslami hükümetin kurulması gerektiğini savunmuştur. Bu görüş, özellikle bazı yüksek rütbeli din adamları (Şeriatmedari, Muntazeri vb.) ile fikir ayrılıklarına yol açmıştır.¹¹⁹

1.11.11. Mezhepsel ve Toplumsal Dönüşüm

Devrim sonrası dönemde Şiilik, yalnızca devlet ideolojisi olarak değil, toplumsal hayatın bütün alanlarında yönlendirici bir unsur haline gelmiştir. Zekât ve humus

¹¹⁵ Râ ‘ı Golûce Seccâd, *Mübârazât-ı İmâm Humeynî ez Hicret be Firânsâ ta Bazgeşt be İrân be Rivâyet-i İsnâd*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2010), 553- 560.

¹¹⁶ Mes ‘ûd Behnûd, *275 Rûz-i Bâzergân*, (Tehrân: Neşr-i Muîn, 2003), 145-162.

¹¹⁷ Muhammed Sâdık Kûşkî, *Komîtehâ-yı İnkılâb-ı İslâmî 1979-1985*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2003), 23-118.

¹¹⁸ Muslim Şûbkelâyı, *Bâzhavânî-yi Pervende-i Velâyet-i Fakih*, (İnteşerât-ı Dîjîtâl Takbûk Tahrân, 2018), 96.

¹¹⁹ Ruhullah Humeynî, *Vilâyet-i Fakîh Hukûmet-i İslâmî*, (Tehrân: Müessese-i Tanzîm ve Neşr-i İmâm Humeynî, 2021), 27-45.

gelirlerinin fakihler eliyle toplanması, dinî otoriteye ekonomik bağımsızlık sağlamış, bu da siyasi bağımsızlığı güçlendirmiştir. Böylece ulema sınıfı, devletin hem ideolojik hem de kurumsal çekirdeğini oluşturmuştur. Bu yeni düzen, İran'ın dış politikasında da mezhebi boyutu öne çıkarmış, özellikle Irak'taki Şii topluluklar üzerindeki etki çabaları, Saddam Hüseyin'in Ba 'as rejimi tarafından bir tehdit olarak algılanmıştır.¹²⁰ Bu 1979 İslam Devrimi sonrasında İran'da Şiilik, yalnızca devletin resmî ideolojisi olmakla kalmamış, aynı zamanda toplumsal yaşamın her alanını şekillendiren temel referans çerçevesi haline gelmiştir. Devrim öncesinde ulema sınıfı, çoğunlukla dinî eğitim kurumları ve vakıflar aracılığıyla toplum üzerinde manevi nüfuz sahibiydi. Ancak devrimle birlikte bu nüfuz, devlet otoritesinin merkezine taşınmış ve “Velayet-i Fakih” ilkesi çerçevesinde kurumsallaşmıştır. Böylece fakihlerin yetkisi yalnızca fetva vermek ya da dinî ritüelleri düzenlemekle sınırlı kalmamış; yürütme, yasama ve yargı süreçlerinde doğrudan belirleyici bir konuma ulaşmıştır.¹²¹ Bu dönemde zekât ve humus gibi dinî vergilerin doğrudan fakihler eliyle toplanması, ulema sınıfına ekonomik anlamda devletten bağımsız ve güçlü bir mali kaynak sağlamıştır. Bu mali bağımsızlık, siyasi karar alma süreçlerinde de bağımsız hareket etme imkânını artırmış, dinî otoritenin hem devlet hem de toplum karşısındaki konumunu güçlendirmiştir. Fakihlerin denetiminde yürütülen vakıflar, yardım kuruluşları ve eğitim kurumları, Şii ideolojisinin hem şehir merkezlerinde hem de kırsal bölgelerde kökleşmesini kolaylaştırmıştır.¹²²

Özellikle savaş yıllarında bu kurumlar hem sosyal yardım hem de ideolojik seferberlik işlevi görmüş, toplumsal dayanışmayı “şehadet”, “direniş” ve “ilahi imtihan” gibi Şii teolojik kavramlarla meşrulaştırmıştır. Devrim sonrası toplumsal dönüşüm, yalnızca ekonomik ve kültürel alanlarda değil, bireylerin kimlik algısında da köklü değişimlere yol açmıştır. Şiilik, günlük yaşam pratiklerinden eğitim müfredatına, medya söyleminden kamu törenlerine kadar geniş bir alanda yönlendirici rol üstlenmiştir. Resmî bayramlar, anma törenleri ve aşure etkinlikleri, devletin ideolojik çizgisiyle uyumlu biçimde düzenlenmiş; bu etkinlikler hem kolektif hafızayı şekillendirmiş hem de yeni kuşakların mezhebi kimliklerini pekiştirmiştir. İran'ın dış politikasında da bu

---

¹²⁰ Zâhîd Ğaffârî Heştçîn, Hâbîl Haydarhânî, *Şîyân Irâk Pes Ez Sukût-i Saddâm*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2015), 155-180.

¹²¹ Seyyid Muhammed Hüseyin Hüseyinî Tahrânî, *Vilâyet-i Fakih Der Hukûmet-i İslâmî*, Cilt: I, (Meşhed: İntesârât-ı Allâme-i Tabâtabâyî, 2011), 225-258.

¹²² Muhammed Cevâd Arastâ, *Nigâhî be Mebânî-yi Tahlîl-i Nizâm-ı Cumhûr-i İslâmî Irân Bustân-ı Kitâb Kum*, (2010): 75-102.

mezhebi boyut giderek belirginleşmiştir. Devrim ideolojisinin “mazlumların savunuculuğu” ve “İslam ümmetinin birliği” söylemleri, pratikte özellikle Şii toplulukların siyasi ve kültürel olarak desteklenmesine odaklanmıştır. Bu bağlamda Irak, Lübnan, Bahreyn ve Yemen gibi ülkelerdeki Şii nüfusa yönelik ideolojik ve maddi destek, İran’ın bölgesel stratejisinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Ancak bu durum, bölgedeki Sünni ağırlıklı rejimler tarafından “mezhepçilik” ve “iç işlerine müdahale” olarak değerlendirilmiş, özellikle Irak’ta Saddam Hüseyin’in Ba ‘as rejimi tarafından varoluşsal bir tehdit şeklinde algılanmıştır.¹²³

İran-İrak Savaşı (1980–1988), bu mezhepsel gerilimin somut bir çatışmaya dönüşmesinde belirleyici olmuştur. Savaş, yalnızca iki ülke arasındaki siyasi ve sınır anlaşmazlıklarının değil, aynı zamanda Şii-İran ile Sünni-Arap dünyası arasındaki tarihsel mezhep rekabetinin de bir yansıması olarak okunabilir. Cephedeki mücadele, propaganda araçları ve ideolojik seferberlik söylemleriyle desteklenmiş; savaş, Şiiliğin İran toplumundaki merkezî konumunu daha da güçlendirmiştir. Savaş yıllarında dinî liderlik, halkın fedakârlığını “ilahi bir görev” olarak tanımlamış; ekonomik yoksunluklar, gıda kıtlıkları ve altyapı sorunları, “Kerbela” metaforlarıyla anlamlandırılmıştır.¹²⁴ Sonuç, olarak, devrim sonrası İran’da mezhepsel dönüşümü, yalnızca devletin ideolojik yönelimini değil, toplumsal yapıyı, bireysel kimlikleri ve bölgesel ilişkileri de derinden etkilemiştir. Şiiliğin bu ölçüde merkezîleşmesi, hem İran içinde siyasi birlik ve ideolojik bütünlük sağlamış, hem de ülkenin dış politikasını belirleyen temel parametrelerden biri haline gelmiştir. Ancak bu durum, bölgesel dengelerde yeni gerilim alanları yaratmış ve İran’ı uzun süreli bir mezhepsel kutuplaşmanın baş aktörlerinden biri haline getirmiştir.

1.12. İran-İrak Savaşı’nın Mezhepsel Dinamiklere Yön Veren Kalıcı Sonuçları

1980 yılında Irak’ın İran’a yönelik askerî harekâtıyla başlayan ve 1988 yılına dek süren İran-İrak Savaşı, yalnızca konvansiyonel bir askeri çatışma değil; aynı zamanda mezhep temelli ideolojik söylemlerin yoğun biçimde kullanıldığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu süreçte mezhepçilik hem propaganda aracı olarak hem de tarafların siyasi ve stratejik konumlarını güçlendirme amacıyla etkili bir şekilde kullanılmıştır. Saddam Hüseyin liderliğindeki Ba ‘as yönetimi, Sünni-Şii ayrışmasını,

¹²³ Reîsî Nejat, *Âreş Şâh ve Şatranc-ı Kudret der Hâvurmiyâne: Îrân, Kordhâ-yı Irâk ve Şîiyân-ı Lübnân 1337-1357*, trans. Perîsâ Ferhâdî, (Tehrân, 2023), 235-278.

¹²⁴ Muhammed Dûrûdiyân, *Cenk-i İran ve Irâk*, (Tehrân: Sâzmân-ı Mutâlia ve Tedvîn-i Kütüb-ü Ulûm-i İnsânî Dânişkâhhâ-ı Semt, 2012), 185-212.

jeopolitik hedeflerini meşrulaştırmanın bir unsuru haline getirmiştir. Savaş yıllarında şekillenen bu mezhepsel söylem, yalnızca çatışmanın seyrini etkilemekle kalmamış; günümüzde Ortadoğu genelinde gözlenen mezhepsel gerilimlerin temel zeminini oluşturmuştur. Suriye, Yemen ve Irak'ta yaşanan güncel krizleri anlamlandırabilmek için, mezhepçiliğin bu savaş sırasında siyasi, askeri ve toplumsal mobilizasyon aracı olarak oynadığı rolün kapsamlı biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir.¹²⁵

Her ne kadar İran-İrak Savaşı yaklaşık otuz yıl önce sona ermiş olsa da mirası Ortadoğu siyasetinde etkisini sürdürmektedir. 20. yüzyılın en uzun konvansiyonel savaşı olarak tarihe geçen bu çatışma, bölgedeki mevcut kriz dinamiklerini besleyen toplumsal ve siyasi fay hatlarını hem açığa çıkarmış hem de derinleştirmiştir. Mezhep temelli ayrışmaların kurumsallaşması, özellikle İran ile Suudi Arabistan arasında günümüze kadar süregelen rekabetin en önemli dayanağını oluşturmuştur. Suudi Arabistan, Sünni dünyanın liderliğini koruma hedefi doğrultusunda bölgesel ittifaklar kurarken; İran, savaşta edindiği stratejik deneyimleri ve ideolojik araçları, Şiiliği nüfuz artırma stratejisinin merkezine yerleştirerek kullanmaya devam etmiştir.¹²⁶

Günümüzde hem Şii hem de Sünni siyasi aktörler, mezhep farklılıklarını güç, prestij ve etki alanlarını genişletmenin stratejik bir unsuru olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, savaş sonrası dönemde mevcut gerginlikleri daha da derinleştirmiştir. İran, bölgedeki Şii topluluk ve örgütleri desteklerken; Suudi Arabistan, Sünni gruplara mali, askeri ve lojistik destek sağlamaktadır. Bu politikalar, dini dayanışmadan ziyade, karşıt stratejik çıkarların bir yansımasıdır. Mezhepçilik, tıpkı savaş yıllarında olduğu gibi, siyasi elitler tarafından toplumsal davranışları yönlendirme, seçmen tabanı oluşturma ve halk desteğini pekiştirme amacıyla kullanılmaktadır. Sonuç olarak bu durum, bölge genelinde istikrarsızlığı derinleştiren kapsamlı bir vekâlet savaşına dönüşmüştür.¹²⁷

Suudi Arabistan ve İran'ın dini söylemleri ve mezhep temelli ideolojileri kullanarak yürüttükleri vekâlet savaşları, sivil kayıpların artmasına neden olmuştur. Sağlanan finansman, silah ve askeri danışman desteği, bölgedeki kırılğan güvenlik yapısını daha

---

¹²⁵ Alâyi Hüseyîn, "Berrâsî ve Erzyâbî Râhbordhâ-yi Rejîm-i Ba 's-i I 'râk der Cenk bâ Cumhûrî-yi İslâmî-i İrân", *Faslnâme-i mutâlaât-ı Defâ 'ı-Mukaddes*, vol. 8, no. 3 (2022): 5-28.

¹²⁶ Darî Hasan, Mehdî Ensârî, *Rîşehâ ve İ'el-i Vukû 'ı Cenk-i İrân ve Irâk*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd ve Tahkîkât-ı Defa 'ı Mukaddes, 2011): 45-78.

¹²⁷ Rahmân Necefi Siyâr, *Revâbit-ı Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân ve Arabistân-ı Suû 'dî ez İbtidâ-yı Hezâre-yi Sevvom*, (Tehrân: Dânişgâh-i Âliyi Defâ 'ı Millî, 2019), 112-118.

da zayıflatmıştır. Örneğin, Irak'ta 2003 yılındaki işgalden bu yana yaklaşık 167.192 sivil yaşamını yitirmiştir. Yemen'de Mart 2015'ten itibaren 1.670'ten fazla sivilin ölümü kayda geçerken; Suriye'de Aralık 2015 itibarıyla yaklaşık 200.000 kişi hayatını kaybetmiş, 7,6 milyondan fazla kişi ise yerinden edilmiştir. Bu veriler, savaşın doğrudan ve dolaylı etkilerinin yıkıcılığını açıkça ortaya koymaktadır.¹²⁸

İran-İrak Savaşı'nın mirası, karşılıklı güvensizlik, düşmanlık ve şiddet biçiminde yaşamaya devam etmektedir. Günümüzdeki mezhep temelli çatışmaların da benzer şekilde uzun vadeli istikrarsızlık etkileri yaratması kuvvetle muhtemeldir. Modern Sünni-Şii hegemonya mücadelesi, savaş sırasında her iki tarafın da mezhebi stratejik bir araç olarak kullanmasıyla biçimlenmiştir. Bu durum, Şii İran ile Sünni Suudi Arabistan'ı doğrudan karşı karşıya getirmiş ve günümüzde hâlâ devam eden mezhep temelli rekabetin zeminini oluşturmuştur. Mezhepçilik, siyasi ve jeostratejik avantaj elde etmenin etkili bir yöntemi olarak kullanılmayı sürdürmekte; savaş döneminde derinleşen mezhepsel fay hatlarının yansımaları, özellikle Suriye, Irak ve Yemen'de belirgin şekilde gözlenmektedir. Bu ülkelerdeki toplumsal dokular, mezhep temelli bölünmelerin yol açtığı çatışmalarla zayıflamış; milyonlarca insanın yaşamı, söz konusu ayrışmaların sonuçlarından doğrudan etkilenmiştir. Sonuç olarak, İran-İrak Savaşı'nın bıraktığı miras hâlâ varlığını korumakta ve Ortadoğu'nun gelecekteki siyasi dengelerinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamaya devam etmektedir. Bu süreçte oluşacak yeni güç dengeleri, yalnızca bölgesel değil, küresel güvenlik yapısını da etkileme potansiyeline sahiptir.

---

¹²⁸ “Cenk-i İrân ve I'râk der İsnâd-ı Sâzmân-ı Milel,” ed. trans. Muhammed Ali Horâmî. Cilt. I, (Tehrân: İnteşârât-ı Merkez-i İsnâd ve Tahkîkât-ı Defâ 'ı Mukaddes, 2020), 87-93.

İKİNCİ BÖLÜM

1980-1988 İRAN-IRAK SAVAŞI'NIN GENEL SEBEPLERİ

İran-İrak Savaşı, yalnızca iki komşu devlet arasında yaşanan bir sınır çatışması olmanın ötesinde, bölgesel güç dengelerini, ideolojik kutuplaşmaları ve uluslararası çıkar ilişkilerini derinden etkileyen çok boyutlu bir savaş olarak tarihe geçmiştir. Savaşın temel nedenleri, tarihsel, politik, ekonomik ve mezhepsel dinamiklerin iç içe geçtiği karmaşık bir yapı arz eder. Her şeyden önce, savaşın doğrudan sebeplerinden biri, İran ile Irak arasında uzun süredir devam eden sınır anlaşmazlıklarıdır. Özellikle Şattü'l-Arap su yolu üzerindeki egemenlik meselesi, iki ülke arasındaki gerilimin başlıca kaynağını oluşturmuştur.¹²⁹

1975 yılında imzalanan Cezayir Anlaşması ile bu bölgedeki sınır çizgisi İran lehine yeniden düzenlenmiş, ancak Saddam Hüseyin yönetimi bu anlaşmayı 1980 yılında tek taraflı olarak geçersiz ilan etmiştir. Bu hamle, Irak'ın askeri müdahalesi için zemin hazırlamıştır. Savaşın bir diğer önemli nedeni ekonomik rekabet ve enerji kaynakları üzerindeki denetim arzusudur. Her iki ülke de petrol ihracatına dayalı ekonomilere sahipti ve İran'daki 1979 İslam Devrimi sonrasında yaşanan iç karışıklıklar, Irak'a bölgesel ekonomik liderlik için bir fırsat sundu. Saddam Hüseyin, İran'ın zayıflayan devlet yapısından faydalanarak Basra Körfezi'ndeki stratejik ticaret yollarını kontrol altına almak ve bölgedeki ekonomik etkinliğini artırmak istemiştir. İdeolojik ve mezhepsel farklılıklar da savaşın derinleşmesinde belirleyici olmuştur. İran'daki devrimle birlikte Şii İslam'ın siyasi bir ideoloji olarak yükselişi, Sünni ağırlıklı Ba 'as rejimi tarafından tehdit olarak algılanmıştır.¹³⁰

İran'ın devrim ihracı politikası, özellikle Irak'taki Şii nüfusun bu ideolojiden etkilenme potansiyeli nedeniyle Saddam yönetimini tedirgin etmiş, bu da savaşı önleyici bir saldırı stratejisini meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Bunlara ek olarak, savaşın arka planında bölgesel hegemonya mücadelesi de önemli bir yer tutar. Saddam Hüseyin, Arap dünyasında liderlik iddiası taşıyan bir figür olarak İran'ın devrim sonrası zayıflamış görünümünü stratejik bir fırsat olarak değerlendirmiştir.

¹²⁹ Abdülhalîm Ebûgazâle, *Harbü'l-I'râkiyyeti'l-İrâniyyeti*, (el-Kahiretü: Dârû's-Şurûki, 1990), 45

¹³⁰ Seyfî Adnân Rahîm Kaysî, "İttifâkiyyetü'l-Cezâir 1975 ve Mevkifü'l-kuvâ's-siyâsiyyeti'l-I'râkiyye ve's-sahâfiyyeti'l-arabiyye ve'd-düveliyyeti dirâsetü't-târîhiyyetü," *Mecelletü'l-Külliyeti't-Terbeviyyeti li'l-Benâit Câmia'tü'l-I'râkiyyeti*, vol. 8, no. 15 (2021): 277-312.

İran ise devrim sonrası yalnızlaşmasına rağmen, İslam dünyasında yeni bir ideolojik merkez olma iddiasını sürdürmüş, bu da iki ülke arasında kaçınılmaz bir güç mücadelesine yol açmıştır. Son olarak, savaşın uluslararası boyutu da göz ardı edilemez. Soğuk Savaş bağlamında hem ABD hem de Sovyetler Birliği, bölgedeki çıkarlarını korumak adına dolaylı yollarla savaşın taraflarına destek sağlamışlardır. Körfez ülkeleri ise İran'ın devrimci söylemlerinden duydukları endişe nedeniyle Irak'a ekonomik ve lojistik destek sunmuş, bu da savaşın süresini ve yıkıcılığını artırmıştır.¹³¹ Sonuç olarak, İran-İrak Savaşı, yalnızca iki devletin çıkar çatışması değil, aynı zamanda ideolojik, mezhepsel ve jeopolitik gerilimlerin bir bileşkesi olarak değerlendirilmelidir. Bu çok katmanlı yapı, savaşın nedenlerini anlamada tekil açıklamaların yetersiz kalmasına neden olmakta; dolayısıyla savaşın dinamiklerini analiz ederken tarihsel süreklilik, bölgesel bağlam ve uluslararası ilişkiler ağı birlikte ele alınmalıdır.

2.1. İran- Irak Savaşı Öncesi İki Devlet Arası İlişkiler

İran ve Irak arasındaki ilişkiler, 20. yüzyıl boyunca dalgalı bir seyir izlemiş; tarihsel, mezhepsel, jeopolitik ve ideolojik farklılıklar bu ilişkilerin temel belirleyicileri olmuştur. 1980 yılında patlak veren savaşın zeminini hazırlayan bu ilişkiler, yalnızca iki devletin dış politikalarını değil, aynı zamanda bölgesel güç dengelerini de şekillendirmiştir. Tarihsel arka plan ve mezhepsel ayrışma açısından İran ve Irak, Osmanlı-Safevi dönemlerinden itibaren farklı siyasi ve mezhepsel gelenekler üzerine inşa edilmiş iki komşu devlettir. İran, Şii İslam'ın merkezlerinden biri olarak tarihsel bir kimlik taşırken; Irak, Sünni Arap dünyasının önemli bir parçası olmuştur. Bu mezhepsel ayrım, özellikle Irak'taki Şii nüfusun İran'la olan kültürel ve dini bağları nedeniyle, Ba'as rejimi tarafından sürekli bir tehdit unsuru olarak algılanmıştır.¹³² 1958 yılında Rejim değişiklikleri ve ideolojik uyuşmazlık bağlamında, Irak'ta monarşinin devrilmesiyle kurulan cumhuriyet rejimi, 1968'de Ba'as Partisi'nin iktidara gelmesiyle sosyalist ve Arap milliyetçisi bir çizgiye yönelmiştir.¹³³ Bu

¹³¹ Râzû Pierre, *Harbü'l-I'râkiyyeti'l-İrâniyyeti, tilke'l-harbü'l-mecnûnetü*, trans. Falâh Hasan el-Esedî, (Bağdâd: Mektebü'l-Adnân, 2024), 45-112.

¹³² Hasan el-Alevî, *eş-Şia 've'd-devletü'l-kavmiyyetü fi'l-I'râk 1914-1990*, (Beyrût: Dârü's-Sekâfeti, 1990): 145-190.

¹³³ Menûcehr Parsâdüst, *Rîşehâ-yı Târîhî-yi İhtilâfât-ı İrân- I 'râk (1980- 1514) ba Efvûdehâ*, Şirket-i Sihâmî İnteşâr, Tehrân, (1991):112-185.

dönemde Irak, Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarak Batı karşıtı bir blokta yer almıştır.¹³⁴

Şattü'l-Arap sorunu ve Cezayir anlaşması ile iki ülke arasındaki en somut anlaşmazlık noktalarından biri, Şattü'l-Arap su yolu üzerindeki egemenlik meselesidir. Bu stratejik su yolu hem ekonomik hem de askerî açıdan büyük önem taşımaktadır. 1975 yılında Cezayir'in arabuluculuğunda imzalanan Cezayir Anlaşması ile bu bölgedeki sınır çizgisi İran lehine yeniden düzenlenmiş, ancak Irak bu anlaşmayı hiçbir zaman içselleştirmemiştir. Saddam Hüseyin, 1980 yılında bu anlaşmayı tek taraflı olarak feshederek İran'a karşı askerî harekâtın zeminini hazırlamıştır.¹³⁵ Bölgesel rekabet ve hegemonya mücadelesi İran ve Irak arasındaki ilişkiler, aynı zamanda bölgesel liderlik mücadelesinin de bir yansımasıdır. İran, devrim sonrası İslam dünyasında yeni bir ideolojik merkez olma iddiasını sürdürürken; Irak, Arap dünyasında Mısır'ın Camp David Anlaşması sonrası yitirdiği liderliği üstlenme arzusundaydı. Bu rekabet, iki ülkenin birbirini yalnızca rakip değil, aynı zamanda varoluşsal bir tehdit olarak görmesine neden olmuştur.¹³⁶

2.2. İran ve Irak'ın Tarihsel İlişkileri

İran-İrak ilişkileri, yüzyıllar boyunca siyasi, askeri ve kültürel dinamiklerle şekillenmiş; dönemsel olarak çatışmalar, işgaller ve nüfuz mücadeleleri ile belirginleşmiştir. Bununla birlikte, son dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler, karşılıklı çıkarlar doğrultusunda gelişme göstermiş ve iyi komşuluk ilişkileri tesis edilmeye çalışılmıştır.

2.3. Modern Dönemde İran- Irak İlişkileri

1921 yılında Irak, bağımsız bir devlet olarak kurulmuş; ancak İran, bu bağımsızlığı 1929 yılına kadar resmen tanımamıştır. 1937 yılında ise iki ülke arasında imzalanan anlaşma ile Şattülarap'ın ortasının sınır hattı olarak belirlenmesi kabul edilmiştir. 1958'de Irak'ta gerçekleşen askerî darbenin ardından Bağdat Pakti'nden çekilme kararı alınmış ve İran, Irak'ı iç karışıklıkları desteklemekle suçlamıştır. 1975

---

¹³⁴ Câsim Muhsin Ubeyd, *Mevkifü'l ittihâdi'l-süfeytiyyi mine'l-harbi'l-I'rakiyyeti'l-İrâniyyeti(1980-1988)*, (Risâletü'l-Mâcistir, Câmia'tü'l-Kerbelâ Külliyyetü'l-Ulûmi's-Siyâsiyyeti, 2020): 45-128.

¹³⁵ Abdullah en-Nefîsî, *İrân ve'l-halîc: diyâlektik ed-demc ve'n-nebz*, (Beyrût: Dârü'l-Kırtâsi, 1990), 85-112.

¹³⁶ Muhammed Nûreddîn, *el-Arab ve'l-İrân: es-sırâü'l-mesâlihi vel'l-hüviyytie*, (Beyrût: Merkezü'l-Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyyeti, 2013), 211-245.

yılında imzalanan Cezayir Anlaşması, iki ülke arasındaki Şattularap sınır sorununu yeniden belirlemiş ve geçici bir uzlaşma sağlamıştır.¹³⁷

2.4. Son Otuz Yılda İran- Irak İlişkileri

İran, 1970'lerde İslam Devrimi'ni başlatan Ayetullah Ruhullah Humeyni için bir sürgün yeri olmuş; Humeyni, devrim öncesinde Irak'ın Ncef kentinde sürgünde yaşamıştır. Saddam Hüseyin döneminde ise İran'da sürgünde bulunan bazı Iraklı siyasetçiler, ilerleyen yıllarda Irak yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Bunlar arasında Irak'ın eski Cumhurbaşkanı Celal Talabani ve Irak İslam Yüksek Konseyi lideri Abdülaziz el-Hâkim gibi isimler yer almaktadır.1979 yılında İran'da İslam Devrimi'nin gerçekleşmesi, aynı yıl Irak'ta Saddam Hüseyin'in kansız bir darbe ile iktidara gelmesiyle eşzamanlı olmuştur. Bu süreçte İran- Irak ilişkileri hızla kötüleşmiş ve taraflar birbirlerini siyasi ve ideolojik müdahalelerle suçlamaya başlamıştır. İran, Irak yönetimini Şii muhalefeti baskı altına almakla suçlarken, Irak da İran'ı Şii mezhebi üzerinden bölgeye devrim ihraç etmeye çalışmakla itham etmiştir. Bu süreçte, özellikle Şattularap su yolu üzerindeki hak talepleri gerginliği artırmış ve 1980 yılında Irak, İran'a karşı savaş ilan etmiştir.¹³⁸

2.5. 1980-1988 İran-İrak Savaşı

Eylül 1980'de İran-İrak Savaşı, Irak'ın İran topraklarına yönelik saldırılarıyla başlamıştır. Irak, İran'ı sınır kasabalarını bombalamakla suçlamış ve Saddam Hüseyin 1975 Cezayir Anlaşması'nı geçersiz ilan ederek İran'ı işgal etme girişiminde bulunmuştur. Savaş süresince taraflar arasında ağır kayıplar yaşanmış; siper savaşları, kimyasal silah saldırıları ve yoğun kara çatışmaları ile savaş, Orta Doğu'nun modern tarihindeki en uzun silahlı çatışmalardan biri olmuştur. Mart 1988'de İran, Irak'ın Halepçe kentini ele geçirmiş, Irak ise sivil halkı cezalandırmak amacıyla kimyasal silah kullanarak yaklaşık 5.000 kişinin ölümüne neden olmuştur. Ağustos 1988'de ise Birleşmiş Milletler'in arabuluculuğunda 598 sayılı Güvenlik Konseyi Kararı doğrultusunda ateşkes sağlanmış ve savaş sona ermiştir. Bu savaşın ekonomik ve

¹³⁷ Fatıma Nîşanî, Fâtîha Mahfûz Ramûm, “Harbû'l-İrâkiyyeti'l-İrânîyyeti ve'd-devrû'l dîblûmasıyyü li'l-Cezâir fi'l-halli'l ezmeti 1980-1988”, (*Cami 'atü'l-Ahmed Dirâye Edrâr Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsaniyyeti ve'l-Ulûmi'l İslâmiyyeti Kismü'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti*, 2016), 27.

¹³⁸ Muhammed Zibârî Munis es-Sebtî, “en-Nehriyyetü Beyne'l-İrâk ve'l-İrân Dirâsetü fi'l Cûğrâfiyye's-Siyâsiyyeti”, *Câ 'miatü'l-Basra Külliyyetü't-Terbeviyyeti li-Benâti Kismü'l-Cûğrafiyyi*, vol. 43, no. 3 (2018): 167.

insani bilançosu oldukça ağır olmuş; yaklaşık bir buçuk milyon kişi hayatını kaybetmiş ve iki ülkenin ekonomisi milyarlarca dolar zarar görmüştür.¹³⁹

İran- Irak savaşı çok boyutlu bir çatışmanın anatomisi ile 20. yüzyılın son çeyreğinde Ortadoğu'yu derinden sarsan, yaklaşık sekiz yıl süren ve bir milyondan fazla insanın hayatına mal olan yıkıcı bir çatışmadır. 22 Eylül 1980 tarihinde Irak'ın İran'a yönelik geniş çaplı bir saldırısıyla başlayan savaş, 20 Ağustos 1988'de Birleşmiş Milletler'in 598 sayılı kararı doğrultusunda sona ermiştir. Ancak bu süreçte yaşananlar, yalnızca iki ülkenin değil, tüm bölgenin siyasi, ekonomik ve toplumsal yapısını kalıcı biçimde etkilemiştir. Sınır anlaşmazlıkları ve Şattü'l-Arap meselesi, İran ve Irak arasındaki tarihsel gerilimlerin merkezinde, Basra Körfezi'ne dökülen Şattü'l-Arap su yolu yer alır. 1937 tarihli anlaşma ile bu bölge üzerindeki denetim Irak lehine düzenlenmişti. Ancak İran, 1969'da bu anlaşmayı tanımadığını ilan ederek bölgedeki deniz trafiğini kendi savaş gemileriyle korumaya başladı. 1975 Cezayir Anlaşması ile sınır hattı İran lehine yeniden çizildi. Irak, bu anlaşmayı taktiksel bir geri adım olarak görmüş ve 1980'de tek taraflı olarak feshetmiştir.¹⁴⁰

1979'da İran'da gerçekleşen İslam Devrimi, yalnızca rejimsel bir dönüşüm değil, aynı zamanda Şii ideolojisinin bölgesel yayılımı açısından da dönüm noktasıydı. Irak'taki Sünni Ba'as rejimi, İran'ın devrim ihracı söylemini ve Irak'taki Şii nüfus üzerindeki etkisini doğrudan bir tehdit olarak algıladı. Bu durum, mezhepsel kutuplaşmayı derinleştirerek savaşın ideolojik zeminini oluşturdu. Kürt meselesi ve vekâlet gerilimleriyle İran, 1970'li yıllarda Irak'taki Kürt isyanlarını destekleyerek Bağdat yönetimini zayıflatmaya çalıştı. Buna karşılık Irak, İran'ın Hûzistan bölgesindeki Arap azınlıkları kışkırtmaya yöneldi. Bu karşılıklı vekâlet savaşları, iki ülke arasındaki güvensizliği daha da derinleştirdi.¹⁴¹ Savaşın ilk aşaması (1980–1982) 22 Eylül 1980'de Irak, İran'a saldırarak Hürremşehr, Abadan ve Dezful gibi sınır kentlerini hedef aldı. Saddam Hüseyin, İran'daki devrim sonrası istikrarsızlıktan faydalanarak kısa sürede zafer kazanmayı hedefliyordu.¹⁴²

¹³⁹ Hanî Cevâd Kâzım en-Neccâr, *es-Siyasetü'l-haricîyyetü li-İrân fi 'ahdi'r-reîsi Muhammed Hâtimî 1997-2005*, (Merkezü Aynin li'd-Dirâsâti ve'l-Bühûsi'l-Muâsıratı, 2018), 68.

¹⁴⁰ Nizâr Abdülkerîm Faysal Hazercî, *Harbü'l-İrâkiyyeti-İrâniyyeti 1980-1988: Müzekkerâtü'l-mükâtîli*, (Merkezü'l-Arabî ve'd-Dirâsâti's-Siyâsâti, 2014), 113-147.

¹⁴¹ Saddâm Hüseyîn, *es-Sirâ 'ü'l-İrâkî -İrânî bi'l-vesâiki*, (Bağdât: Dârü'n-Neşri'l Kavmî, 2019), 112-118.

¹⁴² Abdü'l Vehhâb el-Kassâb, *Harbü'l-İrâkiyyeti- İrâniyyeti 1980-1988: Kırâetü't-tahlîliyyetü mükârinetü*, (ed-Devhatü: Merkezü'l-Arâbî li'l-Ebhâsi ve'd-Dirâseti's-Siyâsâti, 2015), 17-24.

Ancak İran, devrim sonrası yaşadığı iç karışıklıklara rağmen kısa sürede toparlandı ve 1982'ye gelindiğinde işgal edilen toprakların büyük kısmını geri aldı. (1982–1984) savaşın ikinci aşamasında İran'ın karşı taarruzuyla, 1982'den itibaren Irak topraklarına ilerlemeye başladı. Bu dönemde İran'ın amacı, Saddam rejimini devirmektir. Ancak Irak'ın güçlü hava kuvvetleri ve Batı'dan aldığı destek, İran'ın ilerlemesini sınırladı. Savaş, bu aşamada bir yıpratma savaşına dönüştü.¹⁴³

Üçüncü aşamada (1984–1988) Tanker savaşı ve kimyasal silahlar, 1984'ten itibaren savaş Basra Körfezi'ne sıçradı. Her iki taraf da birbirlerinin petrol tesislerini ve tankerlerini hedef aldı. Bu süreçte ABD donanması Körfez'e müdahil oldu. Irak, kimyasal silah kullanımıyla savaşın seyrini değiştirdi. İran ise insan dalgası taktikleriyle direnişini sürdürdü. Savaş boyunca Irak, Suudi Arabistan, Kuveyt, Ürdün, ABD, Fransa ve Sovyetler Birliği gibi Uluslararası aktörlerden ekonomik ve askeri destek aldı.¹⁴⁴ İran ise Suriye, Libya ve Kuzey Kore gibi sınırlı sayıda müttefikle yetinmek zorunda kaldı. ABD, 1987'de USS Stark olayında Irak tarafından yanlışlıkla vurulmasına rağmen Irak'a desteğini sürdürdü. Bu durum, savaşın yalnızca iki ülke arasında değil, aynı zamanda küresel güçlerin çıkar çatışmalarının bir sahnesi olduğunu göstermektedir.¹⁴⁵ Savaşın sonuçları insanî ve ekonomik kayıplar açısından savaş yaklaşık bir milyon insanın ölümüne ve iki milyondan fazla kişinin yaralanmasına yol açtı. Her iki ülke de ekonomik olarak büyük yıkıma uğradı. İran'ın altyapısı ciddi zarar görürken, Irak savaş sonrası dış borç batağına sürüklendi. Tahmini maddi kayıp 150 milyar doların üzerindedir.¹⁴⁶

Siyasi ve toplumsal etkiler bağlamında İran'da savaş, devrim sonrası rejimin konsolidasyonunu sağladı. “Kutsal Savunma” söylemiyle halk mobilize edildi. Irak'ta ise Saddam Hüseyin'in otoriter yönetimi daha da pekişti. Savaş, her iki ülkede de militarizmin ve güvenlikçi politikaların artmasına neden oldu.¹⁴⁷ Uluslararası dengeler bağlamında Savaş, Körfez ülkelerinin güvenlik algısını değiştirdi. ABD'nin Körfez'e

---

¹⁴³ Williamson Murray and Kevin M. Woods, *The Iran-Iraq War: A Military and Strategic History*, (New York: Cambridge University Press, 2014), 85-140.

¹⁴⁴ M.S. El Azhary, *The Iran-Iraq War*, (London: Routledge, 2011), 38, 81-88, 105.

¹⁴⁵ May Darwich, *The Iran-Iraq War (1980–1988), In Threats and Alliances in the Middle East: Saudi and Syrian Policies in a Turbulent Region*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 54-91.

¹⁴⁶ Pierre Razoux, *The Iran-Iraq War*, trans. Nicholas Elliott, (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2015), 568-574.

¹⁴⁷ David Menashri, *Iran: Doctrine and Reality, In The Iran-Iraq War: Impact and Implications*, ed. Efraim Karsh, (London: Palgrave Macmillan, 1989), 42-57.

doğrudan müdahalesi, bölgedeki Amerikan varlığını kalıcı hale getirdi. Aynı zamanda savaş, İran'ın Batı ile ilişkilerinin daha da gerilmesine ve uzun süreli ambargolara maruz kalmasına neden oldu.¹⁴⁸ İran-İrak Savaşı, yalnızca iki devletin çatışması değil, aynı zamanda ideolojik, mezhepsel ve jeopolitik fay hatlarının çarpıştığı bir tarihsel dönemeçtir. Savaşın sonuçsuz kalması, bölgedeki sorunların çözümünü daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu savaş, Ortadoğu'da uzun süreli istikrarsızlıkların ve vekâlet savaşlarının önünü açan bir eşik olarak değerlendirilmelidir.

2.6. Saddam Hüseyin Rejiminin Sonrası ve İran- Irak Yakınlaşması

2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgali ve Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesi, İran-İrak ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Saddam sonrası Irak yönetiminde, İran ile yakın ilişkilere sahip siyasi figürler etkili olmuştur. 2005 yılında, dönemin İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın Irak'ı ziyaret etmesi, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte, Irak ve İran arasında güvenlik iş birliği artırılmış, özellikle terörle mücadele ve sınır güvenliği konularında ortak çalışmalar yürütülmüştür. Buna ek olarak, Irak hükümeti, İran destekli silahlı grupların ülkede faaliyet göstermesine yönelik kısıtlamalar getirmiş ve İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırmasını sağlayan çeşitli politikalar benimsemiştir. Sonuç olarak, tarih boyunca çatışmalar ve rekabet ile şekillenen İran- Irak ilişkileri, özellikle 2003 sonrası dönemde iş birliği ekseninde yeniden şekillenmiştir. Ancak, iki ülke arasındaki tarihi gerilimlerin ve bölgesel dinamiklerin, bu ilişkiler üzerinde hâlen belirleyici bir rol oynadığı unutulmamalıdır.¹⁴⁹

2.7. İki Ülkenin Jeopolitik Konumu

Bir ülkenin coğrafi konumu, onun dış politikasını ve bölgesel gücünü belirleyen en önemli faktörlerden biridir. Irak'ın jeopolitik konumu, onu tarih boyunca büyük güç mücadelelerinin merkezi haline getirmiştir. Irak, doğusunda İran gibi güçlü bir bölgesel aktörle sınır paylaşırken, kuzeyinde Türkiye, batısında Suriye ve Ürdün, güneyinde Suudi Arabistan ve Kuveyt ile komşudur.¹⁵⁰ Bu konum, Irak'ın bölgesel

¹⁴⁸ Anthony H. Cordesman, *The Iran-Iraq War and Western Security, 1984-87: Strategic Implications and Policy Options*, (London: Jane's Publishing, 1987), 52, 83, 178.

¹⁴⁹ Saleem Farhan Jathoom, "Iran's Foreign Policy Towards Iraq Post 2003", *International Journal of Sociology and Political Science*, vol. 6, no. 2 (2024): 29-35.

¹⁵⁰ Irene Costantini, "Iraq in a Changing Geopolitical Context," in *The Palgrave Handbook of Contemporary Geopolitics*, ed. Karl Cordell and Brendan O'Leary, (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), 643-659.

dinamiklerden doğrudan etkilenmesine neden olmaktadır. İran ve Irak arasındaki jeopolitik rekabetin tarihsel arka planı incelendiğinde, özellikle sınır ihtilafları ve su kaynakları gibi faktörlerin iki ülke arasındaki ilişkilerde belirleyici olduğu görülmektedir. 1968-1975 yılları arasında İran-İrak ilişkileri büyük gerilimler yaşamış, 1980-1988 yılları arasında ise iki ülke arasında uzun süreli bir savaş yaşanmıştır.¹⁵¹

İrak'ın dış politikası, büyük ölçüde coğrafi yapısının getirdiği zorluklar çerçevesinde şekillenmiştir. Irak'ın kuzeyindeki Türkiye ile ilişkileri, özellikle Fırat ve Dicle Nehirleri üzerindeki su politikaları nedeniyle zaman zaman gerilimli olmuştur. Benzer şekilde, Suriye ile olan ilişkiler, ideolojik farklılıklar ve bölgesel rekabet nedeniyle gergin seyretmiştir. Irak'ın Basra Körfezi'ne erişimi ise oldukça sınırlıdır. Yaklaşık 60 kilometrelik kısa bir kıyı şeridinde sahip olan Irak, bu durumu telafi etmek amacıyla Basra Körfezi'nde çeşitli petrol terminalleri inşa etmiştir. Ancak, bu stratejik sınırlamalar, Irak'ın dış politika stratejilerinde İran ile iş birliğini kaçınılmaz hale getirmiştir. İran ve Irak arasındaki ilişkiler, tarihsel süreç içerisinde rekabet ve iş birliği dinamiklerinin iç içe geçtiği karmaşık bir yapı sergilemiştir. Saddam Hüseyin'in devrilmesi ve Irak'taki Şii grupların güç kazanması, iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlatmıştır. Jeopolitik faktörler, enerji politikaları, dini ve kültürel bağlar, İran ve Irak arasındaki stratejik ittifakın temel belirleyicileri olarak öne çıkmaktadır. Ancak, bölgesel ve küresel dinamikler, bu ittifakın sürdürülebilirliğini etkileyen kritik unsurlar arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, İran ve Irak arasındaki ilişkilerin geleceği, iç siyasi istikrar, bölgesel rekabet ve uluslararası güç dengeleri çerçevesinde şekillenecektir.¹⁵²

2.8. Irak-İran İlişkilerinin Temelleri

Osmanlı-İran Sınır meseleleri, Irak ile İran arasındaki sınır sorunları, özellikle Şattülarap Nehri ve diğer ortak su kaynakları üzerindeki egemenlik iddiaları çerçevesinde uzun bir tarihsel geçmişe sahiptir. Osmanlı-İran rekabeti, tarımsal faaliyetler, göçebe toplulukların hareketleri ve bölgenin jeopolitik önemi, bu sınırların sürekli tartışma konusu olmasına neden olmuştur. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı

¹⁵¹ Aftabuddin Ahammad, "Iran-Iraq Conflict: An Overview", *International Journal for Multidisciplinary Research*, vol. 6, no. 5 (2024): 1-9.

¹⁵² Seyyid Şemseddin Sâdikî, Mihrî Mârâbî ve Nergîz Aksa, "İrân-İrâk Çeşm-i Endâzî ber Râhberdî Şoden Münâsebat-ı Dûcanibe", *Pejûheşhâyı Revatb-ı Beyne'l-Milel*, vol. 1, no. 22 (2016): 14-18.

İmparatorluğu'ndan miras kalan toprak düzenlemeleri, İran'ın genişleme politikaları ve uluslararası anlaşmalar çerçevesinde şekillenen sınır hatları, iki ülke arasındaki siyasal gerilimlerin temelini oluşturmuştur. 19 Nisan 1969'da özellikle İran'ın tek taraflı olarak 1937 Irak-İran Sınır Anlaşması'nı iptal etmesi, Şattülarap bölgesindeki askeri ve diplomatik gerilimi artırmıştır. Irak hükümeti, bu anlaşmanın ihlali karşısında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurmuş ve tartışmalı maddelerin yorumlanması hususunda Uluslararası Adalet Divanı'na başvurmaya hazır olduğunu beyan etmiştir. Sınır ihtilaflarının hukuki ve tarihi bağlamı, 1639'dan 20. yüzyıla kadar imzalanan anlaşmalar çerçevesinde incelendiğinde, bu sorunların yalnızca siyasi değil, aynı zamanda bölgenin ekonomik, su kaynakları yönetimi ve güvenlik dinamikleri ile de doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir.¹⁵³

2.9.İran-İrak Sınırlarının Tarihsel Gelişimi

İrak'ın doğu sınırı, kuzeyde Irak-Terbiye sınır noktasından başlayarak Şattülarap'ın Basra Körfezi ile birleştiği noktaya kadar yaklaşık 1.200 kilometre boyunca uzanmaktadır. Bu sınır hattı, İran yaylalarından Irak topraklarına doğru inen nehir havzaları ve akarsularla şekillenmiştir. Küçük Zap ve Diyala nehirleri başta olmak üzere, bu akarsuların bazıları iki ülke arasında doğal sınır işlevi görürken, bazıları İran topraklarından doğarak Irak topraklarına ulaşmaktadır. Geleneksel olarak sınır belirleme yöntemlerinde, ortak su yollarının ortası sınır hattı olarak kabul edilmiştir. Ancak, Şattülarap özelinde bu uygulama farklı bir süreç izlemiştir. 1913 yılına kadar Şattülarap'ın doğu kıyısı sınır olarak kabul edilirken, 1937'de İran- Irak Anlaşması ile sınır hattı nehrin ortasına kaydırılmıştır. Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları arasındaki ilk resmi sınır düzenlemesi, IV. Murad döneminde 1639 yılında imzalanan Osmanlı-Safevi Antlaşması ile yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde Bağdat, Cassan, Badra, Mendeli, Derne bölgeleri yer alırken, Safevi Devleti'ne Zencir Kalesi'nin doğusundaki köyler bırakılmıştır. Osmanlı-İran sınırındaki çatışmalar ve diplomatik anlaşmazlıklar devam ettiği için, 19. yüzyılda Erzurum Antlaşmaları ile sınır düzenlemeleri yeniden ele alınmıştır.¹⁵⁴

1823 tarihli Birinci Erzurum Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını belirlemiş ve İran'ın Irak'taki Kürt bölgelerine müdahalesini yasaklamıştır. 1847 yılında imzalanan

¹⁵³ Câbir İbrâhîm Er-Râvî, *İlgâü'l-ittifâkiyyeti'l-İrâkiyyeti-İrâniyyeti li-âmi 1975 fi'd-dev'il kânûni'd- düveliyi*, (Külliyetü'l-Beyrut Cami'iyeti, 1924), 11.

¹⁵⁴ A.g.e., 11.

İkinci Erzurum Antlaşması ise sınır hatlarını daha ayrıntılı bir şekilde belirlemiş ve Osmanlı Devleti, İran'a Muhammarah (Khor Mashhar), Abadan ve Şattularap'ın sol kıyısındaki bazı toprakları bırakmayı kabul etmiştir. Bu düzenleme, nehir üzerinde serbest dolaşım hakkı sağlamış ve iki ülke arasında belirli güvenlik mekanizmalarının oluşturulmasını öngörmüştür. 1937 yılında iki ülke, Körfez'in başında stratejik öneme sahip Şattularap su yolu üzerindeki anlaşmazlıklarını çözerek bir sınır anlaşması imzalamış ve aynı yıl Türkiye ve Afganistan ile birlikte Saadabad Paketi'ni kurarak bölgesel güvenlik ve savunma alanında iş birliği yapmışlardır. Bu iş birliği süreci, 1955'te İran ve Irak'ın İngiltere, Türkiye ve Pakistan ile birlikte Bağdat Paketi'ni kurmasıyla devam etmiş ve 1960'ların sonlarına kadar bazı kısa süreli krizler dışında iki ülke arasında görece istikrarlı bir ilişki sürdürülmüştür. Ancak 1970'lerin başlarında bu barışçıl dönem yerini artan gerilimlere bırakmıştır. 1968'de İngiltere'nin Süveyş'in doğusundaki askeri üslerinden çekilme kararı, İran-Sovyet ilişkilerinin yumuşaması ve İran'ın artan petrol gelirleri, İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin bölgesel politikalarını yeniden şekillendirmesine yol açmıştır.¹⁵⁵

2.10. 1937 Antlaşması ve Şattü'l-Arap Su Yolu Sorunu

Irak Hükümeti'nin 1921 yılında kurulmasının ve 1933 yılında Milletler Cemiyeti'ne katılmasının ardından, İran Hükümeti Şattularap'taki sınır statüsüne ilişkin çeşitli ihtilaflar ortaya çıkarmaya devam etmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler, 29 Kasım 1934 tarihinde Irak Hükümeti tarafından Milletler Cemiyeti'ne sunulan bir şikâyetle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu şikâyette "İran'ın, 1847 Erzurum Antlaşması, 1913 İstanbul Protokolü ve 1914 Sınır Tespit Komisyonu tutanaklarına dayanan mevcut sınırları tanımama girişimleri" ele alınmıştır. Bununla birlikte, İran Hükümeti ile yapılan diplomatik yazışmaların ardından, İran, 8 Ocak 1935 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne verdiği yanıtta 1847 Erzurum Antlaşması'nı tanımadığını beyan etmiştir. İran, anlaşmayı imzalayan temsilcisinin yetkisiz olduğunu öne sürmüş ve Şattularap üzerindeki sınırın, nehrin ortasından geçen bir hat boyunca belirlenmesi gerektiğini savunmuştur. İngiliz Hükümeti ise Mart 1929'da Tahran'daki İngiliz büyükelçisi aracılığıyla, İran'ın taleplerinin dikkate alınmasını sağlayacak bir çözüm üzerinde çalıştığını ifade etmiştir. Ancak, Irak tarafı, bu sınır düzenlemelerinin tarihsel

---

¹⁵⁵ Efraim Karsh, *The Iran -Iraq War 1980-1988*, (London: Osprey Publishing, 2002), 12.

belgelere dayandığını ve Osmanlı-İran ilişkilerinin bir sonucu olarak geliştiğini savunarak İran'ın iddialarını reddetmiştir.¹⁵⁶

1937 Antlaşması'na göre, Şattularap'taki sınır, nehrin doğu yakasındaki alçak su seviyesinde belirlenmişti, bu da Irak'a neredeyse tüm su yolu üzerinde kontrol sağlama hakkı tanıyordu. Ancak İran, bu düzenlemeyi kendi çıkarlarına aykırı bulmuş ve özellikle Hürremşehir ve Abadan yakınlarında talveg hattı (nehirin en derin noktası) esas alınarak yeni bir sınır belirlenmesini talep etmiştir. İran, artık 1937 Antlaşması'nı tanımadığını ilan ederek Irak'a geçiş ücreti ödemeyi ve Şattularap'tan geçen gemilerde Irak bayrağı taşıma zorunluluğunu reddetmiştir. Irak, bu tek taraflı feshi uluslararası hukukun ihlali olarak değerlendirmiş ve İran'a sert diplomatik tepki göstermiştir. 24 Nisan 1969'da İran donanmasının refakat ettiği bir İran ticaret gemisi, Irak'ın izni olmadan Şattularap'tan geçiş yapmış ve bu olay iki ülke arasında askeri bir güç gösterisine dönüşmüştür. Bu anlaşmazlığın yanında, İran, Irak'taki Kürt ayrılıkçı gruplara askeri destek sağlamış, bu da Bağdat yönetimi için büyük bir güvenlik sorunu yaratmıştır. Kürt hareketinin güçlenmesi, Irak'ın petrol üretiminin büyük bölümünün gerçekleştiği Kuzey Irak'ta istikrarsızlığı artırmış ve Irak devletinin etnik ve mezhepsel bölünme tehdidiyle karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.¹⁵⁷

2.11. 1914 Sonrası İran-İrak Sınırlarının Belirlenmesi ve Mevcut Gelişmeler

1914-1934 yılları arasında İran ile Irak, sınır sorunları devam etmiş ve çeşitli anlaşmazlıklara yol açmıştır. Bu dönemde yaşanan sınır ihtilaflarının temel sebepleri şu şekilde özetlenebilir: İran'ın Erzurum Antlaşması'na itirazı, İran 1847 tarihli ikinci Erzurum Antlaşması'nın kendisine İngiltere ve Çarlık Rusya'sı tarafından dayatıldığını öne sürmüş, ayrıca 1913-1914 tarihli İstanbul Protokolü'nün Irak'a, Erzurum Antlaşması'nda öngörülmeven önemli ayrıcalıklar sağladığını iddia etmiştir. Bu bağlamda, özellikle Şattularap'ın sol yakasında sınırların belirlenmesi ve İran'ın burada egemenlik hakkının bulunmaması en büyük tartışma konularından biri olmuştur. Antlaşmaların meşruiyeti üzerine tartışmalara gelince İran, Astana Protokolü'ne yönelik bazı hukuki çekinceler öne sürmüştür. Buna göre, İran Büyükelçisi'nin Paris'ten Astana'ya giderek antlaşmayı imzalaması, yetkisini aştığı

¹⁵⁶ A.g.e., 12.

¹⁵⁷ Muhammed Târık el-Kâtib, *Şattü'l-arab ve's-şattü'l-Basra ve't-târih*, 1. baskı (Basra: The Libraries Columbia University, 1971), 186.

iddiasına yol açmış ve İran parlamentosunun (Meclis-i Milli) onayı olmadan bu antlaşmanın yürürlüğe giremeyeceği öne sürülmüştür.¹⁵⁸

Ayrıca, İran yasaları uyarınca devlet sınırlarında yapılacak değişikliklerin parlamento onayına tabi olması gerektiği vurgulanmıştır. Güney ve orta bölgelerde sınır belirleme süreci Osmanlı Devleti lehine ilerlerken, Osmanlı temsilcileri kuzeydeki bazı bölgelerde sınırların belirlenmesine katılmayı reddetmiş, ayrıca 1914 Anlaşması'na uygun olarak bazı toprakları İran'a devretmekten kaçınmışlardır. 1913 Protokolü çerçevesinde, İran'ın Erzurum Anlaşması'nda yer almayan ve kuzeyden güneye doğru genişleyen binlerce kilometrekarelik toprak kaybına uğradığı iddia edilmiştir. Ayrıca, Osmanlı askerleri sınır belirleme komisyonunun çalışmaları sırasında İran'a verilmesi gereken bazı bölgeleri işgal etmiş ve burada kalıcı olarak konumlanmıştır. Sınır taşlarının bir kısmının yalnızca toprak veya taş yığınlarından, diğer bir kısmının ise taş, çimento veya doğal kayalardan yapılması, zaman içinde sınır ihlallerine yol açmıştır. Bu durum, iki ülke arasındaki sınırların fiziksel olarak tespit edilmesini zorlaştırmış ve diplomatik ihtilafları artırmıştır.¹⁵⁹

2.11.1. Milletler Cemiyeti ve 1937 Sınır Antlaşması

Kasım 1934'te Irak, İran ile yaşadığı sınır anlaşmazlıklarını Milletler Cemiyeti'ne taşıma kararı almıştır. Irak, 1914 Anlaşması'nın tanınmasını ve İran'ın sınır ihlallerini durdurmasını talep etmiştir. Milletler Cemiyeti ise, tarafları doğrudan müzakerelere teşvik etmiş ve iki ülke arasındaki ilk görüşme 5 Ağustos 1935'te gerçekleştirilmiştir. Irak heyeti, müzakerelere Dışişleri Bakanı, Adalet Bakanı ve çeşitli üst düzey yetkililerle katılmış, ayrıca İngiliz diplomatlar sürece dâhil olmuştur. Görüşmeler sırasında İran Şahı, Erzurum Antlaşması'nın meşruiyetini kabul etmiş, ancak İran gemilerinin Şattülarap'a erişimini sağlamak amacıyla Irak'ın bu bölgeden 3 kilometrelik bir alanı İran'a bırakmasını talep etmiştir. Irak hükümeti, bu talebin ülkenin temel yasalarına aykırı olduğunu belirterek, yalnızca kiralama yöntemiyle belirli bir süreliğine bir anlaşma yapılabileceğini ifade etmiştir. Bu müzakereler sonucunda, 1937 yılında İran-İrak Sınır Antlaşması imzalanmış ve sınır ihtilaflarının büyük bir bölümü çözüme kavuşturulmuştur.¹⁶⁰

---

¹⁵⁸ A.g.e., 186.

¹⁵⁹ Şâkir Sâbir Eddâbid, *Alâkâtü 'l-düveliyyetü ve muâhedâtü 'l-hudûdi beyne 'l-İrâk ve 'l-İrân*, (Bağdat: Dârü'l Basrî, 1966), 101.

¹⁶⁰ A.g.e., 101.

Antlaşmanın en önemli maddeleri şunlardır: Türk-İran sınırının belirlenmesine ilişkin Astana Protokolü ile 1914 tarihli sınır tespit komisyonu kayıtlarının geçerli belgeler olduğunu onaylamıştır. Antlaşmanın ikinci maddesi, Şattülarap üzerindeki sınır hattının, en derin nokta (talug) esas alınarak belirlenmesini öngörmüştür. 1938 yılında sınır taşlarının yenilenmesi, 1914 yılı sınırlarını esas alan bir sınır belirleme komitesi kurulmuş ve 68 yeni sınır taşı yerleştirilmiştir. Ancak, İran'ın Irak topraklarına yönelik askerî müdahaleleri nedeniyle, sınır belirleme süreci tamamlanamamış ve İran tarafından inşa edilen barajlar ve su tesisleri, Irak'ın ortak sular üzerindeki haklarını ihlal eden bir unsur hâline gelmiştir. 19 Nisan 1969'da İran'ın 1937 tarihli sınır antlaşmasını tek taraflı olarak iptal ettiğini açıklamasıyla daha da derinleşmiştir. Uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde, bir antlaşmanın tek taraflı olarak feshedilmesi hukuken geçerli kabul edilmemektedir. Bu bağlamda, Irak hükümeti İran'ın bu kararını uluslararası hukukun ihlali olarak değerlendirmiş ve İran'ın sınır bölgelerindeki askerî faaliyetlerini ve sınır ihlallerini şiddetle kınamıştır. Bu gelişme, Irak ile İran arasında şiddetli diplomatik ve askerî gerilimlere neden olmuş ve ilerleyen yıllarda iki ülkeyi doğrudan karşı karşıya getiren büyük çaplı bir çatışmaya, İran-Irak Savaşı'na (1980-1988) zemin hazırlamıştır.¹⁶¹

2.11.2. Bağdat Paktı (1955) ve İki Ülke Arasındaki Bölgesel İttifak Dinamikleri ve Paktın Ortaya Çıkışı

Amerika Birleşik Devletleri, 1940'lı yılların sonu ve 1950'li yılların başından itibaren çevreleme politikası, izlemeye başlamış ve bu doğrultuda, Orta Doğu'da komünizmin yayılmasını önlemek amacıyla ittifaklar kurarak çeşitli antlaşmalar imzalamıştır. Bu süreçte, ABD aynı zamanda bölgedeki İngiliz nüfuzunu yeniden tesis etmeye yönelik stratejiler geliştirmiştir. Bağdat Paktı'nın oluşum süreci, ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles'in Mayıs 1953'te Orta Doğu'ya yaptığı ziyarette Beyaz Saray'a sunduğu rapor doğrultusunda şekillenmiştir. Dulles, Sovyetler Birliği'ne karşı bölge içinden oluşturulacak bir ortak savunma sisteminin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu doğrultuda, Orta Doğu'da (Kuzey Kuşağı)" olarak adlandırılan ve İran, Türkiye, Irak ve Pakistan'ı içine alan savunma hattı oluşturulmuştur. Irak Başbakanı Nuri es-Said, İngiltere ile iş birliği yaparak daha geniş kapsamlı bir bölgesel ittifak kurulmasını ve bu ittifaka başka

¹⁶¹ Falâh Şâkir Esved, *Hudûdü'l-İrâkiyyeti-İrâniyyeti dirâsetü fi'l-meşâkili'l-kaimeti'l-beyne'l-beledeyni*, (Bağdat: Kısmü'l-Cûğrâfiyye Külliyyetü'l-Adâbi Câmi 'atü'l-Bağdâd, Matbâatü'l-Ânî, 1980), 18.

Ülkelerin de katılımını sağlama konusunda kararlıydı. Irak'ın komşularıyla güvenlik ilişkisini güçlendirmek amacıyla özellikle Türkiye ve İnan ile iş birliği yapmaya önem verdiği görülmektedir.¹⁶²

24 Şubat 1955'te Bağdat Paktı'nın temelleri, Türkiye ile Irak arasında imzalanan savunma anlaşması ile atılmıştır. Paktın 5. maddesi, diğer ülkelerin de ittifaka katılabilmesi için açık kapı bırakmıştır. Nitekim, İngiltere Nisan 1955'te, Pakistan Haziran 1955'te ve İnan Ekim 1955'te pakta katılmıştır. Bağdat Paktı'nın merkezi Bağdat olarak belirlenmiştir. Irak'ın ittifaka katılma nedenleri, Irak'ın Bağdat Paktı'na katılmasının temel nedenleri şu Şekilde sıralanabilir: Mısır Devrimi'nin (1952) monarşiyi devirmedeki başarısı, Irak monarşisi için bir tehdit oluşturuyordu. Zira Mısır ve Irak'taki toplumsal ve siyasal koşullar benzerlik gösteriyordu. Bu durum, Irak yönetimini, olası bir rejim değişikliğine karşı güvenlik arayışına yönelmiştir. Nuri es-Said, Batılı ülkelerin de etkisiyle, Irak'ın güvenliğinin komünist ideolojinin yayılmasına karşı korunmasının ancak Türkiye ve İnan ile güvenlik iş birliği yaparak sağlanabileceğine inanıyordu. Irak Ulusal Hareketi, Bağdat Paktı'nın imzalanmasına karşı çıkmış ve bu antlaşmaya yönelik tepki göstermiştir. Ancak, paktın iptal edilmesi yönünde kamuoyunda geniş çaplı bir direniş oluşturmayı başaramamıştır. Yine de demokratik özgürlüklerin genişletilmesi ve Nuri es-Said'in dış politikasının başarısız olduğu yönünde hükümet karşıtı protestolar düzenlenmiştir. 3. Paktın amaçları ve yapısı acısından Bağdat Paktı, ye devletlerin güvenliğini ve istikrarını sağlamayı hedeflemiştir. Paktın hükümleri şu Şekildedir: 1. madde: İttifakın temel amaı, ye ülkelerin güvenliğini ve istikrarını korumaktır. 2. madde: ye devletler, birbirlerinin iç işlerine müdahale etmeyeceklerini taahhüt etmiş ve aralarındaki uyuşmazlıkları barışlı yollarla çözmeyi kabul etmiştir. 3. madde: Antlaşmanın süresi beş yıl olarak belirlenmiş olup, benzer sürelerle yenilenebilir. ekilmek isteyen devlet, çekilme kararını altı ay öncesinden yazılı olarak bildirmekle yükümlüdür. Bağdat Paktı'nın ana karar organı, ye devletlerin dışışleri bakanlarından veya temsilcilerinden oluşan Konsey'dir. Konsey, ittifakın en yüksek savunma politikalarını belirlemekle yükümlüdür ve kararlar oybirliğiyle alınmaktadır.¹⁶³ Bağdat Paktı, Orta Doğu'da askeri olarak doğrudan bir varlık gösterememiş olsa da bölgedeki siyasal gelişmelerle paralel

¹⁶² Behçet Kemal Yeşilbursa, "Cold War or Imperialism? The Formation of the Baghdad Pact and Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1954-55", *Middle Eastern Studies*, vol. 33, no. 1 (1997): 1-20.

¹⁶³ J. A. Kechichian, "Baghdad Pact", *Encyclopaedia Iranica*, vol. III, s. 4 (1988): 415.

olarak askeri faaliyetlerin ve üye devletler arasındaki siyasi koordinasyonun artırılması açısından önemli bir rol oynamıştır.¹⁶⁴

14 Temmuz Devrimi ve Irak'ın 1959'da ittifaktan çekilmesi: Irak'ı emperyalist egemenlikten kurtarmak, Bağdat Paktı'nın zincirlerinden kurtarmak, ülkenin petrol zenginliğini tekellerin elinden geri alarak ulusal çapta işletmek, ulusal ekonomiyi canlandırmak ve İngiltere ve ABD bağımlılığından kurtarmak gibi başlıca hedefleri olan, salt ulusal bir devrimdi. Hür Subaylar, özellikle Irak'ın İngiliz hava üssüne dönüştürülmesiyle Bağdat Paktı'nın imzalanmasından sonra Irak hükümetinin izlediği keyfi politikalardan hoşnut değildi. Ayrıca örgüt ile Milli Birlik Cephesi arasında devrim yapmak amacıyla temaslar da vardı. Hür Subaylar'ı örgütleyerek ihtilal yapmak için birçok teşebbüste bulunuldu; ancak ihtilale hazırlık yapılmaması ve liderler arasında bazı anlaşmazlıkların ortaya çıkması nedeniyle bu teşebbüsler ertelendi. Nitekim devrim, 14 Temmuz 1958 sabahı, bir grup subaya, II.Kral Faysal ve Abdullah'ın kaldığı el-Rehab Sarayı'na gidip burayı ele geçirmeleri emrinin verilmesiyle gerçekleşti. Saray kuşatıldı ve kaçması engellendi. Sarayın kuşatılmasının ardından kraliyet ailesi üyeleri, ardından da Kral Faysal ve Abdullah dışarı çıktı. Yüzbaşı Abdülsettar makineli tüfeğiyle aileye ateş açtı ve Kral II. Faysal ile Abdullah'ı öldürdü. Nuri es-Said kaçtı ve 15 Temmuz'da öldürüldü.¹⁶⁵ Devrimciler durumu kontrol altına aldılar ve devrim bildirisi Abdul Kerim Kasım tarafından radyo istasyonundan yayınlandı. Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesi meselesi, Hür Subaylar Örgütü'nün 14 Temmuz 1958 devrimi öncesinde üzerinde konuştuğu hedefler arasındaydı. Devrimin ilk açıklaması, Irak'ın pakttan çekilmesini gerektiren olumlu tarafsızlık politikasına bağlılığı teyit etti; ancak devrimciler, özellikle Amerikan güçlerinin Lübnan'a ve İngiliz güçlerinin Ürdün'e gelmesinden sonra, Abdülkerim Kasım'ın maruz kalacağı tehlikelerden korktuğu için, pakt ülkelerinin devrime müdahale etmeyeceğinden emin olmak amacıyla bunu resmen duyurmadılar.¹⁶⁶

Onun yönetimi bu güçlere saldırmaktı ve siyasi partiler ve kitle örgütleri, Irak'ın Bağdat Paktı'ndan çekilmesinin gerekliliğini talep ettikleri için bu güçler ağır

¹⁶⁴ Hâlid Abdürrahmân Cebr ve Ahmed Dâhil Nâsır, "Hilfû Bağdâd Dirâsetü't-Târihiyyetü Siyâsiyyetü-Muâsiratü li'l-Müddeti1955-1959", *el-Mecelletü'd-Düveliyyetü li'l-Ulûmi'l İnsâniyyeti ve'l İctimâiyyeti*, s. 83 (2020): 83.

¹⁶⁵ Dina Rezk, "Revolution in Iraq", in *The Arab World and Western Intelligence: Analysing the Middle East, 1956-1981*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017), 79-115.

¹⁶⁶ Juan Romero, *The Iraqi Revolution of 1958: A Revolutionary Quest for Unity and Security*, (Lanham, MD: University Press of America, 2011), 101-157.

baskılara maruz kaldılar. Bunun üzerine Irak Hükümeti 24 Mart 1959'da ittifaktan çekildiğini resmen açıkladı. Aynı gün ittifaka üye ülkelerin büyükelçilerine çekilme kararı bildirildi. Irak halkı, tüzükten çekilme kararını sevinçle karşıladı ve o günü ulusal bayram ve resmî tatil olarak kabul etti. Bugüne Özgürlük Günü deniyordu. 21 Ağustos 1956'da üye devletler, bir araya gelerek Bağdat Paketi'nin adının Merkezi Antlaşma Teşkilatı (CENTA) olarak değiştirilmesine ve ittifakın merkezinin Bağdat'tan Ankara'ya taşınmasına karar verdiler.¹⁶⁷

2.11.3. 1960'larda ve 1970'lerde İran-İrak Gerilimleri

20. yüzyılın ikinci yarısında İran ve Irak arasındaki ilişkiler, özellikle 1960'lar ve 1970'lerde, bölgesel rekabet, ideolojik farklılıklar ve etnik meseleler çerçevesinde giderek daha da gerginleşmiştir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler, 1980 yılında patlak verecek olan İran-İrak Savaşı'nın zeminini hazırlamış; iki ülke arasındaki güvensizlik, diplomatik krizler ve vekâlet savaşlarıyla derinleşmiştir. 1960'lı yıllarda rejimsel ve ideolojik farklılıklar çerçevesinde Irak'ta monarşinin devrilmesiyle kurulan cumhuriyet rejimi, özellikle 1968'de Ba'as Partisi'nin iktidara gelmesiyle birlikte Arap milliyetçiliği ve sosyalist eğilimli bir ideolojiye yönelmiştir. Bu ideolojik yönelim, Batı yanlısı ve monarşik bir yapıya sahip olan İran ile ciddi bir tezat oluşturmuştur. İran, Şahı Muhammed Rıza Pehlevi döneminde ABD ile yakın ilişkiler kurarken; Irak, Sovyetler Birliği ile stratejik iş birlikleri geliştirmiştir. Bu durum, iki ülke arasında yalnızca diplomatik değil, aynı zamanda sistemsal bir kutuplaşmayı da beraberinde getirmiştir.¹⁶⁸

Kürt meselesi ve vekâlet gerilimleri ile iki ülke arasındaki gerilimin en belirgin yansımalarından biri, Kürt meselesi üzerinden yaşanmıştır. Irak'ın kuzeyinde etkin olan Kürt hareketleri, özellikle Molla Mustafa Barzani liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP), 1960'lardan itibaren merkezi hükümete karşı silahlı mücadele yürütmüştür. İran, Irak'taki Kürt isyanlarını destekleyerek Bağdat yönetimini zayıflatmayı hedeflemiş; bu destek, silah yardımı, lojistik destek ve istihbarat paylaşımı gibi çeşitli biçimlerde gerçekleşmiştir. Irak ise buna karşılık olarak

¹⁶⁷ Meryem Serâyîş ve Ahmed Mes 'ûd Seyyid Alî, *Irâk ve'l-hılfü'l-Bağdâd 1945-1959, (Külliyetü'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyyeti Kısmü't-Târîhi, Cami 'atü'l-Muhammed Bûdiyâf el-Mesîla, 2018), 44.*

¹⁶⁸ James J. Walsh, "Iran and Iraq," in *Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours*, ed. Mahjoob Zweiri and Luciano Zaccara (*Cham: Springer, 2016*), 81-122.

İran'daki ayrılıkçı unsurları destekleme yoluna gitmiş, özellikle Hûzistan bölgesindeki Arap azınlıkları kışkırtmaya çalışmıştır.¹⁶⁹

Şattü'l-Arap anlaşmazlığı, İran-İrak ilişkilerinde tarihsel olarak en tartışmalı konulardan biridir. Şattü'l-Arap su yolu üzerindeki egemenlik meselesi, bu dönemde yeniden alevlenmiştir. Irak, bu stratejik su yolunun tamamı üzerinde egemenlik iddiasında bulunurken; İran, 1937 tarihli anlaşmanın revize edilmesini talep etmiştir. 1969 yılında İran, Irak'ın Şattü'l-Arap üzerindeki gümrük denetimini tanımayarak kendi gemilerini savaş gemileri eşliğinde bölgeden geçirmiş ve fiilen Irak'ın yetkisini tanımadığını ilan etmiştir.¹⁷⁰ Bu gelişme, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kesilmesine yol açmıştır. 1975 Cezayir Anlaşması ile 1970'lerin ortalarına gelindiğinde, Irak içindeki Kürt isyanlarının giderek güç kazanması ve İran'ın bu isyanlara verdiği destek, Bağdat yönetimini ciddi biçimde zorlamıştır. Bu baskı altında kalan Irak, İran ile masaya oturmak zorunda kalmış ve 1975 yılında Cezayir'de imzalanan anlaşma ile Şattü'l-Arap üzerindeki sınır çizgisi İran lehine yeniden düzenlenmiştir.¹⁷¹ İran, bu anlaşma karşılığında Irak'taki Kürt isyanlarına verdiği desteği çekmiş; bu da isyanın kısa sürede bastırılmasına neden olmuştur. Ancak Irak, bu anlaşmayı bir taktik geri çekilme olarak görmüş ve ilerleyen yıllarda bu düzenlemeyi geçersiz sayarak yeniden saldırgan bir politika benimsemiştir. Bu dönem, İran ve Irak arasındaki ilişkilerin yalnızca diplomatik düzeyde değil, aynı zamanda vekâlet savaşları, sınır çatışmaları ve ideolojik rekabet üzerinden şekillendiği bir süreçtir. 1960'lar ve 1970'lerde yaşanan bu gerilimler, iki ülke arasındaki yapısal güvensizliğin derinleşmesine neden olmuş ve 1980'deki savaşın kaçınılmaz hale gelmesinde belirleyici rol oynamıştır.¹⁷²

2.11.4. 1958 Irak Devrimi Sonrası Ba'as Partisi'nin Yükselişi ve İran Karşıtı Politikalar

14 Temmuz 1958'de gerçekleşen devrim, Hür Subaylar Örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir. Devrimin liderliğini Abdülkerim Kasım ve Abdüsselam Arif

¹⁶⁹ Jasim Abdulghani, *Iraq and Iran (RLE Iran A)*, (London: Routledge, 1984), 45-112.

¹⁷⁰ Richard Schofield, "Position, Function, and Symbol: The Shatt al-Arab Dispute in Perspective", in *Iran, Iraq, and the Legacies of War*, ed. Laurence Potter and Gary Sick, (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 29-70.

¹⁷¹ Tahsen W. Abdullah, "1979–2003 Yılları Arasında İran-İrak İlişkileri", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 17-34.

¹⁷² Hiro Dilip, *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*, (London: Routledge, 1991), 1-45.

üstlenmiş, hareket sonucunda Irak'ta monarşi devrilmiş ve cumhuriyet rejimi ilan edilmiştir. Darbe öncesinde, hareketin liderleri Kasım ve Arif, farklı stratejik yaklaşımlar sergilemiştir. Arif, darbe sürecini hızlandırma taraftarı iken, Kasım ihtiyatlı bir yaklaşım benimsemiştir. Ancak nihayetinde darbe planı uygulamaya konmuş ve yönetim tamamen ele geçirilmiştir. Kasım, darbenin ardından Başbakanlık, Savunma Bakanlığı ve Silahlı Kuvvetler Başkomutanlığı görevlerini üstlenirken, Arif Başbakan Yardımcısı ve İçişleri Bakanı olarak görevlendirilmiştir. Ancak, iktidarın ele geçirilmesi sonrasında Kasım ile Arif arasında siyasi gerilim yaşanmış ve iktidar mücadelesi başlamıştır.¹⁷³

14 Temmuz Devrimi'nin kazanımları ve etkileri açısından Devrim sonrasında Irak'ta köklü reformlar gerçekleştirilmiş ve ülkenin Batı blokundan uzaklaşarak bağımsız bir dış politika izleme sürecine girdiği görülmüştür. Tüm bu reformlar, Irak'ın sosyal ve ekonomik yapısında köklü değişikliklere yol açmış, ancak aynı zamanda siyasi istikrarsızlık ve iç çatışmaların artmasına da neden olmuştur. Kasım ile Arif arasındaki dostluk, kısa sürede bir iktidar mücadelesine dönüşmüştür. Arif, kendisini devrimin gerçek öncüsü olarak görürken, Kasım devrimin lideri ve ideolojik temsilcisi olduğunu savunmuştur. Bu farklılık, ikili arasındaki gerilimin giderek tırmanmasına yol açmıştır. Kasım, sol eğilimli bir politika izlerken, Arif daha milliyetçi bir çizgide yer almıştır. Kasım, hükümet içindeki yetkileri tek elde toplamak istemiş, bu durum Arif'in ve diğer milliyetçi subayların tepkisini çekmiştir. Arif'in görevden alınarak Almanya'ya büyükelçi olarak atanması, Arif'in Kasım'a karşı muhalif bir tutum benimsemesine neden olmuştur. Bu süreç, Arif'in Kasım'a karşı düzenlenen bir darbe girişimine katılması ve tutuklanmasıyla sonuçlanmıştır. 1959'da ölüm cezasına çarptırılan Arif, Kasım'ın affıyla 1962'de serbest bırakılmış, ancak bu gerilimli süreç, Irak siyasetinde kalıcı bir kırılma yaratmıştır. Kasım'ın altı yıllık iktidarı boyunca Irak'ta birçok reform gerçekleştirilmiş olsa da yönetim anlayışı giderek otoriterleşmiş ve çeşitli siyasi gruplarla yaşanan çatışmalar yönetimi zayıflatmıştır.¹⁷⁴

Özellikle, Bağdat Paktı'nın çöküşü, Irak'ın Batı bloğundan ayrılması,⁸⁰ sayılı kanunun çıkarılmasıyla petrol rezervlerinin millileştirilmesi, Kuveyt üzerindeki hak iddiaları gibi faktörler, Kasım'a yönelik iç ve dış muhalefeti artırmıştır. Bu süreç,

---

¹⁷³ Juan Lennart Michel Romero, *The Iraqi Revolution of 1958 and the Search for Security in the Middle East*, (Unpublished PhD diss., University of Texas at Austin, 2008), 45-92.

¹⁷⁴ Dina Rezk, "Revolution in Iraq", in *The Arab World and Western Intelligence: Analysing the Middle East, 1956-1981*, (Oxford: Oxford University Press, 2017), 79-115.

nihayetinde 8 Şubat 1963'te gerçekleşen darbe ile Kasım'ın devrilmesine yol açmış ve Irak'ta yeni bir siyasal dönemin kapısını aralamıştır.¹⁷⁵

18 Kasım 1963'te gerçekleşen komplo ve bunun sonucunda Irak'ta parti örgütünde yaşanan bölünme, iktidarın 4 Eylül 1964'te partiye karşı büyük çaplı bir grev başlatması için gerekli koşulları hazırladı. Devrim planının hazırlanmasında Arif rejimine yönelik saldırıda oynadığı kilit rol ile tanınan Saddam Hüseyin tutuklandı. 23 Temmuz 1966'da hapisten kaçmayı başardıktan sonra Ba'asçılar, onun parti çalışmalarında bir kez daha aralarında bulunmasının kendilerine daha fazla güç ve partinin maruz kaldığı bölünmeye, Şubat 1966 komplosunun partinin Suriye'deki iktidarı üzerindeki etkisine ve partinin inşa ve tabanını genişletme sürecine karşı koyma yeteneği olduğunu anladılar. 17 Temmuz 1968 günü, devrimi gerçekleştirmekle görevli olan devrimciler, Cumhuriyet Muhafız Kuvvetleri'nin tank taburuna saldırarak, taburu ele geçirdiler ve Cumhuriyet Sarayı'nı tümüyle kuşattılar. İşte o anda Arif kendini tamamen kuşatılmış ve karşı koyamayacak halde buldu. Devrimin iradesine boyun eğdi ve teslim olmayı teklif etti. Daha sonra Cumhuriyet Sarayı'ndan alınarak Irak dışına sınır dışı edildi.¹⁷⁶

Devrim önderliği, 17 Temmuz 1968 sabahı, partinin devrimi başlatacağını, iktidarı ele geçireceğini ve bu ülkenin topraklarıyla hiçbir bağı olmayan, vatani satan, haksız kazanç yiyen, çeşitli alanlarda sahte deneyim iddia ederek vatani kendi çıkarları için bir derebeylik ve para makinesi haline getiren, halkın ve mücadeleci kitlelerin çıkarlarını hiçe sayan çıkarıcı, hırsız, casus, Siyonist, zanlı ve ajanlardan oluşan bir grubun temsil ettiği yozlaşmış ve çökmüş yönetime son vereceğini bildiren ilk açıklamasını yayınladı. 17 Temmuz 1968 değişimi, 30 Temmuz 1968'de yaşananlarla tamamlanmasaydı, kapsamlı bir radikal devrimden çok, sağcı reformist karaktere yakın bir askeri darbe olurdu. 1968, 14 Temmuz 1958 devriminin doğal bir uzantısı ve onun milliyetçi ve birleştirici eğilimlerinin derinleştiği bir dönemdi.¹⁷⁷ Irak Ba'as rejiminin İran karşıtı politikaları çerçevesinde iki ülkenin kıyılarından Basra Körfezi'ne doğru akan Şattü'l-Arap (Arund Nehri) su yolunun kontrolü, Şii ve Sünni

¹⁷⁵ Hüseyîn Cemîl, *Irâkü'l-cedîdü*, (Beyrut: Dârü'l-Müneymineti, 1958), 47.

¹⁷⁶ Eric Jacobsen, "A Coincidence of Interests: Kennedy, U.S. Assistance, and the 1963 Iraqi Ba'ath Regime", *Diplomatic History*, vol. 37, no. 5 (2013): 1029-1055.

¹⁷⁷ Şîbli A. 'sâmî, *Hızbü'l-ba 'si'l arabıyyi iştirakiyyi merhaletü'n-nümüvvi ve't-tevessü 'i-1949-1958*, C. 2, 3. Baskı, (Bağdat: Dârü's-Şuûni'l-İttifâkiyeti'l-Ammeti Vüzârâtü's-Sekâfeti ve'l-İ'lâmi, 1987), 77.

Müslümanlar arasındaki dini farklılıklar ve Basra Körfezi bölgesinde üstün bir konum için rekabet etmekteydiler. İran İslam Devrimi'nin zaferinden ve emperyal rejimin çöküşünden sonra Saddam Hüseyin, Ba'as Partisi'nin "tek bir Arap imparatorluğu" kurmak olan büyük ve tarihi hedefine ulaşma zamanının geldiğine inanıyordu.¹⁷⁸

2.11.5. İran'ın Irak Kürtlerine Desteği ve 1975 Cezayir Anlaşması

1973-74 kışında İran ile Irak arasındaki askeri çatışmaların şiddetlenmesi, Irak'ın ekonomik ve askeri kaynaklarını tükenme noktasına getirmiştir. Bu koşullar altında Irak, İran ile bir anlaşmaya vararak Kürt isyanını sona erdirmekten başka bir seçenek görememiş ve bu bağlamda 6 Mart 1975 tarihinde Uluslararası Sınır Belirleme ve İyi Komşuluk Anlaşması (Cezayir Anlaşması) imzalamıştır. Irak Hükümeti, bu antlaşmayı ve ona bağlı üç protokolü 13 Haziran 1975'te Bağdat'ta onaylamış; diğer dört anlaşma ve ekleri ise aynı yılın 26 Aralık'ında Bağdat'ta imzalanmıştır. Bu belgeler, iki ülke arasında teati edilen resmi yazışmalar ve ortak tutanaklarla tamamlanmıştır. Nehir sınırlarının belirlenmesine ilişkin protokol, birinci maddesinde, Şattülarap vadisi eksenindeki en derin noktalar olan "talveg hattı" temel alınarak belirlenmiştir. Talveg hattı, nehrin en dik yamacının bulunduğu ve jeolojik değişiklikler sonucunda bile genel olarak nehrin ortasında konumlandığı bölgedir. Ancak, bu düzenleme Irak açısından önemli toprak kayıplarına yol açmıştır. İran Şahı'nın desteklediği Mustafa Barzani liderliğindeki Kürt hareketi ile Irak arasında bir takas gerçekleşmiş; İran, Irak'taki Kürt isyanını sonlandırmak karşılığında Şattülarap'ın yarısı ve diğer bazı stratejik toprakları elde etmiştir.¹⁷⁹

Irak yönetimi, bu anlaşma sürecinde İran'a karşı baskı unsuru olarak kullanabileceği çeşitli siyasi kartları göz ardı etmiştir. Bunlar arasında İran İslam muhalefetine desteklenmesi, Ahvazlı devrimcilere yardım edilmesi ve Şah rejimine karşı çıkan İran Kürt hareketine destek verilmesi gibi önemli unsurlar bulunmaktadır.¹⁸⁰

Bununla birlikte, İran'ın 1976 yılından itibaren Şattülarab'taki su sınırlarını değiştirme yönündeki adımları dikkat çekmiştir. İran, Şattülarap'a "Arvand Rud" adını vererek nehir üzerindeki kontrolünü artırma çabası içine girmiştir. Bu girişimin temel hedeflerinden biri, Irak'ın ticaret ve petrol limanlarını denetim altına alarak

¹⁷⁸ Fâiz İsmâil, *Bidâyetü hızbi'l-ba 'si'l-arâbiyyi fi'l-İrâki*, 1. Baskı, (Dimaşk: Merkezü'ş-Şa'lân, 1997), 83.

¹⁷⁹ A.g.e., 83.

¹⁸⁰ Efraim Karsh, *The Iran -Iraq War 1980-1988*, (London: Osprey Publishing, 2002), 87-122.

bölgedeki stratejik üstünlüğünü sağlamaktır. Oysa “Şattülarap adı”, uluslararası Amirallik deniz haritalarında yer alan ve coğrafi olarak tescillenmiş bir isimdir. Irak’ın Cezayir Anlaşması’nı imzalarken gözden kaçırdığı en önemli hususlardan biri, Şattülarap’ın sınırlarının zamanla İran lehine değişmesi olmuştur.¹⁸¹

Su seviyesindeki düşüş ve kıyı erozyonu, nehir sınırlarını Irak toprakları aleyhine değiştirmiştir. Bu durumun temel nedenlerinden biri, İran’ın Karun Nehri üzerinden Şattülarap’a gelen su akışını engelleyen derivasyon projeleri geliştirmesidir. Benzer şekilde, “Karkheh Nehri’nin sularının İran tarafından yönlendirilmesi”, “Havize Bataklığından Şattülarap’a su girişini azaltarak” nehrin ekosisteminde ciddi değişikliklere neden olmuştur. İran-İrak sınır bölgesinde yaşanan aşırı yağışlar ve sel felaketi, bu durumun etkilerini daha da artırmıştır. İran, “Karun ve Karkheh nehirlerinin kapaklarını açarak” büyük miktarda suyun Irak topraklarına yönlendirilmesine neden olmuş ve bu durum Irak’ta ciddi su taşkınlarına ve tarımsal zararlarla birlikte altyapı kayıplarına yol açmıştır. Bu gelişmeler, İran’ın su yönetimi politikalarının yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirildiğini ve bölgesel iş birliği ilkelerini ihlal ettiğini göstermektedir.¹⁸²

İrak Su Kaynakları Bakanlığı tarafından yapılan araştırmalara göre, Şattülarap’ın sağ kıyısında meydana gelen kıyı erozyonu, yılda yaklaşık 100 dönümlük Irak toprak kaybına neden olmaktadır. Bu kayıp, “Umm el-Rasas Adası, el-Sihan, el-Siba’nın güneyi, el-Mukhrak el-Hatif’in batısı gibi yedi farklı noktada yaşanmakta” olup, “talveg hattının sürekli olarak Irak yönüne kaymasına yol açmaktadır.” Buna karşılık, İran tarafında, nehir yatağının genişletilmesi ve dip tarama çalışmalarının yapılmaması nedeniyle yeni topraklar oluşmakta ve İran’ın sınır alanları genişlemektedir. Irak’ın, bu süreçte karşı karşıya olduğu en önemli sorunlardan biri, Şattülarap’ın doğal yapısının korunamaması ve uygun mühendislik çözümlerinin geliştirilmemesidir. Özellikle taş ve beton levhalar kullanılarak kıyı istikrarının sağlanması gibi temel önlemlerin alınmaması, kıyı kayıplarını artırmakta ve Irak’ın egemenlik haklarını zayıflatmaktadır. İran’ın Şattülarap’ın doğu kıyısında petrol keşif çalışmaları yapması ve genişleme projeleri yürütmesi de bu süreçte Irak aleyhine işleyen başka bir faktör

---

¹⁸¹ Taghi Ghavami (ed.), “Shatt-al-Arab (Arvand-Rud) Crisis”, *Naval War College Review*, vol. 27, no. 5 (1974): 58-76.

¹⁸² Sahand Ghadimi et al., “From Upstream Development to Downstream Water Shortage: Tracing Hydrological Changes in the Karkheh River Basin”, *Sustainable Water Resources Management*, vol. 11, (2025): 87.

olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, Şattularap'ın Irak tarafında çok sayıda batık gemi ve savaş kalıntısının bulunması, nehir akışını olumsuz etkilemekte ve sediment birikimini artırmaktadır. İran'ın Karun Nehri ve Bahmanşir Kanalı'ndan gelen alüvyonlarla birlikte Şattularap'ın ağız kısmında büyük bir sedimentasyon oluşmasına neden olması, nehir yatağının yönünü değiştirerek İran lehine genişlemesine yol açmaktadır. Bu süreç, Şattularap üzerindeki deniz trafiğini ve liman faaliyetlerini olumsuz etkilemekte, Irak'ın bölgedeki ekonomik ve ticari faaliyetlerine zarar vermektedir.¹⁸³

2.11.6. İran Şahı'nın Batı Yanlısı Politikaları ve Irak'ın Sovyetler ile Yakınlaşması

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin iktidara gelişi, II. Dünya Savaşı sırasında babası Rıza Han'ın tahtı kendi lehine terk etmek zorunda kalmasıyla şekillenen zorunlu koşullar neticesinde gerçekleşmiştir. Şah, babasının yönetim anlayışını benimsemiş; ancak onun yaptığı hatalardan kaçınmaya çalışmıştır. Ne var ki, babasının sahip olduğu özgün ve karizmatik liderlik vasıflarından yoksun oluşu, bu çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır. Bu durum birçok uzman tarafından da teyit edilmektedir; zira Muhammed Rıza Pehlevi, kriz anlarında etkin tepki veremeyen, zayıf bir liderlik profili sergilemiştir. Bu zayıflığın en bariz örneği, 1953 darbesi sırasında ülkeden kaçması ve tamamen Batılı güçlerin desteğiyle iktidara geri dönmesidir. Şah'ın Batılı devletlerin direktiflerini uygulaması ve onlara hizmet eder bir konumda bulunması hem onların desteğine olan bağımlılığını hem de rejiminin devamlılığı için dış güçlere olan güvenini açıkça ortaya koymaktadır. Muhammed Rıza Pehlevi'nin iktidarı farklı evrelerden geçmiştir. İktidarının ilk döneminde, 1940'lı yıllarda Sovyet ve İngiliz işgalinin ardından İran'da ortaya çıkan kaos ortamına karşı koymak amacıyla otoritesini güçlendirmeye çalışmıştır.¹⁸⁴

Bu süreçte, babasının iktidarı döneminde ortaya çıkan sorunları çözmeyi amaçlamış ve siyasi demokrasiyi kapsayan daha açık bir politika izlemeye yönelmiştir. Ancak bu dönemde Batı'nın İran'daki varlığına karşı çıkan milliyetçi Muhammed Musaddık hükümeti, Pehlevi rejimi açısından ciddi bir tehdit teşkil etmiştir. Musaddık, yabancı petrol şirketlerine karşı çıkarak İran petrolünü millileştirmiştir. Bu gelişme üzerine,

---

¹⁸³ Muhammed Târık el-Kâtib, *Şattü'l-Arab ve's- Şattü'l Basra vet-Târihi*, 1. Baskı, (Basra: The Libraries Columbia University, 1971), 186.

¹⁸⁴ Ali Gheissari, "The Iranian Monarchy in Historical Perspective", *Iranian Studies*, vol. 26, no. 1-2 (Winter-Spring 1993): 13-30.

Batılı güçler, her zamanki gibi doğrudan müdahil olmuş; milliyetçi hükümeti hedef olarak darbeye destek vermiş ve böylece Şah'ın otoritesini yeniden tesis etmesini sağlamışlardır. Musaddık iktidarını takip eden dönemde, Şah başlangıçtaki politikalarından saparak yeni yönetim anlayışları benimsemeye başlamış ve iktidar üzerindeki denetimini artırma arayışına girmiştir. Bu süreçte, Bakanlar Kurulu ve Şura Meclisi gibi devlet organları vasıtasıyla iktidarı doğrudan kişisel kontrolüne almış, karar alma yetkisini tek elde toplamaya yönelik otoriter bir yönetime yönelmiştir. Rejim, ordu ve askerî yapıya duyduğu güveni pekiştirerek, denetimini sıkılaştırmış ve durumu kontrol altında tutmak için güvenlik güçlerini başlıca araç olarak kullanmıştır.¹⁸⁵

Bu güvenlik yapılanması, rejimin muhalefeti bastırmak amacıyla kurduğu ve etkin şekilde kullandığı istihbarat örgütleri aracılığıyla somutlaşmıştır.1960'lı yılların başında Şah, "Beyaz Devrim" olarak bilinen bir reform programını uygulamaya koymuştur. Bu program, içeriği itibarıyla ülkeyi kalkındırmayı ve gelişmiş ülkelerin seviyesine ulaştırmayı amaçlamıştır. Nitekim reformlar İran'a bazı alanlarda yenilikler ve gelişmeler getirmiştir. Ancak, uygulama aşamasındaki eksiklikler ve bazı maddelerin yanlış uygulanması gibi nedenlerle reformlar hedeflenen başarıya ulaşamamıştır.¹⁸⁶

Özellikle kırsal kesimdeki yoksul sınıfların çıkarlarına hizmet etmeyen uygulamalar, toplumun geniş kesimlerinde memnuniyetsizlik yaratmıştır. Ayrıca, bazı reform maddeleri hem siyasi hem de toplumsal düzeyde İslami öğretinin sınırlarını aşmış ve bu nedenle dini kurumlar ile halkın bazı kesimleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Neticede, Şah'ın reformları 5 Temmuz 1963'te İmam Humeyni'nin sürgüne gönderilmesi ve ayaklanmanın polis ile ordu marifetiyle bastırılmasıyla zirveye ulaşan baskıcı bir sürece dönüşmüştür. Bu gelişmeler, Şah rejimine karşı dini ve siyasi muhalefetin önemini ve gücünü gözler önüne sermiş ve Humeyni, etkili bir siyasi-dini lider olarak ön plana çıkmıştır. Bu gelişmeler Şah'ın otoriter yönetim anlayışını yeniden gözden geçirmesine ve ülke üzerindeki egemenliğini güçlendirme amacıyla tek parti rejimi kurma yönünde girişimlerde bulunmasına neden olmuştur. Ancak bu

---

¹⁸⁵ A.E. Torbat, *Politics of Oil and Nuclear Technology in Iran*, (Cham: Springer, 2020), 85-110.

¹⁸⁶ Michael James Willcocks, *Agent or Client: Who Instigated the White Revolution of the Shah and the People in Iran, 1963*, (Unpublished PhD diss. University of Manchester, 2015), 192-217.

girişimler, iç krizi çözme ve ülke üzerindeki denetimi sağlamlaştırma konusunda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Şah, İran'daki durumu stabilize edememiş, halkın desteğini kazanamamış ve temel sorunlara çözüm üretememiştir. Baskıcı yönetim anlayışıyla halkı sindirme çabaları, muhalefeti susturma ve siyasi partileri etkisizleştirme stratejileri de sonuçsuz kalmıştır. Dini otoriteler, bu baskıcı yaklaşımlara karşı İmam Humeyni etrafında kenetlenmiş ve onun liderliğinde siyasi mücadeleye devam etme kararlılığı göstermiştir.¹⁸⁷

İran halkı, emperyal diktatörlüğe karşı benzeri görülmemiş kitlesel gösterilere başlamış ve bu gösteriler sonucunda hükümetler birbiri ardına devrilmiştir. Askerî yönetim ise, bu süreçte katliamlar ve hak ihlalleriyle öne çıkmış; anlaşmazlıkları daha da derinleştiren bir şiddet ortamına yol açmıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken, Şah iktidarının sonuna yaklaştığını henüz kavrayamamıştı. Ancak, elindeki son siyasi kozları da tüketmesinin ardından tahtı terk etmek zorunda kalmıştır. Krizin derinleşmesinde, özellikle 1977-1978 yıllarında artan muhalefet karşısında kontrolü kaybetmesi ve ABD'nin desteğini çekmesi belirleyici olmuştur. Bu koşullar altında, Şah rejimine yönelik siyasi, ekonomik ve toplumsal düzeyde kapsamlı bir reddiye şekillenmiş; muhalefet güçleri, İmam Humeyni liderliğindeki dini yapılar etrafında örgütlenmiştir. Başlangıçta reform çabaları olarak başlayan hareketler, zamanla Pehlevi monarşisini ortadan kaldırmayı ve yerine tamamen İslami bir cumhuriyet tesis etmeyi hedefleyen devrimci girişimlere dönüşmüştür.¹⁸⁸

İran Şahı'nın Batı yanlısı modernleşme politikaları ile Irak'ın Sovyetler Birliği ekseninde şekillenen otoriter milliyetçiliği, yalnızca iki devletin dış ilişkilerini değil, aynı zamanda halklarının ideolojik tahayyüllerini de dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, 1980'de patlak veren İran-İrak Savaşı'nın edebi temsillerinde belirgin biçimde izlenebilir.¹⁸⁹ Zira savaş, yalnızca askeri bir çatışma değil; kimlik, inanç ve aidiyet ekseninde şekillenen anlatıların da sahnesidir. Savaş edebiyatı, bu tarihsel ve ideolojik kırılmaları bireysel deneyimlerin prizmasından geçirerek yeniden üretir. Dolayısıyla, İran-İrak Savaşı bağlamında kaleme alınan edebi metinler, yalnızca birer tanıklık

---

¹⁸⁷ Naim Tahir Baig, *Historical Development of Iran towards Islamization: An Analysis of Khomeini's Philosophy in Pre & Post-Revolutionary Iran*, (Lahore, 2019), 3-12.

¹⁸⁸ Ğaniyye Dahve, *es-Siyasetü'd-dâhiliyyetü'l-İraniyyetü fi ahdi Muhammed Rıza Pehlevî 1941-1979*, (Ulûmü'l-İnsâniyyetü ve'l-Ulûmü'l-İçtimaiyyetü, 2018), 80, 84.

¹⁸⁹ Mazloumi Babak, *Realities of War or War of Realities: An Analytical Reading of Six Persian Novels of the Iran-Iraq War*, (Unpublished PhD diss., University of California, Irvine, 2023): 15-42.

değil; aynı zamanda devlet söylemleriyle bireysel travmaların kesişim noktasında yer alan kültürel belgeler olarak okunmalıdır.

2.12. Savaş Edebiyatı

Savaş, insanlık tarihinin en yıkıcı ve belirleyici olaylarından biri olagelmıştır. Sadece fiziki yıkımla değil, aynı zamanda bireylerin ruhsal dünyasında ve toplumsal yapılar üzerinde derin izler bırakan bir gerçeklik olarak edebiyatta da önemli bir yer edinmiştir. Savaş edebiyatı, bu yıkımın ve dönüşümün estetik biçimlerle dile getirildiği, tarihsel tanıklığın bireysel ve kolektif hafızayla harmanlandığı bir anlatı alanı sunar. Antik dönem destanlarından modern post-travmatik anlatılara kadar uzanan geniş bir çerçevede değerlendirilen savaş teması, çoğu zaman kahramanlık ve zafer söylemleriyle birlikte anılsa da özellikle 20. yüzyıldan itibaren bireysel acı, etik ikilemler, travmalar ve kimlik krizleri gibi daha içe dönük meselelerle birlikte işlenmeye başlanmıştır. Bu değişim, savaşın yalnızca dışsal bir çatışma olarak değil, aynı zamanda bireyin zihinsel ve duygusal dünyasında süren bir mücadele olarak ele alınmasına imkân tanımıştır. Savaş edebiyatı, yalnızca olayların tarihsel kronolojisini aktaran bir anlatı türü değildir; aksine, yaşananların anlamlandırılması sürecinde bireyin deneyimlerine odaklanan çok katmanlı bir kurguya sahiptir. Anlatıcı bakış açısı, zaman kurgusu, mekânın sembolik kullanımı ve karakterlerin içsel çözümleri gibi anlatıbilimsel unsurlar, bu edebiyat türünün en ayırt edici özellikleri arasında yer alır. Özellikle Ortadoğu gibi çatışmaların hâkim olduğu bölgelerde ortaya çıkan savaş anlatıları, savaşın kültürel, politik ve toplumsal boyutlarını görünür kılar. Bu coğrafyalarda kaleme alınan roman, anı, günlük ve biyografik metinler, sadece savaşın fiziksel şiddetini değil; aynı zamanda belleğin, direnişin, kadınlık deneyiminin ve kimliğin yeniden inşa süreçlerini de edebî düzlemde işler. Bu yönüyle savaş edebiyatı, yalnızca bir edebi tür değil, aynı zamanda toplumsal hafızanın oluşumuna katkı sağlayan bir belgeleme pratiğidir.

2.12.1. Savaş ve Edebiyat

Edebiyat, bireysel ve toplumsal deneyimleri, duyguları ve yaşanmışlıkları anlamlandıran; insanlığın varoluş serüvenine tanıklık eden bir anlatı biçimidir. Bu çerçevede savaş, edebiyatın en güçlü temalarından biri olarak öne çıkar. I. Dünya Savaşı'ndan itibaren güçlenen bu tür, sadece çatışma anlarını değil; savaşın öncesinde ve sonrasında bireyde ve toplumda yaşanan dönüşümleri, travmaları ve kırılmaları

görünür kılar. Savaş doğası gereği yıkıcıdır; ancak edebiyat bu yıkımı kimi zaman yaratıcı bir sürece dönüştürür. Edebi metinler, savaşın doğurduğu felaketleri hem belgeleyen hem de dönüştüren birer tanıklık aracına dönüşür. Bu yönüyle savaş edebiyatı hem bir tanıklık hem de bir eleştiri alanıdır. İngiliz yazar Henry Green'in ifadesiyle, savaş her şeyi yerle bir eder ama yazar için "mutlak bir armağandır." Bu çelişki, savaş edebiyatının özünü oluşturur: Yıkımın içinde yeniden yaratımdır. Bu bağlamda savaş edebiyatı, birbiriyle çelişen duyguları aynı anda barındırabilir: acı, öfke, umutsuzluk, cesaret, özveri ve hatta mizah. Anlatılar bazen gözlemci ve mesafeli bir dille, bazen de savaşın içinden yükselen çığlıklarla biçimlenir. Bu tür metinler bir yandan ölenleri anarken, diğer yandan barış çağrısı yapar; savaşın meşruiyetini sorgular ve okuyucuyu etik bir yüzleşmeye davet eder.¹⁹⁰

Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle Avrupa merkezli edebiyatta savaş şiiri ve romanı güçlü bir yer edinmiştir. Siegfried Sassoon, Wilfred Owen, Ivor Gurney, Isaac Rosenberg ve Edward Thomas gibi şairler, dönemin genç erkeklerinin savaş deneyimlerini bireysel ve kolektif acılarla harmanlayarak edebiyatın diliyle ifade etmişlerdir. Ancak savaş edebiyatı yalnızca erkeklerin sesiyle şekillenmemiştir. İngiliz kadın yazarlar da savaşın ev içi alandaki etkilerini, kadınların yaşadığı kayıpları ve toplumsal dönüşümleri ele almış; böylece savaşın cinsiyetler üstü yıkıcılığını görünür kılmışlardır. 20. yüzyılın ikinci yarısında da savaş temalı romanlar önemini korumuştur. Örneğin John Harris'in *Ölümlerle Antlaşma* (1961) adlı romanı, 1916 Somme Muharebesi'ni anlatarak savaşın anlamsızlığını vurgular. Jack D. Hunter'ın *The Blue Max* (1964) adlı eseri ise hava harekâtları üzerinden savaşın görsel ve psikolojik boyutlarını irdeleyen bir yapı sunar. Bu eserler, savaşın mekanikleşen yüzüne karşı insani duyarlılığı koruma çabasıyla dikkat çeker. Bu doğrultuda savaş edebiyatı, yalnızca bir savaş anlatısı değil; insanlığın travmalarını, direniş biçimlerini ve tarihsel belleğini yazıya dökme girişimidir.¹⁹¹ Uluslararası ya da iç savaş fark etmeksizin her çatışma türü felaketle sonuçlanabilir. Edebiyat, bu felaketi anlamlandırmaya, ifade etmeye ve hatta dönüştürmeye çalışan en güçlü anlatı araçlarından biridir. Savaş, edebiyat için bir tema olmanın ötesinde bir varoluş sınavıdır.

---

¹⁹⁰ Mehmet Tanju Akad, *Modern Savaşın Temel Kavramları*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011), 35.

¹⁹¹ D. Ans Angola and C. M. Dhukila, *War and Literature I*, Department of English and Foreign Languages, Alagappa University, vol. 2 (2017): 5-18.

2.12.2. Arap Savaş Edebiyatı

Arap savaş edebiyatı, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Orta Doğu'nun siyasi ve toplumsal çalkantılarının doğrudan bir yansıması olarak gelişmiştir. Filistin soykırımı, Lübnan İç Savaşı, Körfez Savaşları ve Irak'ın işgali gibi tarihsel kırılma noktaları, Arap edebiyatının savaş ve direniş temalarını merkeze almasına neden olmuştur. Bu doğrultuda Arap savaş edebiyatı, yalnızca savaşın fiziksel boyutlarını değil, aynı zamanda savaşın yol açtığı psikolojik travmalar, kimlik bunalımları, göç, sürgün ve aidiyet meselelerini de edebi düzlemde sorgulayan çok katmanlı bir anlatı alanı hâline gelmiştir. Arap savaş edebiyatında ilk dikkat çeken temalardan biri direniş (muâveme) kavramıdır. Özellikle Filistinli yazarlar için direniş, yalnızca fiziksel değil, kültürel ve entelektüel bir eylemdir. Ğassân Kenefani, Mahmud Derviş, Semih el-Kâsım gibi yazar ve şairler, işgal altındaki topraklarda yaşananları bireysel tanıklıkla harmanlayarak edebî metinlerde aktarmışlardır. Kenefani'nin *Rical fi'ş-Şems (Güneşteki Adamlar)* adlı eseri, savaşın neden olduğu yerinden edilme, kimlik kaybı ve çaresizlik gibi olguları güçlü bir anlatı diliyle işlerken; Mahmud Derviş'in şiirleri, halk belleğiyle birleşen direniş söyleminin duygusal ve ideolojik katmanlarını gözler önüne serer.¹⁹²

Özellikle Iraklı yazarlar için savaş edebiyatı, Ba'as rejiminin otoriter yapısı, İran-Irak Savaşı, Körfez Savaşı ve sonrasındaki işgaller gibi farklı dönemsel kırılmalara sahiptir. Fuâd el-Takarlı, Sinan Antoon, İsmail Fehd İsmail gibi yazarlar, savaşın sıradan bireyler üzerindeki etkilerini ele alan, içsel çözülme ve toplumsal yabancılaşma gibi temalara odaklanan metinler kaleme almışlardır. Bu eserlerde savaş, yalnızca bir dış çatışma olarak değil, aynı zamanda bireyin ruhsal parçalanmasını görünür kılan bir anlatı aracıdır. Lübnan İç Savaşı da Arap savaş edebiyatında önemli bir yer tutar. Elias Khoury, Hanan al-Shaykh, Etel Adnan gibi yazarlar, savaşın toplumdaki kadınlar, çocuklar ve yoksul sınıflar üzerindeki etkisini feminist ve eleştirel bir bakışla işlemişlerdir. Bu dönemde yazılan romanlarda savaş, yalnızca bir siyasi çatışma değil; aynı zamanda ahlaki çöküş, kent kültürünün dağılması ve bireysel yalnızlığın yoğunlaştığı bir zemindir. Bütün bu örnekler ışığında, Arap savaş edebiyatının biçimsel olarak da çeşitlendiği görülmektedir. Geleneksel anlatı tekniklerinin yanısıra, içmonolog, bilinçakışı, çoklubağışası ve metinlerarasılık gibi

¹⁹² Necib Mahfuz, *Kifâh-ı Tayyibe*, çev. Humphrey T. Davies, (Cairo: Cairo Press, 2003), 89.

modern anlatı teknikleriyle savaş deneyimi edebi bir dile dönüştürülmüştür. Ayrıca, savaşın hem içeriksel hem de yapısal olarak kırılmalara neden olduğu bu metinlerde, zaman kurgusu genellikle doğrusal değildir. Geçmiş ile şimdi arasında gidip gelen anlatılar, bireyin belleğinde silinmeyen travmaların izlerini taşıyan yapılar halini alır. Özellikle 21. yüzyılda, savaş edebiyatı kadın yazarların da sesini duyurduğu bir alan hâline gelmiştir. Arwa Halhub, Samar Yazbek ve Zehra Hüseyini gibi yazarlar, savaşta kadın deneyimini merkeze alan anlatılar oluşturarak hem savaşın cinsiyetlendirilmiş doğasını görünür kılmakta hem de kadın belleğinin edebiyattaki temsilini zenginleştirmektedir.¹⁹³ Arap savaş edebiyatı; bireysel tanıklığın, kolektif travmanın ve kültürel direnişin kesişiminde şekillenen çok boyutlu bir alandır. Bu edebiyat, sadece savaşın fiziksel sonuçlarını değil, aynı zamanda bir halkın hafızasını, kültürel kimliğini ve psikolojik derinliğini yansıtarak Ortadoğu'nun edebiyat ve tarih belleğine önemli katkılar sunar.

2.12.3. Savaş Edebiyatının Arap Kültüründeki Yeri

Arap toplumu hem İslam öncesi hem de İslamî dönemlerde savaşçı bir yaşam tarzı sürdürmüştür. İslam öncesi dönemde kabileler arası çatışmalar, baskınlar ve bu baskınlara karşı geliştirilen savunma stratejileri, gündelik yaşamın ayrılmaz bir parçasıydı. Bu bağlamda savaş, yalnızca bir savunma aracı değil; aynı zamanda bir geçim kaynağı olarak da görülmekteydi. İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte savaş hem dini mesajın tebliği hem de yeni coğrafyaların fethi amacıyla yeniden anlam kazanmıştır. Müslüman topluluklar, tarihsel süreçte Roma, Moğol ve Haçlı orduları gibi çeşitli güçlere karşı mücadele vermiştir. Bu mücadeleler, Arapların savaşla kurduğu tarihsel ilişkinin sürekliliğini pekiştirmiştir. Savaş, sadece tarihsel bir olgu değil; aynı zamanda toplumsal kimliğin, ahlakın ve kültürel değerlerin belirleyicisi olmuştur. Savaşçı toplumların ahlaki değerleri, barışçıl toplumlarınkinden farklıdır. Çünkü görgü kuralları ve ahlaki kodlar, toplumların yaşamsal deneyimlerinin birer yansımasıdır. Araplar, savaşçı karakterleriyle paralel olarak oldukça zengin bir savaş edebiyatı geleneği geliştirmişlerdir. Bu gelenek içerisinde savaş, farklı biçimlerde estetikleştirilmiş ve idealleştirilmiştir. Arap edebiyatı, savaşçı figürü belirli niteliklerle idealize eder: güçlü bir kalp, sade bir beden, mütevazı bir yaşam, tetikte bir bilinç ve sarsılmaz bir irade. Bu figür, hafif uykusuyla en küçük harekette uyanan, savaş

---

¹⁹³ Tevfik Yusûf Avvâd, *et-Tavvâhînü*, (Beyrût: Dârü'l İlmi li'l-Melâyîn, 1972), 123.

mevdanına avına yönelen bir şahin gibi atılan, kararlılıkla hareket eden bir yapıya sahiptir. Bu hem bireysel cesareti hem de toplumsal sorumluluğu temsil eder.¹⁹⁴

Bu bağlamda savaş edebiyatı, yalnızca savaş deneyimlerini aktarmakla kalmaz; aynı zamanda Arap toplumunun değerler sistemini, kahramanlık anlayışını ve tarihsel belleğini edebî bir düzlemde yansıtır. Savaşçı toplulukların temel karakteristiklerinden biri, sıkça karşılaştıkları çatışma ortamları ve ölümler nedeniyle, hayata karşı duydukları kaygının azalması ve ölüme karşı serinkanlı bir tutum geliştirmeleridir. Bu kültürel bağlamda, ölüm yalnızca kaçınılmaz bir son değil, aynı zamanda bir onur vesilesi olarak değerlendirilmiştir. İslam öncesi Arap toplumlarında ölüme gösterilen görece kayıtsızlık, ölüm korkusundan ziyade utanç ve zillet korkusunun daha baskın olmasıyla açıklanabilir. Bu toplumsal yapı içerisinde, bir Arap'ın yardım isteyen birini geri çevirmesi, düşman karşısında esir düşmesi ya da şerefini koruyamaması büyük bir utanç vesilesi sayılır; bu durum, kişinin ve kabilesinin toplum içindeki itibarı açısından yıkıcı sonuçlar doğururdu. Bu anlayış çerçevesinde onurlu bir ölüm, aşağılanarak yaşamaktan daha kıymetli kabul edilmiştir. Bu düşünce, dönemin şairlerinin dizelerinde de güçlü şekilde yer bulur. Örneğin el-Mütalammis şu şekilde seslenmektedir:¹⁹⁵

“Bir kimsenin ölümle bağlı olduğunu görmedin mi? Ölüm korkusuyla zilleti kabul etme. İnsanlar sadece gördükleri ve konuştukları şeydir.”

Bu dizelerde, bireyin sosyal kimliğinin ve onurunun, yaşamdan daha üstün tutulduğu görülmektedir. Şair, ölümü bir son değil; korkakça bir yaşam yerine tercih edilmesi gereken bir erdem olarak sunar. Aynı temayı işleyen bir başka örnek Antara'nın şu dizelerinde karşımıza çıkar:“Ölümden korkarak erken kalktım, sanki ona cevap vermişim gibi: Ölüm bir sulak yerdir. Ölümün amacından soyutlandım. Sulama yerinin kupasından içmeliyim.”¹⁹⁶

Bu dizeler, ölümün kaçınılmazlığına karşı geliştirilen cesur duruşu sembolize eder. Antara, ölüm karşısındaki edilgen bekleyişi reddeder; ona doğru, onurlu bir yaşam uğruna yürümeyi seçer. Burada “ölüm bir sulak yerdir” metaforu, ölümün sadece bir

¹⁹⁴ Nader Ali Muhammed, “İslâmiyet ve Câhiliye Döneminde Arap Edebiyatı”, *İlahiyat Dergisi*, c. 5 (2020): 200-205.

¹⁹⁵ Salih Zor, “Dîvân Grubu'nun Modern Arap Edebiyatındaki Yeri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 65-70.

¹⁹⁶ Ahmet Emin, *Feyzû'l-hâtiri*, (Hindâvî: Müessesetü'l-Hindâvî, 2011), 145.

son değil, aynı zamanda arzu edilen bir sona erme biçimi olduğunu gösterir. İslam öncesi Arap şiiri ve savaş kültüründe ölüm, pasif bir kader değil; aktif bir tercih, bir erdem ve sosyal onurun bir parçası olarak konumlandırılmıştır. Kahramanlık, sadece savaş meydanlarında değil; bireyin ölüm karşısındaki duruşunda da tanımlanmıştır. Arap edebiyatında savaş, çoğu zaman övgüyle anılmış, kahramanlıkların yüceltildiği şiir ve şarkılarla işlenmiştir. Ancak bu yüceltici yaklaşım, savaşın olumsuz etkilerini göz ardı ettikleri anlamına gelmez. Arap şairleri, savaşın yol açtığı yıkımı, acıları ve felaketleri de güçlü imgelerle dile getirmiştir. Savaşın, insanlar üzerindeki yıkıcı etkilerini vurgularken; “keşke hiç olmasaydı”¹⁹⁷ temennisiyle bu gerçekliğe karşı duydukları rahatsızlığı da ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, içinde bulunulan sosyal ve siyasi koşullar bağlamında, savaş bir zorunluluk olarak görülmüş; adaletsizliğin ancak güç yoluyla bertaraf edilebileceğine inanılmıştır. Bu bağlamda savaş, kimi zaman mecazlarla betimlenmiş; örneğin savaşın başlangıcı, güzelliğiyle dikkat çeken bir genç kıza benzetilmiştir. Halk, bu hayali figürü özlemle arzularken, savaşın gerçek yüzüyle karşılaştığında –yani ölümler, yıkım ve kayıplar görünür hale geldiğinde– söz konusu figür yaşlanmış, perişan bir kadına dönüşmüştür¹⁹⁸. Bu dönüşüm metaforu, savaşın ilk anda cazip bir hayal gibi görünmesine karşın, sonuçta hem galip hem mağlup için acı ve pişmanlıkla sonuçlandığını gösterir. Kazanılan ganimetler ne büyüklüğüyle ne de somut getirisiyle, yitirilen insan hayatlarının telafisi olamaz.

2.12.4. Arap Savaş Edebiyatı: Tematik ve Anlatı Yapıları Bağlamında Genel Bir Değerlendirme

Arap savaş edebiyatı, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ortadoğu’nun geçirdiği siyasi, toplumsal ve kültürel dönüşümlerle doğrudan bağlantılı olarak gelişmiş, kendine özgü tematik ve yapısal özellikler barındıran güçlü bir edebi alt alan haline gelmiştir. Filistin’in işgali, Lübnan İç Savaşı, İran-İrak Savaşı, Körfez Savaşları, Suriye İç Savaşı ve Irak’ın işgali gibi derin kırılmalar, bu coğrafyada savaşın sadece askeri bir olgu değil, aynı zamanda varoluşsal, kimliksel ve kültürel bir mücadele biçimi olarak da algılanmasına neden olmuştur. Arap savaş edebiyatı bu bağlamda sadece fiziksel çatışmaları değil, bu çatışmaların yol açtığı psikolojik, sosyal ve sembolik sonuçları da ele alan, çok katmanlı bir anlatı alanı olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁹⁷ A.g.e., 160.

¹⁹⁸ Muhammet Vehbi Dereli, “Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 16, s. 1 (2016): 243-266.

a) Direniş ve Kimlik İnşası Bağlamında Savaş

Arap savaş edebiyatında öne çıkan temel temalardan biri direniş (mukâveme) kavramıdır. Özellikle Filistinli yazarlar için bu kavram, yalnızca askeri değil, kültürel ve entelektüel bir varoluş biçimi olarak konumlandırılmıştır. Ğassân Kenefani'nin *Rical fi'ş-Şems (Güneşteki Adamlar)* adlı eseri, işgalin neden olduğu kimlik parçalanması, mülksüzleşme ve sürgün temasını, minimalist ancak çarpıcı bir anlatımla edebi dile dönüştürür. Kenefani, bireysel trajedileri kolektif hafızanın temsili haline getirerek, savaşın bir toplumu nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Mahmud Derviş'in şiirlerinde ise savaşın yarattığı bellek, yas ve kimlik kaybı, lirizm ve direniş ekseninde bir araya gelir. Derviş'in şiirsel dili, savaşın dilsel temsili açısından Arap edebiyatında yeni bir çığır açmıştır.¹⁹⁹

b) Irak ve Körfez Coğrafyasında Savaşın Temsili

Iraklı yazarlar açısından savaş, yalnızca bir dış tehdit değil, aynı zamanda otoriter rejimlerin gölgesinde yaşanan içsel yıkımların da simgesi olmuştur. Fud al-Takarli, Sinan Antoon ve İsmail Fehd İsmail gibi yazarlar, savaşın sıradan birey üzerindeki etkisini, günlük hayatın yıkımı, ruhsal çözülme ve sosyal yalnızlaşma üzerinden işlerler. Bu metinlerde savaş, doğrudan cephede yaşanmasa bile, bireyin zihinsel evrenine nüfuz eden travmatik bir gerçeklik olarak karşımıza çıkar. Özellikle İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyât* adlı romanı, savaş sonrası göç, bellek, mezar ve aidiyet gibi temaları yaşlı bir kadın karakterin iç dünyası üzerinden aktararak, savaşın kadın belleğindeki temsiline katkı sunar.²⁰⁰

c) Kadın Anlatıları ve Toplumsal Bellek

21.Yüzyılda Arap savaş edebiyatında kadın yazarların katkısı dikkat çekici biçimde artmıştır. Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı otobiyografik romanı, İran-Irak Savaşı bağlamında kadınların hem savaşın tanığı hem de öznesi olduğunu ortaya koyan çarpıcı bir metindir. Aynı şekilde Samar Yazbek, ve Hanan al-Shaykh gibi yazarlar, savaşın cinsiyetlendirilmiş doğasını ele alarak, kadınların hem fiziki hem de psikolojik dayanıklılığını edebi dile yansıtmışlardır. Bu tür metinlerde savaş, yalnızca bir çatışma değil, kadınların kimlik, inanç ve aidiyet mücadelesinin de sahnesi haline gelir.²⁰¹

¹⁹⁹ Ğassân Kenefânî, *Ricâlü 'ş-şemsi*, (Kâhire:Hey'etü'l- Mısriyyeti'l- Âmmeti li'l-Küttâbi, 2000), 45.

²⁰⁰ Şafak Çınar, "Büyük Ortadoğu Projesi'nin Irak Savaşına Etkisi Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2008), 59.

²⁰¹ Adnan Etel, *Sitt Marie Rose*, çev. Georgina Kleeger, Sausalito, (CA: The Post-Apollo Press, 1982), 45.

d) Savaşın Toplumsal ve Kültürel Dönüşüme Etkisi

Arap savaş edebiyatı yalnızca bireysel değil, toplumsal bir tanıklık alanı da sunar. Savaşın kent dokusu üzerindeki etkileri, aile yapılarının dağılması, geleneksel yaşam biçimlerinin dönüşmesi ve kolektif değerlerin çöküşü gibi olgular, anlatılarda sıkça ele alınır. Elias Khoury'nin romanlarında Lübnan'ın kent kültürü nasıl sarsılıyorsa, İsmail Fehd İsmail'in metinlerinde de Irak taşrasının hafızası yeniden kurulmaktadır. Bu bağlamda Arap hem kültürel kimliğin kırılmasına hem de yeni kimliklerin doğmasına yol açan bir kriz ânı olarak sunulur. Arap savaş edebiyatı, bireysel anlatı ile kolektif hafızanın, yerel deneyim ile evrensel insani değerlerin kesiştiği bir edebi üretim alanı sunmaktadır. Tematik zenginliği, yapısal çeşitliliği ve tarihsel bağlamla kurduğu güçlü ilişki sayesinde yalnızca Arap dünyasının değil, küresel edebiyatın da dikkat çeken alanlarından biri haline gelmiştir.²⁰² Özellikle savaş sonrası dönemde, travmanın edebiyatta temsili, kimliğin yeniden inşası ve hafızanın aktarımı açısından Arap savaş edebiyatı, disiplinlerarası çalışmalara da zemin oluşturan değerli bir sahadır. Bu edebiyat, tarih yazımının resmi söylemlerine alternatif bir ses olarak, bireyin deneyimini merkeze alan bir hafıza arşivi işlevi görmektedir.

2.12.5. Arap Savaş Edebiyatı: Kuramsal ve Tematik Bir İnceleme

Arap edebiyatı, tarihsel süreç boyunca pek çok politik, toplumsal ve kültürel dönüşüme tanıklık etmiş; bu dönüşümler edebi üretimi doğrudan etkilemiştir. Özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren Arap coğrafyasında yaşanan savaşlar, Filistin meselesi, Lübnan iç savaşı, Körfez Savaşı, Irak'ın işgali ve Suriye krizi gibi, sadece sosyo-politik bir gerçeklik değil, aynı zamanda güçlü edebi temsillerin üretildiği bir bağlama dönüşmüştür. Bu bağlamda Arap savaş edebiyatı, edebi bir türden ziyade, tematik yoğunluğu savaş olan metinlerin oluşturduğu, sınırları esnek ama derinlikli bir anlatı alanıdır. Savaşın birey, toplum ve kültür üzerindeki etkilerini konu edinen bu metinler; aynı zamanda travma, bellek, aidiyet ve kimlik gibi temel insani sorunları da dile getirir. Savaş edebiyatı, genel olarak silahlı çatışmaların ve savaş süreçlerinin edebi temsiline odaklanan eserleri kapsar. Ancak bu tür, yalnızca cephedeki çatışmaların betimlenmesiyle sınırlı değildir. Savaşın arka planındaki ideolojik söylemler, sivil halkın yaşadığı yıkımlar, zorunlu göçler, kayıplar, travmalar ve direniş biçimleri de savaş edebiyatının temel tematik bileşenleri arasında yer alır.

---

²⁰² Rashad Seyidov, *Arap Modernleşmesi ve Etkileri*, (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2024), 45.

Bu tür, anlatı düzeyinde çoğu zaman tanıklık anlatısı, direniş edebiyatı, anı-roman, otobiyografik kurgu, post-travmatik anlatılar gibi alt biçimlerde karşımıza çıkar. Arap edebiyatında savaş teması, 1967 Arap-İsrail Savaşı (Haziran Yenilgisi) sonrası yeni bir biçim kazanmıştır. Bu dönemde birçok yazar, Arap milliyetçiliğinin çöküşü, devlet söylemlerine duyulan güvensizlik ve bireysel çöküntü üzerine odaklanmış; bu da edebi temsilde yeni bir kırılma noktası yaratmıştır. Böylece savaş edebiyatı, yalnızca düşmana karşı bir anlatı değil, içe dönük bir eleştiri alanına da dönüşmüştür.²⁰³

2.12.6. Arap Savaş Edebiyatında Temel Temalar

Arap savaş edebiyatı, yalnızca savaşın yıkımını belgeleyen bir tür değil; aynı zamanda direnişi, yeniden doğuşu ve bireysel psikolojiyi işleyen çok katmanlı bir anlatı alanıdır. Bu alanda öne çıkan başlıca temalar şunlardır: Bellek ve tanıklık, özellikle Filistinli, Iraklı ve Lübnanlı yazarların eserlerinde, savaşın bireysel ve kolektif hafızada bıraktığı izler güçlü bir biçimde yansıtılır. Hatırlama ve unutma arasındaki gerilim, anlatının yapı taşı hâline gelir.²⁰⁴ Kimlik ve aidiyet, savaş koşulları altında yerinden edilen karakterler hem coğrafi hem de kültürel anlamda bir kimlik krizi yaşarlar. Bu durum, karakterlerin köklerine, diline ve inancına dair sorgulamalarını tetikler.²⁰⁵ Kadın deneyimi ve sessiz tanıklık, savaşın erkek merkezli anlatısının aksine, Arap kadın yazarlar –örneğin Hüda Berekât, Alevi Sobh– savaşın kadın belleğinde nasıl yeniden üretildiğini, sessizliğin, kaybın ve bekleyişin nasıl bir direnişe dönüştüğünü gözler önüne serer.²⁰⁶ Travma ve post-savaş yabancılaşma, savaş sonrasında bireyin gündelik hayata uyum sağlayamaması, yabancılaşma ve psikolojik çözülme, birçok romanda anlatı merkezine alınır. Savaşın sadece fiziksel değil, ruhsal bir yıkım olduğu vurgulanır.

2.12.6.1. Anlatının Yapısal Özellikleri

Arap savaş edebiyatında anlatı yapısı, genellikle doğrusal olmayan, zaman sıçramalarıyla örülmüş, bellek odaklı bir kurguya sahiptir. Bu kurgu, savaşın “gerçekliği” nin doğrudan aktarılamayacağı fikrine yaslanır. Bu nedenle bilinç akışı,

²⁰³ Mürîd Bergûsî, *Raeytü Ramallâh*, (Kahire: Dârü’ş- Şark, 1997), 123.

²⁰⁴ Ahmet Kazım Ürün, “Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Temalar”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35 (2016): 132-146.

²⁰⁵ Sahip Aktaş, *Arap Edebiyatında Makale ve Temaları*, (Ankara: İKSAD Yayınevi, 2023), 85.

²⁰⁶ Ömer Şahin, “Modern Arap Edebiyatı’nda Öne Çıkan Temalar”, *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*, vol. 6, no. 20 (2019): 45-60.

iç monolog, fragmanter anlatım ve çoklu bakış açıları gibi teknikler yaygın biçimde kullanılır. Bazı metinlerde geleneksel anlatı formları (örneğin halk hikâyeleri, şiirsel pasajlar) ile modern teknikler (örneğin analepsis, metaforik yapı, çoklu zaman katmanları) harmanlanır.²⁰⁷ Bu hibrit yapılar hem bireysel hafızanın kırılğan doğasını hem de tarihsel olayların yorumlana bilirlüğünü sorgular. Arap savaş edebiyatında birçok yazar bu alana güçlü katkılar sunmuştur. Öne çıkan bazı isim ve metinler şunlardır: Ğassân Kenefani, – *Men in the Sun* (1963), Filistinli mültecilerin dramatik yolculuğu üzerinden savaşın neden olduğu kimliksizlik ve çaresizlik anlatılır.²⁰⁸ İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât*'ı İran -Irak Savaşı bağlamında, yaşlı bir kadının içsel yolculuğu ve savaşın kırsal hayata etkilerini merkeze almıştır. Hüda Berekât'ın *The Stone of Laughter*, adlı eseri Lübnan İç Savaşı'nın ortasında bir eşcinsel karakterin hikâyesiyle savaşın bireyin cinsel kimliğine kadar sirayet eden yıkıcılığı anlatılır.²⁰⁹

2.12.6.2. Disiplinler Arası Yaklaşımlar ve Anlatıbilim

Son dönem Arap savaş romanları, yalnızca edebi değil; sosyolojik, psikolojik ve politik okumalarla da değerlendirilmektedir. Özellikle anlatıbilimsel yaklaşımlar, bu metinlerin yapısal derinliğini anlamak açısından önemli katkılar sunar. Anlatıcı türü (homodiyetik, heterodiyetik), zaman kurgusu (analepsis, prolepsis), mekânın işlevi, epifani sahneleri gibi unsurlar, savaşın bireysel deneyim düzeyinde nasıl yeniden kurulduğunu anlamamızı sağlar.²¹⁰ Bu tür disiplinler arası okumalar sayesinde Arap savaş edebiyatı, yalnızca “bir acının ifadesi” olarak değil; aynı zamanda kolektif bellek, toplumsal cinsiyet, travma estetiği ve politik temsil gibi meselelerin odağında konumlanan bir edebi alan olarak değerlendirilmektedir. Arap savaş edebiyatı, yalnızca savaşın anlatısı değil; aynı zamanda direnişin, kaybın, travmanın ve umudun edebi düzlemde yeniden inşa edildiği güçlü bir ifade alanıdır. Savaşın doğrudan deneyimlenmesiyle yazılan bu metinler, tanıklık ve estetik arasında kurdukları ince dengeyle hem bireysel hem kolektif hafızanın taşıyıcısı olurlar.²¹¹

²⁰⁷ Yusuf Karataş, “Söylembilim ve Arap Dilinde Söylembilimin Temelleri”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. 1, no. 1 (2017): 65-79.

²⁰⁸ Ghassan Kanafani, *Men in the Sun and Other Palestinian Stories*, çev. Hilary Kilpatrick, (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1999), 45.

²⁰⁹ Huda Barakat, *The Stone of Laughter*, çev. Sophie Bennett, (Northampton, MA: Interlink Books, 1995), 123.

²¹⁰ Kâmil Parın, “Anlatıbilim: Anlatı Teorisi El Kitabı,” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. 1, no. 1 (2017): 70-85.

²¹¹ Mehmet Cihangir, “Kültürlerarası ve Disiplinlerarası Boyutuyla Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi”, *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*, vol. 6, no. 3 (2020): 328-343.

Bu bağlamda Arap savaş edebiyatı hem bölgenin tarihini anlamak hem de edebiyatın insan ruhuna dair sunduğu derinlikli tasvirleri görmek açısından vazgeçilmez bir araştırma alanı sunar. Arap savaş edebiyatı, yalnızca belirli tarihsel olayların bir kaydı değil; aynı zamanda Arap toplumunun kolektif hafızasında yer etmiş travmaların, direniş pratiklerinin ve kimlik arayışlarının edebi düzlemde ifadesidir. 20. yüzyılda yaşanan Arap-İsrail savaşları, sömürgecilik sonrası şekillenen ulus-devlet yapıları ve özellikle Filistin meselesi, bu edebi türün ana eksenini oluşturmuştur. Savaş, Arap edebiyatında çoğu zaman sadece dışsal bir çatışma değil; bireyin içsel hesaplaşmaları, ideolojik sorgulamaları ve ahlaki duruşlarıyla iç içe geçmiş bir deneyim olarak yansıtılmıştır. Bu bağlamda, roman, şiir ve tiyatro gibi farklı türlerde savaş teması; kahramanlık anlatılarından ziyade, varoluşsal kırılmalar, bireysel ve toplumsal çözümler çerçevesinde ele alınmıştır. Edebiyat, savaşın yalnızca fiziksel yıkıcılığına değil; insan ruhunda bıraktığı kalıcı izlere de odaklanarak, bu deneyimi estetik ve düşünsel bir forma dönüştürmüştür. Modern Arap edebiyatı bu yönüyle, savaşın sadece tanıklığını yapmakla kalmamış, aynı zamanda tarihsel belleğin inşasında ve geleceğe dönük etik bir söylemin kurulmasında etkin bir rol üstlenmiştir.

2.12.7. İran Savaş Edebiyatı

İran’da 1980-1988 arasında gerçekleşen İran-İrak Savaşı başta olmak üzere, savaşı konu alan edebî üretimden söz edilirken, İran savaş edebiyatı" (به ادبیات دفاع مقدس – Mukaddes Savunma Edebiyatı) ifadesi kullanılır. İran’da “Kutsal Savunma” olarak adlandırılan İran-İrak Savaşı (1980–1988), sadece askeri ve siyasi sonuçlarıyla değil, aynı zamanda edebi üretime etkileriyle de dikkat çekici bir dönemi temsil etmektedir. Bu sekiz yıllık savaş süreci, beklenenden çok daha derin ve kalıcı izler bırakmış; zamanla İran edebiyatının ana temalarından biri hâline gelmiştir. Gerek şiirde gerekse anlatı türlerinde ortaya konan eserler, bu dönemin yalnızca tarihi bir olgu değil, aynı zamanda güçlü bir edebi temsile dönüştüğünü göstermektedir. Fars dili ve edebiyatı profesörü, şair ve edebiyat eleştirmeni Mohammad Reza Sangari, bu süreci “sürdürülebilir edebiyat” (edebiyat-ı pâyedârî) bağlamında değerlendirmektedir. İran’da savaşla ilişkili edebî üretim, yalnızca döneme tanıklık eden bireylerin yaşadıklarını değil; aynı zamanda bir milletin kimliğine, kültürel belleğine ve direniş geleneğine katkı sunan metinleri içermektedir. Söz konusu

edebî çerçeve, İslam öncesi döneme uzanan ısrar (direniş) edebiyatı geleneğinin çağdaş devamı niteliğindedir.²¹²

Bu bağlamda, M.S.5.yüzyıl'da Yâdgâr-ı Zarîrân gibi erken dönem kahramanlık anlatılarından, Firdevsî'nin *Şehnamesine* kadar birçok eser; bir halkın varoluşsal mücadelesini ve kültürel direncini dile getirmeleri nedeniyle bu geleneğe dâhil edilmektedir. “Kutsal Savunma” bağlamında üretilen edebî metinlerin hem nicelik hem de nitelik bakımından dikkat çekici bir gelişim gösterdiğini belirtmektedir. Özellikle anı türü bu dönemde öne çıkmış; savaş deneyimlerini doğrudan yaşamış bireylerin tanıklıkları aracılığıyla şekillenen metinler, toplumsal hafızanın inşasında merkezi bir rol oynamıştır. Bugüne kadar bu alanda yayımlanmış eser sayısının 8000'i aştığı belirtilmektedir. Bunlar arasında *Sıcak Toprakların Yolu*, *İmam'ın Küçük Askeri* ve *Geride Kalan Ayak İzleri* gibi kitaplar hem bireysel direnişi hem de toplumsal dayanışmayı öne çıkaran örnekler arasında yer almaktadır.²¹³

Anı türünün yanı sıra, biyografiler, tiyatro eserleri, seyahatnameler ve çeşitli düz yazı biçimleri de bu edebî üretimin zenginliğini artıran türlerdendir. Kadınların cephe gerisindeki katkıları, köy halkının savaş sürecindeki dayanışma biçimleri gibi henüz yeterince işlenmemiş temalar ise çağdaş araştırmalara açık alanlar olarak değerlendirilmektedir. Savaş sırasında doğrudan deneyim yaşamamış kuşakların bu konuda yazmaması gerektiği yönündeki düşünceler yanıltıcıdır. Aksine, sonraki kuşakların tarihsel bilgiye, yazılı tanıklıklara ve kültürel mirasa erişiminin daha geniş olması, onların daha derinlikli ve kapsamlı edebî ürünler verebilmesini mümkün kılmaktadır. Bu durum, Aşura olayına dair verilen edebî eserlerin tarihsel süreçteki çeşitlenmesiyle de benzerlik taşımaktadır. Öyle ki, olayın üzerinden yüzyıllar geçmiş olmasına rağmen günümüzde hâlâ güçlü anlatıların kaleme alınabilmesi, edebiyatın zamansal sınırlardan bağımsız bir temsil gücüne sahip olduğunu göstermektedir.²¹⁴

İran edebiyatında “Kutsal Savunma” yalnızca tarihsel bir gerçekliğin yansımaları değil, aynı zamanda kültürel belleğin, kolektif kimliğin ve toplumsal direnişin edebiyat aracılığıyla yeniden üretildiği verimli bir alan olarak değerlendirilmelidir. Bu alanda

---

²¹² Mohammad Reza Sangari, *Sahathaye-i Mutâlâati-ye Edaebiyat-ı İnkılâb-ı İslami ve Defâ 'at-ı Mukaddas: Pishnehâd-ı Barayev Paezûheşh va Mutâle-i Tahrân*, (Research Institute of Culture and Islamic Thought, 2018), 45.

²¹³ A.g.e., 67.

²¹⁴ Ahmed Dehkan, *Journey to Heading Sefer be Gerây-ı 270 Daraje Journey to Heading 270 Degreesi*, (Tehran: Sarir, 1996), 45.

üretileen eserler, çağdaş İran edebiyatının biçim ve içerik açısından gelişimine önemli katkıları sunmakta; “sürdürülebilir edebiyat” anlayışı içinde özel bir yere sahip olmaktadır.

2.12.8. İran Savaş Edebiyatı: Tarihsel Arka Plan ve Temalar

İran Savaş Edebiyatı, 1980-1988 yılları arasında süren ve Ortadoğu'nun yakın tarihindeki en yıkıcı çatışmalardan biri olan İran-İrak Savaşının edebi bellekteki yansımasıdır. Bu savaş, yalnızca askeri bir mücadele değil; aynı zamanda bir ideoloji, kimlik ve inanç savaşına dönüşmüştür. İran İslam Devrimi'nin hemen ardından başlayan bu savaş, İran toplumunun kolektif hafızasında derin yaralar bırakmış, bu yaralar büyük ölçüde edebiyat yoluyla dile getirilmiştir. İran savaş edebiyatı, özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren bir edebi tür olarak belirginleşmiş; başlangıçta propaganda ve ideolojik yönü ağır basan eserlerle şekillenmiş, zamanla ise bireysel hafıza, travma, yas, kayıp, kadınların deneyimi ve sivil yaşam gibi çok katmanlı temalar üzerinden zenginleşmiştir.²¹⁵

a) Tematik Özellikler

İnanç, şehadet ve direniş, savaş edebiyatının temelini oluşturan kavramlardan biri şehadet kültürüdür. İmam Hüseyin'in Kerbela'daki duruşuyla paralellik kurulan savaş, İslami ve milli bir davanın ifadesi olarak sunulur. Bu yaklaşım, özellikle devrim sonrası İran'ın siyasi ideolojisiyle örtüşen bir anlatı geleneği oluşturur. Kadınların tanıklığı ve deneyimi, İran savaş edebiyatının önemli bir yönüne, kadınların cephe gerisindeki deneyimlerine geniş yer vermesidir. Kadınlar hem direnişin manevi taşıyıcıları hem de anlatının aktif öznesi olarak konumlanır. *Dâ* (Seyyide Zehra Hüseyinî) gibi anı-romanlar, bu temsilin en çarpıcı örneklerindedir. Toplumsal yıkım ve göç, savaşın özellikle sınır bölgelerinde yaşayan halklar üzerindeki etkisi, zorunlu göç, mülksüzleşme ve aidiyet kaybı gibi temalar etrafında işlenir. Şehirlerin yıkımı, çocukların savaşla tanışması, ailelerin parçalanması bu anlatılarda sıkça vurgulanır. Bellek ve Travma, savaşın yalnızca fiziksel değil, ruhsal etkileri, bireysel hafıza ve içsel kırılmalar üzerinden aktarılır. Bu çerçevede anlatılarda rüyalar, iç monologlar, sessizlik ve geriye dönüşler anlatı stratejisi olarak öne çıkar.²¹⁶

²¹⁵ Mastura Negmatdzonovna, Akhmedova, Alsu Junisovna Giniyatullina ve Alsu Mansurovna Nigmatullina, “Poetry ‘Sacred Defense’ in Modern Persian Literature”, *Journal of History Culture and Art Research*, vol. 8, no. 3 (2019): 251-58.

²¹⁶ Alan Dodge (ed.), *Iran, Iraq, and the Legacies of War*, (Londra: Palgrave Macmillan, 2010), 71-120.

b) Biçimsel ve Anlatı Özellikleri: Otobiyografik Anlatılar (Hatırat Edebiyatı)

İran savaş edebiyatında en yaygın biçimlerden biri anı-anlatı türüdür. Bizzat savaşa katılmış ya da tanıklık etmiş kişilerin kaleme aldığı bu metinler, edebi olduğu kadar tarihsel belge niteliği de taşır. Örneğin *Dâ*, yalnızca bir bireyin hikâyesi değil; aynı zamanda savaş döneminin kolektif belleğidir. Kurgu Romanlar, savaşın etkilerini daha dolaylı ama edebi tekniklerle aktaran romanlar da önemli bir yer tutar. Bu metinler, sembolizm, metafor ve çok zamanlı yapı gibi çağdaş edebiyat unsurlarını kullanarak savaşın yıkıcılığını daha soyut düzeyde işler. Hikâye ve kısa anlatılar, özellikle çocuklar ve gençler için yazılmış, dini değerler ve ahlaki mesajlar içeren kısa öyküler de bu türün yaygın örneklerindedir. Şiir, savaş dönemi şiirleri, çoğunlukla epik ve didaktik bir söyleme sahiptir. Şairler, halkı direnişe teşvik eden, şehitliği yücelten temalar etrafında ürün vermiştir. Ancak savaş sonrası dönemde şiirde duygusal ve lirik bir yönün baskınlaştığı da görülür.²¹⁷

Yazar profilleri ve kurumsallaşma, savaş edebiyatının gelişiminde, devlet destekli yayın kurumları önemli rol oynamıştır. *Huze-yi Hünerî*, *Revayat Feth* ve *Sure-yi Mehr* gibi yayınevleri, yüzlerce savaş anısı ve kurgu metni yayımlamış, bu alandaki üretimi teşvik etmiştir. Öne çıkan yazarlar arasında Seyyide Zehra Hüseyinî (*Dâ*), Ali Mîr Seyyidî (*Sarv kamâtân-ı sarfurûşa*), Mehdi Şefî (*Panahgah-e bî panah*) gibi isimler yer alır. Bu yazarların ortak yönü, savaşın yalnızca cephe deneyimiyle sınırlı kalmaması; aynı zamanda bireysel, kültürel ve sosyolojik katmanlarını da metne yansıtmasıdır. Savaş edebiyatının günümüzdeki yeri, günümüzde İran savaş edebiyatı, sadece propaganda amaçlı değil; eleştirel ve estetik bir düzlemde de değerlendirilen bir tür haline gelmiştir. Özellikle kadın yazarların sayısındaki artış, savaşın birey üzerindeki etkilerinin daha derinlikli ve çok yönlü biçimde işlenmesini sağlamıştır. Savaş sonrası edebiyatta posttravmatik anlatılar, kimlik krizleri, dini söylemin sorgulanması gibi temaların artması, bu türün ideolojik sınırlarını da aşmasını beraberinde getirmiştir.²¹⁸ Bu yönüyle İran savaş edebiyatı, sadece ulusal bir anlatı değil; aynı zamanda evrensel edebi tartışmaların bir parçası haline gelmiştir.

²¹⁷ Amir Moosavi, “Narrative Patterns in Contemporary Iran-Iraq War Memoirs”, *Journal of Middle Eastern Literature*, vol. 12, no. 2 (2015): 123-145.

²¹⁸ Anna Cernkova, *Autobiographical Modes in Iranian War Memoirs*, In *Memoirs and Conflict: The Writing of the Iran–Iraq War*, ed. Roshanak Khandnajad, (Leiden: Brill, (2020), 45-62.

c) Çağdaş İran Edebiyatında Sürdürülebilirlik ve Direniş Teması

Sürdürülebilirlik edebiyatı, çağdaş İran edebiyatı içerisinde hem tematik hem de ideolojik açıdan özel bir konuma sahiptir. Özellikle İran'ın son kırk yıllık tarihsel süreci dikkate alındığında, İranlı şair ve yazarların önemli bir kısmının üretimlerinde direniş ve sürdürülebilirlik temalarının yoğun biçimde işlendiği görülmektedir. Bu bağlamda, bu tür eserlerin tanıtımı, çözümlemesi, sınıflandırılması ve değerlendirilmesi yönünde gerçekleştirilen akademik çalışmalar giderek artmaktadır. Ancak bu literatürde, sürdürülebilirlik edebiyatının kavramsal sınırları, tanımı, bileşenleri ve bu alandaki gelişimi etkileyen dinamikler henüz yeterince açıklığa kavuşturulmuş değildir. Konuya ilişkin fırsat ve zorlukların belirlenmesi ve özellikle çağdaş İran edebiyatının genişleme sürecinde bu tür edebiyatın oynadığı rol, daha derinlikli araştırmalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir.²¹⁹

2.12.9. Direniş Edebiyatının Kökenleri

İran'da Fars edebiyatının kökenleri, İslam öncesi döneme ve Part dönemine ait metinlerden biri olan *Yâdgâr-ı Zârîrân* gibi eserlerle şekillenmiştir. İslam sonrası süreçte ise direniş teması, başlangıçta halk edebiyatı aracılığıyla ifade edilmiştir. Bu dönemde direniş edebiyatının belirginleşen ilk örnekleri, *Şehnâme* gibi epik şiir geleneğinin ürünlerinde gözlemlenmektedir. Özellikle Firdevsî'nin eserinde yer alan kahramanlık anlatıları, sonraki yüzyıllarda şekillenecek direniş edebiyatı için temel bir zemin oluşturmuştur. Firdevsî'nin çizdiği kültürel ve tarihsel direniş figürleri, Araplaşmaya karşı geliştirilen bir kimlik mücadelesini yansıtır. Nâsır-ı Hüsrev gibi düşünür-şairlerin etkisiyle, direniş edebiyatı yalnızca destansı nitelikler taşıyan bir tür olmaktan çıkmış; aynı zamanda dini ve felsefi söylemlerle de beslenmiştir. Bu dönemde direniş, sadece dışsal tehditlere değil, içsel yozlaşmaya ve baskıya karşı da bir tavır olarak şekillenmiştir. Direniş temasının edebi yapıda sistemli biçimde görünür olması ise esasen Meşrutiyet hareketiyle başlamıştır. Meşrutiyet edebiyatı, halkın sesiyle yazılmış ve özgürlük, adalet, sömürgecilik karşıtlığı, sosyal eşitlik gibi kavramları merkezine almıştır. Bu bağlamda Meşrutiyet dönemi şiiri, sadece siyasi bir edebi çıkış değil, aynı zamanda sürdürülebilir bir direniş estetiğinin başlangıç noktası olarak değerlendirilebilir.²²⁰

²¹⁹ Mehdî Mozaffari, *Authority in Islam: From the Rise of Muhammad to the Establishment of the Umayyads*, (Arhus: Aarhus University Press, 1993), 203-215.

²²⁰ Naghmeh Samini, *Tamâshâkhâneh-i Asâtir (The Theater of Myths)*, (Tahran, 2008), 165-178.

Pehlevî dönemi boyunca direniş edebiyatı, farklı ideolojik yaklaşımlar etrafında gelişmiştir. Marksist ve sol eğilimli şiirlerde işçi sınıfı ve köylülük ön plana çıkarken, İslamcı söylem de 1960'ların ortalarından itibaren şekillenmeye başlamış ve özellikle 1979 İslam Devrimi sonrasında önemli bir boyut kazanmıştır. Bu devrimle birlikte “İslami sürdürülebilirlik edebiyatı” olarak adlandırılabilir yeni bir tür ortaya çıkmış; bu edebiyat, özellikle şiir aracılığıyla özgürlük, şehadet, ilahi liderlik, cihat ve birlik gibi temaları işlemeye yönelmiştir. Direniş edebiyatı bu dönemde yalnızca İran sınırları içinde değil, İslam ümmeti ve evrensel insanlık değerleriyle de ilişkilendirilerek bir çeşit “İslam kozmopolitanizmi” söylemi oluşturmuştur.²²¹

İslam Devrimi'nden sonra şekillenen “Mukaddes Savunma Edebiyatı”, üç temel dönem çerçevesinde incelenebilir: savaşın başlangıç dönemi, savaş süreci ve savaş sonrası dönemidir. Bu dönemlerin her biri, direniş edebiyatına kendine özgü tematik ve yapısal katkılarda bulunmuştur. İlk dönemde, savaşın mistik boyutları ve savaşçıların ahlaki erdemleri ön plana çıkarılmıştır. İkinci dönemde ise cephe deneyimlerine dair gerçekçi betimlemeler ile kahramanlık anlatıları öne çıkmıştır. Savaş sonrası edebiyatta ise cepheden dönen özgürleştirilmiş bireylerin toplumsal yaşama adaptasyonu, şehitlerin hatırasının yaşatılması ve savaşın kolektif hafızadaki yeri gibi temalar belirleyici olmuştur. Bu süreçte, İmam Humeyni'nin vefatı ve savaş sonrası ulusal yeniden inşa projeleri de direniş temalı metinlerde sıkça işlenen olaylar arasında yer alır.²²²

Ancak çağdaş İran direniş edebiyatının karşı karşıya olduğu bazı yapısal sorunlar da mevcuttur. Bunlar arasında hedef kitleyle kurulan ilişkinin zayıflığı, devlet kurumlarının aşırı müdahalesi, niceliksel üretimin niteliksel gelişmeyi engellemesi ve teorik alt yapının yeterince yerleştirilememesi gibi başlıklar öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, İran direniş edebiyatının gelişimi için önemli fırsatlar da bulunmaktadır. İran'ın binlerce yıllık tarihsel birikimi, Aşura kültürü, Şîi devrimci teolojisi ve insani değerler etrafında şekillenen etik mirası, bu edebiyatın hem ulusal hem de uluslararası düzeyde daha kapsayıcı bir nitelik kazanmasına imkân sunmaktadır.²²³

---

²²¹ Naghd Gholamhossein, *İrânian Popular Poetry and Resistance*, (Tahran: Samt, 2009), 24-30.

²²² Mehdi Sa'idi, *Âdâbiyât-ı Dâstâni-ye Jang dar Irân*, (Tehran: Jihad Danişgâhî, 2016), 121-139.

²²³ Leila Najaf-Mirza'i, “Edebiyât-ı Mukâvelat: Nazarîye-i Farâwat ve'd- Def 'â'”, *Mecelle-i Endîşe-i Adâbî*, no. 20 (2019): 78-95.

a) Direniş Edebiyatının Anlam Çerçevesi ve Sınırları

Direniş edebiyatı, daha geniş anlamda değerlendirildiğinde yalnızca siyasal ya da toplumsal bir muhalefet değil, doğaya, gerçekliğe ve insan varoluşunun sınırlarına karşı bir “estetik başkaldırı” olarak da tanımlanabilir. Bu perspektiften bakıldığında sanat, Joseph Brodsky’nin de ifade ettiği üzere, “gerçekliğin kusurlarına karşı bir direniş”tir. Şiir ya da edebiyat, doğanın bir temsili olmaktan öte, eksik ya da adaletsiz bulunan dünyayı yeniden inşa etme çabasıdır. Sanatçının bu dünyada kendisini “yabancı” hissetmesi, onun estetik yaratım gücünü tetikler. Bu bağlamda, sanat eserinde yalnızca var olan değil, var olması gereken bir dünya kurgulanır. Doğada sıradan bir sabah vakti, şiirde kahramanca bir başlangıca dönüşebilir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik ve direniş edebiyatı, bu dönüşüm arzusunun, bu yeniden inşa etme çabasının en estetik biçimde tezahür ettiği alanlardır.²²⁴

b) Destanlar, Mitler ve Edebî Direniş

Bu edebî duruş, yalnızca modern metinlerde değil; klasik destan, mitolojik anlatılar ve lirik şiir geleneğinde de gözlemlenir. *İlyada* ve *Odyseia* gibi klasik eserlerde insan, tanrılara karşı bile direnen, mücadele eden bir figür olarak tasvir edilir. Bu yönüyle destanlar, sürdürülebilirlik edebiyatının tarihsel öncülleri olarak okunabilir. Sisifos miti de benzer şekilde, insanın anlamsızlık karşısındaki kararlı varoluş mücadelesini temsil eder. İran edebiyatı bağlamında *Şehnâme*, iyilik ile kötülük, adalet ile zulüm arasında geçen uzun soluklu mücadeleyi hem bireysel hem de kolektif bir direniş anlatısı olarak sunar. Aynı şekilde, Ernest Hemingway’in *Yaşlı Adam ve Deniz* adlı eserinde, insan-doğa çatışması ve insanın varoluşsal direnme kapasitesi ön plandadır.²²⁵ Dolayısıyla, insanın kendi varoluşsal kapasitesini aşk, hakikat ve direniş yoluyla tamamlamaya çalışması, sürdürülebilirlik edebiyatının temel felsefi çıkış noktalarından biridir.

c) Sürdürülebilirlik Edebiyatı ve İdeolojik Çeşitlilik

İran edebiyatındaki sürdürülebilirlik temelli yazınsal üretim yalnızca İslamcı direnişle sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyalist, milliyetçi ve anti-emperyalist söylemlerle de çeşitlenmiştir. Sol görüşlü edebiyat akımları, Arîf Kazvini, Faruk-ı Yezdi ve

²²⁴ Peter Weiss, *The Aesthetics of Resistance*, vol. 1, (Durham, NC: Duke UP, 2005), 59.

²²⁵ Mehdî Ahmedî, *Paydâri va Mûkâvemât der Şehnâme-yi Firdevsî* (Steadfastness and Resistance in Fordevisi’s Sehnameh), *Mecelle-yi Edebiyât-ı Mûkâvemât*, year 5, no. 2 (2019): 45-68.

Abulghasem Lahooti gibi isimlerin şiirlerinde işçi sınıfı ve köylülerin yaşamına dair duyarlılıklarla somutlaşmıştır. Bu doğrultuda, Marksist ve halkçı şiir anlayışları, Nima Yuşic ve Şehryar gibi şairlerin simbolist yaklaşımlarıyla yeni bir evreye taşınmıştır. İslam Devrimi öncesinde yaşanan duraksamanın ardından, Ali Şeriatî'nin düşünceleri ve Ayetullah Humeyni'nin siyasal hareketliliği ile birlikte İslami direniş edebiyatı tekrar ivme kazanmıştır. Devrim sonrasında, özellikle 1980–1988 yılları arasındaki İran-İrak Savaşı sürecinde bu eğilim, “Mukaddes Savunma Edebiyatı” olarak yeni bir adlandırmayla sürdürülmüştür. Savaşın getirdiği fiziksel ve psikolojik yıkıma karşın, direniş edebiyatı vatan, fedakârlık, şehitlik ve özveri gibi değerleri merkeze alarak millî-manevî bir anlatı formu oluşturmuştur. Bu anlatılar, savaşın bireysel ve toplumsal düzeydeki travmatik etkilerini yansıtırken, aynı zamanda edebi estetiği koruyan, simgesel ve mitolojik öğelerle zenginleştirilmiş metinler haline gelmiştir.²²⁶ İran edebiyatında sürdürülebilirlik temelli yazınsal üretim, yalnızca ideolojik bir tutumun değil, aynı zamanda toplumsal hafızanın ve kolektif bilincin biçimlendirilmesinde etkili bir araç olmuştur. Sosyalist, İslamcı ve milliyetçi yaklaşımlar, farklı dönemlerde farklı ağırlıklar taşısa da özellikle İran-İrak Savaşı sonrasında direniş edebiyatı ekseninde birleşerek ulusal kimlik ve toplumsal dayanışma kavramlarını güçlendirmiştir. Böylece İran edebiyatı, yalnızca estetik bir ifade alanı değil, aynı zamanda tarihsel travmaların işlenip anlamlandırıldığı çok katmanlı bir direniş alanı haline gelmiştir.

Bu bağlamda İran-İrak Savaşı'nın (1980–1988) ardından şekillenen İran savaş edebiyatı, yalnızca askeri çatışmaları değil, aynı zamanda bu çatışmaların toplum ve birey üzerindeki uzun vadeli etkilerini edebiyat aracılığıyla görünür kılmayı amaçlayan güçlü bir anlatı alanı hâline gelmiştir. Bu edebi gelenek, savaşın sadece cephede değil, gündelik yaşamda, aile ilişkilerinde ve bireysel hafızada açtığı derin yaraları da dile getirir. Özellikle inanç, şehadet, sabır ve fedakârlık gibi kavramlar hem ideolojik hem de insani boyutlarıyla edebî temsile konu olur. Kadın yazarların kaleme aldığı otobiyografik anlatılar, romanlar ve kısa hikâyeler, bu edebî alanın toplumsal cinsiyet perspektifiyle derinleşmesini sağlamıştır. Bu eserlerde kadınların savaş sürecinde üstlendikleri roller; anne, eş, hemşire ya da gönüllü olarak deneyimledikleri zorluklar, aynı zamanda savaşın görünmeyen cephelerine dair önemli bir tanıklık

---

²²⁶ Rezâ Chergânî, “Edebiyât-ı Pâydarî der Irân: Bâzşinâsî-ye Mueellif-hâ, Fırsat-hâ va Châlesh-hâ”, *Mecelle-i Edebiyât-ı Farsî-i Muâsır*, c. 7, s. 2, (2012): 11-13.

sunar. İnan savaş edebiyatı, yalnızca resmî ideolojinin taşıyıcısı olan metinlerle sınırlı kalmamış, eleştirel ve kişisel bakış aıllarını da bünyesinde barındıran çok sesli bir yapı kazanmıştır. Dolayısıyla bu edebiyat, belirli bir tarihsel dñnemi belgelemekten öte, savaşın kültürel, ahlaki ve psikolojik etkilerini sorgulayan, bireyin i dñnyasını merkeze alan güçlü bir hafıza mekânı hâline gelmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ES-SEBİLİYYÂT ROMANININ ANLATIBİLİMSEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. *es-Sebîliyyât* Romanı

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı eseri, Arap savaş edebiyatı içinde önemli bir yer tutar. Roman, İran-İrak Savaşı'nın sivil halk üzerindeki yıkıcı etkilerini merkezine alarak; bellek, mekân, kimlik ve aidiyet gibi temaları çok katmanlı bir yapıyla işler. Hikâye, savaşın hemen ardından köyüne dönmeye karar veren yaşlı bir kadın olan Ümmü Kasım'ın yolculuğu üzerinden şekillenir. Yazar, bu karakter aracılığıyla savaşın yalnızca cephe hattında değil, insanların zihinlerinde, evlerinde ve gündelik yaşamlarında da sürdüğünü gösterir. Romanın başlıca mekânı, Irak'ın güneyinde yer alan ve savaş nedeniyle terk edilmiş bir köy olan *es-Sebîliyyât*'tır. Bu mekân, yalnızca fiziksel bir yer değil, aynı zamanda Ümmü Kasım'ın belleğinde bir geçmiş ve kimlik taşıyıcısıdır. Yıkılmış evler, kurumuş nehir yatakları, boşaltılmış sokaklar hem savaşın bıraktığı izleri hem de karakterin iç dünyasında taşıdığı kırılmaları simgeler.²²⁷

Anlatı yapısı bakımından roman, klasik doğrusal bir zaman çizgisi yerine, geri dönüşler (analepsis), zihinsel sıçramalar ve epizodik anlatı parçaları ile örülmüştür. Bu teknik, karakterin içsel çözümleme sürecini, geçmişle hesaplaşmasını ve travmatik belleğini görünür kılar. Ümmü Kasım'ın yolculuğu boyunca yaşadığı fiziksel zorluklar kadar, anılarıyla yüzleşmesi ve eşinin mezarını köyüne taşıma arzusu da anlatının temel çatısını oluşturur.²²⁸ İsmail Fehd İsmail, bu romanda yalnızca bir kadının bireysel deneyimini değil; aynı zamanda Irak halkının savaş sonrası yaşadığı travmayı, sosyal çözülme ve aidiyet arayışını da edebi düzlemde işler. Romanın dili sade ve şiirseldir; savaşın yarattığı sessizliği, kayıpları ve yıkımı, yalın ama derinlikli bir anlatımla sunar. Kadın karakterin direnişi, yalnızlığı ve hafızası, anlatının merkezinde yer alırken, aynı zamanda Ortadoğu'daki kadın temsiline dair önemli bir edebi örnek de sunulur.²²⁹

²²⁷ İsmail Fehd İsmail, *es-Sebîliyyât*, 2. Baskı, (İn-Neşr-i Nova Arabic Book, 2017), 37.

²²⁸ Belkâlîl Delâl-Bin Suşe KENZA, Bouzid Rahmûn, "el-Bünyetü's-Serdiyyetü fir-Rivâyeti'l Arabiyyeti'l Hadîseti er-Rivayetü "Ma Ene bi-Katîbin" li's-Seyyid Hâfiz", (Risâletü'l-Macîstır, Câmîa 'tü'l-Muhammed Bûdiyâf Cezâir, 2000), 59.

²²⁹ Câbir Ömer Sübhî Muhammed, İsmâil Fehd İsmâil rivâiyyen, (Risâletü'l-Mâcîstır, Câmî 'atü'l-Mu'te, Külliyyetü'l-Âdâb Kısmü'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve'l-Âdâbüha, 1997): 65-85.

es-Sebîliyyât, yalnızca savaşın değil, barışın yokluğunun, bekleyişin ve geri dönmenin anlamının da sorgulandığı bir roman olarak değerlendirilebilir. İsmail Fehd İsmail'in bu eseri, anlatı yapısı, tematik derinliği ve sembolik katmanlarıyla modern Arap edebiyatında savaşın edebi temsiline önemli bir katkı sunar. *es-Sebîliyyât* romanına geniş perspektifli anlatıbilimsel bakış açısından İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı eseri, klasik savaş anlatılarının ötesine geçerek bireyin iç dünyasında meydana gelen dönüşümleri merkeze alan özgün bir roman olarak dikkat çeker. İran-Irak Savaşı'nın gündelik hayata etkilerini kadın belleği üzerinden ele alan bu roman, anlatıbilimsel açıdan çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Öncelikle romanın anlatıcı konumu, üçüncü şahıs (heterodiegetik) öykü dışı bir anlatıcıya dayanmakla birlikte, Ümmü Kasım'ın iç dünyasına sabitlenmiş bir odakla ilerler.²³⁰ Bu da romanın sabit içsel fokalizasyonla (focalisation interne fixe) kurgulandığını gösterir. Anlatıcı karakterin duygusal dünyasına, anılarına ve travmalarına odaklandıkça, olaylar yalnızca dış gerçekliğin bir yansıması değil, aynı zamanda Ümmü Kasım'ın zihinsel evreninin izdüşümüne dönüşür. Bu teknik, okuyucunun karakterle kurduğu empatik bağı güçlendirir.²³¹

Romanın zaman kurgusu da doğrusal bir yapı izlemez. Olaylar geçmiş ile şimdi arasında gidip gelen analepsis (geriye dönüş) ve sınırlı prolepsis (ileriye sıçrama) ile verilir. Zamanın bu şekilde kırılması, anlatının yalnızca dışsal değil, içsel bir yolculuk olarak da yapılandığını gösterir. Zihinsel geçişler, karakterin psikolojik çözümlerini ve kayıpla baş etme biçimlerini görünür kılar.²³² Olay örgüsünün merkezinde, Ümmü Kasım'ın köyüne ve eşinin mezarına geri dönme arzusu yer alır. Bu geri dönüş, sadece fiziksel bir yolculuk değil, aynı zamanda mekânsal belleğin ve kültürel aidiyetin yeniden inşasına dair metaforik bir harekettir. Özellikle köyün terk edilmişliği, nehirlerin kuruması, yıkılmış evler gibi mekânsal unsurlar, antagonist mekanlar olarak karakterin içsel travmalarıyla paralel biçimde temsil edilir.²³³ Ümmü Kasım'ın eşeği Kademe Hayr ile kurduğu sembolik bağ, romanın figüratif katmanlarını zenginleştirir. Hayvanın yalnız bir yük taşıyıcısı değil, aynı zamanda yol arkadaşı, sırdaşı ve sessiz

²³⁰ Abdurrâhîm el-Kürdî, *er-Râvî ve'n-nassü'l kısısiyyü*, (Kahiretü: Mektebetü'l-Âdâbi, 2006), 88.

²³¹ Abdülhakîm el-Mâlikî, *Tahlilü'l-hitâbi's-serdî tatbikan kıssate'l-mîsâk li-Abdüllâhil-Ğazâlî nümûzecen*, 1. Baskı, (Libyâ: Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye Bingâzî, 2023), 19.

²³² Zeyna İsmehân, Muammer Eddîn Abdülkâdir, "Bünyetü'z-zamani beyne'l-müeşşiri'l-istibâki ve'l-istircâ'i fi'r-rivâyeti tasrîhü bi'd-diyâhi "li's-Semîr Kasîmî", (Risâletü'l-Mâcîstır, Külliyyetü'l-Âdâbi ve'l-Lügâti ve'l-Ulûmi'li -İçtimâiyyeti Kısmü'l-Lügati ve'l-Edebi'l-Arabî, 2022): 28.

²³³ Dylan Trigg, "The Place of Trauma: Memory, Hauntings, and the Temporality of Ruins" *Memory Studies*, vol. 2 no. 1 (2009): 87-101.

tanığı oluşu, anlatıda metaforik bir dostluk ve varoluşsal dayanışma biçimini temsil eder. Roman bu yönüyle, modern Arap romanında yer yer unutulmuş “canlıların bilinç taşıyıcı figür olarak kullanımı” geleneğini yeniden yorumlamaktadır.²³⁴ Romanın dili, sade ama şiirsel bir tonda ilerler. Bu anlatım biçimi, travmatik gerçeklikleri estetize etmeden sunar; ancak okuyucuda yüksek düzeyde duygusal bir etki yaratır. Özellikle sessizlik, boşluk ve duraksama anları, anlatının dramatik yoğunluğunu artıran önemli birer anlatı unsuru hâline gelir.²³⁵ *es-Sebîliyyât*, bu bağlamda yalnızca savaşın yıkıcı etkilerini belgeleyen bir metin değil; aynı zamanda bireyin bellek, aidiyet, yas ve direnç gibi varoluşsal meselelerle hesaplaştığı bir roman olarak okunmalıdır. Roman, Arap edebiyatında savaşın kadın deneyimi üzerinden temsil edilmesinin önemli örneklerinden biri olarak, anlatıbilimsel ve tematik yönleriyle dikkate değer bir edebî başarı ortaya koymaktadır.

İsmail Fehd İsmail’in *es-Sebîliyyât* romanına karşılaştırmalı edebiyat perspektifi bağlamında *es-Sebîliyyât* romanı, Arap edebiyatı içerisinde savaşın sivil halk üzerindeki etkilerini konu edinen önemli eserlerden biridir. Romanın odağında yaşlı bir kadın karakter olan Ümmü Kasım’ın belleği, aidiyet hissi ve savaş sonrası travmalarla örülü iç yolculuğu yer alır. Karakterin geçmişle kurduğu bağ, yalnızca bireysel bir hafıza meselesi değil, aynı zamanda Arap toplumunun kolektif belleğine de ışık tutar. Bu yönüyle roman, bireysel anlatı ile toplumsal anlatı arasında bir köprü kurar. Karşılaştırmalı edebiyat çerçevesinde değerlendirildiğinde, *es-Sebîliyyât* romanı yalnızca Arap edebiyatı içinde değil, benzer toplumsal ve tarihsel süreçlerden geçen diğer coğrafyaların edebî ürünleriyle de ilişkilendirilebilecek bir yapı sunar. Ancak bu iki metni ayıran temel fark, türsel ve anlatı stratejilerinden kaynaklanır. *Dâ* birinci tekil şahısla ve doğrudan tanıklığa dayalı olarak yazılmışken,²³⁶ *es-Sebîliyyât* üçüncü şahıs anlatıcı ile ve daha çok içsel odaklanma tekniğiyle biçimlendirilmiştir.²³⁷ Yine *es-Sebîliyyât* romanında anlatım, şiirsel bir sadelikle işlenmiş, hafızanın kırılmalılığı ön planda tutulmuştur. Bu özellikleriyle eser hem bireysel hem de

²³⁴ Şaban Şeyh, Leyla ve Sihâm Salâma Abbâs, “Menhecü’l-Sîmyâî fi’t- Taḥlîli’n-Nassi’l-Edebî”, (İskenderiyetü: Havliyyetü Küliyyeti’d-Dirâsâti’l İslâmiyye ve’l-‘Arabiyyeti li’l-Benâti,) vol. 33, no. 1 (2003): 777-796.

²³⁵ İbn Temîm, *es-Serdü ve’z-zâhîratü ed-dirâmiyyetü: Dirâsetü fitt Tecelliyâti’d-dirâmiyyeti li’s-serdi’l-arabiyyi’l-kadîmi*, (Beyrut: Merkezü’s-Sekâfü’l-‘Arabiyyü, 2003), 302.

²³⁶ Sıddık Münâ, “Tikniyyâtü’s-Serdi fi’r-Rivâyeti’l-Arabiyyeti: er-Râvî eş-Şahsü’l-Evvelü”, *Mecelletü’d-Dirâsâti’l-Edebiyyeti Muâsıratı*, c. 12, s. 2, (2021): 45-67.

²³⁷ Süheyr Eyad Camal el-Alami, “Point of View in Narrative”, *Theory and Practice in Language Studies*, vol. 9, no. 11 (September 2019): 911-916.

toplumsal travmanın anlatı aracılığıyla nasıl dönüştürülebileceğini gösteren önemli bir örnektir. Karşılaştırmalı edebiyatın temel hedeflerinden biri olan “farklı dillerde ve kültürel zeminlerde üretilmiş edebî metinler arasında yapısal, tematik ve estetik bağlantılar kurmak” işlevi açısından *es-Sebîliyyât*, modern Arap romanının hem yerel hem de evrensel yönlerini yansıtan değerli bir örnektir.²³⁸ Aynı zamanda savaşın kadınlar üzerindeki etkisini anlatma biçimi, sadece Arap toplumları değil, benzer deneyimlere sahip başka halkların edebiyatlarıyla da kesişme alanı yaratır. Bu bağlamda, *es-Sebîliyyât*, karşılaştırmalı edebiyat disiplini içinde değerlendirilerek; edebiyatın ulusal sınırların ötesinde nasıl ortak temalar etrafında yankılandığını göstermesi bakımından özgün bir katkı sunar.

3.2. Romanın Kimliği

İsmail Fehd İsmail’in *es-Sebîliyyât* adlı romanı, Arap edebiyatında savaş temasını hem toplumsal hem de bireysel düzlemde derinlemesine işleyen öncü metinlerden biridir. Romanın kimliği, yalnızca Irak-İran Savaşı’nın yıkıcı etkilerini resmetmesiyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda bu savaşın gündelik yaşam, kadın kimliği, toplumsal direnç ve kolektif hafıza üzerindeki yansımalarını çok katmanlı bir anlatımla sunar. Romanın merkezinde yer alan Sebîliyyât karakteri, geleneksel Arap toplumunda savaşın gölgesinde şekillenen kadın direnişinin simgesine dönüşür. Bu yönüyle *es-Sebîliyyât* hem savaş anlatısı hem de feminist bir okuma imkânı sunan melez bir edebi kimlik taşır. Eserin kimliğini belirleyen temel özelliklerden biri, tarihsel gerçeklikle kurgusal anlatımın iç içe geçtiği yapısıdır. Yazar, toplumsal belleği yeniden kurarken, yerel deneyimleri evrensel temalarla buluşturur.²³⁹ Romanda kullanılan dil, karakterlerin psikolojik derinliği ve olay örgüsünün katmanlı yapısı; savaşın birey üzerindeki etkilerini hem duygusal hem de sosyolojik boyutlarda aktararak romana kendine özgü bir estetik ve düşünsel kimlik kazandırır.²⁴⁰ Bu çerçevede *es-Sebîliyyât*, yalnızca bir savaş romanı olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda Arap toplumunun toplumsal hafızasını, kadınlık deneyimini ve direniş kültürünü temsil eden çok yönlü bir metin olarak öne çıkar.

²³⁸ Muḥammad Güneymî Hilâl, *Âdabü’l-mükârini*, (el-Kâhîretü: Mektebetü’s-Sekâfeti, 1970), 8-10.

²³⁹ Sevda Çetin, “Kuveytli Yazar İsmâil Fehd İsmâil’in *es-Sebîliyyât* Adlı Romanında Rüya- Gerçek İkilemi”, *İlahiyat Akademi*, s. 21 (2025): 207-231.

²⁴⁰ Mâziye Hâc Alî, Cemâl Mübârekî, “el-Hüviyyetü ve’s-Serdü’l-Âhirü fi’r-Rivâyâti’l-Gassân Kenefânî”, (Câmi’atü’l-Muhammed Haydar Biskra: Külliyyetü’l-Âdâbi ve’l-Lügati, 2017,) 34.

3.3. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü

Romancının kimliği, toplumsal gerçeklikten beslenen, bireyin yaşamsal çabasını ve içsel direncini merkeze alan bir anlayışla şekillenir. Eserdeki ana karakter Ümmü Kasım'ın yaşadığı duygusal, fiziksel ve psikolojik süreçler, yalnızca bireysel bir kaçış hikâyesi değil, aynı zamanda bir kadının sistematik baskılara karşı gösterdiği varoluşsal direnişi temsil eder. Bu bağlamda yazar, bireyin hikâyesi üzerinden kolektif bir toplumsal trajediyi dile getirmekte, sessizlerin sesi olma sorumluluğunu üstlenmektedir. Romancının anlatım tarzı, geleneksel anlatı çizgisinden çok, modern anlatının dinamiklerini taşımaktadır. İç monologlar, metaforik imgeler ve ayrıntılara verilen önem, yazarın yalnızca olay aktarmayı değil, karakterin iç dünyasına nüfuz etmeyi ve okuyucuyu bu deneyimin ortağı yapmayı amaçladığını göstermektedir.²⁴¹ Ümmü Kasım ile eşekleri arasında kurulan sessiz dayanışma, insan-doğa ilişkisi ve hayvan metaforu üzerinden direnişin çok katmanlı boyutlarını işlerken, romancı aynı zamanda kadın kimliğini merkezî bir anlatı ögesi hâline getirmektedir.²⁴² Yazarın roman görüşü, realizmle şekillenen, ancak yalnızca dışsal gerçeklik değil, aynı zamanda psikolojik ve sembolik gerçeklik boyutlarını da kucaklayan bütüncül bir kurgu anlayışına dayanmaktadır. Eşeklerin “anırmaması” gibi detaylar, sadece olayın gelişimi açısından değil, atmosferin duygusal yoğunluğunu artıran sembolik öğelerdir.²⁴³

Bu da yazarın yalnızca bir hikâye anlatıcısı olmadığını, aynı zamanda okurun duygu dünyasına nüfuz etmeyi hedefleyen bir kurmaca mimarı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bu anlatı kesiti üzerinden değerlendirildiğinde, romancının kimliği; toplumsal duyarlılığı yüksek, kadın merkezli anlatılara önem veren, metaforik anlatım gücünü etkili biçimde kullanan bir yazar kimliği olarak belirginleşmektedir. Roman görüşü ise klasik anlatım kalıplarının ötesine geçen, bireyin içsel çatışmalarını ve sosyal bağlamdaki yerini çok boyutlu bir perspektiften ele alan çağdaş bir anlatı anlayışıdır.²⁴⁴

²⁴¹ David Lodge, *Fennü'r-rivâi*, çev. Mâhir el-Battûti, (Müessetü'l-Hindâvî, 2017), 57.

²⁴² George Lakoff ve Mark Johnson, “Metaphors We Live By” Chicago”, (University of Chicago Press, 1980), 256.

²⁴³ Gilles Deleuze ve Felix Guattari, “A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia”, C. 2, çev: Brian Massumi, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987), 272-275.

²⁴⁴ Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, vol. 1, (Chicago: University of Chicago Press, 1984), 52.

3.4. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısı

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanı, anlatıbilimsel açıdan incelendiğinde, anlatıcının konumlanması ve bakış açısı bakımından dikkat çekici bir yapı sergiler. Romanın tamamı, üçüncü şahıs anlatıcı tarafından aktarılır.

Anlatıcı, klasik anlamda heterodiyetik bir konumda yer alır; yani anlatıcı, hikâyedeki olayların doğrudan tanığı ya da katılımcısı değildir. Bu dış anlatıcı, olayları ve karakterleri dışarıdan gözlemler; ancak bu gözlem konumu, zaman zaman karakterlerin iç dünyasına odaklanarak sabit içsel odak (fixed internal focalization) biçimine dönüşür.²⁴⁵

Anlatı, özellikle başkahraman Ümmü Kasım'ın zihinsel ve duygusal süreçlerine yoğunlaşır. Bu durum, anlatıcının nesnel ve dışsal bir konumda kalmakla birlikte, karakterin iç dünyasına sınırlı erişim sağladığını gösterir. Roman boyunca okuyucu, Ümmü Kasım'ın geçmişe dair anıları, travmatik deneyimleri, eşi Ebu Kasım'a duyduğu özlem ve köyüne karşı hissettiği aidiyet duygusu ile anlatı içinde yer alır. Bu odaklanma, anlatıcının sesi ile karakterin iç sesi arasında örtük bir geçiş oluşturur. Dolayısıyla romanın bakış açısı, sabit içsel odaklı heterodiyetik anlatıcı olarak tanımlanabilir.²⁴⁶ Metnin odak noktası, yalnızca olayların dışsal anlatımı değildir. Anlatıcı, karakterin ruhsal çözümlerini, hafızasında yeniden canlanan imgeleri, rüyaları ve içsel sorgulamaları da metne dâhil eder. Bu yönüyle anlatıcı, yalnızca gözlemci bir konumda kalmaz; aynı zamanda karakterin psikolojik derinliklerine de inerek anlatının duygu yükünü güçlendirir.²⁴⁷ Bu tür bir anlatıcı yapısı, okuyucunun karakterle özdeşleşme düzeyini artırırken, anlatının estetik ve psiko-anlatı (psychonarration) katmanlarını da zenginleştirir.

Romanın mekân ve zamanla kurduğu ilişki de anlatıcının bakış açısını güçlendirir. Anlatıcı, Ümmü Kasım'ın geçmişe dair hatıralarını aktarırken, zaman sıçramaları (analepsis) kullanır. Bu teknik sayesinde karakterin belleği ile anlatıcının sesi örtüşür. Hafızanın çağrışımları ile inşa edilen anlatı, düz bir kronolojik akıştan sapar ve

²⁴⁵ Abdurrahim el-Kürdî, *es-Serdü fi'r-rivâyeti'l-muâsıratı*, (Kâhîretü: Dârü's-Sekâfeti ve'n-Neşri, 1993), 130.

²⁴⁶ Wallace Martin, *Nazariyyâtü'l-serdi'l-hadîse*, çev: Câsim Muhammed, (Mektebetü'l-İskenderiyye: 1998), 179.

²⁴⁷ Ne'ime Belkif, Rezika Tevâzî ve Ebu Alî Kühâl, "Vüchetü'n-Nazari fi'r-Rivâyeti fi'l-Disembır Tentehi Küllü'l-Ehlâmi li-Esîri Abdullah en-Nemşî Mukâribetü Simyâiyyetü", (Risâletü'l-Mâcîstır, Câmi'atü'l-Bûira Külliyyetü'l-Lügâti ve'l-Adâbi, 2017), 34.

dairesel, fragmanter bir yapı kazanır. Bu yapı, anlatıcının yalnızca anlatmakla yetinmeyip karakterin zihninde dolandığını, onun geçmişiyle bugünü arasında bir köprü kurduğunu gösterir. Özellikle eşiği Kademe Hayr ile kurduğu sembolik ilişki ve içsel diyaloglar, anlatıcının Ümmü Kasım'ın bilincine ne derece nüfuz ettiğini gösteren örneklerdir. Burada anlatıcı, karakterin iç monologlarını doğrudan aktarmasına da onların dolaylı anlatımı yoluyla karakterin duygusal durumunu okuyucuya sunar.²⁴⁸ Bu da anlatıcının yarı-omniscient (yarı her şeyi bilen) bir işlev üstlendiğini düşündürür.²⁴⁹ Çünkü anlatıcı, tüm karakterlerin iç dünyasını değil, yalnızca Ümmü Kasım'ın zihinsel ve duygusal katmanlarını gözler önüne serer.

Ayrıca eserde anlatıcı, okuyucuya doğrudan hitap etmez, metin içinde görünmezliğini korur. Anlatıcının sesinin karakterin sesiyle karışmadığı, metin boyunca belirgin bir yazar-anlatıcı ayrımının sürdüğü gözlemlenir. Ancak anlatıcı seçimindeki bu tarafsız görünüm, karakter odaklı anlatı stratejileri ile bütünleştiğinde, okuyucuda güçlü bir empati etkisi yaratır. Böylelikle anlatıcı hem mesafeli hem de karakterle içsel bağ kurabilen bir yapıya kavuşur. Bu çerçevede *es-Sebîliyyât*'ta kullanılan anlatıcı yapısı, klasik üçüncü şahıs anlatıcının ötesinde; bireyin travmaları, hafıza ve mekânla ilişkisini duygusal ve düşünsel düzeyde açığa çıkaran, içsel odaklı bir anlatı tekniği sunar. Bu teknik sayesinde roman, yalnızca dışsal olayları aktarmakla kalmaz; aynı zamanda savaşın içselleşmiş yüzünü, bir kadının belleğinde nasıl biçimlendiğini de edebi olarak inşa eder.²⁵⁰ Sonuç olarak, *es-Sebîliyyât* romanındaki anlatıcı ve bakış açısı, anlatıbilimsel açıdan ele alındığında, geleneksel dış anlatıcının iç dünyaya odaklanan modern bir versiyonu olarak değerlendirilebilir. Bu yapı, romanın duygusal yoğunluğunu artırırken, anlatı stratejileri üzerinden bireysel hafıza ile toplumsal travma arasındaki ilişkiyi görünür kılar.

Romanın bakış açısı bağlamında roman boyunca özellikle mekân, bellek ve aidiyet gibi temalar işlenirken, bakış açısında anlatıcı ile karakterin bakışı sık sık örtüşür. Örneğin, kurumuş nehir yatağı veya boşaltılmış köy manzarası sadece betimsel bir gerçekliği değil, Ümmü Kasım'ın zihinsel ve duygusal durumunu da yansıtır. Bu örtüşme, anlatıbilimsel açıdan fokalizasyon (odaklanma) düzeyinde bir içsel derinlik yaratır. Gerard Genette'in anlatı kuramına göre bu tür bir yapı, sabit iç odaklı (fixed

²⁴⁸ David Lodge, *el-Fennü'r- rivâiyü*, çev. Mâhir Bettutî, (2018), 58.

²⁴⁹ A.A. Mandalaw, *ez-Zamanü ve'r-rivâyetü*, çev. Bekir Abbâs, (Beyrut: Dârü's-Sâdiri, 1997), 85.

²⁵⁰ Sâlih Gilous, *Fi'l-tahlîli'l-hitâbi'l-mefâhîmi ve'l-İcrâati*, (Noor Publishing, 2019), 17.

internal focalization) anlatı olarak adlandırılır; çünkü anlatıcı her ne kadar dışsalsa da anlatı boyunca yalnızca bir karakterin algı alanına ve psikolojik evrenine bağlı kalır.²⁵¹ Ayrıca romanın dili, çoğu zaman Ümmü Kasım'ın yaşlılıkla gelen dinginliği, geçmişe yönelik özlemi ve travmatik hafızasıyla uyumlu bir şekilde şekillenir. Bu uyum, anlatıcının anlatım tarzında duygusal bir yakınlık yaratarak okurun karakterle özdeşleşmesini sağlar. Anlatıcı karakterin duygu dünyasına yalnızca göz atmakla kalmaz; onun deneyimlerini, çelişkilerini ve içsel sorgulamalarını da dramatik bir yapı içinde işler. Bu durum, romanın yalnızca üçüncü şahısla anlatılan dışsal bir öykü olmadığını; aynı zamanda derinlemesine bir iç portre sunduğunu ortaya koyar.²⁵² Sonuç olarak, *es-Sebîliyyât* romanındaki bakış açısı, anlatıcının dış konumundan hareketle karakterin iç dünyasına yönelmesiyle çok katmanlı bir anlatı zeminine dönüşür. Bu yapı, anlatımın yalnızca dışsal gerçekliği değil, karakterin psikolojik evrimini de kapsamasını sağlar. Dolayısıyla roman, savaşın bireysel bellekte nasıl bir iz bıraktığını aktarmada, bu anlatı tekniği sayesinde güçlü bir anlatı düzeyi yakalar.

3.5. Romandaki Olaylar ve Olay Örgüsü

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı, klasik dramatik yapının (serim-düğüm-çözüm) dışına çıkan, daha çok fragmanter ve içsel deneyimlerle örülü bir anlatı yapısını benimser. Olay örgüsünün temel eksenini, yaşlı bir kadın olan Ümmü Kasım'ın kişisel belleği etrafında şekillenir. Dolayısıyla anlatı, lineer zaman akışı yerine, belleğin çağrışımlarına dayanan epizodik bir yapı sergiler. Romanda olaylar, savaşın doğrudan cephedeki anlatımından ziyade, savaşın siviller üzerindeki etkilerini merkeze alan bir yapı içerisinde sunulur. Anlatımın başlangıcı, Ümmü Kasım'ın eşi Ebu Kasım'ın mezarını doğduğu köye nakletme arzusu ile başlar. Bu motivasyon, romanın temel olay örgüsünü oluşturan içsel ve fiziksel bir yolculuğun çerçevesini çizer. Bu bağlamda, anlatı bir "geri dönüş" anlatısı olarak da değerlendirilebilir.²⁵³

Romanın olay örgüsünde dikkat çeken bir diğer yapı unsuru, analepsis (geriye dönüş) ve prolepsis (ileriye sıçrama) tekniklerinin yoğun biçimde kullanılmasıdır. Ümmü Kasım'ın hafızasında canlanan geçmiş anılar, romanın anlatı zamanını sık sık kesintiye

²⁵¹ Elfiyye es-Sa 'diye Mahfûz, "et-Terkîzü Ale'r-Rivâyeti Leylü ve Kadbânü li-Necîb Geylani Dirâsetü's-Serdiyyetü Gerard Genette", (Risâletü'l-Mâcîstır, Câmî 'atü'l-Mevlâna Mâlik İbrâhîm İslâmiyyeti'l Hükûmiyyeti'l-Malang, 2023), 22.

²⁵² Muhammed Dahisî Ebû Üsâme, *es-Sûratü ve'l-hayâlü: kırâatü fi's-serdi'l-kasûri li'l-kâtibi'l-Cezâiri Muhammed el-Kâmil Bin Zeyd*, (Biskra Cezâir: Dârü'l-Ali Bin li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri, 2019), 88.

²⁵³ Mahammed Tâmer, *el-Hülâsatü fi's-sinâ'ati'l-hibke*, (Foula Book, 1970), 21.

uğratar. Bu anımsamalar, karakterin hem bireysel hafızasını hem de kolektif travmanın etkilerini görünür kılar. Böylece roman, savaşın yarattığı fiziksel ve ruhsal yıkımı doğrusal bir anlatı yerine, zihinsel süreksizlikler ve duygusal yoğunluklar üzerinden aktarır. Romandaki olaylar, belirli bir çatışma veya kriz etrafında gelişmekten çok, karakterin iç dünyasında meydana gelen kırılmalar ve hatırlama süreçleriyle ilerler. Bu durum, eserin olay örgüsünü klasik anlamda bir “aksiyon zinciri”nden çok, bellek temelli bir anlatı yapısına dönüştürür.²⁵⁴

Roman boyunca tekrarlanan unsurlar —kurumuş nehir yatakları, boş köyler, hurma ağaçları, eşek Kademe Hayr’la yapılan diyaloglar— olay örgüsünü dramatik gerginlikten ziyade, simgesel ve tematik bir bütünlük içerisinde örür. Ayrıca olay örgüsünün içeriğinde kadının bireysel mücadelesi ön plandadır. Ümmü Kasım, yalnızca eşinin mezarını taşıyan bir kadın değil; aynı zamanda kendi geçmişiyle, kimliğiyle ve toplumla hesaplaşan bir figürdür. Bu bireysel yolculuk, olay örgüsünün yalnızca dışsal olaylara değil, karakterin ruhsal dönüşümüne dayalı olarak kurulduğunu gösterir.*es-Sebîliyyât* romanı, klasik olay örgüsü kalıplarını kırarak, hafızaya, sessizliğe ve içsel anlatıma dayalı, çok katmanlı bir yapıyla örülmüştür. Olayların ardışık biçimde sunulması yerine, zamanın büküldüğü, olayların zihinsel çağrışımlarla şekillendiği bir yapı söz konusudur. Bu yönüyle roman, anlatıbilimsel çözümlemede “epizodik ve içsel merkezli yapı” başlığı altında değerlendirilebilecek önemli bir örnek olarak karşımıza çıkar.²⁵⁵

3.5.1. Olay Örgüsünün Yapısal Özellikleri

Irak-İran Savaşı’nın başlaması başlangıç ve köy boşaltma emri serimdir. Gelişme, göç kararı, yolculuk hazırlıkları ve göç esnasında karşılaşılan zorluklardır.²⁵⁶ Düğüm ise Ebu Kasım’ın sağlık durumunun kötüleşmesi ve ölümüdür. Çözüm bağlamında bakarsak Basra’ya yerleşme, geçici yaşamın normalleşmesi olarak değerlendirilir.²⁵⁷ Sonuca gelince, geri dönülememesi, belirsizlik ve Ümmü Kasım’ın derin yalnızlığıdır. Bu olay örgüsü, bireysel trajedinin savaşın toplumsal etkileriyle nasıl iç içe geçtiğini

²⁵⁴ Amûrî Ne’im, “Dirâsetü’-d-Delâliyyeti’s-Serdiyyeti fi’l-Kasîdeti’ş-Şecareti’l Kameri li-Nâzik Melâiketi”, *Bühûsü fi’l-Lüğati’l-Arabiyyeti*, s. 24 (2022): 52-33.

²⁵⁵ Endel, Tulving, “Episodic and Semantic Memory”, *In Organization of Memory*, ed. E. Tulving and W. Donaldson, (New York: Academic Press, 1972), 381-403.

²⁵⁶ Chatty, Dawn, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 215.

²⁵⁷ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, trans. Lewis A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 102-110.

gösteren klasik bir travma anlatısı biçimindedir. Roman, dışsal göç olgusunu içsel bir çözümlüyle birlikte işlerken, karakterin duygusal çözümlmelerine yoğun bir biçimde yer verir.²⁵⁸

a) Temel Olayların Kronolojik (Fabula) Dizisi

Bu kronoloji, anlatının altında yatan gerçek zaman sırasını oluşturur: Ümmü Kasım genç yaşta evlenir ve çocuklarını doğurur (geçmişe dönüşlerle verilir). Eşi Ebu Kasım vefat eder. Ailesiyle birlikte başka bir bölgeye zorla göç eder (zorunlu tahliye). Ailesi onun psikolojik durumundan endişe eder. Ümmü Kasım, Sebîliyyat'a (eski yaşadığı yere) geri dönmeye karar verir. Hazırlıklarını gizlice yapar, cuma gecesi eşeklerinden biriyle yola çıkar. Yolculuğun ilk günü boyunca ilerler; içsel düşünceler, geçmiş anılar ve rüyalar yol boyunca eşlik eder.²⁵⁹ Eşinin mezarını ziyaret etmeye karar verir. Kademe Hayr (eşeği) ile duygusal bir bağ geliştirir. Eşeğini kaybettiğini sanarak panik yaşar; sonra onu bulur. Rüyasında Ebu Kasım'ı görür; mezarda yalnız kalmak istemediğini söyler. Yolculuk çiftlik yollarına ve Fırat kenarına kadar ilerler.²⁶⁰

b) Olay Örgüsü (Sujet) -Anlatısal Sunum Sırası

Metinde olaylar şu şekilde sunulmuştur: Ümmü Kasım'ın es-Sebîliyyat'ta kalma kararlılığı → karakter tanıtımı, eşyalarından vazgeçmesi → dönüşümün başlangıcı, eşeğiyle kurduğu bağ → canlıya yönelmiş içsel duygulanım, ailesinin tepkisi ve geçmiş yaşantılar → geri dönüşler (analepsi eşya hazırlığı ve kaçış planı → gerilim yolculuğa çıkışı (gece yarısı) → dönüm noktası (turning point) günlük yürüyüş, doğayla temas, dinlenme sahneleri → geçici denge, rüyalar ve Ebu Kasım ile hayali diyaloglar → bilinçaltı açığa çıkar. Kademe Hayr'ın kaybolması ve tekrar bulunması → dramatik kırılma, mezara yaklaşma arzusu → içsel doruk (psikolojik climax) rüyada Ebu Kasım'ın şikâyeti → hedefin dönüşümü, toprak yolda ilerleyiş → yeni yönelmedir.²⁶¹

²⁵⁸ Paul Ricoeur, *Memory History Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer, (Chicago: University of Chicago Press, 2004), 85.

²⁵⁹ A.g.e., 87.

²⁶⁰ Bkz. Seymour Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978), 107-145.

²⁶¹ H. Porter Abbott, *The Cambridge Introduction to Narrative*, 2. baskı. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 35-56.

3.6. Zaman Kurgusu: Geri Dönüşler ve Rüya

Analepsi, (geri dönüşler) öznenin geçmiş yaşamına, aile ilişkilerine ve kocasıyla anılarına dair sahneler anlatıya iç içe geçmiştir.²⁶² Prolepsis, (ileri sıçrama) çok sınırlı, ama mezar ziyareti ve yerleşme niyetiyle ilgili düşünceler geleceğe dair beklentiler içerir.²⁶³ Rüya sahneleri, gerçeklik ile bilinçdışı arasında geçiş sağlar; olay örgüsüne metafizik bir derinlik katar.²⁶⁴

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanı, doğrusal (lineer) bir zaman yapısından ziyade, kırık, dairesel ve belleğe dayalı bir zaman örgüsüyle örülmüştür. Romanın temel zaman kurgusu, *analepsis* yani anlatı zamanından geçmişe dönüşlerle şekillenir. Anlatı, yaşlı bir kadın olan Ümmü Kasım'ın köyüne geri dönüş yolculuğu etrafında biçimlenirken, bu fiziksel hareketlilik sürekli olarak zihinsel geri dönüşlerle kesilir. Okur, anlatıcının geçmişe dair hatıralarına tanıklık ederken; savaş öncesi, savaş süreci ve göç sonrasına ait zamansal katmanlar arasında gidip gelir. Analeptik yapılar, özellikle Ümmü Kasım'ın eşinin ölümü, köy hayatı, çocuklarıyla yaşadıkları ve savaşın ilk etkileri gibi travmatik anılarıyla tetiklenir. Bu geri dönüşler, yalnızca bir zaman kırılması işlevi görmekle kalmaz; karakterin iç dünyasını, aidiyet duygusunu ve kimlik inşasını da görünür kılar. Bu yönüyle roman, bireysel hafızanın anlatıdaki belirleyici rolünü vurgular. Romanda geçmişe dönüşler sıklıkla rüya sekansları ya da içsel monologlar yoluyla sunulur.²⁶⁵ Örneğin, Ümmü Kasım'ın Şattülarap Nehri'nin kurmasına dair anısı, sadece bir doğa olayını değil, onun geçmişteki yaşanmışlıklarını ve kayıplarını simgesel düzeyde yeniden üretir. Nehrin kuruması, zamanın geçişine, hatıraların silinişine ve aidiyetin yitimine dair metaforik bir anlam taşır.²⁶⁶

Ayrıca, rüyalar roman boyunca sık tekrar eden bir zaman kırılması biçimidir. Bu rüyalar, karakterin bastırıldığı travmaların anlatı yüzeyine çıktığı, bilinçdışı ile yüzleştiği anlatı düğümleridir. Rüya aracılığıyla anlatılan bölümler, gerçeklik ile

²⁶² Rimmon-Kenan Shlomith, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, (New York: Routledge, 2002), 45-58.

²⁶³ Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, vol. 1, çev. Kathleen McLaughlin ve David Pellauer, (Chicago: University of Chicago Press, 1984), 64-103.

²⁶⁴ Ansgar Nünning, *On the Borderline of Narration: Dream Reports and Their Narrative Embedding*, (Berlin: De Gruyter, 2011), 205-290.

²⁶⁵ Abbas Yedüllahi Farsâni, Zeynep Sabah Câsım, *el-Mûnûnlog fi'n-nasî'r-rivâi'l-İrâkî'l-hadîsi*, (İran: Câmî 'atü'l-Shahid Chamran Kismü'l-Lügati'l-Arabiyyeti ve'l-Âdâbi, 2022), 74-87.

²⁶⁶ Tzvetan Todorov, *Mefâhîmü'l-serdiyye*, çev. Abdurrahman Mezîyân, (Menşûrâtü'l-İhtilâf, 2005), 85.

kurmaca arasındaki sınırları bulanıklaştırır ve savaşın bireysel bellekteki sürekliliğini somutlaştırır. *es-Sebiliyyât* romanında zaman kronolojik ilerleyen bir olgudan ziyade, karakterin hafızasında kırık bir yapıyla kurulur. Analepsis, anlatının hem biçimsel hem de tematik derinliğini oluşturan temel anlatı stratejilerinden biridir. Bu sayede, bireysel hafıza ile tarihsel gerçeklik arasında bir köprü kurularak savaşın etkileri yalnızca dışsal değil, içsel düzeyde de görünür hâle getirilir.²⁶⁷

3.7. Romanlardaki Şahıslar

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebiliyyât* adlı romanı, İran-İrak Savaşı'nın ardından şekillenen travmatik toplumsal yapıyı, bireylerin iç dünyası üzerinden anlatan güçlü bir anlatı örneğidir. Anlatıbilim açısından değerlendirildiğinde, romanın şahıs kadrosu, sadece olayların taşıyıcısı değil; aynı zamanda savaşın birey üzerindeki psikolojik ve sosyal etkilerini yansıtan işlevsel karakterler olarak yapılandırılmıştır.

a) *Temsil Edici Merkezî Karakter: Ümmü Kasım*

Romanın ana karakteri olan Ümmü Kasım, anlatıdaki merkezî eksenini oluşturur. Fiziksel olarak yaşlı, duygusal olarak yorgun bir kadın figürü olan bu karakter, savaşın neden olduğu kayıplar, zorunlu göç ve aidiyet krizinin içsel bir temsilcisidir. Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında Ümmü Kasım, odak figür ve psikolojik derinlik karakteri olarak işlev görür. Karakterin geçmişle kurduğu ilişki, anılar ve rüyalar yoluyla aktarılırken, onun bilinç akışı ve iç monologları, anlatının psiko-anlatı niteliğini güçlendirir.²⁶⁸ Ayrıca karakterin yolculuğu, klasik anlamda bir mekân değişimi değil, varoluşsal bir iç yolculuk olarak kurgulanır.

b) *Yardımcı ama Simgesel Figür: Kademe Hayr*

Kademe Hayr, Ümmü Kasım'ın eşegidir ancak anlatıdaki rolü yalnızca yardımcı bir hayvan figürü olarak sınırlı kalmaz. Kademe Hayr, anlatıda kişileştirilmiş bir simge hâline gelir. Ümmü Kasım'ın yalnızlığına ortak olan bu varlık, zamanla bir yoldaş, bir sırdaş ve hatta geçmişe açılan bir köprüye dönüşür. Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında,

²⁶⁷ Âmine Yûsuf, *Tikniyyâtü's-serdi fi'n-nazariyyeti ve't-tadbîki*, Beyrut-Lübân: Müessesetü'l-Arabiyyeti li'd-Dirâseti ve'n-Neşri, 2015), 31.

²⁶⁸ Râziye Lahmer, Cumâne Afife Zebîrî, "Eb'âdü'n-nefsiyyeti li'ş-şahsiyyâti fi'r-rivâyeti sittetü ervâhin tekfi lehvi li'd-duâi'l-İbrâhîm", (Câmi 'atü'l-Muhammed Bûdiyâf el-M'silla Kısmü'l-Lügati ve'l-Edebi'l-Arabî Cezâir, 2024): 25.

Kademe Hayr figürü, sessiz anlatı unsuru olarak işlev görür ve bu yönüyle anlatının alt metinsel katmanlarını açığa çıkarır.²⁶⁹

c) Yokluk Üzerinden Var Edilen Karakter: Ebu Kasım

Ümmü Kasım'ın eşi Ebu Kasım, anlatıda fiziksel olarak yer almasa da onun yokluğu anlatının en güçlü varlıklarından biridir. Mezarı, vasiyeti ve Ümmü Kasım'ın ona duyduğu sadakat, karakterin anlatı içi yankı karakteri olarak konumlanmasına neden olur. Bu karakter, posthumen figür (ölüm sonrası etki bırakan karakter) olarak anlatıda işlev kazanır ve anlatının dramatik gerilimini destekler. Ebu Kasım'ın mezarının taşınma süreci, Ümmü Kasım'ın içsel çatışmalarının katalizörü olarak belirir.²⁷⁰

d) Çevresel Figürler: Toplumsal Gerçekliğin Temsili

Roman boyunca karşılaşılan askerî yetkililer, köylüler ve Necef'teki resmi görevliler, anlatının çevresel şahıs kadrosunu oluşturur. Bu figürler, Ümmü Kasım'ın bireysel öyküsünü çevreleyen ve toplumun genel psikolojisini yansıtan fon karakterler olarak yapılandırılmıştır. Anlatıbilimsel açıdan bu karakterler, merkezi figürün varoluşsal çatışmalarını belirginleştirmek ve tarihsel bağlamı ete kemiğe büründürmek amacıyla işlevsel kılınmıştır.²⁷¹

e) Anlatıcı ile Karakter Arasındaki Odak İlişkisi

Roman, üçüncü şahıs heterodiyetik anlatıcı ile yazılmıştır.²⁷² Ancak anlatıcının bakışı, büyük ölçüde Ümmü Kasım'ın iç dünyasına odaklanır. Bu durum, sabit içsel odaklanmanın (internal focalization) kullanıldığını gösterir. Böylece okur, olayları anlatıcının değil, karakterin psikolojik filtresi aracılığıyla deneyimler. Bu yapı, karakter derinliğinin güçlenmesini sağlar ve okuyucunun Ümmü Kasım ile empati kurmasına olanak tanır. *es-Sebîliyyât* romanındaki şahıslar, klasik anlatı yapılarındaki iyi-kötü dikotomisine yaslanmak yerine, içsel çatışmalar, aidiyet arayışı, yas ve hafıza

²⁶⁹ Henâdî Salâh İzzet, “Cedeliyyetü'n-nassi's- serdî ve'n-nassi'l-edâî fi 'l- arûzi't-temsîli's-sâmiti mesrehiyyetü “Godot Yes” enmûzecen’”, *Mecelletü'l-Fünûni'l-Cemileti*, c. 3 s. 2 (2025): 282-292.

²⁷⁰ Rüstemiyyân Sebzhanî Siyâveş, Huccetüllâh Münîrî ve Muhammed Sâdık Tefazzolî, “Bâztâb-ı Merg ve Merg-i Endîşî der Edebiyyât- ı Dâstânî-yi Muâsır-ı İrân (ber Pâye-i Penç-i Esr-i Berceste”, *Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî, Vâhid Burûcerd İrân*, no. 2, (2022): 65-84.

²⁷¹ HasanAhcîc, “Bahsü's-Serdî fi'l-ulûmi'l-içtimâiyyeti: nazâriyyâtü ve't-Tadbikâtü”, *Müessesetü'l-Âfâki li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri'l-Marekeş*, Ümran c. 12, s. 48 (2023): 245-251.

²⁷² Hâmîd el-Hamedânî, *Bünyetü's-nassi's-serdî min menzûri'n-nakdi'l-edebî*, (Beyrût: Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, 1991), 49.

gibi temalar etrafında derinleştirilmiştir.²⁷³Karakterlerin çoğu, anlatsal işlevleri itibariyle sadece hikâyeyi taşımaz; aynı zamanda savaşın sosyo-psikolojik yansımalarını da üstlenirler. Anlatıbilimsel bağlamda bu yapı, eserin yalnızca edebi değil, aynı zamanda kültürel bir tanıklık metni olarak değer kazanmasını sağlar.

3.8. Baş Karakter (Özne ve Karşı Özne)

Bu romanda baş karakter (özne) Ümmü Kasım'dır. Hikâye büyük ölçüde onun bakış açısından ilerler, iç dünyası, yaşadığı kayıplar ve yerinden edilme süreci anlatılır. Roman boyunca yaşadığı zorluklar, ailesine olan bağlılığı, kocasının ölümüyle yaşadığı yas ve geçmişe duyduğu özlem onun özne konumunu pekiştirir.²⁷⁴

Baş Karakter (Özne), Ümmü Kasımdır. Hikâyenin merkezinde yer alır. Göç süreci, aile bağları, eş kaybı ve aidiyet gibi temalar onun çevresinde şekillenir.²⁷⁵ Özellikleri ise hedef odaklıdır. Nəcəf'teki eşinin mezarına ulaşmak ve oraya yerleşmek ister. Zihinsel ve duygusal derinliği vardır; Rüyalara, hatıralara, iç konuşmalar ve hayvanlarla kurduğu bağ onun duygusal gelişimini gösterir. Kararlıdır; Ailesinin karşı çıkmasına rağmen yolculuğa çıkmaya karar verir. Yaşlılık, yalnızlık ve aidiyet temalarıyla örülüdür.²⁷⁶

3.9. Karşı Özne (Antagonist): Savaş ve Devlet Otoritesi

Hikâyede fiziksel bir düşmandan ziyade, savaşın zorunlu göçü ve Irak yönetiminin baskıcı tutumu, Ümmü Kasım'ın karşısındaki başlıca güçtür. Bu durum onu eviyle bağlarını koparmaya ve bilinmeze doğru yola çıkmaya zorlar. Ana karakterin hedefe ulaşmasını engelleyen kişi, güç, yapı ya da durumları da kapsar. Bu metinde karşıt özneler çok katmanlı ve çoğu semboliktir.²⁷⁷ Ümmü Kasım'ın aile ve sosyal çevresine bakıldığında kararını sorgulayan ve onu caydırmaya çalışan aile üyeleridir. Örnek: “İki gün sabret, sonra seni doktora götürürüz.” Karakterin içsel arzusuna dışsal bir engel

²⁷³ Sâmîr Fâzıl Abdüllâzım el-Esedî, “Şahsiyyâtü'l-Ma Verâe's-Serdi fi'l-Mütâhâti'l-Bürhânü's- Şâvî”, *Mecelletü Câmi 'ati'l-Bâbil li'l-Ulûmi'l-İnsâniyyeti*, vol. 31, no. 3 (2023): 27-39.

²⁷⁴ H. Porter. Abbott, “The Cambridge Introduction to Narrative”, 2. Baskı, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) 57-79.

²⁷⁵ Uri Margolin, “The What, the When, and the How of Being a Character in Narrative”, *The Living Handbook of Narratology*, ed. Peter Hühn, (Hamburg: Hamburg University Press, 2014), 67.

²⁷⁶ M. H. Abrams ve Geoffrey Galt Harpham, *A Glossary of Literary Terms*, 11. Baskı, (Boston: Cengage Learning, 2015), 51-57.

²⁷⁷ E. M. Forster, *Aspects of the Novel*, (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1955), 46-78.

oluşturur. Askeri ve politik yapılar, (yasak bölgeler) sivil geçişlere kapalı alanlar, askeri tahliye bölgeleridir. Bu yapılar fiziksel bir engel oluşturur ve yolculuğun meşruiyetini sorgular.²⁷⁸

3.10. Zaman ve Bellek

Ümmü Kasım'ın içsel çatışmasının bir diğer boyutu da zamanla ve hatıralarla olan ilişkisidir. Geçmişe bağlılık ile bugünü kabullenme arasındaki gerilim, onun içsel karşı öznesidir. Bu yapıyla birlikte roman hem sosyo-politik hem de psikolojik düzlemde bir çatışma eksenini oluşturur. Ebû Kasım'ın kaybı, Ümmü Kasım'ın bu kayıpla kurduğu bağ hem motivasyon hem de ruhsal yük olarak belirir. Keder, onu geçmişe çekerken aynı zamanda ileriye iter. Doğa, (çevresel koşullar) uzun yolculuk, sıcaklık, susuzluk, gece-gündüz döngüsü gibi çevresel unsurlar da karşıt güçlerdir. Fakat bu unsurlar aynı zamanda karakterin olgunlaşmasında rol oynar, yani çift işlevlidir.²⁷⁹

3.10.1. Anlatı Bilim Teknikleriyle Çözümleme

Odak (Fokalizasyon) anlatı tamamıyla iç odaklıdır. Her şey Ümmü Kasım'ın zihinsel filtresinden geçer. Gördüğü, düşündüğü, hissettiği ve hatırladığı her şey olaylara yön verir.²⁸⁰ Zaman ve Bellek açısından lineer zaman örgüsü sık sık analepsiler (geri dönüşler) ile kesintiye uğrar. Annesinin sözleri, kocasının doğum günü, çocuklarının askerliği gibi sahneler karakterin geçmişten bugüne kurduğu bağları yansıtır.²⁸¹ İçsel monolog ve bilinç akışı bağlamında, Ümmü Kasım'ın düşünce zincirleri yoğun şekilde iç monolog ve dolaylı anlatımla verilir. Bu, anlatının öznel derinliğini artırır.²⁸² Simge ve metafor; eşek, dayanıklılık, yoldaşlık ve sadakat metaforlarıdır. Kademe Hayr, bilinçaltının da sembolüdür. Yolculuk ise ruhsal bir arınma, içsel dönüşüm metaforudur. Rüya sahnelerine gelince onlar bastırılmış arzular, suçluluk ve özlem gibi duyguların bilinçdışında işlenmesidir. İroni ve çelişki bağlamında, aile bireylerinin onu koruma çabasıyla onun arzularını bastırmaları ironiktir. Kendi

²⁷⁸ Sa'îd Yaktan, *Tahlîlü'l-hitâbi'rivâf: ez-zamanü's-serdü't-ta'bîrî*, (Merkezü's-Sekâfi'l-Arabî, Beyrut: 1997), 103-107.

²⁷⁹ Seymour Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978), 107-145.

²⁸⁰ Tzveten Todorov, *Med'halü ile'l-edebi'l-acâibî*, çev. Sa'îd Benkrâd, (Cezâir: Darü'l-Beydâ, Menşûrâtü'l-İhtilâfi, 2006), 55-72.

²⁸¹ Ronald Barthes, "An Introduction to the Structural Analysis of Narrative", *Image Music Text*, çev. Stephen Heath, (New York: Hill and Wang, 1977), 79-124.

²⁸² Gerald Prince, *Narratology: The Form and Functioning of Narrative*, (Berlin: Mouton de Gruyter, 1982), 55-73.

yalnızlığıyla baş etmek için çıktığı yolda, daha da yalnız kalması trajik bir çelişki oluşturur.²⁸³

3.11. Yardımcı Karakterler ve Anlatı Bilimsel İşlevleri

a) Destekleyici Rol Kademe Hayr (Eşek): Ümmü Kasım'ın yolculuğunda temel ulaşım aracı ve yoldaşdır. Yük taşır, yol gösterir (sezgileriyle tehlikelerden kaçınmasına yardımcı olur) ve Ümmü Kasım'a fiziksel ve duygusal destek sağlar.²⁸⁴

b) Duygusal Bağ ve Aynalama: Ümmü Kasım'ın eşeğe olan özel ilgisi (ona kocasının doğum gününde isim vermesi), aralarındaki duygusal bağı gösterir. Eşeğin özellikleri (sabırlı ama inatçı) Ümmü Kasım'ın karakterinin yansımaları olabilir.²⁸⁵

c) Olay Örgüsünü İlerletme: Eşeğin davranışları, yorgunluğu veya tepkileri (örneğin, yabancı domuzu fark etmesi), yolculuk sırasında duraklamalara, yön değişikliklerine veya tehlikelerden kaçınmaya neden olarak olay örgüsünü etkiler.²⁸⁶

d) Perspektif Çeşitliliği (Dolaylı): Eşeğin duyuları ve tepkileri (sesleri dinlemesi, kokuları alması), çevresel detaylara ve potansiyel tehlikelere dair dolaylı bir bakış açısı sunar.²⁸⁷

e) Motivasyon Kaynağı: Ebu Kasım (Ölen Koca): Ümmü Kasım'ın tüm yolculuğunun temel amacı, eşinin kemiklerini Sebiliyyat'a götürmektir. Onun anıları, vasiyeti ve hayali varlığı, Ümmü Kasım'ın kararlarını ve eylemlerini yönlendirir.

f) İçsel Diyalog ve Anılar: Ümmü Kasım'ın zihnindeki anıları ve onunla kurduğu içsel diyaloglar, karakterin geçmişi, duygusal durumu ve motivasyonları hakkında bilgi verir.²⁸⁸

²⁸³ George Lakoff, "The Neural Theory of Metaphor", in *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. Raymond W. Gibbs Jr., (Cambridge: Cambridge University Press, 2008): 17-38

²⁸⁴ Michael J. Toolan, *Narrative: A Critical Linguistic Introduction*, 2. Baskı, (New York: Routledge, 2001), 63-87.

²⁸⁵ Abdülmelik Mürtâd, *Fi'n-nazâriyyeti'r-rivâyeti: Bahsü fi't-tikniyyâti's-serdi*, (Kuveyt: Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Fünûni ve'l-Âdâbi, 1988), 88-94.

²⁸⁶ Paul Ricoeur, *ez-Zamânü ve's-serdü'l-hibketi ve's-serdü't-târîhiyyü*, çev. Sa'id el-Ğânîmî ve Fellâh Rahîm, (İfrençî: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedîdi'l-Müttehideti, 2006), 99.

²⁸⁷ James Phelan, *Narrative as Rhetoric: Technique, Audiences, Ethics, Ideology*, (Columbus: The Ohio State University Press, 1996), 115-142.

²⁸⁸ David Bordwell, *Narration in the Fiction Film*, (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 173-205.

g) Duygusal Bağ: Kocasına duyduğu derin sevgi ve özlem, metnin duygusal temelini oluşturur.²⁸⁹

h) Destekleyici Rol: Salih (Genç Çiftçi) ve Eşi: Ümmü Kasım'a konaklama, yiyecek ve bilgi sağlayarak yolculuğunda önemli bir yardım sunarlar. Misafirperverlikleri, insan dayanışması ve merhamet temasını vurgular.²⁹⁰

ı) Bilgi Kaynağı: Salih, yol güzergahı ve çevredeki koşullar hakkında pratik bilgiler verir.²⁹¹

i) Tematik Vurgu: Onların eylemleri, savaşın olumsuz etkilerine rağmen varlığını sürdüren insan iyiliğini temsil eder.²⁹²

j) Duygusal Bağ: Oğulları (Kasım, Hamid, Salih) ve Torunları (Zehra): Ümmü Kasım'ın ailesiyle olan ilişkisi, onun kimliğinin ve değerlerinin önemli bir parçasıdır. Onlara duyduğu sevgi ve onların refahı için endişesi, bazı kararlarını etkiler.²⁹³

k) Karşıt Motivasyon (Geçici): Başlangıçta annelerinin Necef'e gitme isteğine karşı çıksalar da sonunda onun kararlılığını kabul ederler ve yardım etmeye çalışırlar.²⁹⁴

l) Olay Örgüsünü İlerletme: Oğullarının gelmesi ve Ebu Kasım'ın naasını Necef'e nakletme planları, olay örgüsünde önemli bir dönüm noktası oluşturur.²⁹⁵

m) Din Şeyhi: Otorite Figürü: Dini bilgi ve hukuki yorumlarıyla (vasiyetin bağlayıcılığı), karakterlerin kararlarını etkiler ve olay örgüsüne yön verir.²⁹⁶

---

²⁸⁹ John Bowlby, *Attachment and Loss*, vol. 1, (New York: Basic Books, 1969), 179. Yakın ilişkilerin duygusal önemi ve kayıp sonrası yaşanan yas süreci üzerine özellikle bkz. 194-245 ve 319-371.

²⁹⁰ Marcel Mauss, *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, çev. W. D. Halls, (New York: W. W. Norton & Company, 1990), 3-18.

²⁹¹ Umberto Eco, *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, (Bloomington: Indiana University Press, 1979), 174-199. Anlatıda bilginin aktarılması ve okuyucunun yorumlama süreci üzerine özellikle bkz. 203-266.

²⁹² Lionel Triplin, *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society*, (New York: Charles Scribner's Sons, 1950), 259. Ayrıca edebiyatta ahlaki tutumlar ve insan doğasının temsili üzerine özellikle bkz. 275-293.

²⁹³ J. Hillis Miller, *The Ethics of Reading: Kant, de Man, Eliot, Trollope, James, and Benjamin*, (New York: Columbia University Press, 1987), 1-34.

²⁹⁴ Marie-Laure Ryan, *Possible Worlds in Literary Theory*, Bloomington: Indiana University Press, 1991), 23-60.

²⁹⁵ Meir Sternberg, *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction*, (Bloomington: Indiana University Press 1978), 238- 296.

²⁹⁶ Pierre Bourdieu, "The Forms of Capital", *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, John G. Richardson (der.), (New York: Greenwood Press, 1986), 241-258.

Tematik Vurgu: Dini inançların ve geleneklerin karakterlerin yaşamındaki önemini gösterir.²⁹⁷

3.11.1. Anlatı Bilim Teknikleriyle Bağlantılar

a) İç Monolog: Ümmü Kasım'ın düşünceleri, anıları ve Ebu Kasım ile hayali konuşmaları, karakterin iç dünyasını ve motivasyonlarını derinlemesine açığa çıkarır.²⁹⁸

b) Geriye Dönüşler (Flashback): Ümmü Kasım'ın geçmişteki olayları hatırlaması (evliliği, çocuklarının doğumu, babasının ölümü), bugünkü davranışlarını ve duygusal durumunu anlamamıza yardımcı olur.²⁹⁹

c) Dolaylı Karakterizasyon: Yardımcı karakterlerin eylemleri, diyalogları ve Ümmü Kasım'a yönelik tutumları hem kendi özellikleri hem de Ümmü Kasım'ın karakteri hakkında dolaylı bilgiler sunar.³⁰⁰

d) Fokalizasyon: Anlatının Ümmü Kasım'ın bakış açısından sunulması, okuyucunun olayları ve diğer karakterleri onun algısı üzerinden deneyimlemesini sağlar. Yardımcı karakterler de genellikle onun algısı ve etkileşimi aracılığıyla tanıtılır.³⁰¹

e) Tematik Vurgu: Yardımcı karakterler aracılığıyla (misafirperverlik, aile dayanışması, eşeğin sadakati), metnin temel temaları (kayıp, azim, inanç, aidiyet) farklı açılardan vurgulanır.³⁰²

3.12. Dekoratif Şahıslar (Figüranlar)

es-Sebîliyyât'taki diğer bireyler ise, Mukaddes türbeleri ziyaret eden ve Aşure günlerini idrak eden köylüler. Bunlar, dini ve kültürel atmosferi yansıtır.³⁰³

---

²⁹⁷ Clifford Geertz, *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia*, (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 1-55.

²⁹⁸ Cohn Dorrit, *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, (Princeton: Princeton University Press, 1978), 217-266.

²⁹⁹ Monika Fludernik, *An Introduction to Narratology*, (New York: Routledge, 2009), 41-72.

³⁰⁰ Nelson Goodman, *Ways of Worldmaking*, (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1978), 3-40.

³⁰¹ Franz Karl, Stanzel "A Theory of Narrative", çev. Charlotte Goedsche, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 55-110.

³⁰² Ian Watt, *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, (Berkeley: University of California Press, 2001), 60-92.

³⁰³ Mikhail Bakhtin, *The Dialogic Imagination: Four Essays*, çev. Caryl Emerson ve Michael Holquist, (Austin: University of Texas Press, 1981), 84-258.

a) Yolcular ve diğer insanlar: Ümmü Kasım'ın yolculuğu sırasında kısa süreli karşılaştığı veya geçtiği kişiler. Yolculuğun gerçekliğini ve farklı insan manzaralarını gösterirler. Askeri personel (genel olarak), kontrol noktalarındaki askerler, yollarda görülen askeri araçlardaki personellerdir. Savaşın yarattığı baskı ve tehlike atmosferini somutlaştırırlar. Bireysel olarak değil, bir güç unsuru olarak önemlidirler.³⁰⁴

b) Kalabalık (genel olarak): Mukaddes türbelerde, Nâsiriyye şehrinin uzaktan görünen ışıklarının olduğu yerlerdeki potansiyel kalabalıktır. Mekânın genel atmosferini yansıtır.³⁰⁵

c) Çiftçiler (genel olarak): Tarım arazilerinde çalışan veya kulübelerinde yaşayan, genel olarak geçim derdinde olan insanlardır. Savaşın kırsal kesimdeki etkisini dolaylı olarak gösterirler.³⁰⁶

d) Şehir sakinleri (genel olarak): Nâsiriyye şehrinin ışıkları bağlamında ima edilen şehir sakinleridir. Farklı bir yaşam tarzını ve potansiyel bir varış noktasını temsil ederler.³⁰⁷

e) Hayvanlar (ikincil derecede): Yaban domuzu gibi kısa süreliğine görünen hayvanlar, terk edilmiş arazinin vahşi doğasını vurgular. Ancak Kademe Hayr özel bir konuma sahip olduğu için figüran değildir.

f) Motor sesleri ve araçlar (cansız ama atmosferik): Geçen araçların motor sesleri, askeri araçların hareketliliği gibi unsurlar, savaşın ve hareketliliğin sürekli bir arka plan gürültüsünü oluşturur. Bireysel karakterler olmasalar da atmosferi etkilerler.

g) Doğal unsurlar (ikincil derecede): Kuruyan dereler, sazlıklar, palmiye ağaçları (bazıları özel anlamlar taşısa da genel olarak), çöl manzarası gibi unsurlar, mekânın fiziksel gerçekliğini ve karakterin yolculuğunun zorluklarını gösterir.³⁰⁸

---

³⁰⁴ Jan Hanska, "Narrative Approach to the Art of War and Military Studies: Narratology as Military Science Research Paradigm", *Journal of Military Studies*, vol. 7, no. 2 (2016): 25-41.

³⁰⁵ Edward W. Said, *Orientalism*, (London: Penguin Books, 1977), 67.

³⁰⁶ Monika Fludernik, *Towards a Natural' Narratology*, (London and New York: Routledge, 1996), 153-198.

³⁰⁷ Vladimir Propp, *Morphology of the Folktale*, çev. Laurence Scott, (Austin: University of Texas Press, 1968), 19-65.

³⁰⁸ Claude Bremond, Elaine D. Cancalon, "The Logic of Narrative Possibilities", *New Literary History*, vol. 11, no. 3 (1980): 387-411.

3.13. Romandaki Mekânlar

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebiliyyât* adlı romanında mekân, yalnızca olayların geçtiği bir arka plan olarak değil; anlatının iç yapısını belirleyen, karakterin zihinsel ve duygusal dünyasıyla örtüşen çok katmanlı bir yapı olarak kurgulanmıştır. Anlatıbilimsel açıdan ele alındığında, romanın mekânsal düzeni, karakterin psikolojik derinliğiyle paralel biçimde şekillenmekte ve metinde hem tematik hem de yapısal düzeyde önemli işlevler üstlenmektedir. Roman boyunca mekânlar, karakterin içsel yolculuğunu yansıtan sembolik düzlemler hâline gelir. Özellikle Ümmü Kasım'ın çocukluğunu geçirdiği Sebîliyyât köyü, onun belleğinde bir "yuva" imgesiyle bütünleşir. Bu yer, yalnızca fiziksel bir yerleşim alanı değil; aynı zamanda karakterin aidiyet, kimlik ve geçmişle olan bağının somutlaştığı bir "bellek mekânı" (*lieux de memoire*) olarak işlev görür.³⁰⁹ Anlatıda sıklıkla geri dönüşlerle hatırlanan köy manzaraları, kurumuş nehir yatakları, boşaltılmış evler ve terkedilmiş sokaklar hem savaşın yarattığı fiziksel tahribatı hem de karakterin iç dünyasındaki duygusal boşluğu ifade eder.

Mekânın bu şekilde çok yönlü kullanımı, Gerard Genette'in anlatıbilimsel kuramında tanımladığı "fokalizasyon" (odaklanma) kavramıyla da ilişkilendirilebilir. Romanda anlatıcı dışsal bir konumda yer alsa da anlatının odağı sıklıkla Ümmü Kasım'ın zihnine kaymakta ve olaylar onun iç dünyasındaki algılar aracılığıyla sunulmaktadır. Bu bağlamda mekân, yalnızca dışsal bir gerçeklik değil, karakterin içsel deneyimini görünür kılan bir anlatı aracıdır. Eski evinin harap hâlini görmesi ya da türbenin önünde yaşadığı duygusal çözümler, bu iç-dış mekân etkileşimini güçlü bir biçimde ortaya koyar. Ayrıca anlatıda geçen türbe, eşeğin bağlandığı ağaç ya da Şattûlarap kıyısı gibi mekânlar, romanın semantik örgüsünde tekrarlayan motifler olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda mekânlar, yalnızca fiziksel değil, anlatsal "izotopi"ler oluşturur; yani benzer anlam alanlarının yapıtaşlarını oluşturarak metin içinde anlam yoğunlaşmasına katkı sunarlar.³¹⁰

Ümmü Kasım'ın eşinin mezarına ulaşma çabası, sadece fiziksel bir hedef değil; aynı zamanda geçmişe, köklere ve huzura ulaşma çabası olarak da okunabilir. Sonuç olarak

³⁰⁹ Rîm Ali Câbir Âlî Müdâvî, "Zâkiratü'l-mekâni fi'r-rivâyeti "ardü'n-nifti" li-Ahmed Mağlûs", *Havliyyetü Külliyyeti'l-Lüğati'l-Arabiyyeti bi-Girga*, c. 28, s. 1 (2024): 568-597.

³¹⁰ Mansûr Bin Abdülaziz el-Mahûs, "et-Tevattürü's-Serdiyyü fi'r-Rivâyeti "Termî bi-Şerârin" li-Abdihi'l-hâli", *Mecelletü'l-Ulûmi'l-Arabiyyeti*, s. 58, (2020): 377-419.

es-Sebîliyyât, mekânın yalnızca bir arka plan değil; anlatının tematik ve yapısal merkezinde konumlandığı, karakterin içsel dönüşümünü ve savaş sonrası belleğini kuran çok katmanlı bir metindir. Bu yönüyle roman, modern Arap savaş edebiyatı içinde mekânın anlatı içindeki işlevine dair dikkate değer bir örnek sunar. Romanda mekânın anlatıbilimsel açıdan çözümlemesi aşağıdaki şekildedir:

a) Fokalizasyon (Odak Noktası) ve Mekânın Öznel İnşası

Metin boyunca anlatı, büyük oranda Ümmü Kasım'ın iç dünyasıyla çakışan bir odak üzerinden yapılandırılmıştır. Bu anlatıbilimde içsel fokalizasyon olarak tanımlanır. Dış dünyada meydana gelen olaylar, çevre mekânların özellikleri, doğrudan Ümmü Kasım'ın algısıyla şekillenir. Örneğin, Şattülarap Nehri'nin kuruması, yalnızca doğal bir değişim değil, onun iç dünyasındaki bozulma, köksüzleşme ve kayıpla baş edememe halinin bir yansımasıdır. Mekân, burada içsel bir metafora dönüşerek karakterin duygusal boşluğunu taşır. Ümmü Kasım'ın gördüğü her ağaç, her yol, her köprü, onun belleğinde bir başka duyguya bağlanır. Bu da mekânı yalnızca fiziksel bir varlık olmaktan çıkarır; kişisel bir “anı topografyasına” dönüştürür.³¹¹

b) Habitat Mekân: Aidiyet ve Yersizliğin Çatışması

Habitat mekân, anlatıbilimsel açıdan karakterin kendini evinde hissettiği, kimliğini kurduğu yerdir. Sebiliyyat köyü, Ümmü Kasım için çocukluğundan ölümüne kadar anlam yüklediği temel habitat mekânıdır. Fakat savaş ve zorunlu göç, bu mekânı fiziksel olarak terk edilmek zorunda bırakır. Romanın bütün dramatik gerilimi, bu habitat mekânına dönme arzusu ile antagonist güçler arasında sıkışmışlık üzerinden gelişir. Ümmü Kasım'ın Sebiliyyat'a dönüşü, aslında “yuva” kavramının bir yer değil, bir zaman ve his olduğunu gösterir. Dönülen yer, artık eski değildir; köy değişmiştir, insanlar yok olmuştur ama onun belleği mekânı sabitlemiştir. Bu bağlamda habitat mekân, bir nostalji mekânı olarak yeniden kurgulanır.³¹²

c) Antagonist Mekân: Yıkımın Temsil Alanı

Savaşın etkisiyle dönüşüme uğrayan coğrafyalar, antagonist mekân işlevi görür. Bu mekânlar, karakterin hareketini, düşüncesini, hatta varoluşunu tehdit eden düşman

³¹¹ Mahmûd Nâsır Necm, *Delâletü'l-mekâni fi'r-rivâyeti'l-Heysem Behnâm Bordî*, 1. Baskı, (Bağdat: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki, 2016), 104.

³¹² Sa'id Hürânî, Mahbûbe ve Muhammedî Muhammed Abâdî, *Cemâliyyâtü'l-2011, fi'l-kıssasi*, (Dimeşk: Menşûrâtü'l-Hey'eti'l-Âmmeti's-Sûriyyeti'l-Küttâbi Vüzârâtü's-Sekâfeti, 2011), 109.

unsurları temsil eder. Boşaltılan köy, kurumuş nehir yatakları, yıkık evler, tank yolları antagonist mekânın somut göstergeleridir.³¹³ Ümmü Kasım, kendi evi dahil olmak üzere birçok mekânda yabancılaşma hissi yaşar. Evine döndüğünde suyun musluktan akması onun için küçük bir mucizedir; bu basit akış, antagonist mekânın içinde bir epifani yaratır. Yani antagonist mekân, yalnızca fiziksel engeller değil, aynı zamanda karakterin içsel direnç noktalarıdır.

d) İzotopi: Tekrar Eden Unsurlarla Anlam Derinliği Kurma

İzotopi, anlatıdaki tekrar eden öğelerin tematik birlik yarattığı yapıdır. Romanda; hurma ağaçları, kurumuş nehir yatakları, köprüler, askerî kontrol noktaları, su arayışı gibi unsurlar sürekli biçimde yinelenir. Örneğin Kademe Hayr'ın su bulma uğraşı hem hayatta kalma dürtüsünü hem de eski yaşam biçimine dönüş arzusunu ifade eder. Bu tekrarlar sayesinde, romanın tematik dokusu güçlenir. Mekânlar da bu tekrarın parçası haline gelir. Öyle ki bir ağacın gövdesi, bir köy yolu, bir nehir kıyısı, yalnızca bir sahne değil, anlam yükü taşıyan anlatı düğümleridir.³¹⁴

e) Epifani Mekânları: Varoluşsal Aydınlanmanın Alanları

Anlatı boyunca bazı mekânlar, karakterin kendisiyle, geçmişiyile ya da kayıplarıyla yüzleştiği, varoluşsal farkındalığın ortaya çıktığı alanlar haline gelir. Özellikle türbe, eşinin mezarı, çocuklarının mezarlarını ziyaret ettiği alanlar ve Şattülarap kıyısı bu işlevi üstlenir. Ümmü Kasım burada yalnızca kaybettiklerini anmakla kalmaz, aynı zamanda hayatla olan bağlarını yeniden tanımlar. Bu mekânlar, karakterin içsel çözülmesini veya dönüşümünü başlatır; yani epifaniktir. Özellikle eşinin kemiklerinin taşınması kararı ve mezar başındaki konuşmaları, bir ruhani arınma ve yüzleşme anı yaratır.³¹⁵

f) Geçiş Mekânları: Değişimin Eşikleri

Roman boyunca köprüler, yollar, kavşaklar ve kanallar, karakterin fiziksel hareketliliğini simgelemekle kalmaz; aynı zamanda anlatı içinde ruhsal geçişleri de temsil eder. Choumeh Köprüsü'nden geçiş, geçmişten geleceğe yapılan bir duygusal

³¹³ Meyyâde Abdülemîr Kerîm el-Âmîrî ve Diyâ Ğanî Lefite el-Abûdî, “Bünyetü's-Serdiyeti fî'l-Kitâbi'l-Eġânî li-Ebî'l-Fereci'l-İsfehânî”, (Câmi 'atü'l-Zî Kâr, Külliyyetü't-Terbeviyyeti fî'l-Lüġati'l Arabiyeti ve Âdâbiha 2011), 16-205.

³¹⁴ Michael Riffaterre, *Semiotics of Poetry*, (Bloomington: Indiana University Press, 1978), 20-27.

³¹⁵ Verde Müallem, “Fedâü'r-Rivâî: Müstelahü ve'l-Alâkâtü”, *Mecelletü'l-Âdâbi*, s. 14 (1945): 79-107.

geçştir. Bu geçiş mekânları, sınırları aşmak anlamına gelir. Savaş tarafından çizilen sınırların, aidiyetin, yasin ve umudun sınırlarının yeniden tanımlandığı anlardır. Her yolculuk, mekânın yapısını değiştirir; her geçiş, Ümmü Kasım'ı başka bir gerçeklikle yüzleştirir.³¹⁶

g) Mekânın Anlam Üretici Rolü

Bu roman örneğinde mekân, klasik anlamda bir arka plan değil; bizzat anlatının öznesi, karakterin zihinsel ve duygusal evreninin yansımasıdır. Anlatı bilimsel kavramlarla değerlendirildiğinde, mekânın işlevi yalnızca fiziksel değil, semantik, sembolik ve varoluşsal düzeyde işler. Karakterin dönüşümü, mekânla olan ilişkisindeki değişimle paralel olarak ilerler. Dolayısıyla, mekân anlatının taşıyıcı çatısıdır; geçmişin, belleğin ve kimliğin inşa edildiği bir metinsel organizmadır.³¹⁷

3.13.1. Romandaki Zaman Yapısının Anlatıbilimsel Analizi: *es-Sebîliyyât* Romanı

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı, savaş sonrası toplumun ruh hâlini ve bireysel travmaların izini sürerken, zamanın anlatıdaki çok boyutlu kullanımıyla dikkat çeker. Roman, klasik kronolojik yapıdan uzak; içsel zaman, anımsama, kesintiler ve döngüsel yapılarla örülmüş bir zaman kurgusu sunar. Bu durum, anlatıbilimsel açıdan fabula ve sujet ayrımı ile değerlendirildiğinde belirginleşmektedir.

a) Zamanın Kurgusal Yapısı: Fabula – Sujet Ayrımı

Fabula, olayların kronolojik sırasını, sujet ise anlatıcının olayları aktarma sırasını ifade eder. Bu roman, *sujet* düzleminde doğrusal bir akış izlemez. Zaman, sürekli geçmişe dönüşlerle (analepsis) bölünür. Örneğin: Ümmü Kasım'ın yolculuğu ana olay çizgisi iken, bu çizgi sürekli geçmişteki olaylara –eşinin ölümü, evliliği, göç öncesi hayatı geri dönüşlerle kesilir. Bu, okuyucunun karakterin psikolojik derinliğine daha çok nüfuz etmesini sağlar.³¹⁸

³¹⁶ Gaston Bachelard, *The Poetics of Space*, trans. Maria Jolas, (Boston: Beacon Press, 1994), 215-218.

³¹⁷ Muhammed Hüseyîn Muhammed, Mühâsin Muhammed Fahl, “Kıssatü'l-Kasîra 'İnde İbrâhîm İshâk Serd ve'd-Delâle”, (*Câmiatü's-Sûdân Külliyyetü'd-Dirâsâti'- Ulyâ Kısmü'l-Lüğati'l-Arabiyye*, 2018), 78-79.

³¹⁸ İbrâhîm Halîl, *Bünyetü'n-nassı'r-rivâî*, 1. Baskı, (Beyrût: Dârü'l-Arabiyyeti li'l-Ulûmi Nâşirûn, 2010), 41.

b) Analepsis (Geriye Dönüşler): Belleğin Olay Örgüsünü Bozması

Roman boyunca sıkça kullanılan bir tekniktir. Ebu Kasım'ın ölümüne dair sahneler, Ümmü Kasım'ın gençliği, portakal anısı, geçmişteki göç hikâyesi gibi bölümler analeptik yapılarla anlatının şimdiki zamanına eklenir. Bu sayede okuyucu, karakterin iç dünyasındaki zaman kırılmalarını hisseder ve olayları lineer değil, duygusal yoğunlukla kavrar.³¹⁹

c) Prolepsis (İleriye Sıçrama): Zihinsel Beklentiler ve Korkular

Anlatı, karakterin zihninde geleceğe dair imgelerle de şekillenir. Ümmü Kasım'ın torunlarının geleceği, mezarının durumu ya da geri dönüş yolculuğuna dair öngörüler, proleptik anlatılarla işlenir. Özellikle Necef'ten *es-Sebilyyât*'a dönmeye karar verdiği sahnelerde, gelecekte neyle karşılaşacağına dair hayalleri bu yapıyı oluşturur.³²⁰

d) Zamanın Süresi: Hızlandırma ve Yavaşlatma

Hızlandırma, bazı bölümlerde zaman hızla geçer; örneğin göç süreci veya çocukların evlilikleri birkaç cümlede geçilir. Bu, karakterin “anlam vermediği” ya da “önemsizleşmiş” olayları hızlı geçişlerle anlatmasına benzer. Yavaşlatma, Ebu Kasım'ın mezarının başında geçirilen zaman, rüyaların betimlenmesi, eşekle yolculuk gibi sahnelerde zaman adeta yavaşlar. Zihinsel ağırlık taşıyan anlar daha uzun ve detaylı aktarılır.³²¹

e) Zamanın Sıklığı: Yinelenen Anlatım (İteratif Zaman)

İteratif zaman, tekil bir anlatımda tekrar eden olayları temsil eder. Örneğin: “Her gece eşini rüyasında görmesi”, “her sabah gözlerini onun sesiyle açması” gibi ifadeler, yaşanan tek bir olay yerine, bir duygunun tekrarını anlatır. Bu, Ümmü Kasım'ın yas sürecinin tekrarlı yapısını ve zamanın onun için nasıl döngüsel hale geldiğini gösterir.³²²

³¹⁹ Sa 'id Bin Kürrâd, *Serdü'r-rivâi ve tecrübetü'l-ma'nâ*, 1. Baskı, (Mağrib: Merkezü's-Sekâfi'l-'Arabî lit-Tibâ 'a ve'n-Neşr Dârü'l-Beydâ, 2006), 88.

³²⁰ Abdü'l-mün'im Zekeriyya, *Bünyetü's-serdiyyeti fi'r-rivâyeti*, 1. Baskı, (Kuveyt: Aynü li'd-Dirâsâti ve'l-Bühûsâti, 2009), 118.

³²¹ Muammerî Ehlâm, *Bünyetü'l-hitâbi's-serdî fi'r-rivâyeti fevdâ'l-havâssi*, (Câmi'tü'l-Ouargla 2003-2004), 24.

³²² A.g.e., 25-27.

f) Zamanın Psikolojik Yorumu: İçsel Zaman vs. Takvimsel Zaman

Anlatıda, iki zaman düzlemi vardır. Objektif (takvimsel) zaman, göç, savaş, çocukların büyümesi gibi dış olaylara bağlı akıştır. Sübjektif (içsel) zaman, Ümmü Kasım'ın kayıplar karşısında yaşadığı kişisel zaman algısıdır. Bu iki zaman çoğu zaman örtüşmez. Örneğin dış dünyada yıllar geçerken, Ümmü Kasım için zaman durmuş gibidir.³²³

g) Zamanın Epifanisi: Kritik Anlarda Yoğunlaşma

Bazı anlar, karakterin zihninde “aydınlanma” anına dönüşür. Örnek: Musluktan akan suyu gördüğünde ya da eşinin mezarına vardığında zaman durur ve o an epifanik (varoluşsal aydınlanma) niteliğe bürünür. Bu anlar, anlatının duygusal doruklarını oluşturur.³²⁴

h) Dairesel Zaman Algısı: Geçmişin Tekrarı

Romanın en dikkat çekici zaman yapısı, dairesel zamandır. Ümmü Kasım geçmişi sadece hatırlamakla kalmaz; sürekli o geçmişin içinde yaşar. Evinin, köyünün, eşinin mezarının olduğu yerlere geri dönme arzusu, bu dairesel yapıyı besler. Zaman ilerlemez; çünkü onun duygusal evreni geçmişe sabitlenmiştir.³²⁵

i) Zamanın Anlatısal İşlevi

Bu romanda zaman, sadece olayları dizmek için bir araç değildir. Aksine, zamanın kırılması, bükülmesi ve tekrar edilmesi, karakterin içsel çatışmasını, kayıp duygusunu ve aidiyet mücadelesini görünür kılar. Anlatıbilim açısından değerlendirildiğinde zaman; anlatının psikolojik derinliğini oluşturur, hafıza ve kimlik bağlarını güçlendirip, geçmiş, şimdi ve geleceği eşzamanlı bir duygu alanı içinde işler.³²⁶

i) Zaman-Mekân İlişkisi

Anlatıdaki zaman, çoğu zaman mekânla sıkı bir ilişki içinde sunulur. Özellikle Şattülarap Nehri, türbe, eski ev, mezarlık gibi mekânlar, zamanın farklı katmanlarını

³²³ Mustafa Temizsu, “Zaman ve Anlatı Bir: Zaman- Olayörgüsü- Üçlü Mimemis”, *Söylem Filoloji Dergisi*, c. 1, s. 2 (2016): 242-245.

³²⁴ Seher İlaslan, “Epifani Kavramı ve Edebî Eserlerde Epifani”, *Fikriyat*, vol. 1, no. 2 (2021): 162-182.

³²⁵ Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, trans. Kathleen McLaughlin and David Pellauer, vol. 1 (Chicago: University of Chicago Press, 1984), 52-55.

³²⁶ Nicola King, *Memory, Narrative, Identity: Remembering the Self*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000), 61-82.

tetikleyen anlatı düğümleri hâline gelir. Bu düğümler, olayların sırayla değil; duygusal yankılarıyla anlatıya dahil edilmesini sağlar. Bu da romanda mekânsal geçişlerin aslında zaman geçişleriyle eşdeğer olduğunu ortaya koyar. Sonuç olarak, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanında zaman, yalnızca olayların sıralandığı düz bir hat değil; belleğin, travmanın ve kimliğin yeniden inşa edildiği çok boyutlu bir anlatı aracı olarak işlev görür. Geriye dönüşler, ileri sıçramalar, zamanın döngüsel kullanımı ve karakterin içsel zaman algısı, anlatının hem biçimsel hem de tematik derinliğini artıran unsurlar olarak öne çıkar. Bu açıdan eser, savaş sonrası bireyin ruhsal haritasını anlamak için güçlü bir anlatıbilimsel örnek sunar.³²⁷

3.14. Romandaki Fikri / Tematik Unsurları

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı, yalnızca bir savaş anlatısı değil; aynı zamanda kimlik, aidiyet, göç, toplumsal yıkım, hafıza ve kadın deneyimi gibi çok katmanlı temaların bir arada örüldüğü derinlikli bir kurmaca örneğidir. Roman, anlatıbilimsel olarak ele alındığında, tematik derinliklerin olay örgüsü, anlatıcı yapısı, zaman ve mekân kurgusuyla nasıl iç içe geçtiği anlaşılmaktadır. Aşağıda bu temalar, anlatıbilimsel bağlamda sistematik şekilde ele alınmaktadır.³²⁸

a) Savaş ve Toplumsal Çözülme

Romanın ana fikri, savaşın yalnızca fiziksel alanlarda değil, bireylerin iç dünyasında ve toplumsal yapının tüm katmanlarında yarattığı tahribattır. Anlatı, savaşın doğrudan cephede değil; köyde, evde, tarlada, camide ve kadınların zihin dünyasında nasıl yaşandığını gözler önüne serer. Bu tema, anlatı düzleminde parçalı olay örgüsüyle ve geri dönüşlerle beslenir. Anlatının zamansal sıçramaları, savaşın etkisinin bir “an” ile sınırlı olmadığını, bilakis zamansal süreklilik taşıdığını göstermek üzere işlevselleştirilmiştir.³²⁹

b) Bellek ve Zaman İlişkisi

Ümmü Kasım'ın bireysel hafızası, olayların kurgulanma biçimini doğrudan etkiler. Zaman yapısı doğrusal değildir; anlatı, karakterin geçmişe dönük zihinsel

³²⁷ Mehmet Narlı, “Romanda Zaman ve Mekân Kavramları”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 5, no. 7 (2002): 91-106.

³²⁸ Frederik De Bosschere, “Unconventional Narrative Schemes in the Modern English Novel: The Conscious Use of Thematic Elements as Story-Structuring Devices”, (Unpublished Master's Thesis. Ghent University Faculty of Arts and Philosophy, 2008), 14-23.

³²⁹ Sevim Güldürmez, “Savaş ve Edebiyat Araştırmaları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 58, no. 1 (2018): 217-227.

sıçramalarıyla şekillenir. Bu, anlatıbilimde “analepsis” olarak adlandırılan bir tekniktir ve tematik olarak hafızanın yapılandırıcı rolüne işaret eder. Roman, bireysel hafıza ile kolektif tarih arasında bir köprü kurar.³³⁰ Ümmü Kasım’ın eşinin mezarına dair anıları ve geçmişteki köy hayatı, birer tematik merkez olarak anlatıyı yönlendirir.

c) Aidiyet ve Mekânsal Temsil

Roman boyunca Sebîliyyât köyü yalnızca bir mekân değil, karakterin kimliğini, geçmişini ve aidiyet duygusunu temsil eden bir metafor olarak kurgulanır. Zorunlu göç, bu aidiyetin parçalanmasıdır. Göçle birlikte yalnızca coğrafi bir yer terk edilmez; bellekteki güvenli dünya da dağıtılır. Mekânın anlatıdaki bu merkezi işlevi, anlatıbilimsel açıdan “habitat mekân” kategorisinde değerlendirilebilir.³³¹ Mekânın birey üzerindeki duygusal etkisi, yalnızca betimlemelerle değil, iç monologlarla da derinleştirilir.

d) Sessizlik, Kayıp ve Dilsizlik Teması

Romanda sıkça rastlanan suskunluk anları, anlatıbilimsel olarak boşluk (gap) stratejisiyle ilişkilidir. Karakterin duygusal yoğunluğu, çoğu zaman açık ifadelerle değil; suskunluklar, gecikmiş tepkiler ve dolaylı anlatımlarla verilir. Bu durum hem karakterin travmasını hem de Arap edebiyatında sıkça rastlanan “içe dönük anlatım” geleneğini temsil eder.³³² Sessizlik, aynı zamanda yas ve kaybın anlatıdaki yerini de işaret eder.

e) Yolculuk Motifi ve Epifaniler

Romanın merkez anlatı stratejilerinden biri, karakterin çıktığı yolculuktur. Neced’den *es-Sebîliyyât*’a uzanan bu yolculuk yalnızca fiziki değil, aynı zamanda metaforik bir dönüşüm sürecidir. Eşinin mezarını yeniden gömmek üzere yola çıkan Ümmü Kasım’ın yolculuğu, kendilik bilinciyle yüzleştiği, geçmişi yeniden kurduğu ve varoluşsal anlamlar ürettiği bir iç yolculuğa dönüşür. Epifanik (aydınlanma) anlar bu

³³⁰ İsmail Avcu, “Bellek, Travma ve Edebiyat”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 63 (2019): 627-646.

³³¹ Su Kardelen Erdoğan ve Gaye Birol, “Cevdet Bey ve Oğulları Romanında ‘Ev’ ve Mekânsal Aidiyet Kavramı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 23, no. 4 (2021): 1567-1580.

³³² Fahri Çakır, “Aidiyet ve Mekân Olarak Sokaklar: Balıkesir Örneği Çerçevesinde Bir Tipoloji Önerisi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 24, s. 45 (2021): 1-20.

süreci pekiştirir.³³³ Örneğin musluktan akan suyun görülmesi gibi sıradan olaylar, büyük ruhsal farkındalıkların tetikleyicisi hâline gelir.

f) Kültürel Kodlar ve Ölüm Ritüeli

Romanda ölüm ve mezar temasına yüklenen anlam, yalnızca bireysel yas değil; aynı zamanda kültürel hafızanın aktarımıdır. Ebu Kasım'ın aceleyle defnedilmesi ve sonrasında vasiyetine uygun şekilde toprağa verilmesi arzusu, Arap-İslam kültüründe ölüye saygı, toprağa aidiyet ve son yolculuğun kutsallığı gibi kodların temsiline dönüşür. Bu kültürel değerler, anlatı düzeyinde olayların düzenlenişi ve karakterin motivasyonu üzerinde belirleyici rol oynar. Sonuç olarak; *es-Sebiliyyât*, savaşın bireyde ve toplumda açtığı yaraları yalnızca dışsal olaylarla değil, hafıza, mekân, sessizlik ve anlatıcının içsel çatışmaları üzerinden inşa eden, çok katmanlı ve tematik açıdan zengin bir anlatıdır. Anlatıbilimsel unsurlar olan odaklanma, zaman yapısı, mekân temsili, iç monolog, analepsis ve epifaniler, romanın fikri dünyasını örten teknik yapının ayrılmaz parçalarıdır.³³⁴ Bu yönüyle eser, klasik savaş romanlarının dışına taşarak, bireysel hafızayla kurulan anlamın ve kültürel belleğin yeniden inşasını edebi biçimde temsil eder.

3.14.1. Anlatıcının Ağzından Romandaki Fikrî ve Tematik Unsurların Anlatıbilimsel Çözümlemesi

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebiliyyât* romanı, savaşın bireysel bellekteki kırılmalarını ve toplumsal travmalarını, özellikle yaşlı bir kadın karakterin anlatımıyla ön plana çıkaran nitelikli bir savaş anlatısıdır. Roman boyunca, anlatıcı sesi ile karakterin iç sesi iç içe geçer; böylece okur, yalnızca dışsal bir yolculuğu değil, aynı zamanda bir içsel hesaplaşma ve kimlik sorgulamasına tanıklık eder.³³⁵

a) İç Diyaloglar ve Bilinç Akışıyla Kurgulanan Ruhsal Derinlik (fokalize edilmiş dışsal anlatıcı)

Romanın odak noktası olan Ümmü Kasım karakteri, iç dünyasını iç diyaloglar ve bilinç akışı ile dışa vurur. Eşeği Kademe Hayr ile yaptığı sembolik konuşmalar, aslında

³³³ Sevda Balcıoğlu, "Multidimensional Meanings and Functions of Silence Literature", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 35-58.

³³⁴ Şenay Alsan, "Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, vol. 15, no. 37 (2022): 179-196.

³³⁵ Sevda Çetin, "Kuveytli Yazar İsmâil Fehd İsmâil'in *es-Sebiliyyât* Adlı Romanında Rüya-Gerçek İkilemi", *İlahiyat Akademi*, s. 21 (2025): 207-231.

kendiyle yaptığı hesaplaşmalardır. “Seni orada yalnız bırakmamak için elimden geleni yapacağım” gibi ifadeler, onun geçmişteki bir kaybı telafi etme çabasını, vicdan muhasebesini ve aidiyet duygusunu anlatır. Bu bağlamda anlatıcı, Ümmü Kasım’ın zihnine sızarak içsel konuşmalarını aktarır; bu da anlatıda odaklanmış üçüncü şahıs anlatıcı (fokalize edilmiş dışsal anlatıcı) yapısını işaret eder.³³⁶

b) Zamanlararası Kurgular: Rüyalar ve Hatıralar

Ümmü Kasım’ın rüyalarında ölen kocasıyla konuşması, anlatının zamanını kırar. Anlatı, geçmiş ve şimdi arasında gidip gelen analepsislerle örülür. Örneğin, eşinin “Mezarımı ziyaret etmene sevindim” demesi, yalnızca bir rüya değildir; geçmişle yeniden temas kurma ve bu temasla beraber içsel bir dönüşüm yaşama sürecidir. Rüyalar, hatırlamalar ve iç ses, metnin zamansal yapısını klasik doğrusal anlatımın ötesine taşır.³³⁷

c) Savaşın Sivil Yüzü ve Kadın Deneyimi

Romanın en belirgin temalarından biri, savaşın görünmeyen yüzü olan sivil halk üzerindeki etkisidir. Bu etki, Ümmü Kasım’ın yolculuğu boyunca yaşadığı her karşılaşmada kendini gösterir. “Orası artık güvenli bir yer değil” ifadesi, yalnızca fiziksel tehlikeyi değil, yuvanın yok oluşunu da ima eder. Anlatıcı, karakterin ağzından bu duyguları aktararak savaşın sadece cephede değil, bireyin iç dünyasında da sürdüğünü gösterir.³³⁸

d) Anlatıdaki Sembolik Varlıklar: Sessiz Tanık Olarak Kademe Hayr

Eşeği Kademe Hayr ile kurduğu ilişki, anlatıdaki sembolik yükleri taşıyan en önemli öğelerden biridir. Kademe Hayr, yalnızlık, yük, yoldaşlık ve sadakat gibi temaların vücut bulmuş hâlidir. Ümmü Kasım’ın iç sesine cevap veren bu hayvan, sembolik olarak onun geçmişe bağlılığını, yaşamda tutunma biçimini ve zihinsel direnişini

³³⁶ Yaşar Şimşek, “İç Monolog ve Bilinç Akışı Tekniği Açısından Oğuz Atay’ın ‘Unutulan’ Hikâyesi”, *Söylem Filoloji Dergisi*, c. 4, s. 2 (2019): 307-329.

³³⁷ Emir Can Tuğra Ergün, “Huzur Romanında Bergson Felsefesinin Süre ve Mekânsal Zaman ile Bilinç Hallerinin İzlerini Sürmek”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, vol. 8, no. 1 (2023): 35-41.

³³⁸ Bahar Taner ve Zeynep Gökalp, “Kadın ve Savaş: Sosyal Boyutta Bir Analiz”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, vol. 1, no. 18 (2019): 13-30.

temsil eder. “Bazı şüpheler günahdır” cümlesi, bu ilişkinin yalnızca fiziki değil, manevi boyutunu da vurgular.³³⁹

e) Yersizlik, Aidiyet ve Mezarlık Motifi

Romanın ana mekânı olan Sebîliyyât köyü hem bir doğum yeri hem de bir anı mezarlığıdır. “İki palmiye ağacını bulmalıyız” cümlesi, sadece yön tayini değil, varoluşun ve geçmişle yüzleşmenin işaretidir. Anlatıcının, bu sözleri Ümmü Kasım’ın ağzından aktarması, geçmişin bireyin yönünü nasıl belirlediğini göstermektedir. Mezarlık, terk edilmiş bir yuvayı, geçmişi ve hatırlamanın mekânını temsil eder.³⁴⁰

f) Sessiz Toplum, Konuşan Kadın

Ümmü Kasım’ın sesinin ön planda olduğu roman, savaşın ve toplumsal çözülmenin içinde sesini duyurmaya çalışan yaşlı bir kadının anlatımı üzerinden ilerler. Onun gözlemleri, iç hesaplaşmaları ve hafızası, anlatıcının diliyle aktarılır. Bu dil sade, içe dönük ve duygusal açıdan yoğun bir anlatıdır. Anlatıcı, karakterin iç sesini merkeze alarak kadın deneyiminin tarihsel ve toplumsal katmanlarını açığa çıkarır.³⁴¹

g) Ölüm, Rüya ve Varoluşun Sınırları

“Babanızın mezarının yerini bilmem gerekiyor” ifadesiyle başlayan bölüm, ölüm sonrası aidiyetin ve gömülme arzusunun mekânsal değil, ruhsal olduğunu gösterir. Mezarlığın yerinin değiştirilmek istenmesi, karakterin geçmişle olan bağını zedeleyecek bir tehdit olarak algılanır. Anlatıcı, bu çatışmayı Ümmü Kasım’ın iç sesiyle dramatize eder.³⁴²

h) Kadının Hafızasında Savaşın İzleri

es-Sebîliyyât, anlatıcının Ümmü Kasım’ın ağzından aktardığı tematik yapı ile savaşın kadın belleğindeki kalıcılığını, aidiyet arayışını, sevgi ve yitimi, anlatıbilimsel olarak ustaca işler. Karakterin rüyaları, monologları, geçmişe dönüşleri ve hayvanıyla kurduğu sembolik iletişim, romanın çok katmanlı anlatı yapısını besler. Bu bakımdan

³³⁹ O. Ishaq Tijani “Trauma in the Novels of the Iraqi-Kuwaiti İsmâ‘il Fehd İsmâ‘il”, *Middle East- Topics & Arguments*, s. 11 (2018): 69-78.

³⁴⁰ Serap Bozkurt Güvenek, “Aidiyet Dikotomisi ve Göstergebilimsel Okuma: *Kritimu, Girit'im Benim Örneği*”, *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 6, s. 1 (2024): 47-59.

³⁴¹ Eleni Zaras, *The Old Woman and the River*, (Washington Report on Middle East Affairs, May 2020), 67-68.

³⁴² Mahmûd Dervîş, *In the Presence of Absence*, trans. Sinan Antoon, (New York: Archipelago Books, 2011), 8.

es-Sebîliyyât, anlatıcı perspektifi ile bireysel bir travmanın kolektif hafızaya nasıl dönüştüğünü gözler önüne seren, anlatıbilimsel açıdan zengin bir eserdir.³⁴³

3.14.2. Romandaki Kişilerin Ağzından

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanı, savaşın toplumsal ve bireysel yansımalarını çok katmanlı bir kurgu ile işleyen, Arap edebiyatındaki savaş romanları arasında önemli bir yere sahiptir. Romanın anlatı yapısı, yalnızca dışsal bir anlatıcı sesiyle değil, karakterlerin kendi sözleriyle kurulan çok sesli bir yapı ile desteklenir. Bu bağlamda, romanda "kişilerin ağzından anlatım", karakter derinliğinin oluşmasında ve anlatı atmosferinin güçlenmesinde temel bir rol oynar. Romanın ana karakteri Ümmü Kasım'ın iç konuşmaları, anıları ve çevresiyle olan diyalogları, anlatı düzeyinde önemli bir anlatım stratejisi olarak öne çıkar. Her ne kadar anlatıcı üçüncü tekil şahıs (heterodiyetik) olsa da anlatının merkezinde yer alan karakterin düşünce dünyasına odaklanılmıştır. Bu noktada, iç monolog ve dolaylı serbest anlatım teknikleri kullanılarak, karakterin içsel süreçleri okuyucuya doğrudan yansıtılır. Örneğin, Ümmü Kasım'ın kurumuş nehir yatağını gördüğünde yaşadığı içsel yıkım, yalnızca anlatıcı betimlemesiyle değil, onun zihninden geçen cümlelerle ve geçmişe dönük kırılmalarla sunulur. Anlatı içinde diğer karakterlerin sözleri de bireysel bakış açılarını ve toplumsal yapıyı açığa çıkarma bakımından önem taşır. Özellikle köylülerin, askerlerin ya da çocukların sesleri, romanın yalnızca Ümmü Kasım'ın iç dünyasına değil, savaşın etkilediği bütün bir topluluğa dair izler taşımasını sağlar.³⁴⁴ Bu bağlamda, *es-Sebîliyyât* yalnızca bir iç ses romanı değil, aynı zamanda çok sesli (polifonik) bir yapıya da sahiptir. Her karakterin kendine özgü bir söz alanına sahip olması, romanın anlatı çeşitliliğini artırır. Bu anlatım biçimi, savaş gibi travmatik bir temayı tek bir bakış açısına indirgmeden, farklı bireylerin deneyimlerini yan yana getirerek kolektif bir hafıza kurar.

Özellikle Ümmü Kasım'ın eşeği Kademe Hayr'a hitaben yaptığı konuşmalar, karakterin yalnızlığını, geçmişe bağlılığını ve yaşadığı derin ruhsal dönüşümü dramatik bir yoğunlukla yansıtır. Bu tür diyaloglar, teknik olarak bir hayvanla konuşma olsa da aslında karakterin iç dünyasıyla kurduğu bir hesaplaşma biçimi

³⁴³ Eda Yakıt Ak, "Savaş ve Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, s. 58 (2018): 1042-1053.

³⁴⁴ Mursel el-Ajmi, *Isma'il Fehd Ismâil: A Thematic Study of His Novels*, (Unpublished PhD diss. University of Michigan, 1990), 85-92.

olarak okunabilir. Sonuç olarak, *es-Sebîliyyât* romanında kişilerin ağzından anlatım, anlatıbilimsel açıdan romanın içsel odaklanma, anlatıcı-karakter geçişkenliği ve çok seslilik eksenlerinde incelenmesini mümkün kılar. Bu yaklaşım, romanın sadece dışsal bir olaylar silsilesi değil, aynı zamanda içsel yolculuklar, bellek çatışmaları ve toplumsal kimlik arayışlarının da temsil edildiği derinlikli bir metin olduğunu ortaya koyar.³⁴⁵ Aşağıda romandaki kişilerin konuşmalarını ayrıntılı bir şekilde anlatıbilimsel açıdan analiz edilmiştir.

a) Fokalizasyon (Odak Noktası)

Romanın anlatımı büyük ölçüde Ümmü Kasım'ın bakış açısından (içsel fokalizasyon) ilerler. Okuyucu, olayları onun zihinsel süzgecinden geçirerek algılar. Özellikle rüyalar, hayvanlarla iletişim (Kademe Hayr), geçmişe dönük hatırlamalar ve duygusal yoğunlukla örülü sahneler, anlatının öznel doğasını pekiştirir. “Sanırım fazla uyudum” gibi ifadeler, onun doğrudan iç sesiyle verilmiş öznel anlatı parçalarıdır. Bu tarz cümlelerle karakterin düşünce ve hisleri birebir okuyucuya aktarılır. Bu, içsel fokalizasyonun tipik örneğidir.³⁴⁶

b) İç Monolog ve Bilinç Akışı

Metin boyunca Ümmü Kasım'ın kendi kendine konuşmaları, hatıraları dile getirmesi ve içinden geçirdiği düşünceler yoğun bir şekilde aktarılır. Bu, karakterin psikolojik derinliğini açığa çıkarır. “Bunca yıkımın ortasında yaşam nasıl mümkün olabilir?” ifadesi bir iç monologdur ve onun ruhsal kırılmalarını doğrudan verir.³⁴⁷

c) Anlatıcı-Karakter Özdeşliği

Anlatıcı, çoğu zaman karakterle neredeyse örtüşecek derecede içselleşmiştir. Anlatıcı, Ümmü Kasım'ın zihnine tam erişim sağlar. Bu da üçüncü tekil şahısla yazılmış olsa bile metni sanki birinci tekil şahıs anlatımı kadar içerden kılar. Anlatıbilimsel olarak özne anlatıcı ya da öznelleştirilmiş üçüncü kişi anlatıcı şeklinde sınıflandırılır.³⁴⁸

³⁴⁵ Allen, Roger, *The Arabic Novel: An Historical and Critical Introduction*, 2nd ed, (Syracuse: Syracuse University Press, 1995), 203-210.

³⁴⁶ Natalya Saburova and Motrena Zakharova, “Functional Characteristics of Focalization in Literary Texts (Analysis of Sections in D. Mitchell’s Novel ‘Black Swan Green’)”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, s. 19 (2013): 388-400.

³⁴⁷ Robert Humphrey, *Stream of Consciousness in the Modern Novel*, (Berkeley: University of California Press, 1954), 45.

³⁴⁸ Brian Richardson, *Unnatural Voices: Extreme Narration in Fiction*, (Columbus: Ohio State University Press, 2006), 151-160.

d) Zaman ve Bellek

Metin, Ümmü Kasım'ın geçmişi bugüne taşıyan hafızasıyla şekillenir. Eşinin kaybı, evliliği, annesinin bakışı, çocuklarının doğumu gibi anılar; şimdiki zamanla iç içe geçmiştir. Bu durum anlatıda analepsis (geri dönüş) yoluyla işlenir. Anlatıbilimsel etkisi; bu yapı hem dramatik yoğunluk hem de karakter gelişimi için zemin hazırlar, zamanın lineer değil, duygusal yoğunluğa göre büküldüğü görülür.³⁴⁹

e) Simge ve Metaforların Kişisel Dille İfadesi

Kademe Hayr ile kurulan diyalog, bir kişinin yalnızlığı ve içsel direnç yolculuğu olarak okunabilir. Eşeğe “Sen iyisin” demesi, aslında kendi ayakta kalma kararlılığını sembolize eder. Bu, sembolik anlatı içinde kişisel metafor üretimi olarak değerlendirilebilir. Anlatıcı, hayvan üzerinden kendini yeniden kurar.³⁵⁰

f) Söylemde Duygusal Dönüşüm

Metinlerde sıkça görülen “Ben buradayım,” “Allah’ım beni koru,” “O hâlâ orada” gibi ifadeler, doğrudan karakterin ağzından söylenen, epifanetik (aydınlanma/duygu yoğunluklu) cümlelerdir. Bu cümleler anlatıya yoğun duygu katmanları, duygusal odaklanma ve varoluşsal boyut katar. Bu da metni salt olay anlatımı olmaktan çıkarır.³⁵¹

g) Kişisel Perspektifin Temsil Gücü

Bu metinlerdeki anlatı kurgusu, kişisel bir ağrıya kolektif bir bağlam kazandırır. Ümmü Kasım'ın kişisel yolculuğu, aynı zamanda savaşın, göçün ve yokluğun kadın belleğindeki izlerini taşır. Bu nedenle kişisel ağızdan kurulan anlatım biçimi, aynı zamanda tarihsel bir tanıklığa dönüşür. Bu, anlatıbilimsel olarak bireysel anlatıcının toplumsal travmaya tanıklığı kategorisinde yer alır. Kişilerin özellikle Ümmü Kasım'ın ağzından oluşturulan anlatı yapısıyla yoğun bir öznel perspektif, duygu merkezli zaman kurgusu, fokalizasyon ve iç monolog zenginliği, anıların anlatı akışına etkisine kişisel belleğin kolektif hafızaya dönüşümünü sağlamaktadır. Bu anlatı, anlatıbilimsel olarak: içsel odaklı kurgu, zihinsel farkındalıkla şekillenmiş zaman,

³⁴⁹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed.-trans. Lewis A. Coser, (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 54.

³⁵⁰ Gürkan Doğan, “Söylemde İlginçlik ve Duygu Bağlantısı”, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, c. 7 (1996): 76-87.

³⁵¹ Kasım Küçükalp ve Sema Cevirici, “Kimlik ve Farklılık Tartışmaları Bağlamında Postmodern Düşüncede Temsil Eleştirisi”, *Felsefe Dünyası*, c. 67 (2018): 5-32.

duygusal epifani anları, hayvan-insan anlatı birlikteliği (zoomorfik anlatı) üzerinden çözümlenebilir.³⁵²

3.15.Savaş ve Yoksulluğun Sebep Olduğu Kötüye Gidiş Kurgusu (Felaket, Olumsuz Değişim)

İsmail Fehd İsmail'in *es- Sebîliyyât* romanı, savaşın yalnızca cephede yaşanmadığını; sivil alanlara, evlere, zihinlere ve toplumsal yapılara nasıl nüfuz ettiğini gösteren güçlü bir anlatı örneğidir. Romanın kurucu yapısı, savaşın ve onun doğurduğu yoksulluğun neden olduğu toplumsal ve bireysel çözülmeye odaklanır. Bu bağlamda, romanın anlatısal eksenini, bir felaket sonrası bozulmuşluk ve umutsuzluk atmosferiyle örülmüştür. Romanın mekânsal arka planı olan Sebîliyyât köyü, savaş öncesi dönemde canlı ve üretken bir sosyal yaşamın temsilcisiyken, savaşla birlikte kademeli olarak bir çöküş mekânına dönüşür. Nehirlerin kuruması, evlerin boşalması, toprağın işlenemez hale gelmesi, yalnızca fiziki yıkımın değil; toplumsal düzenin ve aidiyet duygusunun da tahrip edildiğini gösterir.³⁵³ Özellikle Şattülarap Nehri'nin kuruması, romanın metaforik yükünü taşıyan önemli bir unsur olup, savaşın yalnızca insanları değil, doğayı ve belleği de kuruttuğunu simgeler.

Romanın merkez karakteri Ümmü Kasım, bu çöküşün hem tanığı hem de mağdurdur. Savaş sonrası dönemde ailesini, köyünü ve eşini kaybetmiş bir kadın olarak, sadece yoksullukla değil, aynı zamanda yalnızlık, aidiyet kaybı ve varoluşsal bir boşluk ile mücadele eder. Onun eşeğiyle birlikte yaptığı sembolik yolculuk, bir yeniden inşa çabası gibi görünse de bu çaba sık sık savaşın kalıcı izleriyle bölünür. Evinin harabeye dönmesi, insanların yokluğu ve eski yaşamdan geriye kalan sessizlik, romanda geri dönüşsüz bir kötüleşmenin işaretlerini taşır. Yoksulluk, yalnızca ekonomik değil, duygusal ve kültürel bir yoksunluk şeklinde de tezahür eder. Roman boyunca suya, gıdaya, güvenliğe ve insan ilişkilerine duyulan ihtiyaç sürekli vurgulanırken, bu eksiklikler karakterin hem fiziksel hem de ruhsal çöküşünü belirleyen etmenler olarak sunulur. Kademe Hayr'ın su arayışı ya da karakterin mezarlıkta geçirdiği zaman, yalnızca geçmişle bağ kurma değil, aynı zamanda yoksunluk içinde bir anlam arama çabasıdır. Anlatı, klasik anlamda bir umut vaadi taşımaz. Romanın sonunda Ümmü

³⁵² İbrâhîm Nasrullah, "İsmâîl Fehd İsmâîl ve Hikâyetü'l-Lügâti fi's-Sahrâ", *el-Beyân*, c. 582 (2019): 1-97.

³⁵³ Marie, Masoumeh, Yusuf Nazari, Hossein Kiani, and Dhia Ghani Al-Aboudi, "The Social Alienation in the Novel 'The Sky Was Blue', Based on Generative Structuralism", *Studies on Arabic Language and Literature*, vol. 15, no. 39 (2024): 310-345.

Kasım eşinin mezarını taşısa da bu eylem bir mutluluk ya da kurtuluş değil, geçmişe tutunma ve yitimle barışma olarak okunur. Dolayısıyla *es-Sebiliyyât*, felaket sonrası bir anlatı olarak, savaşın bireysel hafızada ve toplumsal bellekte nasıl bir yara ve yoksunluk yapısı oluşturduğunu gösterir. Bu yönüyle eser, anlatıbilimsel açıdan “kötüye gidış” teması etrafında örülen, dairesel ve kırılğan bir yapı sergileridir.³⁵⁴ Romanın anlatı yapısı içerisinde “savaş” ve “yoksulluk” temaları yalnızca bir arka plan değil, doğrudan anlatının temel çatısını oluşturan dönüştürücü kuvvetler olarak kurgulanır. Bu iki tema hem fiziksel çevredeki dönüşümleri hem de karakterlerin iç dünyasındaki çöküşü görünür kılar. Anlatı bilimsel açıdan değerlendirildiğinde, bu felaket kurgusu aşağıdaki yapısal öğeler üzerinden şekillenir.

a) Zaman ve Mekânın Dönüşümü

Savaşın ve yoksulluğun etkisiyle zaman algısı bozulur; hatırlama eylemleriyle geçmişin bereketli, düzenli zamanları ile şimdiki zamandaki kuraklık ve yıkım arasında güçlü bir tezat kurulmuştur. Bu da “analepsis” (geri dönüş) ve “epifanetik sahneler” (aydınlanma anları) aracılığıyla aktarılır. Özellikle Ümmü Kasım’ın köyüne döndüğünde gördüğü harabe hâlindeki çeşme, solmuş ağaçlar ve terk edilmiş yapılar bu dönüşümün fiziksel tanıklarındır.³⁵⁵

b) Doğa Unsurlarının Semantik Çöküşü

Delisha korusunda, dut ve bamber ağaçlarının susuzluktan çürümüş hâli, doğanın savaşla birlikte sesini kaybetmesi anlamında semboliktir. Doğa da romanın aktif bir öznesine dönüşür; artık anlatıya katılan, ses çıkaran, tepki veren bir unsur değil, ölüme direnen bir tanık gibidir. Bu yönüyle anlatıda “doğanın anlatsal figürleşmesi” gerçekleşir.³⁵⁶

c) Karakterlerin Ruhsal Değişimi

Felaketin en derin izleri karakterin iç dünyasında açığa çıkar. Ümmü Kasım’ın bilinç akışları, iç monologları ve rüya sahneleri savaşın bireysel hafıza üzerindeki izlerini taşır. “Ben buradayım”, “Allah’ım beni koru”, “O hâlâ orada” gibi ifadeler epifanetik

³⁵⁴ Matheka, Jacinta Mwangeli, “Interactive Narrative Technique in the Depiction of Societal Disintegration in Abdulrazak Gurnah’s *Gravel Heart*”, (Unpublished Master’s Thesis. University of Nairobi, 2019), 1-69.

³⁵⁵ Mehmet Narlı, “Romanda Zaman ve Mekân Kavramları”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 5, s. 7 (2002): 91-106.

³⁵⁶ Azize Reva Boynukalın, “Çağdaş Sanatta Doğanın Metaforik Dönüşümü”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, c. 6, s. 32 (2017): 1319-1335.

sahnelere dönüşür. Bu durum karakterin fiziksel yolculuğu kadar, içsel bir “yıkım/yeniden inşa” sürecinde olduğunu gösterir.³⁵⁷

d) *Simge ve Metaforlar Aracılığıyla Kurulan Dönüşüm*

Kademe Hayr adlı eşek, bir yoldaş, bir direniş figürü ve hafıza nesnesi olarak okunabilir. Savaşın yıkımı karşısında onunla kurulan iletişim, kadının yalnızlığa karşı gösterdiği dirençtir. Çeşme başında gerçekleşen “suyun yeniden akışı” sahnesi, kaybedilen yaşamın kısa süreliğine yeniden canlanmasını simgeler. Bu an, savaşın sadece yıkım değil; aynı zamanda insanî direnç anlarına da zemin sunduğuna işaret eder.³⁵⁸

e) *Söylemde Yavaşlama ve Yoğunlaşma*

Yıkımın anlatıldığı sahnelerde anlatı temposu düşürülür; çevre, doğa ve geçmişe dair detaylar uzun betimlemelerle verilir. Bu teknik, felaketin ağırlığını okuyucuya hissettirmek için anlatıbilimsel bir araç olarak devrededir.³⁵⁹

f) *Toplumsal Bellek ve Kolektif Hafıza*

Roman, bireysel bir karakterin felakete maruz kalışını anlatırken aynı zamanda savaşın kadın hafızasında nasıl kolektif bir anlam kazandığını da gösterir. Ümmü Kasım’ın kocası Ebu Kasım’ı taşıması, onu mezarına yerleştirmesi, geçmişe dair anılarını canlı tutma çabası; savaşın bireysel değil, kuşaklararası bir belleğe dönüştüğünü gösterir. Savaş ve yoksulluk teması, romanın yapısal omurgasını oluşturarak yalnızca dramatik gerilim yaratmaz; aynı zamanda anlatının estetik, düşünsel ve politik boyutlarını derinleştirir. Felaket, roman boyunca ilerleyen bir zaman değil; çöken bir mekân, yıpranan bir beden ve suskunlaşan bir bellektir.³⁶⁰

---

³⁵⁷ Eagleton Terry, *Literary Theory: An Introduction*, çev. Tuncay Birkan, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları), 2010, 85-92.

³⁵⁸ Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 215-220.

³⁵⁹ Seymour Chatman, *Öykü ve Söylem: Filmde ve Kurmaca Anlatı Yapısı*, çev. Özgür Yaren, (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), 112-118.

³⁶⁰ Burak Gümüş, “Kolektif Bellek, ‘Hatıralar Savaşı’ ve ‘Karşı Hafıza’ Üzerine”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, c. 6, s. 24 (2010): 117-13.

3.16. Romandaki Şahısların Değerlendirilmesi

a) Ümmü Kasım: Cinsiyet / Yaş: Kadın, yaşlı (anneanne kuşağı)

Fiziksel görünüm (önce): Romanın başında yalnız, ama bedenen güçlü, uzun yürüyüşe çıkabilecek kadar dirençlidir. Geleneksel giysiler içinde, yanına sadece eşeğini ve kocasının kalıntılarını almıştır. “Sırtında kumaş rulosu”, “elleri çatlamış”, “solgun tenli” gibi detaylar, yoksulluğun ve mücadelenin izlerini taşır.³⁶¹

Fiziksel görünüm (sonra): Yolculuk boyunca daha yavaşlayan, çöken fakat ruhsal olarak güçlenen bir kadına dönüşür. Çeşme başında yere çömelmesi, kapıyı yavaşça açması gibi eylemler, yaşlılığın vücut üzerindeki etkisini gösterir. Buna rağmen, iç sesi hâlâ berrak ve dirençlidir.³⁶²

Anlatıbilimsel rol açısından; içsel fokalizasyonla anlatının merkezindedir. Hem bireysel hafızayı hem de kolektif belleği taşır. Doğayla, hayvanla, mekânla ve ölüyle diyalog kuran bir figürdür.³⁶³

b) Ebu Kasım (Rüyada ve anlatıda yer alan figür)

Fiziksel görünüm: cinsiyet/yaş: erkek, ölmüş (orta yaş üstü) doğrudan betimlenmez ancak “vasiyet eden, düşünen, konuşan bir ses” olarak tanıtılır. Rüyalarda “elini uzatan, tebessüm eden” şeklinde görülür. Mekâna, toprağa, geçmişe bağlılığın simgesidir. Onun mezar vasiyeti, anlatının ana eksenini oluşturur. Bir epifanetik figür olarak bellek ve vicdan arasında köprü kurar.³⁶⁴

Fiziksel görünüm: metinde doğrudan betimlenmez ancak rüya sahnelerinde “elini uzatan”, “tebessüm eden” bir figür olarak temsil edilir. Yüzü, elleri gibi fiziksel detaylar geri planda kalır; daha çok ses, his ve varlığıyla belirginleşir. Epifanetik figür’ün anlatıbilimsel rolü bağlamında; rüyada belirerek eşine vasiyetini ileten ve onu yönlendiren bir “aydınlatici” figürdür. Anlatının hareket noktası; onun mezar vasiyeti, Ümmü Kasım’ın yolculuğuna yön verir ve tüm anlatının hareket eksenini oluşturur.

³⁶¹ Ayhan Geçgin, *Uzun Yürüyüş*, (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), 45-52.

³⁶² Erman Gören, Ebru Yener Gökşenli, Korhan Korbek, Şerif Eskin ve Bülent Çağlakpınar (ed.), *Savaş ve Edebiyat: Edebiyatın Tanıklığında Savaşlar ve Sonrası*, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019), 45-62.

³⁶³ Murat Gültekin ve Mustafa Öztürk, “Kültürel Bellek İlişkisi ve Yer Adları”, *In TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016), 587-588.

³⁶⁴ Astrid Erll, *Kültürel Bellek ve Edebiyat*, çev. A. Yılmaz, (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 67-82.

Bellek ve vicdan, rüyalarda ortaya çıkan “birlikte gömülme isteği” ve “yabancı toprakta olmanın acısı” gibi öğelerle belleğin ve aidiyetin sembolik taşıyıcısı hâline gelir. Metafizik temas, hayatla ölüm arasındaki sınırdaki konumlanan bu karakter, bilinçaltının temsilidir; öznel iç dünyanın ve kolektif hafızanın tezahürüdür.³⁶⁵

c) Kademe Hayr (Eşek)

Fiziksel görünüm: cinsiyet belirtilmez, ama dişil duygu yüküyle anlatılır. Öncesi; dinç, sadık, iletişime açık bir hayvandır. Sonrası; savaş ve yoksullukla birlikte yorgun, susuz, uyarılara daha hassas bir canlıya dönüşür. Kişneme”, “homurtu”, “başını sarkıtma” gibi bedensel ifadelerle iç dünyası yansıtılır. Anlatıbilimsel açıdan; zoomorfik anlatının parçasıdır. Doğayla insan arasındaki bağı temsil eder. Kadının duygularının yansımaları ve yoldaşdır (iç monoloğun simgesel muhatabı).³⁶⁶

d) Genç Subay (Abdülkerim Teğmen ve Yardımcısı)

Fiziksel görünüm: cinsiyet / yaş, erkek / genç (20’li yaşlar) başta sert, üniformalı, disiplinlidir. Zamanla empatik, saygılı, düşünceli bir figüre dönüşür. Anlatıbilimsel bağlamda; anlatıda askeri sistemin ve insaniliğin kesiştiği noktayı temsil eder. Ümmü Kasım ile kurduğu diyalog, anlatının duygu yoğunluğunu artırır. Karakter dönüşümü açısından ikincil fokalizasyon alanı oluşturur.³⁶⁷

e) Hamide ve ‘Abûd (Geçmiş Anlatılarda)

Fiziksel Görünüm: cinsiyet / yaş, kadın ve erkek -orta yaş Hamide; sessiz, ama çeviktir. Turşuları kuran, koruyan bir figür” dür. Abûd ise sağır, marangoz, çalışkandır. “Testere sesiyle hatırlanır.” Anlatıbilimsel Rolü açısından; toplumsal dayanışma, geleneksel yaşam ve yoksunluk arasında kalan figürlerdir. Mekânla bütünleşmiş kişilikleri, savaşla birlikte susturulmuş belleği temsil eder.³⁶⁸

³⁶⁵ Çetin Özer, “Sembolizmin Psikolojisi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 11, no. 2 (2009): 89-90.

³⁶⁶ David Herman, “Narratology Beyond the Human: Self-Narratives and Inter-Species Identities”, in *The Palgrave Handbook of Animals and Literature*, ed. Susan McHugh (London: Palgrave Macmillan, 2021), 51-76.

³⁶⁷ Uri Margolin, “Character”, in *The Cambridge Companion to Narrative*, ed. David Herman, (Cambridge University Press, 2007), 73-85.

³⁶⁸ Masoud Mohammadirad, *Echoes of the Past: Hewramî Narratives and Cultural Memory*, (Berlin: Language Science Press, 2022), 45-67.

f) Çocuklar ve Torunlar

Cinsiyet / Yaş: belirsiz – ama anlatıda çoğunlukla “çocukluk hatırası” ve “göç sonrası sessizlik” olarak geçer. Anlatıbilimsel Rolü; anlatıda bire bir yer almazlar, uzakta kalan kuşaklar olarak sembolleşirler. “Anneciğim neredesin?” gibi seslerle yalnızca hatıra düzeyinde varlık gösterirler. Anlatıbilimsel olarak; bu karakterler yalnızca eylemleriyle değil, duygusal dönüşümleriyle, doğa-insani ilişkisiyle, zaman-mekân kırılmalarındaki konumlarıyla anlatının taşıyıcılarına dönüşür. Fiziksel betimlemeler, çoğu zaman psikolojik, sosyolojik ve kültürel alt katmanları da taşır.³⁶⁹

---

³⁶⁹ Genette, Gerard, *Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme*, çev. Ferit Burak Aydar, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), 46.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DÂ ROMANININ ANLATIBİLİMSEL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

4.1. *Dâ* Romanı

Seyyide Zehrâ Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, İran-İrak Savaşı'na bir kadının gözünden tanıklık eden ve otobiyografik özellikler taşıyan önemli bir savaş anlatısıdır. İran edebiyatında “savaş edebiyatı” ya da “kutsal savunma edebiyatı” (edeb-i defâ'-i mukaddas) olarak anılan tür içerisinde özgün bir yer işgal eden bu roman, bireysel hafızayı kolektif belleğin bir uzantısı hâline getiren anlatı stratejileriyle dikkat çeker. Roman yalnızca savaşın yıkımına değil; aynı zamanda kadın kimliğinin dönüşümüne, inanç temelli direnişe ve belleğin yazınsal formuna odaklanan çok katmanlı bir yapıya sahiptir. *Dâ*, otobiyografik nitelikte bir roman olup, homodiyetik bir anlatıcıya sahiptir. Birinci tekil şahıstan aktarılan olaylar, yazarın bizzat tanıklık ettiği tarihsel süreci kişisel bir bellek çerçevesinde aktarır. Anlatıcı, yalnızca gözlemci değil; aynı zamanda aktif bir faildir.³⁷⁰ Bu yönüyle roman, tanıklık anlatısı olarak da sınıflandırılabilir. İçsel odaklı anlatım yapısı sayesinde okuyucu, yalnızca dışsal olayları değil; aynı zamanda anlatıcının ruhsal dalgalanmalarını, korkularını, umutlarını ve içsel çözümlerini de doğrudan deneyimleme imkânı bulur.

Roman, anlatıcının çocukluk döneminden itibaren İran-İrak Savaşı sürecinde yaşadıklarını kronolojik bir çizgiyle aktarmakla birlikte, yer yer analepsis (geriye dönüş) ve iteratif anlatım teknikleriyle zenginleşir. Anlatı zamanında özellikle rüyalar, anılar ve iç monologlar aracılığıyla subjektif zaman algısı ön plana çıkar.³⁷¹ Bu yapı, savaşın yarattığı psikolojik travmaların zaman üzerinde yarattığı kırılmaları görünür kılar. Olay örgüsü, klasik serim-düğüm-çözüm yapısından sapar; anlatıcının içsel gelişimi ve kimlik inşası doğrultusunda şekillenen bir “oluş” sürecini yansıtır. Romanda öne çıkan temalar arasında savaş, inanç, aile, göç, kadınlık halleri ve direniş yer alır. Savaş, yalnızca cephede değil; evin içinde, kadınların omuzlarında, çocukların korkularında ve toplumun sosyal dokusunda yaşanan çok boyutlu bir felaket olarak temsil edilir. Zehrâ Hüseyinî'nin anlatımında dinî semboller ve kültürel motifler önemli

---

³⁷⁰ Metin Yüksel, “The Iran-Iraq War in Iranian Women’s Memoirs: Reading Seyyedeh Zahra Hosseini’s *Dâ*”, *Ortadoğu Etütleri*, c. 6, s. 2 (2014): 156-173.

³⁷¹ Gerard Genette, *Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme*, çev. Ferit Burak Aydar, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020), 46-106.

bir yer tutar. İmam Hüseyin ve Kerbelâ göndermeleri, şehadet, sabır ve ahlaki üstünlük gibi İslami kavramlarla birlikte yapılandırılan bu anlatı, bir tür “inanç direnişi” anlatısıdır. Aynı zamanda roman, kadın öznenin dönüşümünü merkeze alır. Zehra, başlangıçta pasif bir gözlemciyken; zamanla sağlık gönüllüsü, lojistik destek görevlisi ve cephe gerisinde aktif bir katılımcıya dönüşür.³⁷²Bu yönüyle eser, kadınların savaş sürecinde üstlendiği rollerin görünür kılınması açısından feminist bir okuma imkânı sunar.

Mekânlar, romanda yalnızca fiziksel birer arka plan değil; aynı zamanda duygusal ve simgesel anlam taşıyan anlatı düğümleridir. Zehra'nın çocukluk evi, savaşla yıkıma uğramış mahalleler, cephe gerisindeki hastaneler ve göç yolları, onun zihninde farklı duygusal yükler taşır. Mekânla kurulan bu bağ, anlatıcının geçmişle olan ilişkisini diri tutar. Rüya ve anılar, mekânsal bellek unsurları olarak anlatıya katılır ve böylece anlatı yalnızca ileriye doğru değil; geçmişe, hatırlamaya ve yeniden anlamlandırmaya da yönelir. *Dâ* romanının dikkat çeken bir başka yönü ise duygusal yoğunluğudur. Zehra Hüseyinî, sade ve doğrudan bir dille, yaşadığı travmaları, kayıpları ve hayal kırıklıklarını aktarırken; metnin içtenliğiyle güçlü bir etki yaratır.³⁷³ Röportaj ve sözlü tarih yöntemleriyle şekillendirilen metin hem bireysel hem de toplumsal hafızanın edebiyata aktarılmasında bir köprü işlevi görür.

Dâ romanı karşılaştırmalı edebiyat bağlamında yalnızca bireysel bir savaş tanıklığı değil; aynı zamanda ulusal bellek, toplumsal kimlik ve kadın anlatıları üzerinden şekillenen çok katmanlı bir metindir.³⁷⁴ *Dâ*, özellikle savaşın kadın hafızasında ve kültürel kimlik inşasında nasıl temellendiğini göstermesi bakımından Batı ve Doğu edebiyatları arasında anlamlı bir köprü oluşturur. Eser, İran-İrak Savaşı'na dair otobiyografik bir tanıklık sunarken, aynı zamanda bu tanıklığı evrensel insani deneyimlere bağlayan anlatısal stratejilerle örülmüştür. Bu bağlamda, *Dâ*; örneğin Miriam Cooke'un “women and the war story” kavramsallaştırmasında ifade ettiği gibi, kadınların savaş tecrübelerinin anlatı aracılığıyla görünür kılınması yönünde önemli bir örnek teşkil eder. Zehra Hüseyinî'nin savaş alanında hem bir gözlemci hem de aktif

---

³⁷² Seyyide Zehrâ Hüseyinî, *Dâ: Seyyide Zehrâ Hüseyinî'nin Hatıraları*, çev. Hatice Yılmaz Aslan, (İstanbul: Kevser Yayınları, 2018), 215.

³⁷³ Pınar Melis Yelsalı Parmaksız, “Belleğin Mekânından Mekânın Belleğine: Kavramsal Bir Tartışma”, *İlef Dergisi*, c. 6, s. 1 (2019): 7-26.

³⁷⁴ Jan Assmann, *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011), 45-78.

bir özne olarak konumlanması, *Dâ*' yı yalnızca bir ulusal anlatı olmaktan çıkarır; onu evrensel bir kadın deneyimi ve direniş literatürü içerisinde konumlandırır.³⁷⁵

Edebî tür açısından bakıldığında, *Dâ* anı, otobiyografi ve roman türleri arasında geçişken bir yapı arz eder. Bu geçişkenlik, karşılaştırmalı edebiyat bağlamında eseri diğer milletlerin savaş otobiyografileriyle karşılaştırmaya olanak tanır. Özellikle Vera Brittain'ın *Testament of Youth* (Gençliğin Vasiyeti) ya da Zlata Filipović'in *Zlata's Diary* gibi savaş günceleriyle paralellik kurulabilir. Her iki metin de genç kadınların savaş sürecinde yaşadıkları dönüşümü, travmayı ve direnişi kişisel bir anlatı biçimiyle sunar.³⁷⁶ Ancak *Dâ*, bu anlatıları İslami referanslar, İran milli kimliği ve şehadet kültürüyle harmanlayarak özgün bir söylem üretir.

Dâ'nın dili ve anlatım tarzıdır. Sade, doğrudan ve yer yer duygusal olan anlatımı, metni kolay okunur hale getirirken, dramatik yoğunluğu ve sembolik düzlemlerle okuyucuda derin izler bırakır. Özellikle İmam Hüseyin ve Kerbelâ metaforlarının savaş bağlamında yeniden yorumlanması, metni hem kültürel hem de teolojik katmanlarıyla özgünleştirir. Bu, eserin yalnızca bir savaş romanı değil, aynı zamanda bir inanç anlatısı olmasını da sağlar.³⁷⁷ Bu yönüyle *Dâ*, İslami edebiyat içerisinde direnişin ve kadın öznesinin anlatıdaki yerini dönüştüren önemli bir yapıttır.

Ayrıca *Dâ*, karşılaştırmalı kadın edebiyatı kapsamında da değerlendirilmeye açıktır. Eserdeki kadın karakterler yalnızca savaşın edilgen tanıkları değil; aktif olarak sağlık, lojistik ve moral destek gibi alanlarda görev alan bireylerdir. Bu yönüyle *Dâ*, feminist savaş anlatılarının doğu versiyonunu sunar. Bu bağlamda, Asiye Cebar, Neval es-Sâdâvi, Latife Tekin gibi yazarların kadın merkezli savaş veya mücadele temalı eserleriyle birlikte okunabilir. Böylece metin, yalnızca İran kültürüne özgü değil, aynı zamanda evrensel bir kadın direnişinin sesi haline gelir. Sonuç olarak *Dâ*, hem yerel hem evrensel yönleri olan, çok katmanlı bir savaş anlatısıdır. Anlatıcısının tanıklığı, anlatının hem tarihî hem de edebî değerini artırmakta; metin, İslami, ulusal ve evrensel kodları birlikte barındırarak çok yönlü bir çözümlemeye imkân tanımaktadır.³⁷⁸ Bu

³⁷⁵ Miriam Cooke, *Women and the War Story*, (Berkeley: University of California Press, 1997), 1-68.

³⁷⁶ Vera Brittain, *Testament of Youth: An Autobiographical Study of the Years 1900–1925*, (London: Victor Gollancz, 1993), 52-118.

³⁷⁷ Halil İbrahim Şahin, “Kerbelâ Olayının Sözlü Geleneğe Yansıması: İmam Hasan ve İmam Hüseyin Destanı”, *Türkmen Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 3, s. 1 (2023): 1-16.

³⁷⁸ Neval el-Sa ‘davî, *Memoirs from the Women's Prison*, trans. Marilyn Booth, (London: Zed Books, 2019), 1-68.

yönüyle *Dâ*, savaşın kadın belleğinde nasıl yer ettiğini, inanç ve kimlik bağlamında nasıl temsil edildiğini anlamak isteyen araştırmacılar için önemli bir metin olarak değerlendirilmelidir.

4.2. *Dâ* Romanı'nın Kimliği

Zehra Hüseyinî'nin otobiyografik niteliğe sahip eseri *Dâ*, yalnızca bireysel bir savaş tanıklığını aktarmakla kalmaz; aynı zamanda savaşın kadın kimliği üzerindeki dönüştürücü etkilerini, dini ve ulusal aidiyetin söylemsel düzlemde nasıl yeniden üretildiğini çok katmanlı bir anlatı yapısıyla sunar.³⁷⁹ Roman, İran-İrak Savaşı bağlamında yaşanmış travmatik olayları hem bireysel hem de kolektif hafıza düzeyinde işlerken, anlatıbilimsel unsurlar üzerinden kimliğin inşasına dair güçlü bir zemin oluşturur.³⁸⁰

Anlatıcı, Zehra'nın kendi sesiyle örtüşecek şekilde içsel odaklıdır ve hikâye boyunca olaylar anlatıcının perspektifinden sunulur. Bu odaklama, anlatının öznel doğasını güçlendirirken, kimliğin içsel dünyada nasıl oluştuğuna dair derin bir katman sunar. Story time (hikâye zamanı) ile discourse time (söylem zamanı) arasındaki uyumsuzluk, olayların kronolojik ilerleyişine değil, anlatıcının zihinsel ve duygusal akışına göre yapılandırıldığı bir kurguya işaret eder. Bu durum, özellikle anlatıcının travmatik hafıza anlarında yoğunlaşmakta ve anlatıda zamanın lineer akışını kırarak belleğin dairesel ve tekrar eden doğasını ön plana çıkarmaktadır.³⁸¹

Romanın anlatı yapısında iteratif zaman kullanımı belirgindir. Anlatıcının sürekli olarak savaşın belirli sahnelerine, cenaze törenlerine, hastane koridorlarına veya baba figürünün kayboluş anlarına dönmesi hem travmanın döngüsel doğasını yansıtır hem de kimliğin bu tekrarlar üzerinden nasıl şekillendiğini gösterir. Savaşın ortasında şekillenen Zehra'nın kimliği, yalnızca bireysel değil; ideolojik, dini ve kültürel katmanlarla da örülüdür. Özellikle dini referanslar, metnin söylemsel düzleminde

³⁷⁹ Gülistan Avşar, "Kuşaklararası Belleğin Anlatıya Yansıması: Annie Ernaux'un *Bir Kadın* Romanında Bellek ve Kimlik", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 17, s. 32 (2025): 434-452.

³⁸⁰ Seyyide Zehra Hüseyinî, *Dâ, Der: Ma 'sumeh Sepehri*, (Tehran: Sura-i Mehr, 2004), 215-260.

³⁸¹ Selim Yılmaz ve Hasan Sağlam, "Edebî Roman Çevirisinden Hareketle Sözcelerde 'Odaklama' Olgusunun İncelenmesi", *International Journal of Languages' Education and Teaching*, c. 8, s. 4 (2020): 403-422.

sadece inancı değil, kadın öznenin direniş biçimini de anlamlandıran temel yapıtaşları hâline gelir.³⁸²

Anlatının dili yer yer epik ve dramatiktir; özellikle dua, ayet ve dini imgelerle bezeli bölümler, anlatının yalnızca bireysel tanıklık değil, aynı zamanda kutsal bir misyonu aktarma aracı olarak da işlev gördüğünü gösterir. Böylece *Dâ*, savaş anlatılarının klasik söyleminden ayrılarak kadın merkezli bir kutsal direniş söylemi üretir. Bu bağlamda anlatı, sadece bir edebi yapı değil, aynı zamanda kadınlık, annelik, şehitlik ve inanç temsillerinin iç içe geçtiği bir kimlik inşa alanıdır.³⁸³ Sonuç olarak, *Dâ* romanı, anlatıbilimsel açıdan değerlendirildiğinde kimlik olgusunun sadece karakterlerin deneyimlediği olaylar aracılığıyla değil; olayların anlatım biçimi, zamanın yapılandırılması, anlatıcının bakış açısı ve dilin kullanımı aracılığıyla da üretildiğini açıkça ortaya koyar. Anlatının bu çok katmanlı yapısı, eseri hem otobiyografik bir tanıklık hem de ideolojik bir kimlik manifestosu hâline getirir.³⁸⁴

4.3. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü

Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, yalnızca bir savaş anlatısı ya da otobiyografik tanıklık metni değil; aynı zamanda yazarının kimliğiyle iç içe geçmiş, ideolojik ve kültürel değerler ekseninde şekillenmiş bir anlatı yapıtaşıdır. Bu bağlamda romancı kimliği ile romanın anlatısal yapısı arasında güçlü bir bağ kurulmaktadır.³⁸⁵ Anlatıbilimsel çözümleme bakımından bu metindeki yapısal tercihlerle yazarın dünya görüşü arasındaki etkileşimi açığa çıkarmak için işlevsel bir yöntem sunar.

a) Tanıklık, Kadınlık ve İdeoloji

Seyyide Zehra Hüseyinî, İran-İrak Savaşı'nı doğrudan deneyimlemiş bir kadındır. Yazar, çocukluk, gençlik ve savaş dönemlerinde tanıklık ettiği olayları yalnızca bireysel hatıra düzleminde aktarmakla kalmaz, aynı zamanda bu yaşantıları ideolojik bir söylem aracılığıyla inşa eder. Hüseyinî'nin kimliği; kadın, dindar, savaş mağduru ve aynı zamanda bir direniş öznesi olarak çok katmanlıdır. Bu çoklu kimlik yapısı,

³⁸² Paul Ricoeur, "Life in Quest of Narrative", *On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation*, ed. David Wood, (London: Routledge, 1991), 20-33.

³⁸³ Mehmet Şahin, "Kutsalın Edebî Dilde Yeniden Doğuşu: Didem Madak Şiirlerinde Dini İmge Tezahürleri", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, c. 20 (2025): 49-74.

³⁸⁴ Hamîd Ahmedî, "Cenk-i Zen ve Huviyyet der Asâr-ı Zenân-ı Nevisande-i İrânî: Berresî-i Ketab-ı Dâ", *Pejûheşhâyı Edebî ve Ferhengî*, vol. 5, c. 2 (2013): 101-120.

³⁸⁵ Ma 'sume Sepehrî, "Tahlîl-i Rivâyet-i Zenâne der Hâtrât-ı Cenk: Mutâlâ-ı Movredî Ketâb-ı Dâ", *Mutâlât-ı Ferhenk-i Zenân*, c. 2, s. 3 (2010): 55-78.

romanın anlatı stratejilerini doğrudan belirler.³⁸⁶ *Dâ*'da karşımıza çıkan anlatıcı, yazarın kendi sesiyle örtüşmektedir; birinci tekil şahıs anlatımı, yazarın bireysel tanıklığını doğrudan aktarırken, anlatıdaki olayları da bu kimliğin süzgecinden geçirerek şekillendirir.

b) Hafıza, Direniş ve Kutsal Olanın Anlatısı

Romanın temel görüşü, savaşın anlamsızlığına değil, savaş sürecinde inşa edilen manevî değerlere, fedakârlığa ve direnişe odaklanır. Bu bakımdan roman, Batı merkezli bireyci savaş romanlarının aksine, topluluk merkezli ve ideolojik bir çerçeve sunar. Anlatı, yalnızca travmatik bir deneyimi belgelemekle yetinmez; aynı zamanda bu travmanın anlamlandırıldığı, bir tür kutsallık atfedildiği bir inanç düzleminde biçimlenir. Özellikle Kerbela göndermeleri, şehitlik kavramı ve ilahi adalet vurgusu, roman görüşünün temel yapı taşlarıdır. Anlatıcı, yaşadıklarını sadece olduğu gibi değil, “nasıl hatırlanması gerektiği” biçiminde aktarır. Bu da esere yalnızca bireysel değil, toplumsal hafızayı yönlendirme işlevi kazandırır.³⁸⁷ Böylece anlatı, bellek ile ideolojinin birleştiği bir temsile dönüşür. Bu, anlatıbilimsel anlamda metnin yalnızca olay aktarımı değil; bir inanç sisteminin yeniden üretimi olarak da okunmasına imkân verir.

c) Homodiyetik Tanıklık Anlatısı

Dâ romanı, birinci şahıs anlatımıyla yapılandırılmıştır. Bu, anlatının hem içten hem de doğrudan bir tanıklık olarak şekillenmesini sağlar. Homodiyetik anlatıcı, aynı zamanda olayların tanığı ve faili olduğu için, anlatının duygusal yoğunluğu yüksek; bağlamsal derinliği ise ideolojik olarak katmanlıdır. Zaman zaman iç monologlarla, zaman zaman ise dramatik sahnelemelerle duyguların aktarımı sağlanır. Anlatıcının olaylara verdiği tepkiler, okuyucunun da olayları belirli bir yorum düzleminde okumasına neden olur.³⁸⁸ Bu bağlamda anlatı, nesnel bir tarih kaydı değil, öznel bir hafıza alanı olarak işler.

---

³⁸⁶ Zehrâ Muhammadi, “Bâztâb-ı Huviyyet-ı Zen-i Mucâhid der Asâr-ı Dîfâ-ı Mukaddes: Mutali ‘a-ı Muvred-i Ketab-ı Dâ”, *Faslnâme-i Zenân-ı Cenk*, vol. 3-1, no. 8 (2016): 45-67.

³⁸⁷ Milani Farzane, “Veiled Voices: Iranian Women Writers and the Politics of Representation”, *Iranian Studies*, vol. 44, c. 2 (2011): 159-181.

³⁸⁸ Sidonie Smith ve Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2019), 165-180.

d) Romancının Anlatıya Etkisi: Yönlendirilmiş Hafıza ve Toplumsal İşlev

Romancının kimliği, yalnızca anlatıcının sesinde değil, anlatıdaki yapı tercihlerinde de kendini gösterir. Olayların kronolojik olarak sıralanması, önemli dönüm noktalarında duygusal yoğunluğun artırılması ve bazı olayların dramatik biçimde yinelenmesi (örneğin savaş alanında bir yakının ölümü), romancının anlatıyı yönlendirme stratejisidir. Bu da eseri sade bir otobiyografik tanıklığın ötesine taşıyarak, anlatının bir tür kolektif bilinç taşıyıcısı hâline gelmesine neden olur. Metnin anlatısal stratejileri ile yazarın kimliği arasında sıkı bir ilişki vardır.³⁸⁹

Seyyide Zehra Hüseyinî, anlatı boyunca yalnızca “ne olduğunu” değil, “ne olması gerektiğini” de kurar. Bu, romanı yalnızca geçmiş anımsama değil, gelecek nesillere bir tür ahlaki ve ideolojik rehber olarak sunar. Bu bağlamda anlatı, kültürel ve toplumsal belleğin yazınsal bir yeniden üretimi olarak işlev görür. Sonuç olarak, *Dâ* romanında romancının kimliği ve roman görüşü, anlatıbilimsel yapı üzerinden doğrudan temsil edilir. Anlatıcının tanıklığı, metnin ideolojik boyutunu güçlendirirken, roman yapısal olarak bireysel anlatının ötesinde, toplumsal hafızanın şekillenmesine hizmet eden çok katmanlı bir kurguya dönüşür.³⁹⁰ Bu yönüyle *Dâ*, anlatıbilimsel çözümleme bağlamında hem kimlik hem de anlatı stratejileri bakımından özgün ve zengin bir metin örneğidir.

4.3.1. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü

Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, anlatıbilimsel düzlemde otobiyografik izler taşıyan birinci tekil şahıs anlatıcının merkezde yer aldığı bir hafıza metni olarak öne çıkar. Anlatıcı aynı zamanda kahramandır; yaşananları kendi bakış açısından aktarır. Bu özelliğiyle eser, bir “ben anlatısı” (autodiegetic narration) niteliği taşır. Anlatıcı-kahraman, savaşın psikolojik, sosyolojik ve toplumsal etkilerini hem bireysel hem de kolektif bir bakışla harmanlayarak aktarır. Anlatıcı Kimliği: anlatıcının kimliği, yalnızca bireysel bir karakter olarak değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bir temsil olarak şekillenir. İranlı, Kürt kökenli, dindar ve kadın bir öznenin bakış açısından şekillenen bu anlatı, kimliğin çok katmanlı doğasını görünür kılar. Anlatıcı, yalnızca fiziksel olarak değil, aynı zamanda ideolojik, inançsal ve kültürel bağlamda da

³⁸⁹ Fâtıma Gâzihâ, *Rivâyet-i Zenâne ez Cenk: Berresî-i Hâtûrât-ı Zenân der Defâ ‘-ı Mukaddes*, (Tahrân: İntişârât-ı Peşûheşkâh-ı Ferhenk ve Endîşe-i İslâmî, 2015), 150-249.

³⁹⁰ Muhammed Rızâ Sengerî, *Edebiyyât-ı Pâyidâr der İrân: ez Defâ ‘-ı Mukaddes ta Mukâvemet-i Ferhenk-i*, (Tahrân: İntişârât-ı Sûre-i Mehr, 2016), 4-330.

konumlanmıştır.³⁹¹ Kadın oluşu, savaşın erkek egemen söylemlerine karşı bir alternatif ses üretmesini sağlar. Ayrıca anlatıcı, anlatı boyunca dini değerlerle siyasi kimliği örtüştürür; bu da anlatının ideolojik boyutunu belirginleştirir.

Roman görüşü bağlamında romanın dünya görüşü (vision du monde), açıkça bir “direniş ve şehadet” paradigması etrafında inşa edilmiştir. Anlatıcı, savaşın yıkıcılığını dramatize ederken aynı zamanda onu kutsallaştırır. Bu bağlamda anlatı, “kutsal savunma” olarak adlandırılan ideolojik bir çerçeveyi benimser. Ancak bu ideolojik yapı, didaktik olmaktan ziyade, anlatıcının içsel çatışmaları, ruhsal çöküşleri ve fiziksel zorluklarıyla dengelenir. Anlatıcı hem savaşın anlamını yeniden üretir hem de bu üretim sürecindeki bireysel kırılmaları sahicilikle yansıtır. Anlatıcı ile okuyucu arasındaki etkileşim: anlatıcının içtenlikli, yalın ve duygusal dili, okuyucu ile güçlü bir empati köprüsü kurar. Bu anlatı biçimi, okuyucuyu yalnızca tanıklığa değil, aynı zamanda duygusal ve ahlaki bir pozisyona da davet eder. Böylece anlatıcı, pasif bir bilgi aktarıcısı değil, okuyucuyu harekete geçirmeyi hedefleyen bir özneye dönüşür.³⁹²

4.3. Romandaki Olaylar ve Olay Örgüsü

Seyyide Zehrâ Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, otobiyografik bir savaş anlatısı olarak yapılandırılmıştır. Anlatıbilimsel açıdan değerlendirildiğinde roman, olay örgüsünü geleneksel lineer yapıdan ziyade tanıklık ve içsel gelişim üzerine kurar. Anlatının merkezinde yer alan olaylar yalnızca dışsal düzlemdeki çatışma ve şiddet anlarını değil, aynı zamanda anlatıcının iç dünyasındaki dönüşümü ve ruhsal kırılmaları da kapsayacak biçimde çok katmanlı bir şekilde kurgulanmıştır.

a) Olay Örgüsünün Yapısı

Roman, klasik dramatik yapı (serim–düğüm–çözüm) anlayışının dışına çıkarak bir yaşam anlatısı (life narrative) biçiminde ilerler. Olaylar, anlatıcının çocukluk döneminden başlayarak İran-Irak Savaşı'nın başlangıcı, cephe gerisi faaliyetleri, hastanelerde geçen günler, kayıplar ve savaş sonrası dönemde yaşanan psikolojik etkiler etrafında şekillenir. Olayların aktarımı kronolojik bir sıraya sahip gibi görünse de anlatı içinde sık sık analepsis (geriye dönüşler) ve epifaniler (aydınlanma anları)

³⁹¹ İsmâil Eşheb, “Berresî-i Anâsır-ı Destânî der Ketâb-ı Dâ”, (*Pâyânnâme-i Kârşinâsî-i Erşed*. Dânişkâh-i Peyâm-ı Nûr, Gurûh-u Zebân ve Edebiyyât-ı Fârsî, 2011), 139.

³⁹² Zehrâ Ahmedî, “Tahlîl-i Rivâyât der Hâtîrât-ı Def ‘â-ı Mukeddes ba Te’kîd ber Ketab-ı Dâ”, *Faslnâme-i Mutâlât-ı Edebiyyât-ı Mukâvemet*, c. 2 (2019): 45-68.

aracılığıyla zaman kırılmaları yapılır.³⁹³ Bu durum, yalnızca yaşanan olayların aktarımını değil, aynı zamanda anlatıcının bu olaylara yüklediği anlamların yeniden inşasını da içerir.

b) Anlatıcı Konumu ve Tanıklık

Birinci tekil şahıs anlatıcı olan Zehra, olayların doğrudan tanığıdır ve bu durum romanın anlatısal yapısına güçlü bir öznel derinlik kazandırır. Homodiyetik anlatıcı, savaşın yalnızca dışsal değil, aynı zamanda içsel bir mücadele olduğunu da ortaya koyar. Anlatıcının birebir tanıklığı sayesinde, olay örgüsü yalnızca olayların sıralanması değil, anlatıcının ruhsal, ideolojik ve duygusal evreniyle iç içe geçirilmiş bir yapı haline gelir.³⁹⁴ Bu yönüyle *Dâ*, yalnızca bir savaş anlatısı değil, aynı zamanda bir kimlik inşa sürecini içeren anlatı metnine dönüşür.

c) Zaman ve Mekânın Olay Örgüsündeki Rolü

Zaman kurgusu, doğrusal (lineer) gibi görünse de aslında anlatıcının içsel ritmine göre biçimlenmiş bir psikolojik zaman anlayışı hâkimdir. Örneğin; savaş öncesi çocukluk dönemleri hızlı geçilirken, savaşın ilk anları, cephe gerisindeki sahneler ve ölüm anıları oldukça ayrıntılı ve yavaşlatılmış biçimde aktarılır. Bu da anlatıcının hafızasında neyin daha çok iz bıraktığını gösterir.³⁹⁵ Mekânsal düzlemde ise anlatı, sürekli olarak “ev” ile “cephe”, “şehir” ile “sığınak” gibi karşıt mekânlar arasında geçiş yapar. Olay örgüsünde bu mekânsal zıtlıklar, karakterin içsel çatışmalarının da görsel-işitsel karşılığını oluşturur.

d) Tematik Düğümler ve Anlatısal Yoğunluk

Dâ romanında olaylar yalnızca bireysel hikâyeyi değil, aynı zamanda savaşın kadın bedeni ve belleği üzerindeki etkilerini de temsilleştirir. Anlatı, klasik erkek merkezli savaş anlatılarına kıyasla, cephe gerisindeki kadın emeğini, acısını ve direnişini görünür kılar. Olay örgüsünün düğüm noktaları; babanın tutuklanması, Zehra'nın cephe gerisinde gönüllü sağlık çalışanı olması, annesinin kaybı ve Şehitler

³⁹³ Mehdî Rızâ, “Sâhtâr-ı Rivâ-yı Hâtîrât-ı Cenk der Edebiyyât-ı Pâyedâr-ı İrân”, *Faşnâme-i Nakd -ı Edebî*, c. 32 (2018): 85-106.

³⁹⁴ Robert Scholes, *Anâsır-ı Destân*, çev. Ferzâne Tâhirî, (Neşr-i Merkez Tahrân, 1999), 23-45.

³⁹⁵ Şefî 'î Kedkenî ve Muhammed Rızâ, *Edebiyyât ve Tecrübe-i İnsânî*, (Tahrân: Neşr-i Sohen, 2005), 45-62.

Mezarlığı'ndaki sahneler gibi hem bireysel hem de toplumsal hafızada güçlü etkiler bırakan olaylar etrafında şekillenir.³⁹⁶

e)PsikolojikveEpifanikOlaylar

Anlatı, fiziksel çatışmadan çok, ruhsal çözümlere, inanç krizlerine, kayıp duygusuna ve direnişin psikolojik boyutuna odaklanır. Bazı olaylar, anlatıcının zihinsel gelişim sürecinde “epifani” (aydınlanma) anları oluşturur. Örneğin; cephede ilk kez bir yaralıya müdahale ettiği an, babasının hapisanedeki hâliyle yüzleştiği sahne veya Şehitler Mezarlığı'ndaki ağlama sekansları, anlatıcının kırılma noktalarını oluşturur. Bu epifanik olaylar, klasik olay örgüsünün “çözüm” bölümleri değil, sürekli yeniden anlam kazanan, tekrar eden duygusal düğümler biçiminde yapılandırılmıştır.³⁹⁷

f)AnlatıYapısınınSavaşAnlatılarınaKatkısı

Dâ' da olay örgüsü, anlatıcının geçmişiyle hesaplaşmasını sağlayan bir araç olarak işlev görür. Böylece metin, kişisel anlatı ile kolektif tarih arasında bir köprü kurar. Her olay, anlatıcının bireysel belleğinde iz bırakırken, aynı zamanda İran toplumunun savaş hafızasına dair temsiller de oluşturur.³⁹⁸ Bu yapı sayesinde roman, sadece bireysel bir savaş güncesi değil; kadın kimliğinin savaşla kurduğu ilişkiyi de anlatan anlatıbilimsel bir bellek haritasına dönüşür.

4.3.1. Romandaki Olaylar ve Olay Örgüsü

Anlatıbilimsel düzlemde, olay örgüsü (sujet), anlatıdaki olayların anlatıcının seçimine bağlı olarak düzenleniş biçimini; fabula ise bu olayların gerçek zaman dizinindeki kronolojik sıralamasını ifade eder. Bu iki düzey arasındaki ayırım, özellikle modern ve postmodern romanlarda anlatının yapısal çeşitliliğini anlamada kritik bir öneme sahiptir. Anlatıcı, olayları çoğu zaman doğrusal bir zaman çizgisi izlemeksizin aktarır; geri dönüşler (analepsis), ileri sıçramalar (prolepsis) ve zamanın iç içe geçmiş döngüsel biçimde kullanımı, anlatının yapısal kurgusunu belirler. Bu teknikler, sadece

---

³⁹⁶ Sania Muzamil, “War and Memory: Remembering Women’s Bodies in War”, in *Trauma and Memory Studies: Responses from India and Beyond*, ed. Ananya Jahanara Kabir and Anshuman Mondal, (Singapore: Springer, 2025), 199–213.

³⁹⁷ Ahmed Şomlû, *Bâ Men Be Sohen Beneşîn*, (Tahrân: Neşr-i Çeşme, 2011), 112-117.

³⁹⁸ Sibel Bulut, “Sevinç Çokum’un Tarihî Romanlarında Savaş ve Göçle Sınanmış Kadın Kimliği”, *Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi Bildirisi*, İstanbul, (2014), 711- 727.

zamanla oynamakla kalmaz, aynı zamanda anlatıcının bilinç durumu, psikolojik arka planı ve ideolojik tutumunu da açığa çıkarır.³⁹⁹

Anlatıdaki zaman yapısı, klasik anlamda baştan sona ilerleyen bir olay dizisini reddeder. Özellikle savaş, sürgün, göç ve bireysel ya da kolektif travma temalarının işlendiği romanlarda, olayların anlatımı çoğunlukla parçalı, kırıklı ve bilinç akışı ile örülmüş bir yapıya bürünür. Bu biçim, karakterin iç dünyasını, bastırıldığı anıları ya da zihinsel çözülmesini doğrudan yansıtan bir araçtır. Olayların sunum biçimi bakımından iteratif (tekrarlanan) ve singulatif (tekil) anlatım ayrımı da bu bağlamda önem kazanır. Iteratif anlatım, anlatı içinde belirli olay ya da durumların sık sık tekrarlanarak aktarılmasıyla karakterin hafızasında ya da yaşam döngüsünde bu olayların nasıl yer ettiğini vurgular. Örneğin, savaşın etkileri ya da travmanın tekrar eden yansımaları, yalnızca olay düzeyinde değil, anlatının biçimsel yapısında da sürekli yeniden kurulur. Bu ise anlatı zamanının dairesel işleyişini güçlendirir.⁴⁰⁰

Bu bağlamda olay örgüsünün yapısı, sadece olayların “ne olduğu”na değil, aynı zamanda “nasıl anlatıldığı”na ve anlatımın okur üzerindeki estetik ve bilişsel etkilerine de odaklanır. Zamansal düzenlemenin kırılması, karakterin geçmişle yüzleşmesini ya da geleceğe dair belirsizliklerini daha etkili biçimde görünür kılabılır. Dolayısıyla anlatı yapısında zaman, sadece nötr bir çerçeve değil; aynı zamanda karakterin içsel deneyimlerinin taşıyıcısı, ideolojik gerilimlerin yansıması ve estetik biçimlenmenin bir aracıdır.

4.3.2. Olay Örgüsünün Acı Teması Açısından Analizi

a) *Baba'nın Yokluğu ve Aranışı*

Anlatının temelinde, çocuğun babasına duyduğu özlem ve onun ortadan kayboluşuyla başlayan belirsizlik yer alır. Baba'nın siyasi nedenlerle tutuklanması ve istihbarat ajanları tarafından aranması hem ailesi hem de çocuklar için sürekli bir tehdit ve korku kaynağıdır. Bu durum, acının sürekliliğini besleyen ilk olaydır.⁴⁰¹

³⁹⁹ Mercân Mü'min Âbâdî, “Berresî-i Sâhtâr-ı Rivâyı der Hâtrâneviştehâ-yı Zenân ez Cenk ba Te'kid ber Românâhâ-yı “Yekşenbe-i Âhar” ve Zeytûn-ı Sorh”, (Tahrân: İntişârât-ı Hablerûd, 2024), 45- 112.

⁴⁰⁰ Mensûre Sâdât Mûsevî, *Berresî-i Zemân-ı Rivâyet der Dâstânhâyı Fârsî ba Te'kid ber Rivâyet-i Tekrâri ve Tekruhdârî*, (Tahrân: Faslnâme-i Nakd-i Edebî, 2023): 85-102.

⁴⁰¹ Esra Aksöyek, “Babaya Arz-ı Hal: Modernist Edebiyatta Kendini Gerçekleştirme”, *Türkbilig- Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 42 (2021): 223-240.

b) İstihbarat Tacizi ve Korku

Ailenin evine düzenli olarak yapılan baskınlar, çocukların psikolojisini derinden etkiler. Kapının çalınmasıyla gelen panik, renklerinin solması, titremeleri ve konuşamamaları; çocukların yaşadığı travmatik korkunun fiziksel tezahürleridir. Acı burada sadece fiziksel ayrılıkla sınırlı değil, aynı zamanda sürekli bir psikolojik yıpranma biçimindedir.⁴⁰²

c) Görüşme Sırasındaki Yüzleşme

Anlatıcı ve kardeşi Ali, anneleri tarafından Baba'yı ziyarete götürülür. Hapishane ortamı, kafesler, karanlık atmosfer ve babalarının çöküşü- zayıflamış hali, çömelmesi, ağlaması- çocuk için bir tür epifani anıdır. Burada çocuk, kahraman figür olarak gördüğü babasını güçsüz bir hâlde görerek acının yeni bir boyutuyla karşılaşır: çaresizlik.⁴⁰³

d) Çocuğun İçsel Muhasebesi ve Masumiyet Algısı

Çocuk, Baba'nın neden hapsedildiğini anlamaya çalışır. Ona göre Baba kötü biri değildir; tek suçu İmam Ali'yi sevmektir. Bu düşünce, sistemin adaletsizliğine karşı bir çocuk aklının getirdiği naif bir itiraz ve acı ile karışık bir anlamlandırma çabasıdır.⁴⁰⁴

e) Zorunlu Göç ve Ayrılık

Baba'nın tavsiyesiyle aile, İran'a dönme kararı alır. Ancak bu karar yeni bir acı doğurur: ayrılık. Papa ve ailesinden kopmak, çocuk için bir başka travmadır. Bu bölümde, aidiyetin parçalanması ve özlemin yeniden doğuşu anlatılır.⁴⁰⁵

---

⁴⁰² Ekrem Öbüz, *Çocuklara Seslenen Korku Türündeki Yapıtların Yazınsal Kurgu ve Pedagojik İşlev Açısından İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2023), 45-78.

⁴⁰³ Mehmet Doğan, "Reşat Nuri'nin Romanlarında Siyasal Boşluğun İzdüşümü Olarak Otoritesini Kaybetmiş Babalar", *Hikmet- Akademik Edebiyat Dergisi*, vol. 13, (2020): 407-423.

⁴⁰⁴ Murat Arpacı ve Ebubekir Düzcan, "Zıtlıklar Arasında Çocuk Bedeni: Masumiyet, Kötülük ve Özerklik," *İnsan ve Toplum*, vol. 11, no. 1 (2021): 133-168.

⁴⁰⁵ Elif Öksüz Güneş ve Zeynep Yıldırım, "Müge İplikçi'nin Kömür Karası Çocuk Adlı Kitabında Göçün Etkileri", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, vol. 17, no. 33 (2025): 119-134.

f) Gündelik Hayattaki Kırık Neşeler

Papa'nın evinde geçirilen günler, çocukluğun masumiyetine dair kısa neşeli anlar sunar. Ancak bu sevinçler de savaş ve baskı koşullarıyla sürekli bölünür. Bu, anlatının nostaljik ama buruk tonunu destekler. Metindeki olay örgüsü, bir çocuğun gözünden baskı, sürgün, ayrılık ve travmatik hafıza üzerinden örülmüştür. Acı, sadece yaşanan olaylarda değil; çocuğun bu olayları algılayış biçiminde, zihninde yeniden üretmesinde ve sessizce taşımada kendini gösterir. Bu nedenle anlatı, aynı zamanda çocukluk hafızasında acının izlerini ortaya koyan güçlü bir edebi tanıklıktır.⁴⁰⁶

4.3.3. Dâ Romanın Olay Örgüsünün Yapısal Özellikleri

Dâ'da olay örgüsü unsurları, dışsal çatışmaların yansısı kahramanın ruhsal gelişimiyle de iç içe geçmiştir. Anlatıcı kahraman Zehra'nın korkudan cesarete, edilgen tanıklıktan aktif direnişe evrilişi, olay örgüsünün ana dinamiğini oluşturur. Bu yapı, anlatının yalnızca olayların sıralanışıyla değil, karakterin dönüşümüyle şekillendiğini göstermektedir. Dolayısıyla roman, savaşın ortasında bir kadının kendi kimliğini yeniden kurma sürecini, olay örgüsünün yapısal unsurları üzerinden anlatan bir direniş anlatısı niteliği taşır. Olay örgüsünün ilerleyiş biçimi; Fabula, Sujet ve diğer alt başlıklar çerçevesinde, karakterlerin olay örgüsüne katkıları açısından incelenecektir.

a) Fabula ve Sujet Ayrımı (Kronoloji – Anlatı Sırası) Fabula

Hikâyenin doğal kronolojisi: *Dâ*'da temel olaylar savaşın başlamasından önceki yaşam, savaş süreci, mülteciliğe zorlanma, fiziksel ve psikolojik travmalar, ardından savaşın bitimi ve röportajların başlamasına kadar olan süreçtir. Sujet (anlatının sunum sırası) Roman bu kronolojiyi takip etmez. Anlatıcı sürekli olarak geçmişle şimdi arasında gidip gelir. Olaylar, tematik kümelenmeler veya zihinsel çağrışımlar üzerinden sunulur. Bu, klasik lineer anlatıyı kıran parçalı bir yapı oluşturur. Bu teknik, analepsis (geriye dönüş) ve prolepsis ⁴⁰⁷(ileriye sıçrama) yöntemleriyle desteklenmiştir. Özellikle geçmişin acı dolu anılarla dolu olması, analeptik kesitleri daha yoğun ve belirgin kılar.

⁴⁰⁶ Seyyide Zehrâ Hüseyinî, *Dâ: Hatırât-ı Zehrâ Hüseyinî*, (Tahran: İntişarat-ı Sûre-i Mehr, 2009), 13-25, 87.

⁴⁰⁷ Kâmil Parın, "Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme", *Söylem Filoloji Dergisi*, vol. 3, no. 1 (2018): 98-101.

b) Başlangıç-Orta-Sonuç Modelinin Bozulması (Todorov)

Tzvetan Todorov'un klasik anlatı modeli (denge – bozulma – çözülme) *Dâ* romanında yer değiştirmiştir. Romanda bir başlangıç dengesi yoktur; okuyucu savaşın yıkıcılığı ve geçmişin ağırlığı içinde bir anlatıya dahil olur. Bozulma süreci, savaşın başlamasıyla değil, zaten bastırılmış bir geçmişin anlatıcının zihninde uyanmasıyla ortaya çıkar. Çözülme ise klasik anlamda bir “sonuç” değil, anlatıcının travmatik belleğiyle yüzleşmesidir. Bu yönüyle *Dâ*, travmatik anlatı yapısı taşır.⁴⁰⁸

c) Olayların Zaman İçindeki Dağılımı (Zamanın Süresi ve Sıklığı)

Hızlandırma Summary: bazı olaylar –örneğin savaş sonrası göç, kamp günleri gibi– birkaç paragrafta geçilir. Bu, anlatıcının o anları kısa ve “anlamsız” görmesinden değil, bastırılmış acının anlatımında zorlanmasından kaynaklanır. Scene: özellikle baba ile yeniden karşılaşma, ilk bombardıman anı, Hürremşehr'in yıkımı gibi sahneler detaylı olarak işlenmiştir. Bu teknik, okuyucunun olayın psikolojik derinliğine inmesini sağlar⁴⁰⁹. Yinelenen zaman iteratif: “her sabah babamdan haber beklemek”, “her gün dua etmek” gibi ifadelerle tekrarlanan duygular, iteratif anlatı kullanımınıdır. Bu, karakterin yaşadığı tekrar eden duygusal döngüyü yansıtır.

d) Epizotlar ve Mikro- Olaylar

Olay örgüsü, birbirine gevşek bağlarla bağlı epizodik yapılar içerir. Örneğin: Aile yaşantısından bir kesit, şehitlerin müzeye taşınması, göç yolları, baba ile görüşme anı, bu tür mikro-olaylarla örülür. Bu yapı, klasik dramatik anlatıya değil, hatırlama merkezli bir fragman anlatısına yakındır.⁴¹⁰

e) Olayların Ruhsal Gerçeklikle İlişkisi (İçsel Olaylar)

Dâ, dışsal olaylar kadar içsel değişimleri de odaklar: suçluluk duygusu, tanrısal adalet sorgulaması, annelik ve sorumluluk duygusu gibi temalar, olay örgüsünün “psikolojik”

⁴⁰⁸ Aydın Yeşilyurt, “Panzehir” “Filminin Tzvetan Todorov'un Denge Modeli ve Peter Wollen'in Hollywood Anlatısı Bağlamında Çözümlemesi”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, vol. 14, no. 1 (2024): 254-273.

⁴⁰⁹ Derya Perk, “Edebiyatta Zaman ve Erich Hackl'in Belgesel Romanı: Auschwitz'de Düğün”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 27 (2021): 117-128.

⁴¹⁰ Okan Alay, “Yusuf ve Züleyha Hikâyesinin Epizot Tahlili Motif Yapısı”, *Folklor/ Edebiyat*, c. 18, s. 68 (2011): 167-180.

eksenini oluşturur. Bu, anlatının dışsal olaylar kadar içsel bilinç akışlarıyla da yapılandığını gösterir.⁴¹¹

f) Anlatısal Gerginlik (Suspense ve Retrospective Tension)

Anlatıcı çoğu zaman olayların sonucunu başta söyler (örneğin bir karakterin öleceğini veya bir yerin yok edileceğini). Buna rağmen olaylar gerilimli biçimde aktarılır. Bu, retrospektif gerginlik (bilinen sonuca rağmen olayın nasıl yaşandığını merak etmeyi) yaratır.⁴¹²

g) Olay Örgüsünün Bellek Temelli Kuruluşu

Romanın olay dizimi, tarihsel doğruluk değil, anlatıcının zihinsel çağrışım zinciriyle şekillenir. Belli kokular, nesnelere, kişiler bir anıyı tetikler. Olayların sırası değil, bellekte bıraktığı iz belirleyicidir. Bu yapı, modern travma edebiyatında yaygın olan assosiyatif (çağrışım) anlatı yapısıdır.⁴¹³

h) *Dâ* Romanında Olay Örgüsünün Anlatıbilimsel Değeri

Dâ romanında olay örgüsü, klasik bir kurgu planına değil; belleğin, travmanın ve hatırlamanın iç ritmine göre inşa edilmiştir. Bu yapı sayesinde: Roman psikolojik bir derinlik kazanır, Okuyucu zaman, mekân ve olaylar arasında duyuşsal bir bağ kurar, Anlatıcı bireysel tarihten kolektif hafızaya geçiş yapar. Bu özellikleriyle kurar, Anlatıcı bireysel tarihten kolektif hafızaya geçiş yapar. Bu özellikleriyle *Dâ*, anlatıbilim açısından travma anlatısının epik yapısıyla kişisel deneyimin mikro-evrenini birleştiren özgün bir romandır.⁴¹⁴

4.4. *Dâ* Romanında Zaman Kurgusu

Zamanın anlatıdaki işlevi: anlatıbilimsel açıdan zaman, yalnızca olayların kronolojik sıralanışı değil, aynı zamanda anlatıcının belleği, psikolojisi ve ideolojik bakış açısı doğrultusunda şekillenen anlatısal bir yapıdır. *Dâ* romanı, klasik zaman çizgisine bağlı

⁴¹¹ Wilfred R. Bion, *Learning from Experience*, (London: Tavistock Publications, 1962), 8.

⁴¹² Lehne, Moritz, and Stefan Koelsch, "Toward a General Psychological Model of Tension and Suspense", *Frontiers in Psychology*, c. 6, s. 79 (2015): 1-15.

⁴¹³ Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996), 4.

⁴¹⁴ Elham Gheythanchi, "Sacred Defense, Sacred Narrative: Iranian Women Writing on the Iran-Iraq War", *Middle East Critique*, vol. 19, no. 2 (2010): 129-132.

kalmaksızın, bireysel ve toplumsal hafızanın iç içe geçtiği bir zaman kurgusuyla örülmüştür.⁴¹⁵

a) Fabula ve Sujet Ayrımı

Fabula, romanın gerçek kronolojik sırasındır; yani anlatıcının çocukluk yıllarından başlayarak savaş, göç, ölüm ve mücadele süreçleriyle ilerleyen doğal zaman çizgisidir. Sujet, Olayların anlatım sırasındır. *Dâ*'da sujet, düz bir çizgi izlemez; anılar, çağrışımlar ve duygusal tetiklemelerle zaman sık sık kırılır. Bu yapı, olayların değil, yaşananların zihinde nasıl iz bıraktığına odaklanır. Romanın anlatıcısı geçmiş ile şimdi arasında gidip gelerek zamanın doğrusal değil, dairesel ve kırıklı bir yapı içinde sunulmasına yol açar.⁴¹⁶

b) Zaman Türleri: Analepsis ve Prolepsis Kullanımı

Analepsis (Geriye Dönüşler), roman boyunca anlatıcı sık sık geçmişe dönerek çocukluk, babasıyla ilgili anılar, savaş öncesi hayat gibi kesitleri aktarır. Özellikle duygusal travma taşıyan anlar –örneğin baba ile karşılaşma, bombardımanlar, göç yolları– detaylı analeptik kesitlerle işlenir. Bu teknik, anlatıcının hafızasında silinmeyen travmaların romanın şimdiki zamanını nasıl şekillendirdiğini gösterir. Prolepsis (İleriye Sıçramalar), Gelecekte yaşanacak olaylara dair sezgisel imgeler ya da duygusal öngörüler, anlatı içinde yer bulur. Özellikle torunlarının geleceği, mezarlık hayalleri veya “ne olacağına dair” korkular proleptik yapılarla romanın zaman akışına yerleştirilir.⁴¹⁷

c) Zamanın Süresi: Hızlandırma – Yavaşlatma

Hızlandırma (Summary), romanın bazı bölümlerinde –örneğin göç süreci, şehirlerarası yolculuklar ya da yeniden düzenlenme evreleri– olaylar kısa birkaç paragrafta geçilir. Bu, anlatıcının bu olaylara duygusal olarak mesafe koymasından ya da zihinsel olarak bastırmasından kaynaklanır.⁴¹⁸

---

⁴¹⁵ Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, vol. 1., trans. Kathleen McLaughlin and David Pellauer, (Chicago: University of Chicago Press, 1984), 52.

⁴¹⁶ Richard Walsh, “Fabula and Fictionality in Narrative Theory”, Northern Illinois University, Department of English, vol. 35, no. 4 (2001): 592-609.

⁴¹⁷ Kristina M. Stamatias, Joseph L. Polman, Trang Tran, and Jose Rogelio Manriquez Hernandez, “Looking Back to See Myself: Analepsis as Tool to Deepen Proleptic Notions of Identity Development”, in *Proceedings of the 2024 International Conference of the Learning Sciences*, (Nashville: International Society of the Learning Sciences, 2024), 754-761.

⁴¹⁸ W. G., Sebald. *Austerlitz*, trans. Anthea Bell, New York: Modern Library, (2001), 104-112.

Yavaşlatma (Scene): Baba ile buluşma sahnesi, savaş anındaki duygular, annelik deneyimi ve röportaj süreci, son derece ayrıntılı biçimde aktarılır. Bu sahnelerde zaman adeta durur; okuyucu, karakterin içsel dünyasında dolaşır. Bu teknik, anlatının psikolojik yoğunluğunu artırır.⁴¹⁹

d) Zamanın Sıklığı: Tekil – Yinelenen Zaman

Singulatif anlatım, her anlatılan olayın yalnızca bir kez yaşandığı hissi verilir. (Örneğin, baba ile Hanekin’de karşılaşma) İteratif anlatım; “her gün dua etme”, “her gece aynı rüyayı görme”, “sürekli babadan haber bekleme” gibi yinelenen eylemler, iteratif zaman örnekleridir. Bu yapı, savaş travmasının karakterde oluşturduğu döngüsel ruh halini yansıtır.⁴²⁰

e) İçsel Zaman – Takvimsel Zaman Ayrımı

Takvimsel zaman, dış dünyadaki savaş tarihi, göç yılları, devrim ve işgal süreçleri gibi belirli tarihsel olaylara dayalıdır. İçsel zaman, anlatıcının psikolojik olarak hissettiği zamandır. Travmatik olaylar yaşanırken zaman durur, yoğunlaşır veya silinir. Bu iki zaman türü çoğu zaman birbirine zıt şekilde işler. Dış dünyada aylar geçerken, anlatıcının zihninde zaman donmuş kalır.⁴²¹

f) Dairesel ve Döngüsel Zaman Algısı

Roman, belirli bir sona ulaşmaz; aksine sürekli geçmişe dönme ve o geçmişi yeniden yaşama üzerine kuruludur. Anlatıcının köyüne, babasına, çocukluk evine dönme arzusu, zamanın dairesel bir formda kurgulandığını gösterir. Bu yapı, bireysel travmanın çözülmediğini, sürekli yeniden üretildiğini vurgular.⁴²²

g) Zamanın Anlatısal İşlevi

Dâ romanında zaman, yalnızca anlatının kronolojisini düzenleyen bir unsur değildir. Aksine, karakterin psikolojik kırılmalarını görünür kılar. Hafıza ile kimlik arasındaki ilişkiyi pekiştirir. Savaşın bireysel ve kolektif bilinçteki izdüşümlerini

⁴¹⁹ Dominick La Capra, *Writing History, Writing Trauma*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), 81-96.

⁴²⁰ Vedat Şar, “Savaş ve Terör Yaşantılarında Travma Sonrası Stres”, *Okmeydanı Tıp Dergisi*, c. 33, (2017): 114-120.

⁴²¹ Didem, Alaşan ve İnci Ayhan, “Zaman Algısının Nöral ve Psikolojik Modelleri Bağlamında Öznel Zamanın Görsel Mekanizmalarına Dair Bir Kuram”, *Nesne Dergisi*, c. 9, s. 20 (2021): 396-417.

⁴²² Sevgi Saybaşı, *Zaman Algısı ve Romana Yansıması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, 2008), 85-92.

yapılandırır.⁴²³Zamanın bu çok katmanlı işlevi, romanı klasik otobiyografik anlatılardan ayırarak, travma anlatısı düzeyine çıkarır. Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanında zaman, anlatının temel yapıtaşlarından biridir. Zamanın kırılması, bükülmesi, hızlanması ve durması gibi anlatı teknikleri aracılığıyla roman; travma, bellek ve kimlik temalarını çok boyutlu bir biçimde işler. Bu yönüyle *Dâ*, yalnızca tarihî bir belge değil, aynı zamanda anlatıbilimsel açıdan karmaşık ve katmanlı bir zaman inşasına sahip edebi bir yapıttır.

4.5. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısı

Anlatıcı, edebi bir metinde yalnızca olayların aktarıcısı değil, aynı zamanda metnin anlam dünyasını şekillendiren temel bir kurucu unsurdur. Anlatıbilimsel çerçevede anlatıcı, anlatı düzlemi ile öykü düzlemi arasındaki ilişkileri organize eden bir işlev üstlenir ve bu yönüyle hem epistemolojik hem de estetik bir aygıt olarak değerlendirilir. Anlatıcının konumu ve türü, anlatının sunuluş biçimini, bilgi düzeyini, yorum kapasitesini ve okuyucunun metinle kurduğu bilişsel ve duygusal bağı doğrudan belirler. Bu bağlamda anlatıcı tipolojisi ve bakış açısı, anlatı çözümlerinde vazgeçilmez kavramsal araçlar olarak öne çıkar.⁴²⁴Genel olarak, anlatıcı türleri birinci şahıs (homodiegetik), üçüncü şahıs (heterodiegetik) ve tüm bilgileri bilen, her şeyi gören tanrısal (omniscient) anlatıcı biçiminde sınıflandırılır. Birinci tekil şahıs anlatıcı, çoğunlukla karakter-anlatıcı modelinde karşımıza çıkar; burada anlatıcı, aynı zamanda olayların içinde yer alan bir özne olarak işlev görür.⁴²⁵

Bu tür anlatım, özellikle öznel deneyimlerin, bireysel hafızanın ve içsel çözümlerlerin merkeze alındığı anlatılarda tercih edilir. Birinci şahıs anlatıcının sunduğu sınırlı bilgi düzeyi, okuyucunun karakterle daha yakın, daha içsel bir ilişki kurmasını sağlar ve böylece anlatıdaki psikolojik derinliği artırır. Travma, hafıza, kimlik, göç, savaş ve toplumsal kırılma gibi bireysel ve kolektif düzeyde anlam taşıyan temaların işlendiği metinlerde, birinci şahıs anlatıcı sıklıkla tercih edilir. Bu tercihin temelinde, bireysel deneyimin doğrudan aktarılmasıyla oluşturulan tanıklık yapısı yatar. Anlatıcının aynı zamanda tanık olması, metne hem gerçeklik duygusu hem de

⁴²³ Âdem Can, "Romanda Zaman Meselesi", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları*, c. 32, s. 1 (2012): 107-138.

⁴²⁴ Şefî 'i Kedkenî, Muhammed Rızâ, "Berresî-i Envâ-ı Revâyı ve Didgâh der Dâstânhâyı Fârisî", *Faslnâme-i Nakd-ı Edebî Tahrân*, s. 12 (2015): 45-68.

⁴²⁵ Ayşe Sandıkkaya Aşır, "Ahmet Mithat Efendi'nin Çengi, Arnavutlar-Solyotlar ve Müşahedat Romanlarında Anlatıcının Konumu", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 10, s. 25 (2021): 178-187.

duygusal yoğunluk kazandırır. Bu tür anlatılarda anlatıcının “bilen” değil, “hatırlayan” bir özne olması, anlatının epistemolojik temelini de dönüştürür; olayların doğruluğundan ziyade, bireyin onları nasıl yaşadığı ve hatırladığı ön plana çıkar.

Bakış açısı (fokalizasyon) ise, anlatıcının bilgi düzeyini ve anlatıdaki konumunu belirleyen bir diğer önemli anlatı unsuru olarak öne çıkar. Gerard Genette’in kavramsallaştırmasıyla iç odaklı (internal focalization), dış odaklı (external focalization) ve sıfır odaklı (zero focalization) bakış açıları, anlatıcının karakterle olan ilişkisine ve anlatılan olaylara olan mesafesine göre şekillenir. İç bakış açısı, özellikle karakterin bilinç dünyasına, duygularına, düşüncelerine ve sezgilerine odaklanan metinlerde anlam üretimini derinleştirir. Üçüncü şahıs anlatıcı ile kullanılan iç odak, anlatıcının dışsal bir konumda olmasına rağmen karakterin içsel dünyasına nüfuz etmesine olanak tanır. Bu durum, karakterin içsel çatışmalarını ve psikolojik çözümlerini detaylandırmada etkili bir tekniktir.⁴²⁶

Anlatıcı ve bakış açısı arasındaki uyum ya da gerilim, anlatının güvenilirliği (narrative reliability), çok seslilik (polyphony) ve ironi gibi estetik stratejilerin de temelini oluşturur. Özellikle postmodern anlatılarda, anlatıcının güvenilirliğinin sorgulandığı, bilgi düzeyinin sınırlı bırakıldığı ya da bakış açısının sık sık değiştiği yapılar aracılığıyla metnin çok katmanlı anlam örgüsü güçlendirilir. Sonuç olarak, anlatıcının türü ve bakış açısı, bir metnin anlatısal formunu belirleyen en temel yapıtaşları arasında yer alır.⁴²⁷

Kurmaca ile gerçeklik, deneyim ile temsil arasındaki sınırları bulanıklaştıran anlatıcı, aynı zamanda okuyucunun metne katılım düzeyini ve metnin anlamlandırma potansiyelini de şekillendirir. Bu nedenle, roman çözümlerinde anlatıcı ve bakış açısına dair sistematik ve derinlikli bir inceleme, metnin estetik, kültürel ve ideolojik boyutlarını açığa çıkarmada kritik bir rol üstlenir.

4.6. Romanlardaki Şahıslar

Seyyide Zehra Hüseyinî’nin *Dâ* adlı eseri, otobiyografik bir tanıklığa dayandığı için şahıs kadrosu yalnızca kurgusal işlevlere değil, aynı zamanda tarihsel ve psikolojik bir

---

⁴²⁶ Silke Horstkotte ve Nancy Pedri, “Focalization in Graphic Narrative”, *Narrative*, c. 19, s. 3 (2011): 330-357.

⁴²⁷ D. Chitra, “Unpacking Reality: Fragmentation, Irony, and Self-Reflexivity in Postmodern Writing”, *Turquoise International Journal of Educational Research and Social Studies*, c. 11, s. 11 (2024): 135-142.

temsile de sahiptir.⁴²⁸Romanın şahısları, anlatıbilimsel açıdan ele alındığında hem olay örgüsünün taşıyıcıları hem de metnin tematik derinliğini oluşturan aktörler olarak dikkat çeker. Bu çerçevede karakterler; işlevsel roller, odak yapısı, anlatı içindeki dönüşüm düzeyleri ve temsil ettikleri değerler üzerinden değerlendirilebilir.

a) Anlatıcı Kahraman Olarak Zehra

Romanın merkezinde yer alan ve aynı zamanda anlatıcı olan Zehra karakteri, klasik anlatıbilim terimleriyle homodiyetik anlatıcı konumundadır. Yani anlatıcı ile kahraman aynı kişidir. Zehra'nın iç dünyası, olayları aktarış biçimi ve yaşadığı dönüşüm, olay örgüsünün biçimlenmesini doğrudan etkiler. Bu, anlatının duygusal yoğunluğunu artırmakla kalmaz; aynı zamanda okuyucunun özdeşleşme düzeyini de derinleştirir. Zehra, anlatının başında daha pasif, gözlemci ve ürkek bir figürken; savaşın ilerleyen süreçlerinde aktif bir özneye dönüşür. Cephe gerisindeki gönüllü sağlık faaliyetleri, lojistik destek rolleri ve zamanla cephe hattına kadar ilerleyen katkılarıyla karakter çizgisi gelişim gösterir.⁴²⁹ Bu anlamda *Dâ*, bir tür Bildungsroman (kişisel gelişim anlatısı) özelliği taşır. Zehra'nın şahsında, savaş karşısında direnen, travmalarıyla baş etmeye çalışan ve kimliğini yeniden kuran bir kadının anlatısı örülür.

b) İkincil Şahıslar: Toplumsal Çevre

Zehra'nın ailesi –özellikle babası, annesi ve kardeşleri– anlatının yalnızca arka planını değil, duygusal ve ideolojik çerçevesini de kurar. Babası hem aile içindeki otorite figürü hem de toplumsal baskının hedefi olarak konumlanır. Onun sürgün ve hapis süreçleri, Zehra'nın hafızasında hem travmatik hem de direnç ögesi olarak yer alır. Annesi ise klasik kadın rollerini sürdürmesine rağmen, savaşla birlikte ailenin dağılmaması adına gösterdiği çaba ile direnişin sessiz ama etkin bir temsiline dönüşür. Bu figürlerin anlatıdaki işlevi, yalnızca kahramanın arka planını çizmek değil, aynı zamanda kültürel belleği ve toplumsal değerleri taşıyan yapılar olmaktır. Dede ve nine figürü üzerinden anlatı katmanları ise *Dâ* romanı, Zehra Hüseyinî'nin çocukluk yıllarından itibaren yaşadığı deneyimleri merkezine alan bir otobiyografik anlatıdır.⁴³⁰

⁴²⁸ Seyyide Zehra Hüseyinî, *Dâ: Hâtîrât-ı Seyyide Zehrâ Huseynî, Bi-İhtimâm Seyyide A'zam Hüseyinî*, (Tahrân: Intishârât-i Sûre-ı Mehr, 2013), 100-250.

⁴²⁹ Fâtîmâ Sâdât Hüseyinî, "Rivâyât-ı Zenâne ez Cenk der Hâtîrât-ı Zehrâ Hüseyinî Dâ," *Pejûheşnâme-i Edebiyyât-ı Muâsır- ı Cihân-ı İslâmî*, vol. 23, no. 3 (2021): 25-44.

⁴³⁰ Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve der Zebân-ı Fârîsî*, c. 1, (Tahrân: İnteshârât-ı Fûrûğî, 1965), 212-215.

Anlatıda dede ve nine figürleri, yalnızca aile bireyleri değil, aynı zamanda İran toplumsal belleğinde gelenek, inanç ve köksellik temalarını temsil eder. Zehra'nın dedesi, aile içinde sözü geçen, geleneksel değerlere bağlı, yaşlı bir erkek figürü olarak çizilir. Dede figürü, özellikle İslamî değerlerin aktarımında aracı işlevi görür. Zehra'nın dini duyarlılıkları ve şehadet fikriyle kurduğu ilişki, bu kuşaktan aktarılan değerler ile şekillenir. Anlatıbilimsel açıdan bu figür, kültürel aktarımın odağı, yani aktarıcı (transmitter) rolündedir. Dede, metinde çok aktif bir karakter olmamakla birlikte, Zehra'nın zihinsel ve duygusal dünyasında sembolik bir yer tutar. Nine ise koruyucu ve şefkatli bir figür olarak anlatının sıcak alanını oluşturur. Zehra'nın hatıralarında, çocukluk günlerinin güvenli limanı olarak betimlenen nine, nostalji mekânı ve ev figürü ile özdeşleştirilmiştir. Anlatıbilimsel anlamda, nine karakteri habitat mekân anlayışıyla birleşerek Zehra'nın iç dünyasındaki aidiyet arayışını güçlendirir. Bu yönüyle nine, anlatıda zamanın sabitlendiği, kırılmamış bir bellek noktasıdır.⁴³¹

c) Anne Dâ (Sessiz Direnişin Temsilcisi)

Zehra'nın annesi, roman boyunca daha çok dolaylı anlatımlarla ve gözlem düzeyinde aktarılan bir karakterdir. Anlatının odak noktası olan savaş ve göç travması sırasında anne figürü, istikrar, sabır ve iç direnişi temsil eder. Sözlü bir direnişten ziyade, eylemsel sabırla karakterize edilen anne figürü, ev içi düzeni sürdürme çabasıyla bireysel mücadele alanını temsil eder. Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında, anne karakteri psikolojik arka planın şekillenmesinde, Zehra'nın kadınlık kimliğinin ve direniş anlayışının gelişiminde önemli bir figür olarak konumlanır.⁴³²

d) Baba (İdeolojik Hafızanın Taşıyıcısı)

Zehra'nın babası, romanın ilk bölümlerinde karizmatik ve etkin bir figür olarak sunulur. Politik ve entelektüel yönüyle ön plana çıkan baba, sadece bir aile reisi değil; aynı zamanda Zehra'nın düşünsel dünyasının ilk biçimlendiricilerindedir. Baba karakteri, İran'daki politik baskı, tutuklanma ve göç süreci üzerinden anlatıdaki travmatik gerilimleri de taşır. Onun varlığı, Zehra'nın kimlik inşasında bir ideolojik

⁴³¹ Mustafa Çakır, "Kültür Aktarımı, Kültürel Transfer", *Turkophone*, vol. 8, no. 2 (2021): 65-81.

⁴³² Abdülhüseyîn Zerrînkûb, *Der kalemrû Vicdân*, (İnteşerât-ı Sohen Tahrân, 1996), 212-215.

mihenk taşıdır. Anlatıbilim açısından, baba figürü metinde hem psikolojik gerilim hem de kültürel aidiyet kodlarının taşıyıcısı olarak önemli bir role sahiptir.⁴³³

e) Kardeş Seyyid Ali (Kaybın ve Boşluğun Sembolü)

Abdullah karakteri, savaşta kaybedilen gençlerin temsilidir. Zehra'nın kardeşi olarak romanda yer alan bu karakter hem anlatıcının kişisel yas sürecini hem de savaşın aile yapıları üzerindeki yıkıcı etkisini gözler önüne serer. Abdullah'ın kaybı, yalnızca bir bireyin yok oluşu değil; aynı zamanda anlatıcının belleğinde sürekli var olan, zaman zaman rüya ve iç seslerle yeniden ortaya çıkan bir travma merkezidir. Abdullah karakterianlatıboyunca anımsamalar, duygusalpatlamalar ve zamankırılmaları yoluyla yapılandırılır.⁴³⁴Böylece olay örgüsünde süreklilik sağlayan bir epizodik ögeye dönüşür.

f) Leyla (Kadın Dayanışmasının Sessiz Temsilcisi)

Zehra'nın kız kardeşi Leyla, roman boyunca sessizliğiyle dikkat çeker. Ancak bu sessizlik, edilgenlik değil; içe dönük bir direniş biçimi olarak işlev görür. Leyla'nın varlığı, Zehra'nın anlatısında kadın dayanışmasının aile içindeki örneğidir. Özellikle Zehra'nın cepheye gitme kararı ve yaşadıkları zorluklar karşısında Leyla'nın gösterdiği destek, metnin kolektif kadın hafızası temasını pekiştirir. Anlatıbilim açısından Leyla, Zehra'nın eylemlerine doğrudan yön vermeyen ama onun duygusal zeminini güçlendiren bir yardımcı karakter olarak konumlanır.⁴³⁵

g) Zehra'nın Eşi: Savaşın Gölgesinde Evlenilen Bir Adam

Dâ romanında Zehra'nın eşi, doğrudan olay örgüsünün merkezinde sıkça görünmese de temsil ettiği anlam düzeyi bakımından oldukça belirleyicidir. Zehra'nın eşi, savaşın gölgesinde kurulan bir evliliğin sembolüdür. Evlilik, sıradan bir toplumsal kurum olmaktan çıkar; savaş koşullarının hızlandırdığı bir karar ve sorumluluk alanı hâline gelir. Zehra için bu evlilik, hem geleneksel bir kadın rolünü üstlenme hem de direniş içinde bireysel aidiyet kurma biçimidir. Eş, cephe gerisindeki direnişin bir parçası olarak şekillenir. Zehra'nın ona duyduğu bağlılık, sadece kişisel değil, aynı zamanda ideolojik bir bağlılıktır. Eşinin savaşta olması, Zehra'nın anlatısında sürekli bir endişe,

⁴³³ Dâryûş Şâyikân, *Der Cestecûy-ı Fezâhâyı Gomşode*, (Tahrân: İnteşârât-ı Ferhenk-i Muâsır, 2016), 154-152.

⁴³⁴ Stef Crafs, "Widening the Scope of Trauma Theory: A Critique of the Cultural Exclusivity of Trauma Studies", *Etudes Anglaises*, vol. 63, no. 3 (2010): 291-301.

⁴³⁵ Selma Baş, "Leylâ Erbil'in Öykülerinde Kadın Kimliği ve Başkaldırı", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 38, no. 38 (2008): 1-32.

özlem ve sabır kaynağına dönüşür. Bu figür, savaşta yer alan erkeklerin geride bıraktıkları kadınların duygusal yükünü somutlaştırır. Evlilikleri, klasik romantik anlatıların dışında, daha çok direniş ve kutsal mücadele bağlamında anlam kazanır.⁴³⁶

h) Leyla'nın Eşi: Sessiz Direnişin ve Kaybın Temsilcisi

Leyla'nın eşi, *Dâ* romanının arka planında kalan ancak simgesel düzeyde önemli bir karakterdir. Onun varlığı, Leyla'nın yaşamı ve psikolojisi üzerinden dolaylı olarak aktarılır. Savaşta şehit olan bu karakter, kadınların yalnızlaşmasını, yas tutma biçimlerini ve fedakârlıkların bireysel düzeydeki yansımalarını ortaya koyar. Leyla'nın eşi, geleneksel bir erkek figürü olmaktan öte, toplumsal bir idealin beden bulmuş hâlidir. Vatani uğruna hayatını feda eden şehit. Onun ölümü, sadece Leyla'nın bireysel yas sürecini değil, aynı zamanda savaşın kadınlar üzerindeki yıkıcı etkisini ve öznel sessizliklerini görünür kılar⁴³⁷. Zehra'nın Leyla ile kurduğu dostluk üzerinden bu figür, anlatıda kolektif kadın acısının bir bileşeni hâline gelir.

Sonuç olarak üç erkek figürü, üç temsil katmanı olarak üç erkek karakter, metinde sadece bireysel kimlikleriyle değil, savaşın yarattığı dönüşümlerle de anlam kazanır. Zehra'nın eşi, sevgi, sabır ve ideolojik bağlılığın sınındığı figürdür. Zehra'nın kardeşi, ile içindeki dayanışmanın ve hızlı olgunlaşmanın simgesidir. Leyla'nın eşi, sessiz fedakârlığın ve kadının yas tutma hakkının somutlaştırılmış hâlidir. Her biri, anlatıda kadın karakterlerin psikolojik derinliğini inşa eden bir arka plan işlevi görür. Aynı zamanda savaşın sadece cephede değil, aile ilişkilerinde ve kadın kimliğinde nasıl iz bıraktığını da açığa çıkarır.⁴³⁸

ı) Cephedeki Şahıslar ve Temsilî Karakterler

Roman boyunca karşılaşılan komutanlar, doktorlar, yaralı askerler, şehit anaları ve cephede gönüllü hizmet eden kadınlar gibi karakterler, anlatıdaki sembolik temsiller açısından önemlidir. Bu karakterler birer bireyden çok, ideolojik ve toplumsal değerleri yansıtan figürlerdir. Direniş, şehadet, sabır, vatanseverlik gibi kavramlar bu şahıslar aracılığıyla ete kemiğe büründürülür. Bu şahıslar, aktant şeması çerçevesinde

---

⁴³⁶ Kali Tal, *Worlds of Hurt: Reading the Literatures of Trauma*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 121-135.

⁴³⁷ Elanie Scarry, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*, (New York: Oxford University Press, 1985), 279-290.

⁴³⁸ Eren Yüksel, "Bir Savaş Anlatısı Olarak Nefes: Vatan Sağolsun ve Hegemonik Erkekliğin Krizi", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, vol. 5, no. 1 (2013): 15-31.

analiz edildiğinde, çoğu zaman yardımcı ya da karşıt güçler olarak yapılandırılır.⁴³⁹ Örneğin Zehra'nın gelişimini destekleyen kadın gönüllüler veya doktorlar yardımcı aktanlar; bürokratik engeller ya da fiziksel zorluklar ise karşıt aktanlardır. Böylece anlatıdaki çatışma ve ilerleme dinamiği, bu aktanlar üzerinden sağlanır. Cephede çatışan şahıs Abbas Ferhan Esedî ve Musa Bahtur Zehra'nın cephede tanıdığı en etkileyici figürlerden biridir. Seyyid Ali, gönüllü savaşçılar arasında ahlaki liderliği ve dini bilgisiyyle öne çıkar. Anlatıdaki rolü, ahlaki pusula işlevindedir. Zehra'nın birçok kez onun cesareti ve fedakârlığı karşısında duygusal yoğunluk yaşadığı anlatılır. Seyyid Musa, (şehit Seyyid Musa) Genç yaşta cephede şehit düşen bu karakter, Zehra'nın gözünde şehadet ve adanmışlık ideallerinin vücut bulmuş hâlidir.

Anlatıbilimsel olarak epifanik (aydınlatıcı) bir figürdür. Zehra'nın dönüşümünün kırılma noktalarından biri onun şehadet haberini almasıyla yaşanır. Mehdî Zeyneddîn, İran-İrak Savaşı'nın önemli komutanlarından biri olan Mehdî Zeyneddîn de anlatıda yer alır.⁴⁴⁰ Zehra'nın gözünden, disiplinli ve dindar bir lider olarak betimlenmiştir. Karakterin gerçekliğe dayalı varlığı, metne tarihsel güven kazandırır. Onunla ilgili bölümler, kolektif hafızanın yeniden üretimi açısından önemlidir.

i) Karakterlerin Psikolojik Derinliği ve İç Monologlar

Dâ romanında karakter inşasının temelinde içsel çözülme ve yeniden yapılanma süreçleri yer alır. Zehra'nın özellikle yalnızlık, korku, ölümle yüzleşme ve inançla kurduğu içsel diyaloglar, anlatıya derinlik katar. Bu açıdan bilinç akışı, rüya sekansları ve iç monolog teknikleri önemli bir rol oynar. Anlatıbilimsel açıdan bu yapı, karakterlerin yalnızca dışsal eylemleriyle değil, içsel çatışmalarıyla da şekillendiğini gösterir.⁴⁴¹

j) Toplumsal Roller ve Cinsiyet Temsili

Romanın şahıs kadrosu, toplumsal cinsiyet rolleri açısından da ele alınabilir. Kadınlar, yalnızca evde bekleyen figürler değil, aktif direnişin öznesi olan bireylerdir. Zehra'nın dönüşüm süreci, kadın kimliğinin savaş alanında nasıl yeniden kurulduğunu da yansıtır. Bu noktada temsil düzeyinde karakterlerin yalnızca bireysel değil, kolektif

---

⁴³⁹ Algirdas Julien Greimas, *Structural Semantics: An Attempt at a Method*, (Lincoln: University of Nebraska Press, 1983), 146-151.

⁴⁴⁰ Esin Eren Soysal, "Savaşın Gölgesinde Yazılan Öyküler: Seyyid Mehdî Şucâî'nin Öykülerinde Savaşın İzleri", *Doğu Araştırmaları*, vol. 2, no. 22 (2020): 35-46.

⁴⁴¹ Nada Hassan Mohammed Ahmed, "The Dimensions of Interior Monologue Technique in Henry James's Novels", *European Academic Research*, c. 4, s. 8 (2016): 6963-6977.

anlamlar taşıdığı söylenebilir. *Dâ* romanının şahıslar kadrosu, anlatıbilimsel açıdan hem tematik hem de yapısal işlevler taşır. Özellikle Zehra'nın anlatıcı ve kahraman olarak çifte konumu, metnin hem tanıklık gücünü hem de duygusal yoğunluğunu artırır. Diğer şahıslar ise bu ana karakterin dönüşümünü destekleyen veya onunla çatışan yapılar olarak kurgulanmıştır. Bu çok katmanlı karakter inşası, romanın yalnızca savaş anlatısı değil, aynı zamanda bir hafıza ve kimlik inşası metni olduğunu göstermektedir.⁴⁴²

k) Ölümle Yüzleşmenin Anlatısal Katmanı: Gasilhane Deneyimi ve Gasilhane Görevlileri

Dâ romanında savaşın kadınlar üzerindeki etkisi sadece cephe gerisinde yaralı askerleri tedavi etmek ya da lojistik destek sağlamakla sınırlı kalmaz; ölümle doğrudan yüzleşme, metnin merkezî temalarından biri hâline gelir. Gasilhane sahneleri, bu yüzleşmenin hem fiziksel hem de metafizik düzeyde derinleştiği anlardır. Burada görev yapan kadınlar, yalnızca savaşın getirdiği ölü bedenlere dokunmaz; aynı zamanda bir milletin toplu yas pratiğine tanıklık ederler hissettiği Zeynep bağlamda Zehra'nın kendisine çok yakın hissettiği Zeynep Hanım'ın *Dâ* romanında gasilhane sahnesi, savaşın yalnızca cephede değil, ölümün en mahrem alanlarında da kadınlar aracılığıyla karşılandığını ve anlamlandırıldığını gösteren önemli anlatısal düğüm noktalarından biridir. Bu sahnede Zehra'nın yanında yer alan Zeynep Hanım hem bir rehber hem bir tanık hem de bir hafıza aktarıcısı olarak konumlandırılır. Zeynep Hanım'ın anlatıdaki işlevi çok katmanlıdır. İlk olarak, gasilhane gibi ölümle iç içe bir mekânda, fiziksel ve ruhsal direnciyle öne çıkar. Onun duruşu, Zehra'nın psikolojik dönüşümünü tetikleyen bir eşiktir. Genç bir kız olan Zehra'nın ölümlerle ilk yüzleşmesinde yaşadığı korku, tedirginlik ve utanç gibi duygular, Zeynep Hanım'ın sakinliği ve ibadet edercesine yaptığı hazırlıklar sayesinde yavaş yavaş anlam kazanmaya başlar.⁴⁴³

Zeynep Hanım burada yalnızca ölü bedenleri yıkayan bir görevli değil, aynı zamanda ölümle yaşam arasında kurulan manevi bir köprünün taşıyıcısıdır. Onun konuşmaları, sessizliği ve sergilediği sabır, dini ve toplumsal değerlerin somutlaştığı bir figür olarak

---

⁴⁴² Nazlı Neşe Kaymak ve Tülay Tekin Yılmaz, "Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Roman Kadınlar", *Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, vol. 3, no. 1 (2022): 65-79.

⁴⁴³ Fâtiş Yılmaz ve Bengi Öner-Özkan, "Türkçe Romanlarda Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Psikolojisinin Sosyal Temsilleri", *Nesne-Psikoloji Dergisi*, vol. 6, no. 13 (2018): 439-464.

okunmasına imkân verir. Kadın bedeninin hem yaşam hem de ölüm bağlamında nasıl politikleştiğini düşündüğümüzde, Zeynep Hanım'ın eylemleri bir tür “ritüel direnişi” temsil eder. Kadınlar yalnızca savaşın nesnesi değil, ölümle baş etme biçimlerinde özneleşen aktörlerdir. Anlatıbilimsel açıdan Zeynep Hanım'ın karakteri, yan karakter olmasına rağmen, anlatının dönüşüm anlarından birini belirler. Zehra'nın dünyasında bu sahne bir epifani – varoluşsal bir aydınlanma – işlevi görür. Bu bağlamda Zeynep Hanım, anlatının içindeki eşik bekçisi (threshold guardian) olarak işlevselleşir. Klasik anlatı modellerinde kahramanların dönüşüm yaşadığı eşiklerde karşılaştıkları yardımcı ya da uyarıcı karakterler vardır; Zeynep Hanım bu işlevi üstlenir. Onun varlığı, Zehra'nın sadece bedensel değil, ruhsal olarak da savaşa hazırlanmasının bir simgesidir.⁴⁴⁴

Tematik açıdan Zeynep Hanım figürü, İran toplumundaki kadınların görünmeyen ama yaşamsal rollerini temsil eder. Savaş sürecinde cephe gerisinde kalan kadınların yükü, sadece ailevi değil, ritüel ve kültürel sorumluluklarla da ağırlaşmıştır. Bu karakter, toplumsal hafızanın aktarımında kadınların taşıdığı rolü temsil ederken, aynı zamanda Zehra gibi genç kadınların bu deneyimler aracılığıyla nasıl büyüdüğünü ve dönüştüğünü de gösterir. Zeynep Hanım karakteri, *Dâ* romanında ölümün sıradanlaştığı bir dönemde, hayatla ölüm arasında etik ve dini bir bilinçle köprü kuran sembolik bir figürdür. Onun anlatıdaki varlığı, sadece Zehra'nın kişisel yolculuğuna yön vermekle kalmaz; aynı zamanda savaşın görünmeyen yüzünü – kadın emeğini, sessiz kahramanlığı ve kolektif hafızayı – temsil eder. Bu yönüyle, Zeynep Hanım karakteri anlatının sessiz ama derin etkili taşıyıcılarından biri hâline gelir.⁴⁴⁵

Anlatıbilimsel açıdan bu kadınlar, romanın epifanitik mekânlarında yer alırlar; yani karakterin içsel dönüşümünün gerçekleştiği, yoğun bilinç hâllerine ev sahipliği yapan anlatı düğümleridir. Zehra'nın gasilhane deneyimi, onun masumiyetten sorumluluğa geçişinde bir eşik görevi görür. Gasil işlemi, savaşta ölenlerin bir “sayı” değil, “bir hayat” olduğunun en somut fark edilışıdır. Bu farkındalık, anlatının etik boyutunu güçlendirir ve okuyucuda vicdani rezonans yaratır. Gasilhanede görevli kızlar ise, toplumsal cinsiyet rolleri açısından görünmez kahramanlardır. Onlar, savaşın sessiz tanıklarındır ve roman boyunca birer “yardımcı karakter” gibi görünseler de anlatının

---

⁴⁴⁴ Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, 3rd ed. (Novato, CA: New World Library, 2008), 71-90.

⁴⁴⁵ Zeynep Kevser Şerefoğlu, “Mustafa Kutlu Hikâyelerinin Sessiz Derinleri: Kadın Kahramanlar”, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2012), 87-98.

belleksel yapısını şekillendiren işlevlere sahiptirler. Bu kadınlar, toplumun savaş karşısındaki ahlaki duruşunu temsil eder. Cesetlerle geçirilen zaman, onları travmanın merkezine yerleştirirken, aynı zamanda ölüm karşısında bir tür ruhani güçlenme yaşanmasına da zemin hazırlar.⁴⁴⁶

1) Camide Görevli Kızlar: İnanç, Dayanışma ve Anlatının Ruhsal Boyutu

Camide görev alan kız karakterler, *Dâ* romanının iman, fedakârlık ve manevi sorumluluk ekseninde inşa ettiği ikinci önemli kadın grubudur. Savaş ortamında cami, yalnızca ibadet edilen bir mekân değil, yardımın, umut ve dayanışmanın örgütlendiği bir merkez hâline gelir. Bu kızlar hem dinî bilgileriyle hem de örgütlenme becerileriyle, savaşın dinî-millî anlam dünyasını taşıyan aktörlerdendir. Zehra'nın camideki kızlarla kurduğu bağ hem karakter gelişimi hem de kolektif kadın dayanışması açısından oldukça önemlidir. Bu kızlar, anlatı içerisinde simgesel annelik işlevi görür; çünkü savaşa gönderilen erkeklerin yokluğunda, toplumu ayakta tutan ruhsal-moral işçiliği üstlenirler. Kur'an okuma, dualar organize etme, savaşta ölenlerin ruhuna mevlit düzenleme gibi eylemler, anlatı düzeyinde hem kayıp ritüellerinin hem de direnişin kadın hafızasında nasıl biçimlendiğinin göstergesidir. Ayrıca camideki bu karakterler, anlatıdaki zamansal yapıya da etkide bulunurlar. Savaşın yarattığı zamansal kırılmalar, onların tekrarlı dini ritüelleri aracılığıyla yeniden düzenlenir. Örneğin her ölüm haberinden sonra yapılan dualar ve yas tutma biçimleri, anlatının iteratif zaman (tekrarlanan zaman) yapısına katkı sağlar. Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı otobiyografik romanında camide görev alan genç kız karakterler, yalnızca dini ve ideolojik hizmetlerde yer alan figürler olarak değil, aynı zamanda savaş sürecinin sosyo-kültürel dönüşümünü temsil eden sembolik aktörler olarak kurgulanmıştır.⁴⁴⁷

Rana Neccâr, İlahe Hicap, Eşref Ferhâdi ve Efsane Gazizade olmak üzere– savaşın gündelik hayatın içine nasıl sızdığını, kadınların kamusal alanda nasıl görünür hâle geldiklerini ve kolektif direnişte nasıl aktif roller üstlendiklerini göstermesi açısından önemlidir. Karakterlerin işlevi: anlatı içinde kolektif bir ses, bu kızlar, anlatı içerisinde birden fazla işlev yüklenmiştir. İlki, tanık anlatıcının yalnız olmadığını, onunla aynı yaşlarda olan diğer genç kızların da benzer bir inanç, sorumluluk ve cesaret bilinciyle

⁴⁴⁶ Georgia Petridou, *Divine Epiphany in Greek Literature and Culture*, (Oxford: Oxford University Press, 2015), 181-230.

⁴⁴⁷ Aziz Şeker, "Türk Romanında Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadın Temsillerine Yönelik Sosyolojik Bir Çözümleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 10, no. 54 (2017): 5-7.

hareket ettiğini göstererek, bireysel tanıklığı kolektif bir deneyime dönüştürmeleridir. Bu durum, anlatının sadece bireysel bir savaş hikâyesi değil, aynı zamanda kadınlar arası dayanışmayı ön plana çıkaran bir toplumsal hafıza anlatısı olduğunu da ortaya koyar. Anlatı teknikleri açısından içsel fokalizasyon ve ortak ruh hâli roman, Zehra'nın bakış açısından (homodiyetik anlatıcı) yazıldığı için bu kızların eylemleri ve duyguları da anlatıcının öznel filtresinden geçerek aktarılır. Onlarla yapılan konuşmalar, camideki mesai, hazırlıklar ve dağıtım faaliyetleri, anlatıcının duygusal yoğunluğunu artıran içsel fokalizasyon teknikleriyle verilir.⁴⁴⁸

Her bir genç kız, anlatıcının belleğinde bir özellik ya da ruh hâliyle özdeşleşmiştir. Örneğin; Zeyneb çevikliğiyle, Meryem Emcedî idealistliğiyle anımsanır. Mekânın cinsiyetlendirilmesi ve camide kadın varlığı, Camiler, geleneksel olarak erkek egemen mekânlar olarak tahayyül edilirken, *Dâ* romanında bu sınır aşılır. Camide görevli kızlar, mekânı yeniden tanımlar. Artık cami, sadece ibadet değil; lojistik destek, sağlık eğitimi, propaganda ve yardım dağıtımı gibi savaşın sivil cephelerinin örgütlendiği bir merkez hâline gelir. Bu dönüşüm, kadınların savaş sürecinde üstlendiği yeni rollerin, mekânsal temsili olarak da okunabilir.⁴⁴⁹

Tematik derinlik sessizlikten sesliliğe kadın temsili, camide görevli kızların varlığı, İslami direnişin kadın yüzünü vurgular. Ancak bu temsiliyet yalnızca ideolojik bir pozisyonu değil, aynı zamanda kadınların görünmezlikten görünürlüğe geçişini de içerir. Başlangıçta sessiz, çekingen, ailelerinin gözetiminde olan bu genç kızlar, savaş ilerledikçe karar alma, yönlendirme ve organize etme sorumluluğunu üstlenmeye başlar. Bu değişim, anlatı düzeyinde bir dönüşümün göstergesi olarak yorumlanabilir. İsimlerin sembolizmi ve bireyselleşme, karakterlerin bireysel adlarla anılması (örneğin Zeyneb ve Meryem), onları kitlesel bir topluluğun anonim üyeleri olmaktan çıkarır. Bu tercihle yazar, her bir kızın kendi hikâyesi, geçmişi, motivasyonu ve geleceği olduğunu ima eder. Böylece anlatı, kolektif direnişi kişisel kimlikler üzerinden kurarak hem bireyselleştirici hem bütünleştirici bir yapı sergiler.⁴⁵⁰

---

⁴⁴⁸ Mustafa Zeki Çıraklı, “Bakış Açısı: Anlatan Kim? Gören Kim?”, *Hece Öykü*, c. 47 (2011): 83-90.

⁴⁴⁹ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 66-81.

⁴⁵⁰ Muhammed Özdil, “Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 28 (2017): 383-400.

4.7. Baş Karakterin Konumu (Özne ve Karşı-Özne Açısından *Dâ* Romanı)

Zehra'nın *Dâ* adlı anı-romanında anlatıcı, aynı zamanda baş karakter olan Dâ (ana karakterin annesi), roman boyunca özne konumunda yer alır. Anlatı, onun bakış açısından inşa edilirken, bireysel bir yaşam öyküsünden çok, kolektif bir hafızanın temsili haline gelir. Bu bağlamda, "özne" yalnızca anlatıyı taşıyan kişi değil, aynı zamanda ideolojik, kültürel ve psikolojik anlamları temsil eden bir figürdür.⁴⁵¹

Da'nın özne olarak yapılandırılması, sadece bireysel direnişi ya da savaşla olan kişisel mücadelesini değil, aynı zamanda kadınlığın, anneliğin, inancın ve yurtsuzluğun da taşıyıcısı olmasını içerir. Roman boyunca Dâ, hem ailesini korumaya çalışan bir anne hem de erkek egemen savaş alanında var olmaya çalışan bir kadın olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla özne, sadece fiziksel bir kişi değil, aynı zamanda kültürel bir kimlik ve direnişin metaforudur. Karşı-özne ise çok katmanlı bir şekilde kurgulanmıştır. İlk düzeyde, Irak Ba 'as rejimi ve onun istihbarat teşkilatı, baş karakterin karşısında konumlanan kurumsal bir karşı-özne olarak ortaya çıkar. Bu yapı, sadece fiziki bir tehdit değil, aynı zamanda hafızayı bastıran, bireyi susturan ve toplumu sindirmeye çalışan ideolojik bir sistemdir. Rejimin temsilcileri (örneğin istihbarat görevlileri, sorgucular) sürekli olarak anlatıcının ve ailesinin yaşam alanına müdahale eder; bu da çatışma düzeyini yükseltir.⁴⁵²

İkinci düzeyde, karşı-özne işlevi gören daha soyut unsurlar vardır: savaşın travmatik etkileri, sorgulanan inançlar, toplumsal dışlanma ve kadın bedeni üzerindeki denetimdir. Bu unsurlar, karakterin özne olarak kendisini inşa etme sürecinde onu zorlayan yapısal güçlerdir. Bu noktada roman, yalnızca bireysel bir hikâye olmaktan çıkar; özne ve karşı-özne arasındaki mücadele, kolektif belleğin bir temsiline dönüşür.⁴⁵³

Romanın anlatım biçimi de bu özne-karşı-özne çatışmasını destekler niteliktedir. Zamanın doğrusal olmayan kullanımı, tekrar eden mekânlar (hapishaneler, hastaneler, sorgu odaları), anlatıcının psikolojik çözülmesini ve bununla baş etme çabasını yansıtır. Bu anlatı yapısı, baş karakterin özne olma sürecini yalnızca dışsal çatışmalarla

⁴⁵¹ Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, çev. Banu Barış (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 11-45.

⁴⁵² Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, (New York: Routledge, 1990), 45-78.

⁴⁵³ Susan Rowland, *Jung: A Feminist Revision*, (Cambridge: Policy Press, 2002), 88-112.

değil, içsel hesaplaşmalarla da derinleştirir. *Dâ* romanında baş karakter olan Dâ, sadece bireysel bir kahraman değil, ideolojik ve toplumsal mücadeleyi sırtlayan çok katmanlı bir öznedir. Karşısındaki güç ise hem reel politik rejimler hem de yapısal baskı mekanizmalarıdır. Bu çatışma, romanın temel anlatı dinamiğini oluşturur ve onu klasik bir savaş anlatısından farklı olarak, bir hafıza ve direniş metnine dönüştürür.⁴⁵⁴

4.8. Zaman ve Bellek İlişkisi

Anlatıbilim, bir anlatıdaki yapısal unsurların işleyişini incelerken “zaman” ve “bellek” kavramlarına ayrıcalıklı bir yer ayırır. Özellikle travmatik geçmişe odaklanan otobiyografik anlatılarda bu iki unsur, olayların diziliminden çok daha fazlasını ifade eder. Anlatıcının iç dünyası, tarihsel bilinç, kimlik inşası ve kolektif hafıza bu yapıların içinde biçimlenir. Seyyide Zehra Hüseyini’nin *Dâ* adlı eseri, bu açıdan hem bireysel hem de toplumsal belleği, zamanın kırılğanlığı içinde yeniden kurar.⁴⁵⁵

4.8.1. Belleğin Anlatıyı Şekillendiren Yapıcı Gücü

Dâ, bir savaş anısı kitabı olarak görünmesine rağmen, klasik kronolojik bir otobiyografi değildir. Anlatıcının zihninde şekillenen ve çağrışımlarla ilerleyen bir anlatı yapısı vardır. Bu yapı, Paul Ricoeur’ün ifade ettiği gibi “hatırlanan zamanın anlatısal düzenlenişini” temsil eder. Hatırlama edimi, anlatının temel motorudur. Anlatıcı, olayları olduğu gibi değil, anımsadığı biçimiyle, yani psikolojik ve duygusal süzgeçten geçirerek aktarır. Bellek, zamanın doğrusallığını kırar; geçmişin parçaları anlatının şimdisine analeptik yapılarla sızar.⁴⁵⁶

4.8.2. Zamanın Bellekle Bükülmesi: Doğrusal Olmayan Anlatı

Roman, anlatıcının çocukluk, savaş, göç ve röportaj sürecine dair anılarını iç içe geçmiş şekilde aktarır. Bu da klasik fabula–sujet ayrımını zenginleştirir. Fabula, olayların gerçek kronolojik sırası Sujet, olayların anlatım sırası – yani bellek tarafından yönlendirilen sıralama *Dâ*’da sujet, belleğin yönlendirdiği bir zaman akışına sahiptir.

⁴⁵⁴ Ahmet Özkan, “Didier Daeninckx’in *La Mort N’Oublie Personne* Başlıklı Romanında İşgal, Direniş ve Adalet”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 60, no. 2 (2020): 534-561.

⁴⁵⁵ Jens Brockmeier, “Interpreting Memory: The Narrative Alternative,” in *Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*, (Oxford: Oxford University Press, 2015), 97-128.

⁴⁵⁶ Paul Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, trans. Kathleen Blamey and David Pellauer, (Chicago: University of Chicago Press, 2004), 85-120.

Bir olay anlatılırken, başka bir olayın zihinsel yankısı birden devreye girer. Böylece zaman, anlatının içinde kırılır, bükülür ve yeniden kurulur.⁴⁵⁷

4.8.3. Zamanın Psikolojik Katmanları: İçsel ve Takvimsel Zaman

Hüseyinî'nin anlatısında zaman iki düzlemde işler. Takvimsel (objektif) zaman, savaşın tarihi, göç yılları, devletin devrim sonrası düzeni gibi dışsal olaylar. İçsel (sübjektif) zaman, anlatıcının bu olaylara dair psikolojik algısı; yani belleğin inşa ettiği zaman. Bu iki düzlem çoğu zaman çakışmaz. Dış dünyada aylar geçse de karakterin zihninde zaman donmuş, bir travma anında takılı kalmıştır. Bu yapı, Marcel Proust'un "kayıp zaman" kavramına benzer biçimde işlemiştir: zaman, anlatıcının duyumsadığı biçimiyle gerçeklik kazanır.⁴⁵⁸

4.8.4. Travma ve Bellek: Zamanın Dairesel Yapısı

Travmatik anlatılarda sıkça rastlanan bir özellik olan dairesel zaman, *Dâ* romanında oldukça belirgindir. Anlatıcı, geçmişi sadece hatırlamaz; o geçmişin içinde yaşamaya devam eder. Örneğin babasının yokluğu, göç yolları, işkenceler veya bombardıman anıları, roman boyunca defalarca yeniden anlatılır, yeniden yaşanır. Bellek, bu travmaları bastırmaz; aksine onları anlatının merkezine alarak zamanın akışını daireselleştirir. Bu durum, Pierre Nora'nın "hafıza mekânları (lieux de memoire)" kavramıyla ilişkilidir. Fiziksel ya da zihinsel bazı olaylar (örneğin Baba'nın dönüşü, bir mezarlık ziyareti) anlatıcının belleğinde zamanın dönüm noktası olur.⁴⁵⁹

4.8.5. Belleğin Zamanı Parçalaması: Analepsis ve İteratif Yapılar

Analepsis, roman boyunca sıkça kullanılan geriye dönüşlerle, okuyucu ana olay akışından çıkarılır ve karakterin geçmişe dair duygusal parçalarına yönlendirilir. Baba'nın sürgünü, annesinin korkuları, çocukluk hatıraları sürekli olarak anlatının "şimdi"sine sızar.⁴⁶⁰

⁴⁵⁷ Fatma Şükran Elgeren, "Tasvir (Betimleme) Tekniğinin Anlatının Zamanı ve Ritmine Tesiri Üzerine Bir Tasnif Denemesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 14 (2024): 364-385.

⁴⁵⁸ Çimen Günay-Erkol ve Hazel Melek Akdik Bener, "Mekân, Travmatik Bellek ve Edebiyat: Bir Tarihsel Roman Olarak 'Unutkan Ayna'", *Kültür ve İletişim*, vol. 25, no. 2 (2022): 424-446.

⁴⁵⁹ İsmail Avcu, "Bellek, Travma ve Edebiyat", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 63 (2019): 627-646.

⁴⁶⁰ Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, trans. Christine van Boheemen, (Toronto: University of Toronto Press, 2009), 81-102.

İteratif yapılar; “Her gece aynı rüyayı görme”, “her sabah babadan haber bekleme” gibi tekrar eden ifadelerle, zamanın bir noktada döngüselleştiği görülür. Bu yapılar, belleğin olayları zamansal değil, duygusal yoğunluk düzleminde organize ettiğini gösterir.⁴⁶¹

4.8.6. Belleğin Dayanılmaz Ağırlığı: Zamanın Bedensel ve Ruhsal Etkileri

Romanın başkahramanı yalnızca olayları anlatmaz; onları yeniden yaşar. Bu durumun zihinsel ve fiziksel sonuçları roman içinde açıkça betimlenir, röportajlar sırasında yaşadığı baş ağrısı, ruhsal çöküntü, bedenini direnci. Bu deneyimler, anımsamanın sadece zihinsel değil, bedensel bir yük de olduğunu gösterir. Böylece anlatı, belleğin bedenleştiği bir zaman mekânına dönüşür.⁴⁶²

4.8.7. Belleğin Zamanı, Zamanın Belleği

Dâ romanı, anlatıbilimsel açıdan incelendiğinde zaman ve belleğin iç içe geçmiş yapılarla örüldüğü kompleks bir anlatıdır. Anlatıcı, zamanı olayların dizimiyle değil, hatırlama biçimiyle kurar. Bu yapı, travmanın anlatı yoluyla işlenmesini, kadın hafızasının bireysel ve kolektif kimlikteki rolünü, içsel zamanın dışsal zamanla çatışmasını görünür kılar. Hüseyinî'nin anlatısı, böylece klasik savaş anlatılarının ötesine geçerek, zamanın psikolojik ve anlatısal katmanlarını barındıran, güçlü bir bellek anlatısına dönüşür.⁴⁶³

4.9. *Dâ* Romanında Yardımcı Karakterler, Anlatı Yapısı İçinde Bellek, Kimlik ve İdeolojinin İnşası

Anlatıbilim, bir eserde karakterlerin yalnızca temsili figürler olmadığını; anlatının yapısal, ideolojik ve işlevsel kurgusuna yön veren ögeler olduğunu ortaya koyar. Özellikle otobiyografik ve yarı-kurgu anlatılarda, yardımcı karakterler hem başkahramanın kimliğini kurma sürecinde hem de anlatının yönünü biçimlendirme işleviyle ön plana çıkar. Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanı bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. Romanın anlatıcısı, savaşın içinde bireysel ve kolektif hafızayı

⁴⁶¹ Sezin Öner, “Duygu Yoğunluğu ve Duygu Değerliğinin Otobiyografik Hatırlamadaki Rolü”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 13, no. 3 (2021): 605–618.

⁴⁶² Bessel Van Der Kolk, *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*, (New York: Viking, 2014), 1-38.

⁴⁶³ Gülistan Avşar, “Kuşaklararası Belleğin Anlatıya Yansıması: Annie Ernaux’un Bir Kadın Romanında Bellek ve Kimlik”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 17, no. 32 (2025): 434-452.

özerken, çevresindeki çok sayıda yardımcı karakter aracılığıyla anlatıyı hem psikolojik hem de ideolojik olarak derinleştirir.⁴⁶⁴

4.9.1. Yardımcı Karakterlerin Anlatı Yapısındaki İşlevleri

Kimliğin inşasında temel dayanak olarak Anne (Da): Romanın başlığını da taşıyan figürdür. Anlatıcının savaş, sabır, aidiyet ve İslamî değerlere dair tüm algı dünyası, annenin sözleri ve davranışları üzerinden şekillenir. Anlatı işlevi, anlatıcının zihninde hem bir otorite figürü hem de koruyucu bellek olarak yer alır. Anne karakteri, anlatının duygusal tonunu sabit tutan bir mihenk taşıdır; içsel çatışmaların yumuşak sesi, sessiz direnişin sembolüdür. Anlatıbilimsel olarak, epifaniler (aydınlanma anları) genellikle anneyle ilişkilendirilir.⁴⁶⁵

4.9.2. Kimliğin İnşasında Temel Dayanak olarak Baba

Siyasi faaliyetleri nedeniyle sürekli yokluk içinde olan baba figürü, romanın başlarında adeta bir eksiklik motifidir. Bu eksiklik, anlatıcının hem özlemini hem de sorumluluk duygusunu pekiştirir. Baba, ilerleyen bölümlerde görünür hale geldiğinde ise anlatıcının ahlaki gelişimi için bir tür rol modeli işlevi görür.⁴⁶⁶

4.9.3. Belleğin Duygusal Yankıları olarak Kardeşler

Özellikle Seyyid Ali ve Leyla, anlatıcının yaşadığı travmaların tanıklarındır. Onlarla yaşanan ortak geçmiş, anlatıcının belleğinde duygusal tekrarlamalar (iteratif yapılar) şeklinde ortaya çıkar. Kardeş figürleri, anlatının içinde hem dayanışma hem de kayıp duygusunu pekiştiren öğelerdir. Bu karakterler aracılığıyla, kolektif çocukluk belleği inşa edilir.⁴⁶⁷

4.9.4. Toplumsal Yardımcı Karakterler: Belleğin Kolektifleşmesi

Hacı karakteri ve siyasi çevre; Hacı gibi figürler, anlatı içinde görünürlükleri sınırlı olsa da anlatının toplumsal boyutunu kurar. Onlar aracılığıyla savaş yalnızca bireysel değil, politik bir zeminde anlam kazanır. Hacı karakteri aynı zamanda “direnişin sivil

⁴⁶⁴ Âdem Can, “Romanda Zaman Meselesi”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları*, (2018): 107-138.

⁴⁶⁵ Aliye Uslu Üstten, *Edebiyatta Epifan ve Epifanizm*, (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2025), 12-17.

⁴⁶⁶ Seyit Battal Uğurlu, “Yusuf Atılğan’da Baba İmgesi: Psikanalitik Bir Yaklaşım,” *in* 38. İcanas Bildirileri, vol. 4 (*Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 2007), 1719-1742.

⁴⁶⁷ Jeffrey K. Olick, “Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür”, çev. M. Güneşdoğmuş, *Hacettepe Üniversitesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, c. 1, s. 2 (2014): 175-211.

destekçisi” olarak yapılandırılmıştır. Komşular, röportajcılar, hastane personeli. Bu karakterler, anlatıcının yalnız olmadığını; onun travmasının ortak bir kaderin parçası olduğunu sezdirir. Aynı zamanda anlatının gerçeklik boyutunu artıran figürlerdir: Anlatıcının söylediklerine tepki verir, onu doğrular ya da bazen çelişkiye düşürürler.⁴⁶⁸

4.9.5. Anlatısal Denge Unsurları: Fonksiyonel Karakterler

Röportajcı Seyyide Hüseyinî figürü, gerçek hayattaki yazarla aynı adı taşıyan bu figür, anlatı içinde hem dinleyici hem de tetikleyici bir işleve sahiptir. Anlatıcının travmalarla yüzleşmesine, belleğin katmanlarını açmasına olanak sağlar. Röportajcı, romanın ikinci anlatıcısı gibi konumlanır ve anlatının biçimini yönlendirir. Soru-cevap formatı, anlatının parçalı yapısını kontrol altında tutar. Bu yapı, katmanlı anlatı kurmanın önemli bir tekniğidir.⁴⁶⁹

4.9.6. Askerler ve Kurumsal Figürler

Cephede ya da şehirde karşılaşılan asker, doktor, görevli gibi karakterler, anlatının kurumsal gerçeklik tarafını temsil eder. Bu karakterler, anlatıcının yaşadığı dünyanın sistemsel boyutunu görünür kılar. Ayrıca, bireysel travmanın toplumsal zeminde nasıl şekillendiğine dair ipuçları taşırlar.⁴⁷⁰

4.9.7. Yardımcı Karakterlerin Zaman ve Mekânla Etkileşimi

Yardımcı karakterler, yalnızca bireysel özellikleriyle değil, buldukları mekân ve zamansal bağlamla birlikte anlam kazanırlar. Örneğin: Baba figürü çoğu zaman yokluğuyla anlatıya girer → bu da zamanın anlatı içindeki eksik halkalarını işaret eder. Anne karakteri genellikle ev içi mekânlarla özdeşleşir → böylece anlatıcının içsel güvenlik duygusu anneyle kurulur. Yardımcı karakterlerin anlatı yapısındaki çoklu işlevleri, *Dâ* romanında yardımcı karakterler, klasik yan figürler olmaktan çok, anlatının hem tematik hem de yapısal omurgasında belirleyici rollere sahiptir.⁴⁷¹

Bu karakterler, anlatıcının psikolojik derinliğini kurar, belleğin katmanlaşmasına ve zamanın esnekliğine katkı sağlar. Toplumsal bağlamı ve ideolojik alt metni inşa eder.

⁴⁶⁸ Pınar Süt Güngör, “Kolektif Bellek ve Metinsel Toplum Paradigmalarının Anlatısal Yansıması: Anlatış Romanı”, *Uluslararası Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, vol. 8, no. 1 (March 2025): 452-467.

⁴⁶⁹ Felman, Shoshana, and Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, (New York: Routledge, 1992), 57-92.

⁴⁷⁰ Deniz Gündoğan İbrişim (ed.), *Travma ve Anlatı* (İzmir: Livera Yayınları, 2024), 151-177.

⁴⁷¹ E. M. Forster, *Aspects of the Novel*, (London: Penguin Books, 2005), 73-85.

Anlatıbilimsel olarak değerlendirildiğinde, *Dâ* romanı, yalnızca bireysel değil; kolektif hafızanın da bir anlatısıdır. Yardımcı karakterler bu hafızanın taşıyıcıları, anlatının ise organize edici unsurları olarak işlev görür.

4.10. *Dâ* Romanında Dekoratif Şahıslar (Figüranlar): Anlatıbilimsel İşlev ve Yapısal Derinlik

Anlatıbilimsel incelemelerde “figüran” ya da “dekoratif şahıs” olarak nitelendirilen karakterler, yüzeyde sınırlı işlevselliğe sahip gibi görünseler de anlatının bütünselliği açısından vazgeçilmez işlevler üstlenirler. Bu karakterler, olayların ilerleyişine doğrudan müdahale etmeyen, ancak anlatının psikolojik, sosyolojik ve mekânsal katmanlarına katkı sunan yardımcı yapılardır. Seyyide Zehra Hüseyinî’nin *Dâ* adlı yarı-otobiyografik romanı, figüran karakterlerin anlatı içindeki stratejik işlevini örneklemek açısından oldukça verimlidir.⁴⁷²

4.10.1. Figüranların Tanımı ve Kuramsal Çerçeve

Anlatıbilim kuramında figüranlar (ya da Greimas’ın terimiyle yardımcı olmayan yardımcıları), olay akışına doğrudan etki etmeyen, dramatik çatışmanın dışında kalan ama anlatıya gerçeklik, süreklilik ve bağlam kazandıran şahıslar olarak değerlendirilir. Rol merkezli değil, atmosfer merkezlidirler. Anlatının ritmini dengeler, olayların zeminini oluştururlar. Toplumsal yapının temsili ya da anlatıcının içsel dünyasının izdüşümü olabilirler.⁴⁷³

4.10.2. *Dâ* Romanında Figüranların Tematik İşlevleri

Mahalle sakinleri ve komşular nezdinde sosyal belleğin zeminini kurmak için, Rabat Mahallesi’nde yaşayan komşular, özellikle babanın yokluğunda sık sık “nerede?” sorusunu yönelterek hem anlatıcının yalnızlık hissini hem de toplumsal gözetim mekanizmasını görünür kılarlar. İşlev olarak, Anlatıcının kamusal alandaki sıkışmışlığını ve mahallenin kolektif belleğini ifade ederler. Anlatı düzlemi olarak, sosyal dışavurumun sesidirler. Çarşıdaki satıcılar, liman işçileri, pazar figürleri vb. Basra çarşısında ve çuval pazarında karşımıza çıkan satıcılar ya da limanda çalışan figürler, yalnızca bir fon değil, aynı zamanda sınıfsal farkındalığın ve ekonomik

---

⁴⁷² Umberto Eco, *Six Walks in the Fictional Woods*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994), 75-97.

⁴⁷³ Culler Jonathan, *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1981), 85-102.

gerçekliğin temsilcileridir. Anlatı işlevi olarak, alt sınıfa ait yaşamın görsel ve duygusal arka planını sunarlar. Bu figüranlar sayesinde yoksulluğun ve mücadelenin sessiz temsilleri oluşturulur.⁴⁷⁴

4.10.3. Figüranların Psikolojik İşlevi: Anlatıcının Ruh Haline Ayna Tutmak

Sessiz tanıklar olarak figüranlar, bazı sahnelerde arka planda kalan kişiler (hastanedeki hemşire, sokaktan geçen bir adam, bekleme salonundaki kadınlar), anlatıcının iç dünyasındaki yalnızlığı, güvensizliği ya da tedirginliği yansıtan psikolojik aynalardır. Örneğin, anlatıcının, babasının gözaltına alınması sürecinde sokakta gördüğü kayıtsız yüzler, anlatının ruhsal atmosferine gerilim katar. Figüranlar ve zamanın duygusal derinliği, figüranlar, romanın zaman kurgusundaki “yavaşlama” anlarında sıklıkla devreye girer. Özellikle rüya, hatırlama ya da epifanik sahnelerde geçmişteki figüratif karakterler (örneğin yaşlı kadın, pazardaki satıcı, çocukluk arkadaşı) anlatıcının iç dünyasında yankılanan imgeler hâline gelir.⁴⁷⁵

4.10.4. Figüranların Anlatı Yapısındaki Mekânsal ve Simgesel İşlevleri

Mekânsal katmanlaşmayı sağlayan her figüran yalnızca bir birey değil, aynı zamanda bulunduğu mekânın ruhunu da taşır. Limanda geçen bir sahnede figüranların varlığı, denizle ilişkili mücadeleyi, geçim sıkıntısını ve sömürüyü gösterir. Bu tür karakterler, topografik gerçekliğin anlatıdaki görünürlüğü artırır. Simgesel temsiller olarak figüranlardan çarşıdaki kör adam, kör adalet ya da toplumun görmezden gelişini temsil ederken, yıkık evin önünden geçen kadın ise savaşın sivil hayat üzerindeki yıkımı, sessiz kalan kalabalık, toplumsal suskunluk ve korku kültürünün yansımasıdır.⁴⁷⁶

4.10.5. Figüranların Sessizliği: Anlatıdaki Kontrastı Derinleştirmek

Figüranlar genellikle konuşmazlar ya da çok az konuşurlar. Bu sessizlik, Anlatıcının iç sesiyle çatışır ya da onu tamamlar, anlatıdaki diyalojik yapıyı güçlendirir, boşlukların anlamla dolmasını sağlar. Bu sessizlik, okuyucunun sahneye müdahale

⁴⁷⁴ Feride Aydemir, “Latife Tekin’in *Manves City* ve *Sürüklenme* Romanlarında Yoksulluk Halleri: İşçi Deneyimi, Sürüklenen Özneler, Direniş ve Umut”, *Söylem Filoloji Dergisi*, vol. 7, no. 1 (2022): 160.

⁴⁷⁵ Aliye Uslu Üstten, *Edebiyatta Epifan ve Epifanizm*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2025), 213-222.

⁴⁷⁶ Erwin Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, (Oxford: Oxford University Press, 1939), 45-52.

etmesini, boşlukları doldurmasını, böylece anlatının aktif bir alımlama süreciyle kavranmasını sağlar.⁴⁷⁷

4.10.6. Figüranlar Anlatının Görünmez Belkemiği

Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanında dekoratif şahıslar yalnızca arka planı dolduran boşluk figürleri değildir. Onlar, anlatıcının ruhsal iniş çıkışlarına zemin hazırlar, toplumsal, ekonomik ve kültürel arka planı görünür kılar, anlatının ritmini, atmosferini ve gerçeklik düzeyini biçimlendirir. Anlatıbilimsel açıdan değerlendirildiğinde bu karakterler, anlatının “sessiz ama etkili” öğeleridir. Onlar olmadan anlatı eksik kalır; çünkü anlatı yalnızca başkışilerin değil, görünmeyen figürlerin de taşıdığı kolektif bir inşa sürecidir.⁴⁷⁸

4.11. *Dâ* Romanında Mekânların Anlatıbilimsel İşlevi: Anlatının Topografyası

Mekân, klasik anlatılarda sıklıkla arka plan unsuru olarak değerlendirilse de modern anlatı kuramları ve anlatıbilimsel analizlerde mekân; karakterlerin zihinsel, kültürel ve ideolojik dünyalarını yansıtan aktif bir yapı taşına dönüşmüştür. *Dâ* romanında mekân, yalnızca bir fiziksel yer değil, aynı zamanda belleğin, kimliğin ve direnişin anlatısal düzlemdeki sahnesidir. Bu çalışmada, romanın mekânsal örgüsünü anlatıbilimsel bakış açısıyla çözümlemek ve bu mekânların karakter, olay örgüsü ve anlatıcıyla ilişkisini tartışmak amaçlanmaktadır.⁴⁷⁹

4.11.1. Mekânın Anlatı İçindeki Rolü

Seyyide Zehra Hüseyinî'nin anlatısında mekân, karakter gelişiminin evrildiği bir bağlam, toplumsal yapının izdüşümü, anımsama ve travmanın tetikleyicisi, ideolojik temsil düzlemidir. Yani mekân, yalnızca olayların geçtiği bir “sahne” değil, anlatının tematik ve duygusal ağırlığını taşıyan çok katmanlı bir anlatı aracıdır.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Mustafa Sözen, “Günümüz Sinemasında Dramatik Bir Olgu Olarak Sessizliğin Kullanımı: Kavramlar, Analizler”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 3, no. 16 (2015): 45-47.

⁴⁷⁸ Erwin Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*, (New York: Oxford University Press, (1939), 45-52.

⁴⁷⁹ Ying Fang, “Spatial Narrative in Fiction: ‘Spatialization’ of Fictional Narrative”, in *Spatial Literary Studies in China*, ed. R. T. Tally Jr. (Cham: Springer, 2022), 110-112.

⁴⁸⁰ Laura Bieger and Nicole Maruo-Schröder, “Space, Place, and Narrative: A Short Introduction”, *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*, vol. 64, no. 1 (2016): 4-5.

4.11.2. Ana Mekânların Anlatıbilimsel Analizi

Basra'daki Rabat Mahallesi, çocukluğun ve sürgünün mekânı romanın başında yer alan Basra tasvirleri, anlatıcının çocukluk evrenini biçimlendiren bir mikro kozmostur. Yoksulluğun, dışlanmışlığın ve göçmen olmanın simgesi olan Rabat mahallesi, anlatıcının kimlik arayışının ilk katmanıdır. Evlerin mimarisi (saz çatılar, avlular), toplumsal sınıf farklarının ve kültürel ayrışmanın mekânsal kodlarıdır. Anlatıbilimsel olarak, Rabat mahallesi, anlatıcının aidiyetle çatışma yaşadığı ilk mekânsal kimliktir.⁴⁸¹

Aşar Çarşısı; hayal ve gerçek arasında renkli vitrinleri, parlıtlı ışıkları ve düzenli yapısıyla anlatıcının ulaşmak istediği fakat ait olmadığı bir dünya olarak temsil edilir. Hayalî mekân olarak kurgulanan bu çarşı, yoksul mahalleyle kontrast oluşturur. Bu kontrast, anlatının içindeki sınıfsal gerilimi görünür kılar. Ayrıca, çarşıya duyulan özlem, psikolojik mekân inşası açısından önemlidir: Mekân, karakterin erişemediği düşsel bir zamanın ve düzenin temsiline dönüşür.⁴⁸²

Baba'nın yokluğu ve gizli odalar, babaya dair anlatılarda sıkça geçen "gizli yerler", saklanan evler veya geçici ikametgâhlar, siyasi kimliğin ve tehlikenin mekânsal izlerini taşır. Bu mekânlar, anlatıcının iç dünyasındaki güvensizlik ve tehdit algısının sembolüdür. Mekân – tehdit – sessizlik üçgeni, anlatının atmosferini belirleyen temel unsurlardan biridir. Hanekin (Khanaqin): geçişin ve belirsizliğin mekânı romanda geçen Hanekin, anlatının geçiş noktasıdır. Ne tam bir varış ne de mutlak bir terk edilmiştir. Sınır mekânı işlevi görür. Karakterin belirsizlik ve bekleyişle tanımlanan ruh hâliyle örtüşür. Anlatıbilimsel düzeyde, bu tür mekânlar anlatının dramatik ritmini düşürerek psikolojik yoğunluğu artırır.⁴⁸³

4.11.3. Mekân ve Anımsama: Topografik Bellek

Halbwachs'ın kolektif hafıza kuramı çerçevesinde, romanın birçok mekânı bireysel hafızayla örülüdür. Özellikle baba, çocukluk, göç ve savaş anılarının aktarıldığı sahnelerde, Mekân, anıların hatırlanma zeminidir. Anlatıcının zihninde mekânlar,

⁴⁸¹ Ben Hickman, "Understanding Residential Segregation: Community Relations and Marginalization for Migrants from South of the Sahara in Rabat, Morocco", *Independent Study Project (ISP)*, (SIT Study Abroad, Vermont, ABD, 2019): 16-18.

⁴⁸² Edward S. Casey, *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*, (Bloomington: Indiana University Press, 2009), 214-217.

⁴⁸³ Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, (Chicago: Aldine Publishing, 1969), 94-97.

duygusal bir yeniden inşa ile anlamlandırılır.⁴⁸⁴ Bu bağlamda her mekân, yalnızca bir fiziksel alan değil, psikolojik bir imge, travma sahnesi veya nostaljik bir sığınaktır.

4.11.4. Mekânın İdeolojik Katmanı: Aidiyet ve Direniş

Roman boyunca mekânların politik bir anlam yükü taşıdığı açıktır. Savaşın, işgalin ve direnişin mekânları, ev; mahremiyetin ve tehdit altındaki aidiyetin mekânıdır. Çarşı – sokak, gözetleme, baskı ve toplumsal denetimin alanını temsil eder. Hapishane – sorgu odası ise sistematik şiddetin ve susturulmanın sahnesidir.⁴⁸⁵ Bu bağlamda mekânlar, ideolojik söylemin bedenlendiği alanlar hâline gelir.

4.11.5. Anlatı Zamanıyla Mekân Arasındaki Etkileşim

Anlatıbilimsel olarak mekân ve zaman birbirinden bağımsız değildir. *Dâ* romanında, bazı mekânlar, zamanı hızlandırır (çocukluk evi, okul). Bazılarıysa zamanı dondurur (baba ile son görüşmenin mekânı, hastane sahnesi). Mekân, anlatıcının zaman algısını belirler; hatırlamayı ya da unutmayı tetikler.⁴⁸⁶

4.11.6. Mekânın Sessiz Gücü

Dâ romanında mekân, yalnızca fon değil; anlatının ruhunu şekillendiren temel anlatı bileşenlerinden biridir. Mekânlar, anlatıcının içsel dönüşümünü yansıtır, Olaylara psikolojik ve sosyolojik bir derinlik katar, Belleği, ideolojiyi ve sınıf gerçekliğini görünür kılar. Anlatıbilimsel çözümleme gösteriyor ki, *Dâ*'daki mekânlar, anlatının hem omurgasını hem de duygusal haritasını oluşturmaktadır. Bu çok katmanlı yapısıyla roman, mekân üzerinden belleği, kimliği ve direnişi inşa eden güçlü bir anlatı evreni kurmaktadır.⁴⁸⁷

4.12. *Dâ* Romanında Zamanın Anlatıbilimsel İşlevi

Zaman, anlatıbilimsel çözümlenelerde yalnızca olayların sıralanmasını sağlayan bir yapı değil; karakterlerin ruhsal dönüşümünü, anlatının estetik inşasını ve ideolojik katmanlarını biçimlendiren çok boyutlu bir öğedir. *Dâ* romanında zaman, bireysel

⁴⁸⁴ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, ed. and trans. Lewis A. Coser, (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 157-160.

⁴⁸⁵ Michel Foucault, "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", trans. Jay Miskowiec, *Diacritics*, vol. 16, no. 1 (1986): 22-27.

⁴⁸⁶ Teresa Bridgeman, "Time and Space," in *The Cambridge Companion to Narrative*, ed. David Herman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 54-56.

⁴⁸⁷ Ying Fang, "Spatial Narrative in Fiction: 'Spatialization' of Fictional Narrative", in *Spatial Literary Studies in China*, ed. R. T. Tally Jr. (Cham: Springer, 2022), 110-112.

bellekle toplumsal hafızanın kesişiminde konumlanarak anlatının ruhsal derinliğini belirler. Romanın kurgusu, doğrusal bir zamansallık yerine, kırılmış ve iç içe geçmiş zaman yapıları üzerine kuruludur.⁴⁸⁸

4.12.1. Fabula–Sujet Ayrımı

Doğrusal olmayan kurgu unsurları olarak Fabula, olayların kronolojik sırasını gösterir. Sujet ise anlatıcının bu olayları aktarım sırasını ifade eder. *Dâ* romanında sujet, kronolojiyi bozan, anımsamalarla örülmüş bir yapıdadır. Anlatıcı, geçmiş ve şimdi arasında gidip gelen çok katmanlı bir zaman düzlemi oluşturur. Bu durum, karakterin iç dünyasındaki çalkantıyı ve travmatik belleği yansıtan bir anlatı stratejisidir.⁴⁸⁹

4.12.2. Analepsis (Geriye Dönüşler): Belleğin Zamanı Kırması

Roman boyunca geçmişe yönelik birçok geriye dönüş (analepsis) yer alır. Bu sahneler, baba ile ilgili hatıralar, çocuklukta yaşanan yoksulluk ve göç süreci, savaşın ilk günlerine dair kesitlerdir. Bu geriye dönüşler, zamanın doğrusal akışını sekteye uğratarak duygusal yoğunluk taşıyan anların öne çıkmasını sağlar. Böylece, okuyucu olayların ardışıklığından ziyade ruhsal yoğunlukları temel alan bir zaman yapısıyla karşılaşır.⁴⁹⁰

4.12.3. Prolepsis (İleriye Sıçramalar): Kaygı ve Beklentinin Zamanı

Romanın bazı bölümlerinde, anlatıcı geleceğe dair öngörülerde bulunur, sevdiklerinin başına gelebilecek kötülükler, direnişin sonucuna dair belirsizlikler, toplumsal çözülme korkusudur. Bu ileriye sıçramalar (prolepsis), zihinsel olarak geleceği inşa etme çabasının ürünüdür. Böylece roman, sadece geçmişe değil, geleceğe de kaygı ve umut ekseninden yaklaşır.⁴⁹¹

---

⁴⁸⁸ Mark Currie, *About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010): 87-106.

⁴⁸⁹ Richard Walsh, “Fabula and Fictionality in Narrative Theory”, *Style*, vol. 35, no. 4 (2001): 594-596.

⁴⁹⁰ Edward Kearns, “Annotating and Quantifying Narrative Time Disruptions in Modernist and Hypertext Fiction,” in *Proceedings of the First Joint Workshop on Narrative Understanding, Storylines, and Events*, Association for Computational Linguistics, (2020), 72-77.

⁴⁹¹ Mark Currie, “Prolepsis”, in *About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), 65-68.

4.12.4. İçsel Zaman ile Takvimsel Zamanın Ayrışması

Dâ romanında iki zaman düzlemi vardır. Takvimsel zaman, savaşın kronolojik seyri, göç tarihi, olayların dışsal ritmi. İçsel zaman, anlatıcının belleğindeki yoğunlaşmalar, travmalar ve özlem anları. Bu iki zaman sıklıkla çatışır. Örneğin, savaş yılları geçse de anlatıcı için zaman “donmuş” durumdadır. Bu durum, Proustyen anlamda belleğin zamanı belirlemesi olarak da değerlendirilebilir.⁴⁹²

4.12.5. Zamanın Süresi: Hızlandırmalar ve Yavaşlatmalar

Anlatı boyunca zamanın akış hızı değişir. Hızlandırmalar; göç süreci, rutin hayat, evlilikler gibi olaylar birkaç cümleyle geçilir. Bu kurgusal hız, karakterin bu olaylara anlam yüklememesiyle ilişkilidir. Yavaşlatmalar; baba ile karşılaşma, ölüm haberleri, bombalanma sahneleri uzun uzun betimlenir. Bu sahnelerde anlatı yavaşlar ve zaman adeta katılaşır. Bu durum, anlatının duygusal yoğunluğu yüksek anlara daha fazla yer ayırma stratejisinin bir yansımasıdır.⁴⁹³

4.12.6. İteratif Zaman: Tekrarlı Yaşantıların Temsili

Roman, bazı sahneleri tekil bir biçimde değil, tekrarlanan yaşantılar olarak aktarır. Her gece aynı rüyanın görülmesi, her sabah aynı duyguyla uyanılması, aynı yoksulluk döngüsü. Bu iteratif zaman biçimi, karakterin içinde bulunduğu ruhsal döngüyü anlatı düzeyinde görünür kılar. Zaman, düz ilerlemez; tekrara, bekleyişe ve kaygıya saplanır.⁴⁹⁴

4.12.7. Dairesel Zaman: Geçmişin Geleceği Yutması

Dâ romanının zaman kurgusu bir “ilerleyişten” çok, dairesel bir yapıya sahiptir. Anlatıcı, sürekli olarak aynı travmatik anlara geri döner. Bu dairesel zaman yapısı, belleğin kapanmamış yaralarını, toplumsal hafızanın süregiden travmasını, aidiyetin ve kimliğin sabitlendiği geçmişle hesaplaşmayı temsil eder.⁴⁹⁵

---

⁴⁹² Pierre Saint-Amand, *Proust and the Sense of Time*, trans. David Ellison, (Ithaca: Cornell University Press, 2004), 45-48.

⁴⁹³ Karin Kukkonen, “The Speed of Plot: Narrative Acceleration and Deceleration”, *Orbis Litterarum*, vol. 75, no. 1 (2020): 4-6.

⁴⁹⁴ Leonard Orr, “Narrative Repetition, Repetitive Narration: A Taxonomy”, *Neohelicon*, vol. 22, no. 1-2 (1995): 297-300.

⁴⁹⁵ Juan Luis Toribio Vázquez, “Narrative Circularity in Modern European Literature”, (Unpublished PhD diss., University of Kent, 2018), 33-36.

4.12.8. Epifaniler: Zamanın Donduğu Aydınlanma Anları

Bazı sahneler, anlatıcı için varoluşsal bir aydınlanma (epifani) niteliği taşır. Babanın mezarına varma anı, bir bombanın düştüğü anın betimlenmesi, vatan sevgisinin kişisel anlamla örtüştüğü anlatılar. Bu anlar, zamanın dışına çıkan, anlamın yoğunlaştığı, anlatının hem tematik hem duygusal zirve noktalarıdır.⁴⁹⁶

4.12.9. Zamanın İdeolojik Katmanı

Roman, zaman üzerinden bir ideolojik yapı da kurar. Savaşın zamanla yarattığı, toplumsal çöküntü, kadınların belleğindeki süreklilik, sınıfsal farkların devamlılığı, zaman yapısının içine örülmüştür. Bu anlamda zaman, aynı zamanda bir tanıklık ve direniş aracıdır. *Dâ* romanında zaman, yalnızca olayların taşıyıcısı değil; anlatının anlam haritasını şekillendiren çok katmanlı bir anlatı aracıdır. Zamanın kırılması, sıralanması ve tekrarlanması yoluyla, karakterin iç dünyası açılır, belleğin ve travmanın izleri görünür hâle gelir, anlatı, tarihsel değil duygusal bir kronolojiyle örülür.⁴⁹⁷ Anlatıbilimsel açıdan *Dâ*, zaman olgusunu duygu, kimlik ve direniş temalarıyla örerek güçlü bir bellek anlatısı ortaya koymaktadır.

4.13. *Dâ* Romanında Anlatıcının Ağzından Fikrî ve Tematik Unsurlar

Anlatıcı sesinin işlevi, *Dâ* romanında anlatıcı, olayların merkezinde yer alan birinci şahıs karakter anlatıcıdır. Bu anlatıcı sadece olayları aktaran bir tanık değil; aynı zamanda bireysel belleği, duygusal yoğunluğu ve ideolojik görüşleriyle anlatıyı kuran ve yönlendiren bir bilinçtir. Anlatıcının dili; kişisel tecrübe, inanç, aidiyet ve direniş gibi temaların aktarımında temel işlev üstlenir.⁴⁹⁸

4.13.1. Tematik Derinlik: Anlatıcının Sesinde Gizli Yapılar

Romanın tematik yapısı, anlatıcının tanıklığıyla şekillenir. Anlatıcının ağzından aktarılan başlıca tematik unsurlar şunlardır. Vatan ve direniş: Anlatıcı, ülkesinin işgaline karşı gösterdiği duygusal ve fiziksel direnci bireysel bir tanıklıkla verir. Bu tema, sadece dışsal bir savaşın değil, içsel bir inancın ve bağlılığın da temsilidir. Kadınlık ve fedakârlık, anlatıcının deneyimleri, kadın bedeninin ve hafızasının savaş sürecindeki direncini açığa çıkarır. Anlatıcı, bir kadın olarak mücadeleye katılmakla

⁴⁹⁶ Sharon Kim, *Literary Epiphany in the Novel, 1850/1950: Constellations of the Soul*, (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 87-108.

⁴⁹⁷ David S. Miall, "Emotions and the Structuring of Narrative Responses", *Poetics Today*, vol. 32, no. 2 (2011): 325-326.

kalmaz; anneliğin, eşliğin ve kız evlat olmanın yüklerini de taşır. Bellek ve hafıza, roman, anlatıcının hatırlama biçimiyle şekillenir. Hafızanın seçici doğası, anlatıyı kesikli ve çok katmanlı bir hale getirir. Bu yönüyle, anlatıcı sadece hatırlayan değil, hatırladığını ideolojik ve duygusal olarak kurgulayan kişidir. İnanç ve ilahi adanmışlık: anlatıcının dili ve anlatımı, İslami bir inanç yapısıyla iç içedir. Yapılan eylemler, çekilen acılar ve gösterilen sabır, “Allah rızası” için anlamlandırılır. Bu, tematik yapının dinî bir ideolojiyle örülmesini sağlar.⁴⁹⁹

4.13.2. Anlatıcının Söylemi: Duygusal ve İdeolojik Yük

Anlatıcının dili, zaman zaman şiirsel, zaman zaman sade ve yalındır. Ancak her durumda söylem, ideolojik bir yönelimi barındırır. Anlatı, dışsal gerçekliği olduğu gibi sunmak yerine, inanç temelli bir dünya görüşünün süzgecinden geçirerek aktarır. Bu da anlatıcının diliyle, zamanın durduğu, mekânların kutsandığı, savaşın ilahi sınav gibi kodlandığı bir anlatı düzlemi kurar.⁵⁰⁰

4.13.3. Anlatı Stratejisi: Özdeşleşme ve Tanıklık

Anlatıcı, okuyucunun empatisini sağlamak adına, iç monologlar, geriye dönüşler (analepsis), rüya ve halüsinasyonlar, ilahi göndermeler gibi anlatı tekniklerini kullanır. Bu teknikler, anlatıcının iç dünyasını görünür kılar ve okuyucuyu sadece bir tanık değil, duygudaş bir özne hâline getirir. Bu açıdan anlatıcının dili bir çağrı işlevi de görür: unutmama, hatırlama, hissetme.⁵⁰¹

4.13.4. Temaların Anlatıcı Üzerinden Yoğunlaşması

Aidiyet ve yersizlik, anlatıcının sürekli geçmişe dönmesi, onun aidiyet hissini yitirmemek adına belleğe tutunma çabasını yansıtır. Göç, yerinden edilme ve sürgün temaları, anlatıcının sesiyle birlikte duygusal bir derinliğe ulaşır. Ölüm ve diriliş arasındaki gerilim: anlatıcı, ölümle defalarca yüzleşmesine rağmen anlatıya yaşamdan yana bir yön verir. Çünkü ölüm, anlatıcının dilinde hem bir kayıp hem bir kurtuluş olarak betimlenir. Toplumsal roller ve kadının konumu: anlatıcı, sadece bir özne değil,

---

⁴⁹⁹ Andrea Roxana Bellot, “Authoring War Memories: War Memoir Writing and Testimonial Theatre Performances”, *Analyses/Rereadings/Theories*, vol. 6, no. 1 (2020): 19-20.

⁵⁰⁰ Lesley Jeffries, *The Language of Contemporary Poetry*, (Cham: Palgrave Macmillan, 2022), 91-100.

⁵⁰¹ Şule Uğuz Arsu ve Mehmet Tekindal, “Nitel Araştırmalarda Anlatı Araştırmasının Tanımı, Kapsamı ve Süreci”, *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, vol. 21, no. 1 (2021): 85-124.

aynı zamanda bir semboldür; anne, direnişçi, tanık, anlatıcı, kadın. Bu çoklu roller anlatının tematik derinliğini artırır.⁵⁰²

4.13.5. Anlatı Zamanı ve Bilinç Akışı

Anlatıcının zihnindeki olaylar kronolojik değil; duygu yoğunluğuna ve travmanın izlerine göre şekillenir. Bu nedenle zamanın kırılması, anlatıcının sesinde bir bilinç akışına dönüşür. Bu, okuyucuya daha derin bir duygusal katılım sağlar ve temaların daha etkili iletimini mümkün kılar.⁵⁰³

4.13.6. Anlatıcının Tematik Anlatı Rolü

Dâ romanında anlatıcı, yalnızca olayları sıralayan bir kişi değil; anlatının tematik dokusunu taşıyan, yansıtan ve inşa eden bir özne olarak yapılandırılmıştır. Romanın tüm fikrî yükü, anlatıcının zihninden, belleğinden ve inancından süzülerek aktarılır. Bu yönüyle, anlatıcının ağzından şekillenen anlatı, sadece bireysel değil; kolektif bir hafızanın, toplumsal bir travmanın ve ideolojik bir duruşun temsilcisi hâline gelir. Bu nedenle anlatıcı sesi, *Dâ* romanında anlatının hem içerik hem yapı boyutunda kurucu unsuru olarak değerlendirilmelidir.⁵⁰⁴

4.14. *Dâ* Romanında Kişilerin Ağzından

Diyaloğun anlatıdaki rolü, Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı otobiyografik romanı, yalnızca birinci tekil anlatıcı perspektifinden değil, diğer karakterlerin doğrudan konuşmalarıyla da örülmüş bir anlatı evrenine sahiptir. Roman boyunca aktarılan diyaloglar hem anlatının gerçeklik düzeyini pekiştirir hem de olayların çok yönlü algılanmasını sağlar. Bu bağlamda, kişilerin kendi ağızlarından dile gelen sözler anlatının psikolojik, kültürel ve ideolojik katmanlarını açığa çıkarır.⁵⁰⁵

4.14.1. Anlatı İçinde Kişi Söylemlerinin İşlevleri

Otantik Bellek Oluşturma, karakterlerin ağzından doğrudan aktarılan ifadeler, romanın “tanıklık” ve “hatırlama” yapısını güçlendirir. Bu sözlü anlatılar, bireysel belleği

⁵⁰² Özden Gezer Oğuz, “Göç Kimlik Aidiyet Ekseninde Nil Yalter”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, c. 74 (2020): 1504-1518.

⁵⁰³ Hakan Sazyek, *Roman Terimleri Sözlüğü: Roman Sanatından Yüz Terim*, (Ankara: Hece Yayınları, 2020), 344.

⁵⁰⁴ Ririn Marlina, “The Analysis of Thematic Role in Narrative Texts of Senior High School Textbooks”, *English Review: Journal of English Education*, vol. 1, no. 1 (2012): 80-88.

⁵⁰⁵ Monika Bednarek, “The Role of Dialogue in Fiction”, in *Pragmatics of Fiction*, ed. Miriam Locher and Andreas H. Jucker, (Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2017), 129-158.

kolektif belleğe dönüştürür. Örneğin, anne karakterinin veya baba figürünün sesleri sadece aile içi ilişkileri değil, aynı zamanda dönemin siyasal atmosferini de yansıtır. Çokseslilik (Polyphonie), romanın anlatı yapısında farklı karakterlerin kendi ağızlarından konuşmaları, çoksesli bir yapı oluşturur. Bu çokseslilik sayesinde anlatıcı mutlak bir hâkimiyet kurmaz; aksine anlatı, farklı bakış açılarının iç içe geçtiği bir metin hâline gelir. Mikhail Bakhtin'in çokseslilik kuramı açısından bu durum, anlatının demokratikleştiği bir yapıyı işaret eder. Kültürel ve dilsel kodların yansıtılması, karakterlerin kullandığı sözcükler, deyimler ve hitap biçimleri, ait oldukları sosyal, kültürel ve etnik bağlamları açığa çıkarır. Kürtçe ve Arapça kelimeler, yerel ağızlar, geleneksel söylemler hem mekânsal gerçekliği hem de kimliksel farklılıkları güçlendirir.⁵⁰⁶

4.14.2. Karakterlerin Sesleri Aracılığıyla Tematik Yoğunluk

Anne figürü ve toplumsal sabır, “Agirma, dayîkê biçûkê min” gibi doğrudan aktarılmış sözler, yalnızca duygusal bir yakınlığı değil, aynı zamanda Kürt kültürel kodları içerisinde kadının sabır ve dayanıklılık figürü olarak konumlandırılmasını da temsil eder. Annenin dili hem evin hem anlatının duygusal merkezidir. Baba Figürü ve politik bilinç: babanın kendi ağzından aktarılan diyaloglar, romanın siyasal arka planını güçlendirir. Onun konuşmaları, aileyi koruma arzusu ile siyasal idealler arasında sıkışan bir adamın iç çatışmalarını ortaya koyar. Aynı zamanda okuyucu, savaş öncesi ve sırasındaki siyasal koşulları bir baba figürünün bilinciyle algılar. Yan karakterlerin diyalogları ve tanıklıklar: komşuların, arkadaşların ve farklı tanıkların sözleri, savaşın sosyal etkilerini gösterir. Bu karakterlerin ağzından dökülen ifadeler, metne otantik bir zemin kazandırır. Bu bağlamda, roman bir belgesel gerçekçilik estetiğine yaklaşır.⁵⁰⁷

4.14.3. Diyalogun Anlatı Zamanını Esnetici Rolü

Kişilerin konuşmaları, romanın zaman kurgusunu da etkiler. İç monologlar, diyaloglar ve geçmişe dönük anlatımlar sayesinde zaman çizgisi doğrusal olmaktan çıkar; bilinç

---

⁵⁰⁶ Mikhail Bakhtin, *Problems of Dostoevsky's Poetics*, ed. and trans. Caryl Emerson (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984), 5-6.

⁵⁰⁷ Helena Wahlström Henriksson, Anna Williams, and Margaretha Fahlgren, “Ambivalent Narratives of Motherhood and Mothering: From Normal and Natural to Not-at-all”, in *Narratives of Motherhood and Mothering in Fiction and Life Writing*, (Cham: Springer, 2023), 1-15.

akışı ve anımsama ekseninde kırılır. Bu yönüyle kişiler arası konuşmalar sadece içerik değil, anlatısal yapı üzerinde de belirleyici rol oynar.⁵⁰⁸

4.14.4. Kişi Söylemlerinin Duygusal ve Dramatik İşlevleri

Karakterlerin ağzından aktarılan sözler, özellikle travma, yas, kayıp ve özlem gibi temaların dramatik yoğunluğunu artırır. Konuşmalar, bu duyguların yalnızca anlatıcı üzerinden değil, farklı bireyler aracılığıyla da temsil edilmesini sağlar. Böylece metin, çok boyutlu bir psikolojik derinlik kazanır.⁵⁰⁹

4.14.5. Karakter Diyaloglarının Anlatıbilimsel Değeri

Dâ romanında kişilerin ağzından aktarılan konuşmalar, anlatının monolojik bir yapıdan kurtulup çoksesli ve çok katmanlı bir yapıya evrilmesini sağlar. Bu yönüyle: Anlatının gerçeklik düzeyini artırır, kültürel, dilsel ve ideolojik zenginliği destekler, tematik derinliği genişletir, okuyucunun karakterlerle duygusal özdeşleşmesini mümkün kılar. Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında, karakter söylemleri sadece bir anlatı unsuru değil, aynı zamanda metnin yapısını ve anlamını kuran kurucu seslerdir.⁵¹⁰

4.15. *Dâ* Romanında Savaş ve Yoksulluğun Sebep Olduğu Kötüye Gidiş Kurgusu

Felaket teması ve anlatının dinamiği, seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanı, kişisel bir tanıklık üzerinden, savaşın ve yoksulluğun birey ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini gözler önüne seren güçlü bir anlatı metnidir. Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında, roman, “kötüye gidiş” (degradation) ya da “felaket” anlatı şeması çerçevesinde ilerleyen, yükselen değil çöküşe yönelen bir olay örgüsüne sahiptir. Bu çöküş, yalnızca fiziksel mekân ve zaman boyutunda değil, aynı zamanda karakterlerin ruhsal dünyalarında da kendini gösterir.⁵¹¹

⁵⁰⁸ William A. Cohen and Laura Green, “Introduction: Revisiting Dialogue”, *Narrative*, vol. 27, no. 2 (May 2019): 129-139.

⁵⁰⁹ Jennifer O'Meara, “Dialogue and Character Construction”, in *Engaging Dialogue: Cinematic Verbalism in American Independent Cinema*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018), 75-101.

⁵¹⁰ Thomas Bronwen, *Dialogue*, in *The Cambridge Companion to Narrative*, edit. David Herman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 80-93.

⁵¹¹ David Alexander, “The Role of Narrative in Disaster Risk Reduction: A Theoretical Framework”, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, vol. 10 (2014): 1-10.

4.15.1. Olumsuz Değişim Kurgusunun Yapısal Özellikleri

Başlangıçta görece düzensiz ama istikrarlı bir yaşam, romanın ilk bölümlerinde anlatıcı, Basra'daki yoksul ama alışılmış hayatını anlatır. Bu bölümde ekonomik sıkıntılar ve sosyal eşitsizlikler belirgindir; ancak yaşamın belirli bir düzeni ve dayanışma zeminine oturmuş yapısı mevcuttur. Bu düzen, anlatının ilerleyen kısımlarında savaşla birlikte sarsılır.⁵¹²

4.15.2. Savaşın Başlamasıyla Kırılma Noktası

Romanın kırılma anı, İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla birlikte gelir. Savaşın başlaması, yalnızca bir siyasi olay değil, karakterlerin gündelik hayatlarının, ruhsal dengelerinin ve toplumsal dokularının parçalanma sürecidir. Bu noktada, anlatı yapısında da ani kopuşlar, şok etkili sahneler ve travmatik imgeler öne çıkar.⁵¹³

4.15.3. Savaş ve Yoksulluğun Anlatıdaki Temsil Biçimleri

Analepsis ve travmanın dolaşıklığı, geçmişe dönüşler (analepsis), savaşın etkilerini zamansal olarak yayar. Anlatıcı, savaş öncesi ile savaş anı arasında gidip gelerek, travmanın kronolojik değil, döngüsel ve süreğen olduğunu gösterir. Bu kurgu, kötüye gidişin yalnızca zamanla değil, bellekle de şekillendiğini ortaya koyar.⁵¹⁴

4.15.4. Mekânsal Dönüşüm: Evden Sığınağa, Şehirden Enkaz Alanına

Roman boyunca mekânlar, savaşın ve yoksulluğun en açık biçimde izlenebildiği anlatı unsurlarıdır. Başta bir "yuva" olan ev, savaşla birlikte bir "tehdit alanı"na dönüşür. Sonrasında karakterler, sığınaklara, kalabalık hastanelere, ölüm kokan mezarlıklara sürüklenir. Mekân değiştikçe yıkımın fiziksel izdüşümleri de görünür hâle gelir.⁵¹⁵

---

⁵¹² Sara Cobb, "Features of Narrative: Structure and Dynamics", in *Narrative Processes in Conflict and Polarisation, IFIT Inclusive Narratives Practice Group* (ed.), (2023), 5-18.

⁵¹³ Trevor Dodman, "Going All to Pieces: A Farewell to Arms as Trauma Narrative", *Twentieth-Century Literature* 52, no. 3 (Fall 2006): 249-274.

⁵¹⁴ M. Brinton Lykes and Erzulie D. Coquillon, "Psychosocial Trauma, Poverty, and Human Rights in Communities Emerging from War", in *Critical Psychology: An Introduction*, ed. Dennis Fox, Isaac Prilleltensky, and Stephanie Austin, 2nd ed. (London: Sage Publications, 2009), 285-299.

⁵¹⁵ Annika Björkdahl and Stefanie Kappler, "Peacebuilding and Spatial Transformation," in *Spatialising Peace and Conflict: Mapping the Production of Places, Sites and Scales of Violence*, ed. Annika Björkdahl and Susanne Buckley-Zistel, (London: Palgrave Macmillan, 2016), 85-105.

4.15.5. Psikolojik Degradasyon ve İçsel Çöküş

Karakterlerin psikolojik durumları, savaş ve yoksullukla birlikte istikrarlı bir şekilde kötüleşir. Anlatıcı sık sık ağlama nöbetlerine, unutma arzularına ve duygusal kopmalara yönelir. Bu, anlatının kişisel belleğe yaslanmasının bir sonucu olduğu kadar, anlatı zamanının da dağılmasına neden olur. Böylece anlatı, travmanın parçaladığı bir form kazanır.⁵¹⁶

4.15.6. Anlatıcı Sesin Felaketle Kurduğu Bağ

Romanın birinci tekil anlatıcısı, yalnızca bir gözlemci değil; aynı zamanda felaketi yaşayan ve bu felaketin içinden konuşan bir tanıktır. Bu tanıklık, anlatı sesinde güçlü bir içsel ağırlık ve melankoli yaratır. Aynı zamanda anlatıcının sesinde şu unsurlar dikkat çeker. Tanıklığın ağırlığı, anlatıcının fiziksel ve zihinsel olarak tükenmişliğini aktarır. İnanç ve teslimiyet, anlatının kaderci ve metafizik alt metinlerini destekler. İdeolojik direnç, anlatının umut ışığını savaşın mutlak karanlığına rağmen diri tutar.⁵¹⁷

4.15.7. Yoksullukla Derinleşen Felaketin Toplumsal Boyutu

Anlatı, yalnızca bireysel acıların anlatımı değildir; aynı zamanda savaşın neden olduğu ekonomik ve sosyal yıkımı da gözler önüne serer. Elektriksiz mahalleler, temel gıdaya ulaşamama, ilaç kıtlığı, barınma sorunları gibi gerçekler, anlatıda yalnızca sahne değil, felaketin yapısal taşıyıcılarıdır. Yoksulluk burada salt maddi değil; sosyal statü kaybı ve insanlık onurunun zedelenmesiyle de ilişkilidir.⁵¹⁸

4.15.8. Yoksulluk ve Kötüye Gidişin Anlatı Yapısına Etkisi

Dâ romanında savaş ve yoksulluk, sadece bir arka plan değil; anlatının ana itici gücüdür. Bu iki olgu; olay örgüsünün çatısını bir “felaket” kurgusu üzerine kurar, zamanın kırılğan ve dağınık yapısını doğurur, Anlatıcıyı ruhsal bir tanığa dönüştürür. Mekânı, yıkımın sahnesi olarak dönüştürür. Karakterleri hem fiziksel hem psikolojik olarak tüketir. Anlatıbilimsel açıdan değerlendirildiğinde, bu roman, savaşın ve

---

⁵¹⁶ Courtney N. Wiesepape et al., “Personal Narratives in Trauma-Related Disorders: Contributions from a Metacognitive Approach and Treatment Considerations,” *Behavioral Sciences*, vol. 15, no. 2 (2025): 150.

⁵¹⁷ Morayo Joy Akingbelue, “Between Silence and Resistance: Environmental Risk Narratives in Imbolo Mbue’s *How Beautiful We Were*,” *Scholars International Journal of Linguistics and Literature*, vol. 8, no. 6 (2025): 152-162.

⁵¹⁸ Lucy Williams, “Narratives of Displacement and Poverty: The Intersections of Policy and the Shared Experience of the Everyday,” *Frontiers in Human Dynamics*, vol. 5 (2023): 1-14.

yoksulluğun yavaş ama istikrarlı bir şekilde bireyi ve toplumu felakete sürüklediği bir “çöküş anlatısı”dır. Bu yapısal özellik, anlatının bütününe derin bir melankoli ve direnç teması yerleştirir.⁵¹⁹

4.16. *Dâ* Romanındaki Şahısların Anlatıbilimsel Açıdan İşlevsel Analizi

Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, bireysel tanıklıkla kolektif travmanın kesiştiği bir anlatı düzleminde, çok katmanlı bir karakter yapısı sunar. Bu şahıslar, klasik anlatı yapısında olduğu gibi yalnızca işlevsel değil; aynı zamanda anlatının ideolojik, duygusal ve etik boyutlarını da temsil eden figürlerdir.⁵²⁰

4.16.1. Anlatıcı (Ana Kahraman / Tanık): Seyyide Zehra Hüseyinî

Anlatıdaki işlevi, birinci şahıs anlatıcı olarak hem özne hem de gözlemcidir. Anlatıbilimsel olarak, focalisation (odaklanma) onun zihninden ve duygularından sağlandığı için hem olayların hem de diğer karakterlerin algısı onun filtresinden geçer. Temsil ettikleri, kadın bakış açısı, İslami direniş, annelik, travma, hafızadır. Anlatıdaki işlevsel rolü: kahraman + tanık + iç anlatıcı işlevlerini üstlenir. Felaketin merkezinde yer alan bir figürdür.⁵²¹

4.16.2. *Dâ* (Anne)

Anlatıdaki işlevi, yardımcı karakter olmasına rağmen, ideolojik ve duygusal taşıyıcılığı açısından merkezi bir figürdür. Temsil ettikleri, geleneksel değerler, sabır, inanç, kadınlık onurudur. Anlatıdaki rolü: yatıştırıcı ve sabit bir odak noktasıdır. Anlatıcının iç dünyasının duygusal aynasıdır. Felakete direnişin manevi dayanağıdır.⁵²²

---

⁵¹⁹ Sarika Pradiprao Auradkar, “An Analysis of Fragmented Narratives in Contemporary Fiction”, *International Journal of Scientific Research and Engineering Development*, vol. 8, no. 1 (2025): 201-212.

⁵²⁰ Âli Kerîm ed-Delfî, Hâdî Nâzârî Monazzam, Ferâmûz Mîrzâyı and Abdunnebî Isdayf, “Functional Analysis of Main Personalities in the Novels *Altanki* and *The Casual Vacancy* Based on Vladimir Propp’s Approach: A Comparative Study”, *Studies in Arabic Language and Literature*, vol.14, no. 3 (2023): 200-242.

⁵²¹ Laetitia Nanquette, “An Iranian Woman’s Memoir on the Iran–Iraq War: The Production and Reception of *Dâ*”, *Iranian Studies*, vol. 46, no. 6 (2013): 943-957.

⁵²² Christine Lehnen, “Exploring Narratives’ Powers of Emotional Persuasion through Character Involvement: A Working Heuristic”, *Journal of Literary Theory*, vol. 10, no. 2 (2016): 247-270.

4.16.3. Baba (Seyyid Hüseyin)

Anlatıdaki işlevi, anlatıda başlangıçta gizemli ve uzakta duran bir figürdür. Varlığı, siyasal bilinç ve mücadeleyle ilişkilendirilir. Temsil ettikleri, direnişin erkek cephesi, siyasal mücadele, istikrarsız baba figürüdür. Anlatıdaki işlevi, eksik baba motifıyla anlatıcının arayış ve özlem duygusunu besler. Hatıralardaki yeri daha sabittir; anlatı içindeki fiziksel varlığı daha azdır.⁵²³

4.16.4. Kardeşler (Seyyid Ali, Seyyid Muhsin, Seyyid Mansur, Leyla)

Anlatıdaki işlevi, aile yapısının tamamlayıcı unsurlarıdır. Her biri, savaşın çocuklar üzerindeki etkisini gösteren sembol kişilerdir. Temsil ettikleri: Ali anlatıcının duygusal olarak en çok bağ kurduğu figürdür. Koruyuculuk: Muhsin ve Mansur, Savaşın ikincil tanıklarıdır. Leyla, kadınlık ve çocukluk arasındaki geçiştir. Anlatıdaki rolü, duygusal süreklilik sağlarlar. Travmatik olayların aktarılmasında tetikleyici görevi üstlenirler.⁵²⁴

4.16.5. Hacı (Babaya yardım eden işveren)

Anlatıdaki işlevi, Baba yokluğunda ailenin maddi ve manevi destekçisidir. Temsil ettikleri: gizli dayanışma, siyasal bilinç, sivil direniştir. Anlatıdaki rolü: felaket karşısında toplumsal destek ağının temsilcisidir.⁵²⁵

4.16.6. Askerler ve Röportaj Yapanlar (Toplumsal Gözlemciler)

Anlatıdaki işlevi, dış çevrenin sesidir. Röportajcı, anlatıcının iç dünyasını kazıyan ikincil anlatıcı işlevindedir. Temsil ettikleri: belleğin dışı vurumu, tarihsel kayıttır. Anlatıdaki rolü, meta anlatıyı kuran, anlatıcının hatırlama sürecini yapılandıran figürlerdir.⁵²⁶

---

⁵²³ Aliu, Gezim, “The Functions of the Narrator in The Time of the Goats”, *Anglisticum: Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, vol. 4, no. 11 (2015): 9-13.

⁵²⁴ John Bowlby, *Attachment and Loss*, Volume I – Attachment, (New York: Basic Books, 1969), 177-210.

⁵²⁵ Adam Roberts and Timothy Garton Ash, eds., “Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-Violent Action from Gandhi to the Present”, (Oxford: Oxford University Press, 2009), 371-393.

⁵²⁶ Jens Brockmeier, “Shaping Memory: History, Metaphor, and Narrative”, *In Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*, ed. Jens Brockmeier, (New York: Oxford University Press, 2015), 63-95.

4.16.7. Figüranlar (Komşular, Eski Mahalle Sakinleri, Hastane Personeli)

Anlatıdaki işlevi, anlatının gerçeklik zeminini kurar. Temsil ettikleri, toplumsal yapının genel görünümü, ortak bellektir. Anlatıdaki rolü, anlatıyı sosyal bağlama oturtan unsurlardır.⁵²⁷

4.16.8. Şahıs Kadrosunun Anlatı Bilimsel İşlevi

Dâ romanındaki şahıslar, yalnızca olayları taşıyan figürler değil, aynı zamanda ideolojik ve duygusal sembollerdir. Anlatıcının merkezde yer aldığı odaklı bir anlatı yapısı vardır ve diğer tüm karakterler, bu merkeze göre anlam kazanır. Anlatıbilimsel olarak bakıldığında, karakterlerin çoğu fonksiyonel, ideolojik ve sembolik üçlü yapıyı bir arada taşır. Bu yönüyle roman, kadın merkezli bir anlatıda, savaşın bireysel ve toplumsal bellekteki izlerini karakterler aracılığıyla katmanlaştırarak aktarır.⁵²⁸

---

⁵²⁷ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, trans. Lewis A. Coser, (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 54.

⁵²⁸ Judith Roof, “The Feminist Foundations of Narrative Theory”, in *The Cambridge Companion to Narrative Theory*, ed. Matthew Garrett, (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 72-86.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ES-SEBİLİYYÂT ROMANI İLE *DÂ* ROMANI'NİN KARŞILAŞTIRILMASI

Karşılaştırmalı edebiyat, farklı milletlerin edebiyatları arasında tarihsel, tematik, yapısal ve kültürel ilişkileri inceleyen disiplinler arası bir edebiyat araştırma alanıdır. Temel amacı, bir edebiyat metninin yalnızca ulusal bağlamda değil, küresel bağlamda da anlaşılmasını ve yorumlanmasını sağlamaktır. Bu yönüyle karşılaştırmalı edebiyat, edebî üretimi yalnızca estetik bir nesne olarak değil; aynı zamanda tarih, sosyoloji, psikoloji, kültürel çalışmalar, felsefe ve siyaset gibi alanlarla etkileşim içinde şekillenen çok katmanlı bir söylem olarak değerlendirir. Bu alandaki çalışmalar, yalnızca benzerlikleri değil, farklılıkları da ortaya koymayı hedefler.⁵²⁹ Edebî metinlerin biçimsel yapılarının yanı sıra; temalar, motifler, karakter tipleri, anlatı teknikleri, kültürel semboller ve ideolojik duruşlar gibi yönler üzerinden yapılan karşılaştırmalar hem edebiyatın evrensel yönlerini hem de yerel farklılıklarını görünür kılar.⁵³⁰

Karşılaştırmalı edebiyatın gelişiminde, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da ortaya çıkan milletlerarası edebî etkileşimlere olan ilgi etkili olmuştur. Başlangıçta daha çok edebî etkilenmelerin izini süren bu alan, zamanla postkolonyal kuram, toplumsal cinsiyet çalışmaları, dünya edebiyatı kuramı ve eleştirel kuramlar gibi yeni yaklaşımları da bünyesine alarak çok boyutlu bir yapıya kavuşmuştur. Günümüzde ise karşılaştırmalı edebiyat, yalnızca Avrupa merkezli bir disiplin olmanın ötesine geçmiş; Doğu edebiyatları, çevrilmiş metinler ve yerli anlatılar üzerinden yapılan karşılaştırmalarla daha kapsayıcı bir anlayış benimsemiştir. Bu bağlamda, karşılaştırmalı edebiyat yalnızca metinlerarası ilişkileri değil, aynı zamanda kültürlerarası diyalogun da bir aracı olarak görülmektedir.⁵³¹ Farklı toplumlara ait anlatılar üzerinden ortak insanlık deneyimlerinin izini süren karşılaştırmalı edebiyat,

⁵²⁹ Steven Tötösy de Zepetnek, *Comparative Literature: Theory, Method, Application*, (Amsterdam: Rodopi, 1998), 43.

⁵³⁰ Olena Kholodniak, "Comparative Literary Theory: A Cross-Cultural Approach to English Literature", *Research Journal in Advanced Humanities*, vol. 4, no. 4 (2023): 255-266.

⁵³¹ Natalie Melas, "Comparison and Postcoloniality," in *Companion to Comparative Literature, World Literatures, and Comparative Cultural Studies*, ed. Steven Tötösy de Zepetnek and Tutun Mukherjee, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 192-204.

çok dillilik, çok kültürlülük ve tarihsel bağlamları dikkate alarak edebiyatı evrensel bir hafıza mekânı olarak konumlandırır.⁵³²

Karşılaştırmalı edebiyat, farklı dillerde ve kültürel arka planlarda üretilmiş edebi metinleri tarihsel, tematik, biçimsel ve ideolojik açılardan incelemeyi hedefleyen disiplinlerarası bir alandır. Bu yönüyle, savaşın Ortadoğu coğrafyasındaki edebi yansımalarını anlamak için Arap ve Fars romanlarının karşılaştırılması, özellikle İran-İrak Savaşı gibi ortak bir tarihsel zemin üzerinden gelişen anlatıların analizine olanak tanır. Bu bağlamda, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı Arapça romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı Farsça otobiyografik anlatısı, savaşın bireysel ve toplumsal etkilerinin karşılaştırmalı edebiyat çerçevesinde nasıl işlendiğini incelemek için uygun örnekler sunar. Her iki metin de savaş sonrası Ortadoğu toplumunun ruhsal, toplumsal ve kültürel travmalarını anlatı düzleminde işlerken, dil, anlatıcı yapısı, edebi tür ve tematik odak bakımından farklılıklar gösterir. *Dâ*, doğrudan bir tanıklık anlatısı olup, otobiyografik özellikler taşıyarak; *es-Sebîliyyât*, kurmaca bir karakterin iç dünyası ve gözlemleri aracılığıyla savaşın siviller üzerindeki etkisini işler. Bu noktada, karşılaştırmalı edebiyatın temel yöntemlerinden biri olan metinlerarası ilişki kurma ve tarihsel bağlamda anlam üretme, bu iki romanı anlamlı biçimde birbirine bağlar. İki roman da savaşın sıradan insanlar üzerindeki etkisini, özellikle de kadınların yaşadığı kırılmaları merkeze alır. Bu bağlamda *Dâ*, anlatıcının kadın olması, doğrudan savaşın içine dahil olması ve anlatının birebir yaşanmışlığa dayanması açısından daha içsel ve duygusal bir yoğunluk barındırır. *es-Sebîliyyât* ise, kadın karakterin yaşlı ve gözlemci bir konumda olmasıyla, daha mesafeli ama derinlemesine bir toplumsal çözümleme sunar. Bu farklılıklar, karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarında metinler arasındaki anlatıcı bakışı, odak noktası ve temsil stratejileri açısından çeşitlilik sağlayan önemli veriler sunar. *Dâ*, İran milli kimliği, şehadet kültürü ve İslami direniş gibi ideolojik kodlarla örülmüş bir anlatı iken, *es-Sebîliyyât* daha seküler, yerel ve kültürel bir direnişin edebi yansımasıdır.⁵³³ Bu durum, her iki romanın kültürel temsilleri bağlamında da karşılaştırmalı bir incelemeye olanak tanır. Karşılaştırmalı edebiyatın kültürlerarası yaklaşımları bu noktada devreye girer; çünkü metinler sadece dilsel

⁵³² Jacek Mydla, Małgorzata Poks, and Leszek Drong (ed.), *Multiculturalism, Multilingualism and the Self: Literature and Culture Studies*, (Cham: Springer, 2017), 209.

⁵³³ Landon Hancock and Alireza Raisi, "From Islamic to National Identity: Comparative Study of Iran's Islamic Revolution and Green Movement", *Contemporary Islam*, vol. 16 (2022): 89-105.

düzeyde değil, aynı zamanda kültürel kodlar ve tarihsel hafıza üzerinden de birbirine eklemlenir.⁵³⁴

Zaman kurgusu bakımından *Dâ*, kronolojik bir yapı içinde ilerleyen, klasik olay örgüsünü takip eden bir anlatı sunarken; *es-Sebîliyyât* anıların çağrışımıyla şekillenen, zamansal sıçramalar ve bilinç akışı tekniğiyle inşa edilmiş dairesel bir anlatı yapısı sergiler. Bu anlatı stratejileri, karşılaştırmalı edebiyat çerçevesinde biçimsel farklılıkların analizi açısından önemli bir karşılaştırma alanı oluşturur. Ayrıca, her iki metin de edebiyatın sadece estetik bir alan değil, aynı zamanda bellek, direniş ve kimlik inşasının araçsallaştığı bir alan olduğunu gösterir. Bu bağlamda *Dâ*, kadınların tarih yazımında nasıl özne hâline gelebileceğini örneklerken; *es-Sebîliyyât*, savaşın kıyısında kalmış yaşlı bir kadın karakterin iç dünyasını merkeze alarak toplumsal hafızanın nasıl yapılandığını gösterir. Bu yönüyle her iki roman, karşılaştırmalı edebiyatın hem feminist hem de postkolonyal bakış açılarıyla okunabilecek zengin metinleridir.⁵³⁵

Sonuç olarak, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât*, aynı tarihsel gerçekliği İran-İrak Savaşı'nı farklı ulusların, dillerin ve anlatı geleneklerinin içinden seslendiren iki güçlü metindir. Bu metinlerin karşılaştırmalı edebiyat bağlamında değerlendirilmesi, sadece iki romanı değil, aynı zamanda iki halkın tarih, travma, direniş ve hafıza ile kurduğu ilişkiyi de görünür kılar. Anlatı teknikleri, karakter inşası, zaman-mekân kurgusu ve kültürel temsiller bağlamında yapılan bu karşılaştırma, edebi metinlerin savaş gibi kolektif travmalar karşısında nasıl hem bireysel hem de toplumsal bir yüzleşme alanı sunduğunu göstermektedir. Böylece karşılaştırmalı edebiyat, yalnızca metinlerarası bir ilişki kurmakla kalmaz; aynı zamanda edebiyatın insana dair olanı anlama ve ifade etme gücünü de ortaya koyar.

5.1. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanı'nın Kimliği ve Anlatıcı Yapısı

Ortadoğu coğrafyasında yaşanan savaşlar, sadece siyasi ya da askeri tarihin değil; aynı zamanda edebiyatın da temel izleklerinden birini oluşturmuştur. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu coğrafyada kaleme alınan romanlar, savaşın birey

---

⁵³⁴ Mihaela Irimia, "Literature and/as (Cultural) Memory", in *Literature and Cultural Memory*, ed. Mihaela Irimia, Dragoş Manea, and Andreea Paris, (Leiden: Brill, 2017), 1-15.

⁵³⁵ Dipanjoy Mukherjee, "Postcolonial Narratives and Identity Formation in Contemporary Literature", *International Journal of Social Impact*, vol. 10, no. 3 (2025): 1-20.

üzerindeki etkisini, toplumsal yapıda yarattığı kırılmaları ve kadınların deneyimlediği dönüşümleri merkeze alan güçlü anlatılar sunmuştur.⁵³⁶Bu çerçevede değerlendirildiğinde, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, savaşın edebî temsiline dair iki özgün örnek olarak öne çıkmaktadır. Her iki metin de savaşın gölgesinde şekillenen insan yaşamlarını konu edinmekle birlikte, yapı, üslup ve kaynak bakımından birbirinden ayrılır. *Dâ*, yazarın kendi hayatına dayanan, gerçek olayların tanıklıkla birleştiği otobiyografik bir metindir. Bu yönüyle bireysel hafıza ile toplumsal belleği iç içe geçirerek bir tür tarihsel kayıt işlevi üstlenir. Öte yandan *es-Sebîliyyât*, kurmaca karakterler aracılığıyla savaşın kırsal bir topluluk üzerindeki etkilerini irdeleyen edebi bir romandır. Anlatım dili, simgesel katmanlara açık olmakla birlikte daha çok gözlem ve toplumsal değişimlere odaklanır.⁵³⁷

Bu eserlerdeki anlatıcı tercihi, yazarların anlatmak istedikleri gerçekliğe dair yaklaşımlarını da ortaya koyar. *Dâ*'da yazar, bizzat olayların merkezinde yer alan bir birey olarak kendi deneyimlerini aktarır. Bu nedenle anlatım daha samimi, duygusal ve doğrudandır. *es-Sebîliyyât*'ta ise anlatım daha dışsaldır; anlatıcı olayların içinde değil, çevresinde yer alır ve karakterlerin yaşadıkları üzerinden okuyucuya geniş bir perspektif sunar. Bu iki yaklaşım, savaşın hem içsel hem de toplumsal yüzünü yansıtmak açısından tamamlayıcı bir nitelik taşır. Her iki roman da yaşanmışlıklarla biçimlenmiş gerçeklikleri farklı biçimlerde edebiyatın diline taşır. *Dâ*, bireyin iç dünyasından yükselen bir sesle savaşın izlerini aktarırken; *es-Sebîliyyât*, toplumun dönüşen yapısını gözlemleyen bir çerçeveden olayları yansıtır.⁵³⁸ Bu sebeple her iki eser hem edebi kimlikleri hem de anlatıcı yapılarına göre birbirinden ayrılan ancak aynı tarihsel gerçekliğe temas eden değerli romanlar arasında yer alır. Aşağıda her iki romanı da anlatıbilim ve metinlerarasılık açısından analiz edeceğiz.

---

⁵³⁶ Brinda J. Mehta, *The Wounds of War and Conflict in Contemporary Arab Women's Writings from North Africa and the Middle East*, (Oxford: Oxford University Press, 2025), 112.

⁵³⁷ Salah Haj Ismail and Meryem Aboushala, "Rural Areas in Post-War Syria: Challenges and Possibilities for Resilience and Sustainability", in *Proceedings of the International Conference on Contemporary Architecture and Urbanism (ICCAUA)* (Alanya, Turkey: ICCAUA, 2019), 1-10.

⁵³⁸ Cristina Pividori and David Owen, eds., *(Re)Writing War in Contemporary Literature and Culture: Beyond Post-Memory*, (New York: Routledge, 2024), 112.

a) Tür ve Anlatı Biçimi

es-Sebîliyyât, kurmaca bir roman olarak yapılandırılmıştır. Hikâye, bir kadının köydeki yaşamı ekseninde geçmişle hesaplaşma ve toplumsal belleğin aktarımı üzerinden şekillenir. Kurgusal nitelik taşısa da anlatının merkezinde tarihsel-toplumsal gerçeklikler bulunur. Anlatım daha çok üçüncü şahıs sınırlı bakış açısıyla sunulur, bu da anlatıcı ile karakterin duygusal dünyası arasında geçirgen bir bağ oluşturur. *Dâ*, otobiyografik anı-roman türündedir. Anlatıcı, aynı zamanda yazar olan Zehra Hüseyinî'dir. Bu sebeple anlatı birinci ağızdan ve içten bir tanıklık diliyle sunulmuştur. Romanın tanıklık yönü güçlüdür ve belgesel gerçeklik hissi taşır. Anlatı, bireysel hafızaya dayalı olduğu için daha öznel ve duygusal bir derinlik barındırır.⁵³⁹

Anlatıcı ve odağı, *es-Sebîliyyât*, anlatıcı, yaşlı bir kadın karakterdir. Yalnızca kendi geçmişini değil, aynı zamanda köyün hafızasını da taşır. Bu bağlamda romanın anlatıcısı hem bireysel hem kolektif belleğin taşıyıcısıdır. Anlatım gözlemci, dingin ve yer yer epik özellikler taşır. *Dâ*, yazarın kendisi anlatıcıdır ve anlatı boyunca yaşanan tüm olayları birebir deneyimlemiştir. Bu durum, anlatının hem otantik hem de travmatik boyutunu derinleştirir. Anlatıcı; dini, toplumsal ve cinsiyet kimliklerini metin boyunca yeniden kurar.⁵⁴⁰

b) Anlatıcı Yapısı ve Bakış Açısı

es-Sebîliyyât'ta anlatıcı, heterodiyetik yani dışsal bir konumda bulunur. Anlatım üçüncü şahıs ile yapılır ancak bu dışsal anlatıcı, anlatının merkezindeki karakter olan Ümmü Kasım'ın iç dünyasına yoğun bir biçimde odaklanır. Bu durum, anlatının sabit içsel odaklı (fixed internal focalization) bir yapı taşıdığını gösterir. Anlatıcı her ne kadar olayların doğrudan tanığı değilse de Ümmü Kasım'ın zihinsel ve duygusal süreçlerine sürekli yakın durur. Böylece karakterin travmaları, hatıraları ve iç hesaplaşmaları, anlatıcının dilinde yansıtılır.⁵⁴¹

Bu yapı, anlatıcının konumunu klasik dış gözlemci anlatıcının ötesine taşıyarak, karakter merkezli anlatı stratejilerinin gelişmesine olanak sağlar. *Dâ*'da ise anlatıcı,

⁵³⁹ MaxSaunders, "Autofiction, Autobiografiction, Autofabrication, and Heteronymy", *Biography*, vol. 43, no. 4 (2020): 765.

⁵⁴⁰ Matias Martinez, "Authenticity in Narratology and in Literary Studies," in *Narrative Factuality: A Handbook*, ed. Monika Fludernik and Marie-Laure Ryan, (Berlin: De Gruyter, 2020), 521-532.

⁵⁴¹ Adrian Bruhns and Tilmann Köppe, "Internal Focalization and Seeing through a Character's Eyes", *Estetika: The European Journal of Aesthetics*, LXI/XVII, no. 2 (2024): 126-141.

doğrudan yazarın kendisidir. Homodiyetik ve aynı zamanda oto-kurguya yakın bir anlatı biçimi vardır. Olaylar birinci tekil şahıs ağzından aktarılır. Bu anlatı konumu, anlatıcının hem öznel tanıklığını hem de duygusal dünyasını doğrudan aktarabilmesine imkân tanır. Anlatı boyunca yazarın bireysel deneyimi, savaşın toplumsal yansımalarıyla iç içe geçer. Bu anlatıcı yapısı sayesinde okuyucu, metindeki duygusal yoğunluğa ve gerçeklik hissine daha güçlü bir biçimde maruz kalır. Ayrıca metnin otobiyografik niteliği, anlatıcının kimliğini çok katmanlı hâle getirir: Zehra hem birey hem kadın hem de inanç temelli bir toplumun temsilcisi olarak anlatı içinde var olur.⁵⁴²

c) Temsiliyet ve Hafızanın Kurulumu

es-Sebîliyyât'ta anlatıcı, yalnızca bireysel bir geçmişi değil, aynı zamanda kolektif belleği temsil eder. Ümmü Kasım, yalnızca kendi hayat hikâyesini değil, bir köyün, bir halkın ve bir neslin travmalarını da taşır. Anlatıcı bu bağlamda epik bir işlev de yüklenir; karakterin yaşadığı olaylar üzerinden geniş bir toplumsal yapı görünür hâle gelir. Romanda anlatıcı, olaylara belirli bir mesafeye yaklaşmakla birlikte, karakterin duygusal dünyasına yer yer nüfuz eder ve okuyucunun empati kurmasını sağlar. *Dâ*'da ise hafıza, tamamen bireysel bir tanıklık üzerinden kurulur. Ancak bu bireysellik, tarihsel bağlamla birleştiğinde kolektif travmanın temsiline dönüşür. Anlatıcı, yalnızca yaşadıklarını değil, aynı zamanda kadınların, ailelerin, çocukların ve sivil halkın savaş karşısındaki kırılmasını yansıtır. Burada anlatıcı hem bir özne hem de tanık olarak, anlatının merkezinde konumlanır. Kendi kimliğini savaş boyunca yeniden kurar: pasif bir genç kızdan, aktif bir direnişçiye evrilen bir anlatıcı tipi söz konusudur.⁵⁴³

d) Anlatı Kimliği ve Yapısal Ayrımlar

es-Sebîliyyât romanında kurmaca bir yapıyla, gözlemci ve içsel odaklı bir anlatıcı aracılığıyla toplumsal belleğin aktarımı gerçekleştirilirken; *Dâ* romanında otobiyografik ve tanıklık merkezli bir yapı üzerinden bireysel hafıza inşa edilir. Bu anlatı stratejileri hem romanların türsel konumlanışını hem de karakter-temsil ilişkisini belirler. Her iki eser de savaşın yıkıcı etkilerini, farklı anlatıcı yapıları ve bakış açılarıyla görünür kılarak hem bireysel hem de toplumsal belleğin edebi temsiline önemli katkılar sunar. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında savaş teması, klasik olay

⁵⁴² Tilmann Habermas, *Emotion and Narrative: Perspectives in Autobiographical Storytelling*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 70-92.

⁵⁴³ Jerome Bruner, *Making Stories: Law, Literature, Life*, (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002), 63-88.

örgüsü yapılarının dışına çıkan, hafıza ve deneyim eksenli anlatı stratejileriyle işlenmiştir.⁵⁴⁴ Her iki eserde de olaylar, salt dışsal gelişmeler zinciri olarak değil; bireylerin iç dünyasında yaşanan dönüşümlerin yansıması olarak sunulmuştur. *Dâ*'da olay örgüsü, anlatıcının çocukluktan yetişkinliğe geçişini, savaşın yarattığı fiziksel ve psikolojik travmalarla birlikte bir gelişim süreci (Bildungsroman) şeklinde sunarken; *es-Sebîliyyât*'ta olaylar daha çok yaşlı bir karakterin zihinsel geri dönüşleri, anımsamaları ve içsel çatışmaları etrafında kurgulanmıştır.⁵⁴⁵

Anlatı zamanında doğrusal ilerlemenin bozulması, özellikle *es-Sebîliyyât*'ta dikkat çeken bir yapı olarak ön plana çıkarken; *Dâ*'da ise kronolojik aktarım, bireysel hafızanın yapılandırıcı bir aracı olarak işlev görmektedir. Her iki roman da anlatıcı bakış açısının ve olay örgüsünün seçimiyle savaşın yalnızca fiziksel değil, psikolojik ve kültürel izlerini de görünür kılmaktadır. Olay örgüsünün bu biçimsel tercihleri, sadece anlatının estetik boyutunu değil, aynı zamanda savaşın birey ve toplum üzerindeki etkisinin edebi temsiline dair derinlikli bir bakış sunmaktadır. Sonuç olarak, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanları; anlatıbilimsel yaklaşımla incelendiğinde, savaş sonrası hafızanın, kimliğin ve aidiyetin yeniden inşasında olay örgüsünün nasıl işlevsel bir anlatı aracı hâline geldiğini ortaya koyar. Bu iki roman, Ortadoğu edebiyatında savaş temalı anlatıların yalnızca belgeleyici değil, aynı zamanda dönüştürücü gücüne de dikkat çeker.⁵⁴⁶

5.2. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü

Zehra ve annesi Dâ: Zehra, İran-İslam devrimi sonrası savaş yıllarını doğrudan yaşamış bir kadındır. Otobiyografik bir anlatı olan *Dâ*, onun birebir tanıklıklarına ve travmalarına dayalıdır. Hüseyinî'nin kimliği hem kadın hem de savaşın ortasında büyüyen bir birey olarak şekillendiğinden, romanında kadın hafızası, milli-manevi bilinç ve tanıklık anlatısı ön plana çıkar. Zehra, romanı bir tarihsel belge kadar, bir ideolojik manifesto gibi de sunar. Anlatı; İslamî değerler, direniş ahlakı, şehadet ve fedakârlık gibi kavramlarla örülmüştür. Kurgu değil, yaşanmışlık merkezdedir ve bu da anlatının duygusal yoğunluğunu artırır. *es-Sebîliyyât*: Ümmü Kasım ise Iraklı bir

⁵⁴⁴ Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, trans. Rodney Livingstone, (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 113-132.

⁵⁴⁵ Emel Kefeli, "Karşılaştırmalı Edebiyat: Tanım, Yöntem ve İncelemeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, vol. 8 (2006): 331-350.

⁵⁴⁶ Engin Keflioğlu, "Tarihsel Hafıza ve Edebiyatın Tanıklığı: Sevdalinka'da Bellek ve Kimlik İnşası", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. 9, no. 1 (2025): 179-201.

yazar olarak, toplumsal belleği bir kadın karakter üzerinden kurar.⁵⁴⁷ Onun romanı da savaşın etkileriyle ilgilidir; ancak *Dâ*'dan farklı olarak kurgu ağırlıklıdır. *es-Sebîliyyât*'ta kadın karakterin köy yaşamı, kültürel geçmişi ve kolektif hafızayla olan ilişkisi ön plandadır. Ümmü Kasım'ın kimliği, yazınında sözlü kültür, toplumsal değişim, kadınların sessiz gücü ve günlük yaşamın direnci gibi temaları merkezileştirmiştir. Bu anlamda *es-Sebîliyyât*, bireysel anlatıdan çok kolektif bir halk anlatısı gibidir.⁵⁴⁸

Anlatıbilimsel incelemelerde yazarın kimliği ve ideolojik konumlanması, anlatının dünyasını doğrudan etkileyen temel belirleyicilerdendir. Bu bağlamda, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı eseri ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanı, yalnızca - İran-Irak Savaşı'nın edebi temsili açısından değil; aynı zamanda yazar kimliğinin metin içi anlatı yapısı üzerindeki etkisi bakımından da karşılaştırmalı bir analiz sunmaktadır. İsmail Fehd İsmail, Kuveytli bir entelektüel olarak Arap modernizmiyle şekillenmiş, seküler ve sol eğilimli bir edebi kimliğe sahiptir. *es-Sebîliyyât* romanında savaş, ulusal bilinç, kimlik arayışı ve bireysel travma gibi temalar üzerinden kurgulanırken; romancı, anlatıyı çok katmanlı, alegorik ve sembolik bir yapı içinde inşa eder. Anlatıcı bakış açısı çoğunlukla heterodiyetik olup, karakterlerin iç dünyalarına psikolojik derinlik kazandırır.⁵⁴⁹ Bu yapı, romancının dış gözlemci kimliğiyle bireyin ruhsal çözülüşünü ustalıkla bütünleştirdiğini gösterir.

Buna karşılık, *Dâ* adlı eserin yazarı Seyyide Zehra Hüseyinî, İranlı bir kadın olarak savaşı doğrudan yaşamış, cephe gerisinde aktif görev almış bir şahsiyettir. Onun anlatısı, otobiyografik bir temele dayanır ve anlatıcı konumunda yazarın kendisi yer alır. Bu anlatım biçimi, homodiyetik bir bakış açısını beraberinde getirirken, tanıklık ve içtenlik öğelerini de güçlendirir. Hüseyinî'nin edebi kimliği, devrimci İslamî ideolojiyle yoğrulmuş; anlatısı ise savaşın bir iman sınavı, direniş ve adanmışlık zemini olduğunu vurgular.⁵⁵⁰ Dolayısıyla *Dâ*, savaşın estetik bir temsili olmaktan çok, ideolojik ve tarihsel bir bellek aktarımı işlevi taşır. Her iki romancı da savaşın birey üzerindeki etkisini görünür kılarken, bunu farklı anlatı stratejileriyle gerçekleştirir.

⁵⁴⁷ Ahmed Karimi-Hakkak, "Narrating the Revolution: Iranian Women's War Memoirs", *Middle East Journal of Culture and Communication*, vol. 5, no. 2 (2012): 145-162.

⁵⁴⁸ Monika Fludernik, *Towards a 'Natural' Narratology*, (London: Routledge, 2002), 97-280.

⁵⁴⁹ Sevda Çetin, "Kuveytli Yazar İsmâil Fehd İsmâil'in *es-Sebîliyyât* Adlı Romanında Rüya-Gerçek İkilemi", *İlahiyat Akademi*, s. 21 (2025): 207-231.

⁵⁵⁰ Metin Yüksel, "İranlı Kadınların Hatıratlarında İran-Irak Savaşı: Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ*sını Yorumlamak," *Iranian Studies* vol. 47, no. 1 (2014): 89-108.

İsmail, savaşın anlamsızlığına ve insanın içsel parçalanmasına odaklanarak evrenselci bir eleştiri geliştirirken; Hüseyinî, savaş bir kutsal görev ve şehadet bilinciyle tanımlar. Bu farklılık, yalnızca tematik değil, yapısal düzeyde de kendini gösterir.⁵⁵¹ *es-Sebîliyyât*, çoklu karakter yapısı, geriye dönüşler ve simgesel mekanlar üzerinden ilerleyen katmanlı bir kurguya sahipken; *Dâ*, kronolojik anlatımı tercih ederek tanıklık ve hafıza aktarımını ön plana çıkarır.

Anlatibilimsel açıdan bakıldığında, *es-Sebîliyyât*'ta yazarın anlatı dünyasına mesafeli yaklaşımı, okuyucuya yorum alanı tanırken; *Dâ*'da anlatıcı-yazar birliği, yorumun sınırlarını belirginleştirir ve metni bir tür “şehitlik edebiyatı”na dönüştürür. Dolayısıyla İsmail Fehd İsmail'in roman görüşü edebi özerklik, çoklu anlam ve bireyin trajedisi üzerine kurulu iken; Seyyide Zehra Hüseyinî'nin anlatısı, ideolojik angajmanı ve doğrudan tecrübenin tanıklığıyla şekillenen bir anlatı pratiğidir.⁵⁵² Bu iki roman, savaşın nasıl anlatıldığını ve romancının kimliğinin bu anlatıyı nasıl yönlendirdiğini karşılaştırmalı olarak göstererek, edebiyatın hem bireysel hem de toplumsal hafıza üzerindeki rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

5.2.1. Romancının Kimliği ve Roman Görüşü 'nün Metinlerarasılık Açısından Analizi

Metinlerarasılık, bir metnin başka metinlerle kurduğu açık ya da örtük ilişkiler ağı üzerinden anlam kazanmasıdır. Özellikle savaş temalı edebi metinlerde, bu ilişkisellik sadece sanatsal bir tercih değil; aynı zamanda kolektif hafızaya tutunma ve kültürel mirası yeniden üretme stratejisidir. Bu bağlamda İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* ve Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanları, yalnızca anlatısal yapı ve tematik yönleriyle değil; metinlerarası göndermeleri, referansları ve çağrışımları ile de yazar kimliklerinin ve roman görüşlerinin nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır.⁵⁵³ İsmail Fehd İsmail, Arap edebiyatı geleneği içinde yer alan ve Batı roman tekniklerini de içselleştirmiş bir yazar olarak, *es-Sebîliyyât*'ta tarihsel, mitolojik ve edebi metinlerle yoğun bir etkileşim kurar.⁵⁵⁴ Romandaki karakterler ve anlatı mekânları, yalnızca

⁵⁵¹ Haluk Harun, Duman and Salih Koralp Güreşir, “Yeni Türk Edebiyatı'nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat”, *Journal of Turkish Studies*, vol. 4, no. 1 (2009): 29-77.

⁵⁵² O. Ishaq Tijani, “Trauma in the Novels of the Iraqi-Kuwaiti Writer, İsmâil Fehd İsmâil”, *Middle East- Topics & Arguments*, vol. 11: (2018), 69-78.

⁵⁵³ Serkan Özdemir, *Metinlerarasılık Yöntemleri: Ömer Seyfettin'in Hikâyeleri*, (İstanbul: DBY Yayınları, 2017), 61-209.

⁵⁵⁴ Feyza Bulut, “Metinlerarasılık' Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, vol. 2, no. 1 (2018): 1-19.

bireysel bir anlatının unsurları değil, aynı zamanda geçmiş Arap edebî mirasıyla bir diyalog halindedir. Özellikle Arap şiirindeki kahramanlık ve kurbanlık temaları, çağdaş bir kırılma ile yeniden yorumlanır. Bu metin, Mahmud Derviş'in şiirleriyle, el-Câhız'ın düşünsel mirasıyla ve hatta Batılı yazarların savaş karşıtı metinleriyle örtük biçimde konuşur.⁵⁵⁵ Romancı bu yönüyle, kimliğini çoklu bir edebi hafıza üzerinden kurar ve metnini bir anlam ağı içinde konumlandırır.

Buna karşılık Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, daha çok kutsal metinler, İmam Hüseyin'in Kerbela'da yaşadıkları ve devrimci Şîî edebi gelenekle doğrudan temas hâlidir. *Dâ*, sadece otobiyografik bir anlatı değil; aynı zamanda Aşura anlatılarının, şehadet kültürünün ve Hz. Zeyneb figürünün kadın hafızasında yeniden kurgulanmasıdır. Bu yönüyle metin, metinlerarası bir “anı-ritüel” işlevi kazanır. Yazarın kimliği burada, tanık ile anlatıcı arasında değil; mukaddes ile bireysel deneyim arasında kurulan bir köprüde vücut bulur. Hüseyinî, metninde klasik Fars edebiyatındaki savaş ve şehitlik motiflerine, Meşhedî ağıtlara ve devrim sonrası İran edebiyatına atıflarda bulunarak roman görüşünü kutsal bir anlatı inşası üzerine kurar.⁵⁵⁶ Her iki yazarın metinlerarası yaklaşımı, onların roman görüşünün temelini oluşturur. İsmail Fehd İsmail, çok sesli ve sorgulayıcı bir anlatı evreni kurarken; anlatıyı metinlerarası referanslarla zenginleştirerek bireyin varoluşsal mücadelesini merkeze alır.⁵⁵⁷ Bu mücadele, yalnızca fiziksel savaşla değil; geçmiş anlatıların mirasıyla da bir hesaplaşmayı içerir. Seyyide Zehra Hüseyinî ise metinlerarası göndermelerini kutsallaştırıcı bir düzlemde kullanır.⁵⁵⁸ Onun roman görüşü, bireysel deneyimi toplumsal hafıza ile birleştirerek ideolojik bir kolektif bilinç oluşturmaya yöneliktir. Sonuç olarak, *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanları arasında metinlerarasılık temelinde kurulan karşıtlık, yalnızca yazarların kişisel kimliklerinden değil, aynı zamanda edebi mirası algılayış biçimlerinden de kaynaklanır.⁵⁵⁹ İsmail için edebiyat; çoğul anlamlara açık, sorgulayıcı bir alan iken; Hüseyinî için metin, şehadetin ve

⁵⁵⁵ Durmuş Ongun, “Metinlerarasılık Bağlamında Enis Akın'ın *Dağdaki Emirler*'ine Bakış”, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 5, s. 2 (2021): 792-804.

⁵⁵⁶ Graham Allen, *Intertextuality*, (London: Routledge, 2000), 79-104.

⁵⁵⁷ Kubilay Aktulum, *Metinlerarasılık / Göstergelerarasılık*, (Ankara: Kanguru Yayınları, 2011), 13-45.

⁵⁵⁸ Mevlüde Zengin, “Bir Edebiyat Kuramı Olarak Metinlerarasılığa Giriş: Tanımlar, İlksavlar ve Yaratıcılar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek1 (Aralık 2016): 299-326.

⁵⁵⁹ Julia Kristeva, “Word, Dialogue and Novel,” *In Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, ed. Leon S. Roudiez, trans. Thomas Gora, Alice Jardine, and Leon S. Roudiez, (New York: Columbia University Press, 1980), 64-91.

direnin kutsal belleğine katkıda bulunan bir tanıklık alanıdır. Bu farklılık, anlatıların kurgusunu ve romancıların dünya görüşünü belirleyen temel ayrışma noktasıdır.

5.3. Roman Görüşü ve Anlatı Teknikleri

Her iki roman, savaşın birey ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini ele alırken, roman anlayışı bakımından farklı estetik ve ideolojik yönelimler sergilemektedir. *Dâ*, doğrudan yaşanmışlık üzerine kurulu otobiyografik bir anlatı iken; *es-Sebîliyyât*, kurmaca sınırları içinde inşa edilmiş, temsili bir savaş romanıdır. Bu farklılık, yazarların roman anlayışlarını, gerçeklik algılarını ve edebî önceliklerini de belirgin biçimde ortaya koymaktadır.⁵⁶⁰

a) Kurgu Anlayışı ve Gerçeklik Algısı

Dâ romanı, yaşanmış olayları bireysel hafızadan hareketle aktaran bir tanıklık metnidir. Bu nedenle Hüseyinî'nin roman görüşü, bireysel hakikatin belge niteliği taşıyan anlatımı üzerine kuruludur. Yazar, yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal olaylarını bireysel deneyim üzerinden aktararak, anlatıyı bir "sözlü tarih" işleviyle yüceltir. Bu yönüyle *Dâ*, bellek merkezli, doğrudan gerçekliğe yaslanan, geleneksel kurgudan ziyade yaşanmışlığa dayanan bir roman anlayışını temsil eder. Buna karşılık *es-Sebîliyyât*, birebir yaşanmış olaylara değil; tarihsel bir gerçeklikten esinlenen kurguya yaslanır.⁵⁶¹ İsmail Fehd İsmail'in roman anlayışı, bireysel hikâyelerin içinden toplumsal değişimi ve kolektif travmayı edebî bir form içerisinde yansıtmayı amaçlar. Gerçeklik, burada temsili bir düzeyde sunulur; karakterler, olaylar ve mekânlar kurmacadır ancak yaşanmışlığa benzer bir düzlemde inandırıcılık taşır.

b) Kadın Anlatısı ve Direniş Teması

Her iki romanda da kadın karakterler merkezde yer alsa da bu karakterlerin temsili ve anlatıya yüklenen işlev farklıdır. *Dâ*'da anlatıcı bizzat kadındır ve kadınlık deneyimi, savaşla iç içe geçmiş çok katmanlı bir direnç ve dönüşüm alanı olarak sunulur. Kadın karakter burada pasif bir tanık değil, aktif bir özne olarak sahadadır. Bu, yazarın roman anlayışında kadın hikâyesine ve direnişin dişil yüzüne verdiği önemin bir göstergesidir. *es-Sebîliyyât*'ta ise Ümmü Kasım karakteri savaşın sivil yüzünü temsil eder. O, bir cephe savaşçısı değil; savaşın evine, köyüne, belleğine sızdığı bir figürdür.

⁵⁶⁰ Ertuğrul Ege, "Orhan Pamuk'un Romanlarındaki Otobiyografik Öğelerin Kurmaca ile İlişkisi", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 15-18.

⁵⁶¹ Cengiz Karataş, "Tarihî Roman'da Gerçeklik ve Kurgu İlişkisi", *III. Uluslararası Tarihî Roman ve Romanda Tarih Bilgi Şöleni*, Konya, (27-29 Kasım 2015): 214-222.

İsmail'in roman görüşü, kadını direnişin estetik ve metafizik bir temsili olarak kurgular. Kadın karakter, doğa ile kurduğu bağ, hafızasına kazınan imgeler ve mezar üzerinden kurduğu aidiyetle var olur.⁵⁶² Burada roman anlayışı, kadını doğrudan savaştan değil, savaşla mücadeleyi içselleştiren bir figür olarak çizer. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât*, farklı anlatı yapılarına, roman tekniklerine ve edebi yönelimlere sahip olsalar da her ikisi de savaşın insan hayatı üzerindeki etkilerini anlamak açısından derinlikli örnekler sunar. Hüseyin'in *Dâ*'sı tanıklık ve bellek üzerinden ilerleyen bir bireysel tarih anlatısıyken; İsmail'in *es-Sebîliyyât*'ı, estetik kurgu içinde toplumsal hafızayı yorumlayan bir roman örneğidir. Bu yönüyle her iki eser, Ortadoğu savaş edebiyatı içinde farklı roman görüşlerini temsil etmektedir.⁵⁶³

5.3.1. Anlatı Biçimi ve Zaman Yapısı

Anlatıbilim (narratoloji), bir metnin iç yapısını oluşturan anlatıcı türleri, bakış açıları, zaman kurgusu ve anlatı düzlemleri gibi öğeleri sistematik biçimde inceleyerek eserin estetik ve ideolojik yapısını ortaya koyar. Bu çerçevede, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* ve Seyyide Zehra Hüseyin'in *Dâ* romanları hem içerik hem de anlatım stratejileri bakımından dikkat çekici bir biçimde karşıtlık ve tamamlayıcılık içindedir. Söz konusu iki eser, savaş olgusunu farklı coğrafyalarda deneyimlemiş iki toplumun edebi yansımasıdır; ancak romancının bakış açısı, anlatıcı tercihi ve kurgusal yapısı açısından önemli biçimde ayrılmaktadır.⁵⁶⁴ *Dâ*, doğrusal olmayan bir anlatı yapısına sahiptir. Duygusal tetikleyicilerle geçmişe dönüşler yapılır. Hafızanın kırılğan doğası, anlatının zaman çizgisini de etkiler. Anlatıcı-yazar aynılığı, romanı tanıklık yönüyle güçlendirir. *es-Sebîliyyât* ise kurmaca olmasına rağmen benzer biçimde iç içe geçmiş anılar, geri dönüşler ve zaman atlamalarıyla örülüdür. Yaşlı kadının anlatımı, sözlü anlatı geleneğini hatırlatır ve doğal bir anlatı ritmi yakalar.⁵⁶⁵

⁵⁶² Ayten Küçüksayacıgil ve Kübra Küçükşen, "Tanzimattan Günümüze Türk Edebiyatında Toplumsal Cinsiyet Yansımaları ve Kadının Konumu", *Edebi Eleştiri Dergisi*, vol. 5, no. 2 (2021): 371-386.

⁵⁶³ Erman Gören, Ebru Yener Gökşenli, Korhan Korbek, Şerif Eskin ve Bülent Çağlakpınar, *Savaş ve Edebiyat: Edebiyatın Tanıklığında Savaşlar ve Sonrası*, (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019), 153-166.

⁵⁶⁴ Şaban Sağlık, "Kurmaca Âlemin Kurmaca Sözcülerinden Romanda Zaman-Mekân-Tasvir", *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Türk Romanı Özel Sayısı, c. 1, s. 65-66-67 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2002): 144-182.

⁵⁶⁵ Gamze Somuncuoğlu Özet, "Postmodern Roman'da Anlatıcı, Zaman ve Mekân Yapısı", *Journal of Turkish Studies*, vol. 7, no. 3 (2012): 2275-2286.

Üslup ise *Dâ'da* dil, yoğun dini referanslar, ayetler ve dualarla yüklüdür. Bu, anlatıya mistik bir hava ve ideolojik bir duruş katar. Üslup yer yer dramatik ve yüceltilmiş bir tondadır. *es-Sebîliyyât* ise daha yalın, yerel ve içten bir dile sahiptir.⁵⁶⁶ Bölgesel ağızlar, deyimler, geleneksel motifler sıkça kullanılır. Yazar, roman dilinde ağıt ve halk anlatısı estetiğini yansıtır.

5.3.2. Roman Görüşü ve İdeolojik Yönelim

İsmail Fehd İsmail'in roman görüşü, bireyin savaş karşısındaki psikolojik kırılmasını, tarihsel kimliğini ve ahlaki sorgulamalarını merkeze alır. *es-Sebîliyyât*, savaşın yalnızca fiziksel yıkım değil, aynı zamanda kültürel bir yabancılaşma olduğunu vurgular. Yazar, anlatısında bireyin iç dünyasını merkeze alarak savaşın insanlık onuru üzerindeki etkisini sorgulayan bir görüş sunar. Bu nedenle roman, daha çok seküler bir etik anlayışla, kahramanlık söylemini sorgulayan eleştirel bir çizgiye sahiptir.⁵⁶⁷

Dâ romanında ise roman görüşü, İslamî direniş ideolojisi etrafında şekillenir. Seyyide Zehra Hüseyinî'nin bakış açısı, savaşın bir iman ve inanç mücadelesi olduğu yönündedir. Roman, şehadet, sabır, fedakârlık ve ahlakî üstünlük temaları çerçevesinde bir “kutsal savaş” anlatısı sunar. Bu yönüyle *Dâ*, yalnızca kişisel bir anı değil, kolektif bir kutsal direniş anlatısı olarak işlev görür. Romanın anlatım dili de bu görüşü destekleyecek biçimde sade, duygusal ve didaktik bir tondadır. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanları, savaş edebiyatı içinde birbirinden farklı anlatı teknikleri ve roman görüşleriyle öne çıkar. *es-Sebîliyyât*, savaşın birey üzerindeki etkilerini çoğulcu, mesafeli ve eleştirel bir perspektifle sunarken; *Dâ*, savaş deneyimini dini ve ideolojik bir çerçevede, tanıklık eksenli bir anlatıyla aktarır. Bu farklılıklar, her iki yazarın metinlerinde tercih ettikleri anlatıcı türünden zaman kurgusuna, dil üslubundan ideolojik konumlanmalarına kadar bütün katmanlara yansır.⁵⁶⁸ Dolayısıyla bu iki eser, anlatıbilimsel açıdan incelendiğinde yalnızca içerik değil, biçim bakımından da savaş edebiyatının zenginliğini ve çeşitliliğini temsil eder.

⁵⁶⁶ Yılmaz Daşcıoğlu, “Dil ve İdeoloji: Devlet Ana'da Üslup Sorunları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, vol. 5, no. 2 (2014): 73-80.

⁵⁶⁷ Faysal Derrâc, *er-Rivâyetü'l-arabiyyetü ve 't-tehaddiyâtü't-tehavvüli*, (Beyrût: Merkezü's-Sekâfi'l-Arabiyye, 2005), 115-132.

⁵⁶⁸ Mehdî Nîkfercâm, “Edebiyyât-ı Pâyedârî der İrân ve Irâk “Dâ” ve “es-Sebîliyyât”, *Faslnâme-i Nakd-ı Edebî, Dânişkâh-ı Tahrân*, y. 12, s. 3 (2019): 145-162.

5.3.3. Roman Görüşü ve Anlatı Tekniklerinin Metinlerarasılık Açısından İncelenmesi

Modern edebiyat kuramlarında metinlerarasılık, bir eserin yalnızca kendi iç bağlamında değil, geçmişteki ve çağdaş metinlerle kurduğu çok katmanlı ilişkiler aracılığıyla anlam kazandığını ileri sürer. Gerard Genette, Julia Kristeva gibi kuramcıların da belirttiği üzere, her metin, kendinden önceki anlatılara göndermelerde bulunarak yeni bir anlam ağı örür.⁵⁶⁹ Bu bağlamda, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* ve Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eserleri, yalnızca bireysel anlatılar değil, aynı zamanda tarihsel, kültürel ve edebî referanslarla örülmüş metinlerarası bir dokuyu temsil eder. Her iki roman da savaş temasını ele alırken, farklı anlatı teknikleri ve ideolojik yönelimler üzerinden daha önceki anlatı kalıplarıyla ilişkiye girer.

a) Metinlerarasılık ve Roman Görüşü

es-Sebîliyyât, özellikle klasik Arap şiirindeki “mersem/kervan yıkıntısı” motifleriyle modern savaş travmasını birleştirerek, geçmişin anlatı formlarını yeniden çağırır. Romandaki kahramanların iç dünyalarına yönelik, Mahmud Derviş'in şiirlerindeki içsel sürgün duygusunu çağırıştırır. Bu yönüyle roman, sadece bir savaş anlatısı değil; aynı zamanda Arap kültürel hafızasının çağdaş biçimde yeniden yazımıdır. Yazar, birey ve toplum arasındaki kırılmaları işlerken, Batı roman geleneğindeki bilinç akışı ve iç monolog tekniklerini kullanarak James Joyce ve Faulkner gibi modernist yazarlarla dolaylı bir bağ kurar.⁵⁷⁰

Dâ ise roman görüşünü büyük ölçüde İslami direniş literatürüyle kurduğu ilişki üzerinden şekillendirir. Seyyide Zehra Hüseyinî'nin anlatısı, özellikle Kerbelâ anlatılarına, Aşura söylemine ve Şîh şehitlik kültürüne sıkı sıkıya bağlıdır. Metin içerisinde Hz. Zeyneb'in duruşunu çağırıştıran bir “direniş kadını” tipi geliştirilir. Bu bakımdan roman, yalnızca bir tanıklık metni değil; aynı zamanda dini ve kültürel

---

⁵⁶⁹ Julia Kristeva, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, edit. Leon S. Roudiez, trans. Thomas Gora, Alice Jardine, and Leon S. Roudiez, (New York: Columbia University Press, 1980), 64-91.

⁵⁷⁰ Cemâl Şahâde, *et-Tenâsu fi'r-rivâyeti'l-arabiyyeti'l-hâdiseti, li-münâkaşati te'sîri't-tikniyyâti't-teyyâri'l va'î ve'l monûlogi ed-dâhilî ledâ Joys ve Faulkner fi'r-rivâyeti'l-arabiyyeti*, (Beyrut: GLD Menşûrât, 2024), 245-267.

anlatıların çağdaş bir yeniden yazımıdır.⁵⁷¹ Burada anlatı, klasik İslami metinlerle (özellikle mersiyeler ve menakıp) yoğun bir metinlerarası ilişki kurar.

b) Anlatı Teknikleri ve Metinlerarasılık

es-Sebîliyyât, anlatı düzeyinde çoklu bakış açıları, zamansal kırılmalar ve iç monologlarla yapılandırılmıştır. Bu teknikler, Marcel Proust'un "kayıp zamanın izinde" kurduğu belleğe yaslanan anlatı modeline benzer.⁵⁷² Ayrıca, romanda kullanılan retorik ve sembolik dil, Arap destansı şiirindeki kalıpların modernize edilmiş biçimleriyle örtüşür. Savaş, yalnızca tarihsel bir gerçeklik değil; aynı zamanda dilin ve hafızanın içinden geçen bir anlatı nesnesidir. Bu bağlamda *es-Sebîliyyât*, savaş sonrası bireyin içsel kırılmalarını aktarırken, Arap modernizmiyle klasik anlatı kalıpları arasında bir köprü kurar.⁵⁷³

Dâ romanı ise, anlatıcının birinci tekil şahıs üzerinden doğrudan tanıklık yapmasıyla, klasik hadis rivayet geleneğini çağırır. Anlatıcı, bir "şahit" olarak konumlandırılmıştır; bu şahitlik, sadece tarihî değil, dini bir sorumluluğu da yüklenir. Metin içinde Kur'ân ayetlerine, rivayetlere, dualara yapılan doğrudan ve dolaylı göndermeler, anlatıya kutsallık boyutu katar. Anlatı yapısı, klasik hilye metinleri ve vakayinamelerle organik bir bağ içindedir. Bununla birlikte romanın birçok bölümünde, Necef'te ya da Kerbelâ'da yaşanan tarihsel direniş sahnelerinin anlatım biçimlerine çağrışımlar yapılır.⁵⁷⁴

c) Anlam İnşası ve Metinlerarasılığın İşlevi

Her iki romanda da metinlerarasılık, yalnızca estetik bir araç değil, aynı zamanda ideolojik bir yönlendirme işlevi görür.*es-Sebîliyyât*, klasik Arap edebiyatındaki kahramanlık ideolojisini yeniden tartışmaya açarken, savaşın anlamsızlığına dikkat çeken anti-heroik bir anlatı sunar. Bu durum, geçmişte idealize edilen figürlerin yerine, savaşın insanı nasıl tükettiğini vurgulayan karakterlerin yerleşmesine yol açar. Bu

⁵⁷¹ Metin Akkuş, "Metinlerarasılık Bağlamında Klasik Türk Şiirinin Bilimsel Arka Planı", *Doğu Esintileri*, vol. 1, no. 14 (Ocak 2021): 129-150.

⁵⁷² Mary Orr, *Intertextuality: Debates and Contexts*, (Cambridge: Polity Press, 2003), 4-49.

⁵⁷³ Sa'dî Abid Simâvî, "Modernism and Metaphor in Contemporary Arabic Poetry", *World Literature Today*, vol. 75, no. 2 (Spring 2001): 275-284.

⁵⁷⁴ Benjamin Walter, *The Storyteller: Reflections on the Works of Nikolai Leskov*, trans. Harry Zohn, In *Illuminations*, ed. Hannah Arendt, (New York: Schocken Books, 1969), 83-109.

anlatım biçimi, Batı savaş edebiyatındaki Hemingway, Remarque gibi yazarların yaklaşımıyla örtüşür.⁵⁷⁵

Dâ ise metinlerarası yapı üzerinden idealize edilmiş direniş söylemini pekiştirir. Romanın kurduğu anlam, yalnızca bireysel bir travmanın ifadesi değil; kolektif bir mücadelenin simgesel temsiline dönüşür. Kerbelâ örneği üzerinden yürüten bu anlatı, İslamî direniş ideolojisinin estetik bir yansımasıdır. Bu nedenle metinlerarasılık, *Dâ*'da ideolojik sürekliliğin ve kültürel aidiyetin temel taşıyıcısıdır.⁵⁷⁶ *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanları, savaş deneyimini farklı kültürel arka planlarda ele alırken, geçmiş anlatı formlarına göndermelerle güçlü birer metinlerarası yapı kurar. *es-Sebîliyyât*, Arap klasik şiiri ve modernist roman tekniklerini harmanlayarak bireyin parçalanmış kimliğini aktarırken; *Dâ*, dini anlatıların estetiğiyle şekillenen bir direniş manifestosu olarak öne çıkar. Bu iki eser, savaş edebiyatında yalnızca içerik düzeyinde değil, anlatı formunda da geleneksel ile çağdaş olan arasında dinamik bir etkileşimi mümkün kılar.⁵⁷⁷ Metinlerarasılık, bu iki romanın da savaş karşısındaki konumlanışlarını derinleştirir ve anlatı dünyalarını zenginleştirir.

5.4. Mekânın Anlatıdaki İşlevi

Her iki romanda da mekân, sadece olayların geçtiği fiziksel bir zemin olmanın ötesine geçerek, karakterlerin ruh hâlini, toplumsal bağlamı ve savaşın yıkıcı etkilerini anlamlandıran güçlü bir anlatı unsuruna dönüşür.⁵⁷⁸ Bu yönüyle mekân, anlatının yapıtaşısı olarak işlev görür.

a) Mekânın Ruhsal ve Psikolojik Temsili

Dâ romanında, Zehra Hüseyinî'nin yaşadığı mekânlar –ev, okul, hastane, cephe hattına yakın bölgeler– onun savaşla yüzleştiği, değiştiği ve olgunlaştığı alanlardır. Mekânlar, karakterin zihinsel dönüşümünü yansıtan ruhsal eşikler olarak sunulur.⁵⁷⁹ Örneğin, Hürremşehr'in işgali sonrası terk edilmiş evler ve harabe sokaklar, yalnızca fiziksel

⁵⁷⁵ Ernest Hemingway, *Hemingway on War*, ed. Sean Hemingway, (New York: Scribner, 2003), 89-104.

⁵⁷⁶ Fatma Zehra Mısır ve Salih Tur, “Nâzım Hikmet ile Mahmûd Dervîş'in Şiirlerindeki Direniş Temasının Karşılaştırmalı Edebiyat Bağlamında İncelenmesi”, *Istanbul Journal of Arabic Studies*, vol. 6, no. 2 (2023): 185-217.

⁵⁷⁷ Kubilay Aktulum, *Parçalılık ve Metinlerarasılık*, (Ankara: Öteki Yayınları, 2004), 112-135.

⁵⁷⁸ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı: Romanın Unsurları*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016), 129-145.

⁵⁷⁹ Zehrâ Hüseyinî, *Dâ*, (Tahrân: Sure-i Mehr Yayınları, 2008), 57-112.

bir tahribatı değil, aynı zamanda anlatıcının iç dünyasında yaşanan kırılmayı da temsil eder. Bu durum, anlatıbilimsel olarak mekânın epifanik ve dönüştürücü işleviyle ilgilidir. *es-Sebîliyyât* romanında ise Ümmü Kasım'ın zihninde inşa edilen köy imgesi, nostalji ve aidiyetle örülü bir mekânsal belleği temsil eder. *es-Sebîliyyât* köyü, savaşla birlikte yalnızca terk edilen bir yer değil, karakterin kimliğini kurduğu ve yaşamsal anlamlar yüklediği bir “habitat mekân”dır. Necef ve Şattularap gibi diğer mekânlar, onun içsel çatışmalarını görünür kılar. Böylece mekân, bireysel hafızanın izdüşümüne dönüşür. Burada içsel fokalizasyon (içsel bakış açısı) aracılığıyla mekân, karakterin zihin süzgecinden geçirilerek aktarılır.⁵⁸⁰

b) Mekânın Anlatının Kurgusallığına Etkisi

Dâ, kronolojik ve dış gerçekliğe daha bağlı bir yapıyla ilerlediğinden, mekânlar da tarihsel olayların tanığı olarak işlenmiştir. Bu yönüyle anlatıda mekânın işlevi, tanıklık ve belge niteliğini güçlendirir. Gerçek mekân adlarının kullanılması, anlatının otobiyografik ve tanıklık boyutunu pekiştirir. *es-Sebîliyyât*'ta ise mekân daha çok kişisel zamanla örülmüş, anıların katmanlarıyla derinleşmiştir. Mekânın hatırlanma biçimi, anlatıya parçalı bir yapı kazandırır ve romanın olay örgüsünü belleğe dayalı biçimde kurgular. Özellikle kurumuş nehirler, terk edilmiş bahçeler ve köy yolları gibi motifler, karakterin içsel yolculuğuna eşlik eden simgesel alanlar hâline gelir.⁵⁸¹

c) Sembolik Mekânlar ve Anlam Üretimi

Her iki romanda da sembolik mekânlar, anlatının anlam katmanlarını zenginleştiren önemli unsurlar olarak öne çıkar: *Dâ'da* ev, savaş öncesi düzeni ve güvenliği temsil ederken, cepheye yakın bölgeler korku ve sorumluluğun mekânına dönüşür. *es-Sebîliyyât*'ta mezar, türbe, yıkık köy evleri gibi alanlar, aidiyet, kayıp ve yeniden bağ kurma temalarının anlatısal düğüm noktalarıdır.⁵⁸²

d) Mekânın Toplumsal Boyutu

Dâ, savaşın kadınlar üzerindeki etkisini somut mekânlar aracılığıyla gözler önüne serer. Kadınlar hastanede yaralı askerleri tedavi eder, cepheye lojistik destek sağlar; yani mekânla birlikte roller değişir. Bu, mekânın toplumsal cinsiyet bağlamında

⁵⁸⁰ Cemâl Sakallı, “Tema Araştırmasına Bir Katkı Olarak Edebiyatta Mekân ve Edebi Mekân”, *Kâre*, Özel Sayı: *Türkiye'de Karşılaştırmalı Edebiyat* (Temmuz 2021): 95-114.

⁵⁸¹ Aytaç Ören, “Edebiyatta Kurgusal Gerçeklik”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 1, no. 2 (2015): 156-162.

⁵⁸² Mehmet Bakır Şengül, “Romanda Mekân Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 3, s. 11 (2010): 528-538.

işlevsel kullanımını gösterir.*es-Sebîliyyât* ise savaş sonrası toplumsal çözülmenin mekânda nasıl hissedildiğini yansıtır.⁵⁸³ Yıkılmış evler, terk edilmiş camiler, susuz kalmış topraklar gibi unsurlar hem fiziki hem de sosyo-kültürel yıkımı temsil eder. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında mekân, yalnızca bir arka plan değil, karakterin ruhsal dünyasını ve savaşın izlerini açığa çıkaran çok katmanlı bir anlatı aracıdır. *Dâ*'da tanıklık ve kolektif hafıza ön plandayken; *es-Sebîliyyât* 'ta içe dönük, bellek odaklı bir kurgu hâkimdir.⁵⁸⁴ Her iki metin de mekânı psikolojik, sembolik ve sosyo-kültürel bir ekseninde kurgulayarak, anlatıbilimsel çözümlenmeye uygun derinlikli yapılar sunar.

5.4.1.Mekânın Anlatıdaki İşlevinin Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması

Her iki roman, savaşın toplumsal ve bireysel yıkımını mekân üzerinden anlatıya taşıyan güçlü örneklerdir. Mekânın anlatısal işlevi sadece olayların geçtiği fiziksel bir arka planla sınırlı kalmayıp, karakterlerin iç dünyalarının yansıdığı, hafızanın ve kimliğin biçimlendiği bir düzleme dönüşür.⁵⁸⁵ Bu bağlamda metinlerarasılık kuramı açısından bakıldığında, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* 'ta kullanılan mekân anlatılarının hem tarihsel gerçeklikle hem de kültürel bellekte yer etmiş mekân imgeleriyle sürekli diyalog hâlinde olduğu görülür.

a) Mekânın Bellek ile Kurduğu Metinlerarası İlişki

Dâ 'da Hürremşehir, savaş öncesi bir yaşamın ve aidiyetin simgesi olarak yansıtılır. Ancak işgal sonrası, bu şehir kimlik kaybı, acı ve direnişle anılan bir travma mekânına dönüşür. Zehra Hüseyinî'nin anlatısında, Hürremşehir yalnızca bir coğrafya değil, aynı zamanda kültürel ve dini kimliğin yeniden şekillendiği bir bellektir. Bu, klasik “yıkılan şehir” anlatılarından (örneğin Kербela ya da Halep gibi tarihsel savaş mekânlarının İslam kültüründeki yeri) izler taşır. Burada metinlerarasılık, dini anlatılarla (örneğin Kербela ve şehadet mitosu) kurulan göndermeler aracılığıyla ortaya çıkar.⁵⁸⁶

es-Sebîliyyât ise Güney Irak'taki bir köyü anlatının merkezi hâline getirerek, savaşın kırsal yaşama etkisini mekân merkezli bir biçimde işler. Ümmü Kasım'ın terk etmek

⁵⁸³ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*. çev. Alp Tümertekin, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 38-102.

⁵⁸⁴ Maurice Halbwachs, *Kolektif Hafıza*, trans. Ali Tekin, (İstanbul: Heretik Yayınları, 2018), 11-82.

⁵⁸⁵ Çimen Günay-Ayna ve Hazel Melek Akdik Bener, “Mekân, Travmatik Bellek ve Edebiyat: Bir Tarihsel Roman Olarak ‘Unutkan Ayna’”, *Kültür ve İletişim*, vol. 25, no. 2 (2022): 424-446.

⁵⁸⁶ Hamid Dabashi, *Shi'ism: A Religion of Protest*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011), 96-104.

zorunda kaldığı köyü ve geri dönme arzusu, köyün artık bir topofili (mekâna duyulan duygusal bağlılık) nesnesi hâline geldiğini gösterir. Burada mekân, geçmişin idealize edildiği, kaybın ve yuvaya dönme arzusunun temsilcisidir. Roman, edebiyat tarihinde “kayıp cennet” anlatılarıyla (örneğin Tevrat’taki Cennet Bahçesi veya modern Arap romanlarındaki vatan özlemi imgeleri) örtüşen bir anlatı biçimi kurar.⁵⁸⁷

b) Mekânın Dönüşümü ve Direnişin Estetik Temsili

Her iki romanda da mekân sadece değişime uğramaz; aynı zamanda bu değişimin bireyde yarattığı duygusal ve ahlaki kırılmaları temsil eden bir alana dönüşür. Zehra’nın çocukluk evinden cepheye uzanan yolculuğu, bir içsel direnişin de mekânsal izdüşümüdür. Bu yolculuk, klasik bildungsroman mekânlarıyla (örneğin Dickens’ın romanlarındaki yoksul sokaklardan kişisel gelişime uzanan mekânlar gibi) metinlerarası bir ilişki kurar.⁵⁸⁸ Zehra’nın dini mekânlara (türbeler, camiler) sıkça yönelmesi, mekânın sadece fiziksel değil, ruhsal bir sığınak işlevi de gördüğünü gösterir. Öte yandan *es-Sebîliyât*’ta, mezarlık, nehir yatağı, boş evler gibi “sessiz” mekânlar, savaşın bıraktığı izleri görünür kılmanın bir aracıdır. Ümmü Kasım’ın eşinin mezarını eski köye taşıma arzusu, mezar mekânı üzerinden bir aidiyetin yeniden tesisi çabasıdır. Bu durum, Antik Yunan tragedyalarında rastlanan “ölünün toprakla buluşturulma” motifiyle metinlerarası bir yankı kurar.⁵⁸⁹ (Örneğin Sofokles’in Antigone trajedisi) Böylece roman, sadece bireysel değil, kültürel bir etik sorunsalı da gündeme getirir.

c) Simgesel Mekânlar ve Kültürel Arketipler

Her iki eserde de bazı mekânlar sembolik anlamlarla yüklüdür. *Dâ*’da türbe, cephe hattı, cami gibi mekânlar İslami kültürdeki mukaddes alanlar olarak temsil edilirken, *es-Sebîliyât*’ta köprü, yıkık ev ve kurumuş nehir gibi mekânlar kayıp-yıkım arketiplerini çağrıştırır. Bu yönüyle her iki metin, mekân temsilleri üzerinden kültürel arketiplerle metinlerarası bir ilişki kurar. Zehra’nın su taşıdığı sahneler veya Ümmü

⁵⁸⁷ Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trans. Willard R. Trask, (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1987), 28-35.

⁵⁸⁸ Jerome Hamilton Buckley, *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974), 28-35.

⁵⁸⁹ Victor Counted, “Religious and Place Attachment: A Cascade of Parallel Processes”, in *The Psychology of Religion and Place: Emerging Perspectives*, ed. Victor Counted and Fraser Watts, (Cham: Palgrave Macmillan, 2019), 167-182.

Kasım'ın yıkık evde bir çiçek sulaması, bu arketipleri bireysel direniş ve onarım temalarıyla birleştirir.⁵⁹⁰

d) Mekânın Anlatısal Hafızadaki İşlevi

Metinlerarasılık bağlamında değerlendirildiğinde, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarındaki mekân anlatıları, yalnızca edebi temsiller değil; aynı zamanda tarihsel, kültürel ve dinsel metinlerle sürekli diyalog hâlinde olan anlatı alanlarıdır. Bu mekânlar; travma, hafıza, aidiyet ve kimlik gibi temaları taşımanın ötesinde, geçmiş anlatı biçimlerinin çağdaş metinlerde yeniden inşasına olanak sağlar. Bu açıdan her iki roman, mekânı bir arşiv gibi kullanarak kolektif belleğin yeniden üretildiği anlatı düzlemleri kurar.⁵⁹¹

5.5. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* Romanlarında Anlatı Zamanı

Zaman, anlatıbilimsel çözümlemenin en temel bileşenlerinden biridir. Bir anlatıdaki zaman sadece olayların kronolojik sıralanışı değil, aynı zamanda anlatıcının bakış açısı, zihinsel süreçleri, belleğin katmanları ve anlatı tekniğiyle biçimlenen çok boyutlu bir yapıdır. Gerard Genette'in fabula (hikâyenin kronolojik düzeni) ve sujet (anlatımın sıralanışı) ayrımında olduğu gibi, zamanın metin içindeki temsili çoğu zaman düz bir çizgiden ziyade, çeşitli anlatı stratejileriyle kırılmış, bükülmüş ya da döngüsel hâle gelmiştir.⁵⁹² Bu bağlamda Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı otobiyografik anlatısı ile İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanı, zamanın anlatı içindeki çok yönlü işlevselliğini sergileyen iki önemli Ortadoğu metnidir. Her iki metin de savaşın bireysel ve toplumsal düzeyde yarattığı kırılmaları, yalnızca içerik olarak değil, anlatı zamanını yapılandırma biçimiyle de sunar.

a) Zaman Yapısı ve Kurgu

Dâ, olayları büyük ölçüde anlatıcının yaşam çizgisine paralel biçimde ilerleten bir kurguya sahiptir. Anlatının başında yer alan çocukluk sahnelerinden itibaren, anlatı doğrusal (lineer) bir zaman örgüsüne sadık kalır. Bu yapı sayesinde okuyucu, anlatıcının savaş öncesi kişisel dünyasından savaş dönemine ve savaş sonrası

---

⁵⁹⁰ Olga Lavrenova, *Spaces and Meanings: Semantics of the Cultural Landscape*, vol. 8. (Cham: Springer, 2019), 53-131.

⁵⁹¹ Linde Charlotte, *Working the Past: Narrative and Institutional Memory*, (New York: Oxford University Press, 2009), 44-88, 221-224.

⁵⁹² Gerard Genette, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, trans. Jane E. Lewin, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980), 25-160.

yaşantısına kadar geniş bir zaman aralığında tanıklık elde eder.⁵⁹³ Zaman, burada bir gelişim süreciyle de örtüşür; karakterin psikolojik ve ideolojik dönüşümü, anlatı zamanı içinde katmanlı bir şekilde sunulur. Bu durum, anlatıyı klasik bildungsroman (bireyin ruhsal olgunlaşmasını merkezine alan roman türü) kalıplarıyla ilişkilendirilebilir.

Öte yandan *es-Sebîliyyât* romanı, daha parçalı, epizodik ve retrospektif bir zaman yapısına sahiptir.⁵⁹⁴ Anlatı, yaşlı karakter Ümmü Kasım'ın zihinsel süreçlerine odaklanır ve zaman çizgisi, kronolojik olmaktan ziyade, belleğin çağrışımlarına göre örülür. Bu yapı, metni dairesel zaman anlayışına yaklaştırır. Olayların anlatımı sık sık analepsis (geriye dönüş) ve yer yer prolepsis (ileriye sıçrama) teknikleriyle kesintiye uğrar. Böylece anlatı zamanının kırılması, karakterin içsel dünyasında yaşadığı dağınıklığı yansıtır.

b) İçsel Zaman, Hafıza ve Psikolojik Derinlik

Her iki metin de zamanın sadece fiziksel bir akış değil, aynı zamanda karakterin içsel zamanı- yani öznel zaman algısı- olduğunu açıkça ortaya koyar. *Dâ*'da anlatıcı olan Zehra, savaşın başlamasıyla birlikte hem fiziksel hem de ruhsal olarak olgunlaşır. İç monologlar, rüya sahneleri ve travmatik anıların çağrışımlarıyla zaman, duygusal yoğunluk kazanır. Özellikle cephe gerisindeki deneyimler, zamanın yavaşladığı, yoğunlaştığı bölümlerdir. Bu yapı, aynı zamanda focalizasyon açısından içsel bakışın yoğunlaştığı bölgelere denk gelir.⁵⁹⁵ *es-Sebîliyyât*'ta ise zaman, bireysel belleğin kırılma yapısıyla şekillenir. Ümmü Kasım'ın geçmişe dair hatıraları hem nostaljik bir kaybın hem de duygusal bir direnişin izlerini taşır. Karakterin zaman algısı, fiziksel zamandan çok psikolojik zamana odaklanır. Bu, özellikle yaşlılığın getirdiği zihinsel dağınıklık ve geçmişe tutunma arzusu ile birleşir. Bu yönüyle *es-Sebîliyyât*, modernist anlatının “parçalanmış bilinç” tekniğini benimseyen bir anlatı olarak değerlendirilebilir.

---

⁵⁹³ Meir Sternberg, “Telling in Time (I): Chronology and Narrative Theory”, *Poetics Today*, vol. 11, no. 4 (1990): 901-948.

⁵⁹⁴ Marina Ludwigs, “Another Look at Retrospection: The Backward Movement of the Narrative Unconscious”, *Poetics Today*, vol. 43, no. 4 (2022): 697-727.

⁵⁹⁵ Rachel Gregory Fox, “Narrating Horrific Refugee Experiences in Hassan Blasim’s Short Fiction”, *Journal of Postcolonial Writing Taylor- Francis*, c. 59, s. 1 (2023): 43-56.

c) Zamanın Temsil İşlevi: Kolektif Bellek ve Tarih

Zaman, yalnızca bireysel bir olgunlaşma ve hafıza alanı değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel belleğin temsiline de hizmet eder. *Dâ*, bireysel tanıklık yoluyla İran toplumunun savaş sırasındaki sosyopolitik atmosferini, dini ve ideolojik yapısını aktarır. Bu aktarım, yalnızca anlatıcının yaşadıklarıyla sınırlı değildir; aynı zamanda toplumun geneline ait bir duygulanım biçimini de temsil eder. Anlatı zamanı, burada tanıklık zamanı olarak işleve sahiptir. *es-Sebilyât* ise zamanın sessizlik, kayıp ve unutulmuşluk etrafında kurgulandığı bir yapıya sahiptir. Ümmü Kasım'ın geçmişe dönme arzusu hem bireysel hem de toplumsal belleğin yeniden inşa edilme çabası olarak okunabilir.⁵⁹⁶ Bu açıdan roman, zaman aracılığıyla hatırlama, yüzleşme ve yeniden kurma işlevlerini yerine getirir. Trajik zaman kavramı, bu bağlamda oldukça işlevseldir: karakterin zamanı sadece hatırlamak için değil, aynı zamanda anlamlandırmak ve dönüştürmek için kullandığı görülür.

d) Anlatı Zamanı ve Anlatıcı Konumu

Dâ, homodiyetik anlatıcıya sahiptir; yani anlatıcı, aynı zamanda anlatılan olayların içindedir. Bu, anlatı zamanı ile yaşanan zaman arasında büyük bir açıklık bırakmaz. Anlatımda sık sık anlık anlatım kullanıldığı için, okuyucu ile anlatıcı arasında doğrudan bir bağ kurulur. Bu durum, anlatıya tanıklık etkisi ve duygusal yoğunluk kazandırır. *es-Sebilyât*'ta ise anlatıcı heterodiyetiktir; yani dışsal bir anlatıcı vardır. Ancak anlatı, sabit iç odaklıdır; olaylara Ümmü Kasım'ın zihinsel süreçleri üzerinden tanıklık edilir. Anlatı zamanı, olayların çok sonrasında kurulmuştur ve geçmişle kurulan mesafe, anlatının düşünsel ve eleştirel yönünü artırır.⁵⁹⁷ *Dâ* ve *es-Sebilyât*, zamanın sadece anlatının iskeletini kuran bir unsur değil, aynı zamanda anlatının anlamını derinleştiren, karakterin ruhsal dünyasını açığa çıkaran ve toplumsal belleğin inşasında araştırdırılan çok yönlü bir yapı olduğunu gösteren metinlerdir.

Zaman, bu iki romanda hem biçimsel hem de tematik düzeyde çalışır; bireyin ve toplumun travmatik geçmişle kurduğu ilişkiyi anlamamıza olanak tanır. Anlatıbilimsel çözümleme açısından bakıldığında, bu romanlar Genette, Rimmon-Kenan, Chatman

---

⁵⁹⁶ Alme Cordonnier, Valerie Rosoux, Anne-Sophie Gijis, and Olivier Luminet, *Collective Memory: An Hourglass Between the Collective and the Individual*, Memory, Mind & Media, vol. 1 (2022): 8.

⁵⁹⁷ Simone Elisabeth Lang, "Between Story and Narrated World: Reflections on the Difference between Homo- and Heterodiegesis", *Journal of Literary Theory*, vol. 8, no. 2 (2014): 368-396.

ve Aytaç gibi kuramcılarının belirttiği biçimde; zamanın yapısal, işlevsel ve estetik kullanım olanaklarını örneklemektedir.⁵⁹⁸ Özellikle savaş anlatılarında zamanın bu çok katmanlı kullanım biçimi, bireyin travmalarla baş etme yollarını ve geçmişle yüzleşme çabalarını görünür kılar. Bu da edebî anlatıların sadece sanat değil, aynı zamanda bir tür tarih ve bellek üretim aracı olduğunu göstermektedir.

5.5.1.Zamanın Anlatıdaki İşlevi: Metinlerarasılık Perspektifiyle Bir Analiz

Zaman olgusu, anlatıbilimsel kurgu içinde yalnızca olayların sıralanma biçimini değil, aynı zamanda karakterlerin ruhsal durumlarını, toplumsal belleği ve kültürel anlam üretimini de etkileyen çok katmanlı bir yapıdır. Bu bağlamda, *Dâ* ve *es-Sebilyât* romanları, savaş teması çerçevesinde zamanın nasıl işlevselleştirildiğini ve anlatının zamansal yapısının metinlerarası ilişkiler aracılığıyla nasıl derinleştiğini ortaya koyan iki önemli örnektir.⁵⁹⁹

a) *Dâ Romanında Zaman: Tanıklığın Zamansal Derinliği*

Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eseri, birinci tekil şahıs anlatıcıya dayanan otobiyografik bir anlatıdır. Metin, tanıklık anlatısı olma niteliğiyle bireysel hafızanın zamanla kurduğu ilişkinin doğrudan bir yansımasıdır. Olaylar, kronolojik bir akış içinde değil; anımsama, travmatik geri dönüşler (analepsis) ve içsel zaman kırılmalarıyla sunulur.⁶⁰⁰ Bu bağlamda Hüseyinî'nin anlatısı, yalnızca bireysel bir tarih sunmaz; aynı zamanda İran İslam Devrimi ve İran-İrak Savaşı bağlamında şekillenen kolektif belleğin bir temsilidir. Bu anlatı yapısı, metinlerarasılık açısından değerlendirildiğinde, klasik şehitlik anlatıları, Kerbelâ merkezli İslami söylemler ve Fars halk anlatılarıyla iç içe geçer. Zaman, yalnızca bir olay dizimini değil, aynı zamanda kültürel kodların ve dini referansların yeniden üretildiği bir düzlemi temsil eder. Bu anlamda geçmiş zaman, yalnızca hatırlanan bir gerçeklik değil, bugünün anlamını kuran bir inanç ve aidiyet zeminedir.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Seymour Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978), 62-172.

⁵⁹⁹ Michael Worton and Judith Still, *Intertextuality: Theories and Practices*, (Manchester: Manchester University Press, 1990), 1-194.

⁶⁰⁰ Nasr M.A. Abdurrezzâk Aymen E. M. Ceydullah, *Narratological Analysis of Temporality in Novel*, (European American Journal, 2023), 35-186.

⁶⁰¹ Ahmet Cülük, "İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, vol. 20, no. 1 (2018): 87-104.

b) es-Sebilyyât Romanında Zaman: Belleğin Dairesel Kurgusu

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebilyyât* romanında ise zaman, daha çok belleğin parçalı yapısı üzerinden kurulmuştur. Anlatıcı, üçüncü şahıstır; fakat anlatının odak noktası yaşlı bir kadın olan Ümmü Kasım'dır. Bu yapı, metinde sabit içsel fokalizasyon (fixed internal focalization) yaratır ve olaylar, karakterin zihinsel süreçlerine paralel şekilde gelişir. Roman boyunca zaman doğrusal ilerlemez; geçmişle şimdi arasında gidip gelen kesintili anlatı parçaları, savaşın bireyde bıraktığı izleri daha yoğun şekilde hissettirir. Zamanın bu dairesel ve epizodik yapısı, klasik Arap sözlü anlatılarındaki hikâye-i kesik geleneğini çağrıştırırken, aynı zamanda modern Arap romanında bellekle yazma biçiminin tipik bir örneğini sunar.⁶⁰² Bu bağlamda *es-Sebilyyât*, hem anlatı yapısı hem de zaman kurgusu açısından geleneksel ile modern birleşiren metinlerarası bir yapıya sahiptir.

c) Zamanın Anlatıdaki İşlevi ve Metinlerarasılık

Her iki eserde zaman, yalnızca olayların geçtiği tarihsel düzlemi sunmakla kalmaz; anlatının içerdiği dini, kültürel ve ideolojik alt metinlerle de ilişkilidir. *Dâ*'daki zaman kurgusu, Şii İslami mitoslar, Kerbelâ anlatıları ve kutsal zaman kavramlarıyla biçimlenirken; *es-Sebilyyât*'ta ise zaman, yerel halk anlatıları, göç hikâyeleri ve yaşlı kadınların sözlü hafızasıyla iç içe geçer. Bu durum, metinlerarası bağlamda her iki romanın da yalnızca edebî bir yapı olmadığını, aynı zamanda kültürel ve ideolojik bir yeniden üretim alanı olduğunu gösterir. Anlatıdaki zamansal kırılmalar, yalnızca karakterlerin iç dünyasıyla değil; aynı zamanda metnin referans verdiği tarihsel, kültürel ve dinsel metinlerle de ilişkilidir.⁶⁰³ *Dâ* ve *es-Sebilyyât*, zamanın anlatsal işlevini yalnızca bir teknik unsur olarak değil, metinlerarası bağlamda kültürel hafızanın ve toplumsal kimliğin taşıyıcısı olarak kullanır. Her iki roman da zamanın çizgisel akışını bozarak, savaşın birey ve toplum üzerindeki etkilerini çok katmanlı ve tarihsel bir perspektiften sunar.⁶⁰⁴ Böylece zaman, anlatının ruhunu oluşturan temel

⁶⁰² Manfred Jahn, "Focalization," in *Narratology: An Introduction*, ed. Peter Hühn et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 94-110.

⁶⁰³ Hasene Aydın, "Zaman Belirleyici Unsur Olarak Metinlerarası İlişkilerin Kullanımı: Oktay Akbal Öyküleri Örneği", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, vol. 18, no. 2 (2019): 45-56.

⁶⁰⁴ O. Ishaq Tijani, "Trauma in the Novels of the Iraqi-Kuwaiti Writer, Isma'il Fahd Isma'il", *Middle East-Topics & Arguments*, vol. 12 (2020): 69-78.

unsurlardan biri hâline gelirken, metinlerarasılığın sunduğu bağlamlar sayesinde daha geniş bir kültürel zemine oturur.

5.6. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısının Anlatıbilimsel Karşılaştırılması

Anlatıcı ve bakış açısı, anlatıbilimin temel bileşenlerinden biridir ve bir metindeki anlam üretiminin yönünü, yoğunluğunu ve sınırlarını doğrudan etkiler. Bu bağlamda, *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanları, farklı tür ve anlatı niyetleri taşıyıcılar da savaşın birey ve toplum üzerindeki etkilerini iletme biçimleri açısından dikkat çekici farklar ve benzerlikler sunmaktadır. Her iki roman da kadın merkezli anlatılar sunmakla birlikte, anlatıcı tipleri ve bakış açıları bakımından belirgin farklar taşır.⁶⁰⁵Bu farklar, anlatının biçimini, duygusal yoğunluğunu ve okuyucu ile kurduğu ilişkiyi doğrudan etkiler.

a) Anlatıcı Tipi: Heterodiyetik ve Homodiyetik

es-Sebîliyyât, üçüncü tekil şahıs anlatıcı tarafından aktarılır. Bu anlatıcı, klasik anlatı kuramında “heterodiyetik” olarak adlandırılan, olaylara dışarıdan bakan ve doğrudan metinsel olaylara katılmayan bir pozisyonundadır.⁶⁰⁶ Ancak bu dışsal anlatıcı, anlatının odak noktasında yer alan Ümmü Kasım karakterinin zihinsel dünyasına sık sık yönelerek “sabit iç odaklı” (fixed internal focalization) bir yapı kurar.⁶⁰⁷Anlatıcı, Ümmü Kasım’ın düşünce ve duygularına yoğunlaşarak onun perspektifini yansıtır; fakat bunu karakterin ağzından değil, anlatıcının filtresiyle sunar. Bu tercih, anlatıya hem bir dış gözlem mesafesi kazandırır hem de karakterin içsel çözülmesini yansıtan bir derinlik oluşturur. Buna karşılık *Dâ* romanı, anlatıcı olarak birinci tekil şahıs (homodiyetik anlatıcı) benimser. Seyyide Zehra Hüseyinî, romanın hem anlatıcısı hem de başkahramanıdır. Bu yapı, okuyucunun anlatıcının içsel dünyasına doğrudan erişimini sağlar ve anlatı ile yaşanmışlık arasındaki bağı güçlendirir. Homodiyetik anlatıcı, olayların yalnızca tanığı değil, aynı zamanda öznesi olduğu için anlatının otobiyografik niteliğini pekiştirir.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Veysel Şahin, “Romanda Bakış Açısı ve Anlatıcı Düzlemi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 45, no. 2 (2020): 215-230.

⁶⁰⁶ Simone Elisabeth Lang, “Between Story and Narrated World: Reflections on the Difference between Homo- and Heterodiegesis”, *Journal of Literary Theory*, vol. 8, no. 2 (2014): 368-396.

⁶⁰⁷ Fatima Bouadhar, Hossein Mohtadi, Nasser Zare, and Sayed Haider Faree Shirazi, “Focalization and Its Implications in Fatin Al-Murr’s *Passages: A Genettian Reading*”, *Studies in Arabic Narratology*, vol. 5, no. 3 (2024): 5-25.

⁶⁰⁸ Jennifer Anne de Reuck, “The Immanent Voice: An Aspect of Unreliable Homodiegetic Narration”, (Unpublished PhD diss., University of Natal, 1988), 1-206.

Bu açıdan *Dâ*, güçlü bir “iç bakış açısı” (interior view) örneğidir ve tanıklık anlatılarının tipik özelliği olan özdeşimi mümkün kılar.⁶⁰⁹*es-Sebîliyyât*, romanında anlatıcı, yaşlı bir kadındır. Bu karakter kurmaca bir figürdür; yani olaylar, kurgu dünyası içinde yaratılmış bir özne tarafından aktarılır. Anlatıcı, köydeki hayatı, savaşın etkilerini ve geçmişe dair anıları üçüncü tekil şahıs kullanmadan, doğrudan kendi bakış açısından sunar. Bu durum, romanın sözlü anlatı geleneğiyle olan ilişkisini kuvvetlendirir ve metni daha halk anlatısı formuna yaklaştırır. *Dâ*, romanında ise anlatıcı doğrudan yazarın kendisidir. Roman, otobiyografik nitelikler taşır ve yazarın kendi hayatından kesitlere dayanır. Bu nedenle anlatıcı, bir tanık-anlatıcıdır ve birinci tekil şahısla olayları aktarır. Kurgudan çok, yaşanmışlık ön plandadır.⁶¹⁰ Bu durum anlatıya daha güçlü bir duygusal boyut kazandırır ve okuyucuda gerçeklik algısını pekiştirir.

b) Bakış Açısı

es-Sebîliyyât, öznel ve yer yer iç monologlara yaslanan bir anlatı yapısına sahiptir.⁶¹¹ Anlatıcı, geçmişi bugünden yeniden anlamaya çalışır. Dolayısıyla roman, bireysel deneyim üzerinden toplumsal belleğe açılan bir kapı işlevi görür. Burada anlatıcının bakış açısı sınırlı olsa da köy halkının geçmişine dair bilgiler aracılığıyla anlatı genişler. *Dâ* ise daha içe dönük ve bireyin içsel dünyasını öne çıkaran bir bakış açısına sahiptir. Anlatıcının bakışı doğrudan kendi zihinsel süreçlerine odaklanır; travma, inanç, aile ilişkileri ve kimlik meseleleri ön plandadır. Bu bakış açısı daha içsel ve varoluşsal bir düzlemedir. Anlatıcının geçmişi yeniden kurma çabası, aynı zamanda bir anlam inşa süreci olarak belirir.⁶¹²

c) Fokalizasyonun Rolü: Anlatı Bakışının Konumu

Fokalizasyon, anlatının hangi zihinsel odaktan süzüldüğünü belirleyen kuramsal bir kavramdır. *es-Sebîliyyât*'ta anlatı, her ne kadar üçüncü şahıs tarafından aktarılıyor olsa da odak, büyük ölçüde Ümmü Kasım'ın dünyasında sabitlenmiştir. Bu odaklanma,

⁶⁰⁹ Laurie Vickroy, *Trauma and Survival in Contemporary Fiction*, (Charlottesville: University of Virginia Press, 2002), 1-266.

⁶¹⁰ Suzette A Henke, *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life-Writing*, (New York: St. Martin's Press, 1998), 1-216.

⁶¹¹ Eman Abdelkareem Salem Hijazi, “A Pragmatic Analysis of the Interior Monologue in Layla Al-Atrash's *La Toshboh Thatoha*”, *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, vol. 3, no. 1 (2020): 168-176.

⁶¹² Shweta K. Kapoor, “Existential Themes in Herman Hesse's *Siddhartha*: Comparative Analysis with Albert Camus' *The Stranger*”, *International Journal of Research in Social Sciences*, vol. 9, no. 2 (February 2019): 2046-2048.

karakterin bireysel belleği, duygusal geçişleri ve savaş sonrası travmaları ile örülmüştür. Bu yapı sayesinde roman, dışarıdan bir anlatım biçimi sunsa da öznel derinliği kaybetmez. Ümmü Kasım'ın mekâna, zamana ve geçmişe dair duyumsamaları, anlatının içsel düzlemini oluşturur.⁶¹³ *Dâ* romanında ise anlatıcı kendisi olduğu için anlatı ve odak noktası bütünüyle özdeşleşmiştir. "İçsel fokalizasyon" burada maksimum seviyededir. Anlatıcı, kendi deneyimlerini, duygularını, acılarını, korkularını ve inançlarını doğrudan aktarır.⁶¹⁴ Bu da anlatının duygusal yoğunluğunu artırır ve okuyucuda yüksek düzeyde empati oluşturur. Anlatıcı ile karakterin aynı kişi olması, anlatıya tanıklıkla birlikte güçlü bir hafıza disiplini kazandırır.

d) Duygusal Yoğunluk ve Anlatı Mesafesi

es-Sebîliyyât, anlatıcının yaşı ve anlatı zamanının geçmiş olması nedeniyle daha gözlemleyici, sakin ve dışlayıcı bir üsluba sahiptir. Anlatıcı ile olaylar arasında belli bir zaman ve duygusal mesafe vardır. *Dâ* ise olayların içinde, anın sıcaklığında yazılmış izlenimi verir. Anlatıcının travmaları hâlâ taze olduğu için dil duygusal ve yoğun bir anlatım barındırır. Bu da okuyucu ile anlatıcı arasında daha güçlü bir empatik bağ kurulmasına olanak tanır.⁶¹⁵ *es-Sebîliyyât*, romanında kurmaca bir anlatıcı aracılığıyla toplumsal hafıza, kültürel kimlik ve geçmişle yüzleşme anlatılırken; *Dâ*, romanında doğrudan yazarın tanıklığına dayanan bireysel hafıza, travma ve direniş deneyimi aktarılır. Bu bağlamda, iki eserin anlatıcı ve bakış açısı tercihleri, romanların ideolojik, estetik ve psikolojik katmanlarını belirleyen en temel unsurlardan biri hâline gelir.⁶¹⁶

e) Anlatının Güvenilirliği ve Mesafesi

Her iki anlatının güvenilirlik düzeyi farklı yapılardan doğar. *Dâ*'da anlatıcı birebir olaylara katıldığı için anlatı, otantik bir deneyime dayalıdır. Ancak bu aynı zamanda,

⁶¹³ Adrian Bruhns and Tilmann Köppe, "Internal Focalization and Seeing through a Character's Eyes", *Estetika: The European Journal of Aesthetics*, LXI/XVII, no. 2 (2024): 126-141.

⁶¹⁴ Mehdi Muhabbeti, *Rivâyet-i Şînâsî der Edebiyyât-ı Farisî*, (Tahrân: İntişârât-ı Samt, 2015), 45-67.

⁶¹⁵ Carolina Fernandez-Quintanilla, and Fransina Stradling, "Introduction: Stylistic Approaches to Narrative Empathy", *Poetics and Linguistics Association Special Issue*, (2022), 1-12.

⁶¹⁶ Ahmed Saadon Azeez, and N. Solomon Benny, "Writing the Unspeakable: Trauma, Memory, and Resistance in Iraqi War Literature", *World Journal of English Language*, vol. 14, no. 4 (2024): 459-472.

anlatının öznellik dozu yüksek olduğu anlamına gelir. Olaylar, bireysel algılar ve inanç süzgecinden geçerek aktarılır. *Dâ*, bu bağlamda, duygusal ve ideolojik bir derinliğe sahiptir; fakat anlatının olgusal doğruluğu, anlatıcının hafızasıyla sınırlıdır. Buna karşılık *es-Sebîliyyât*'ta anlatıcı olaylara dışsal bir gözle yaklaşır.⁶¹⁷ Bu durum, anlatıya daha yüksek bir anlatı mesafesi ve nötr izlenimi verir. Anlatı, bireyin iç dünyasına yönelirken aynı zamanda daha geniş bir toplumsal kesiti de gözlemlemeye imkân sağlar. Bu çift odaklı yapı –hem bireysel hem toplumsal düzlem– anlatıya çok katmanlı bir anlatım gücü kazandırır.

f) Zaman ve Bellek İlişkisi: Anlatıcı Zamanı Nasıl Yönetir?

Her iki romanda da zaman kurgusu, anlatıcı tipine bağlı olarak şekillenir. *Dâ*'da anlatıcı zaman çizgisine büyük ölçüde sadık kalır; çocukluktan başlayarak savaş ve sonrası kronolojik bir yapı izler. Ancak bu yapının içinde sık sık duygusal yoğunluklara göre seçilmiş anılar, zamanın psikolojik boyutunu ön plana çıkarır. Anlatıcı zaman zaman olayların dışına çıkarak geçmişin duygusal izlerini anlatıya katar. *es-Sebîliyyât*'ta ise zaman çizgisi daha parçalıdır. Romanın olay örgüsü, karakterin belleğiyle bağlantılı olarak şekillendiği için sık sık geriye dönüşler (analepsis), rüyalar, zihinsel sıçramalar kullanılır. Bu yapı, anlatıcının zaman üzerinde daha esnek ve estetik bir hâkimiyet kurduğunu gösterir.⁶¹⁸

Yani anlatıcı, olayları ardışık bir şekilde değil; anlam yoğunluğu çerçevesinde sunar. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında anlatıcı tipi ve bakış açısı, her iki metnin edebi işlevini, duygusal etkisini ve tematik derinliğini belirleyen temel unsurlardandır. *Dâ*, homodiyetik ve içsel fokalize anlatımıyla bireysel tanıklığın duygusal gücünü ön plana çıkarırken; ⁶¹⁹*es-Sebîliyyât*, heterodiyetik ve sabit iç odaklı anlatımıyla birey ile toplum arasında bağ kuran, çok katmanlı bir yapı sunar.⁶²⁰ Bu anlatı stratejileri, sadece edebi biçim tercihi değil, aynı zamanda savaşın birey üzerindeki etkilerini temsil etme

⁶¹⁷ James Phelan, “Reliable, Unreliable, and Deficient Narration: A Rhetorical Account”, *Narrative Culture*, vol. 4, no. 1 (Spring 2017): 89-103.

⁶¹⁸ Laura Annamaria Cariola, “A Structural and Functional Analysis of Dream Narratives”, *Dreaming*, vol. 18, no. 1 (2008): 16-26.

⁶¹⁹ Nieragden Göran, “Focalization and Narration: Theoretical and Terminological Refinements”, *Poetics Today*, vol. 23, no. 4 (2002): 685-697.

⁶²⁰ Simone Elisabeth Lang, “Between Story and Narrated World: Reflections on the Difference between Homo- and Heterodiegesis”, *Journal of Literary Theory*, vol. 8, no. 2 (2014): 368-396.

biçimi olarak da değerlendirilmelidir. Anlatıcı ve bakış açısı bu bağlamda, anlatının ideolojik ve duygusal haritasını çizen temel göstergelerdir.

5.6.1. Romanın Anlatıcısı ve Bakış Açısının Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırması

Metinlerarasılık kuramı, bir edebî eserin diğer metinlerle kurduğu doğrudan ya da dolaylı ilişkileri ele alırken, aynı zamanda bu ilişkilerin biçimsel ve içeriksel düzlemde ne tür anlam derinlikleri oluşturduğunu da sorgular.⁶²¹ *es-Sebiliyyât* (İsmail Fehd İsmail) ve *Dâ* (Seyyide Zehra Hüseyinî) romanları, yalnızca savaş ve direniş teması etrafında değil; anlatıcı tercihi, bakış açısı ve anlatım tarzlarıyla da birbirleriyle konuşan iki farklı anlatı evreni sunar. Bu bağlamda her iki metin, anlatıcı düzleminde metinlerarası bir karşılaştırmaya elverişli yapılar ortaya koyar.⁶²²

a) Anlatıcının Niteliği: Tanıklık ile Temsil Arasında

Dâ romanında anlatıcı, bizzat olayları yaşayan bireyin kendisidir. Anlatının tamamı, birinci tekil şahıs anlatımıyla şekillenir ve bu anlatıcı aynı zamanda romanın ana karakteridir. Dolayısıyla, burada homodiyetik bir anlatıcı yapısı söz konusudur. Zehra'nın anlatıcı olarak konumlanması, romanın tanıklık edebiyatı geleneğiyle doğrudan bir bağ kurmasını sağlar. Anlatıcı hem anlatının öznesi hem de savaşın doğrudan tanığıdır. Bu yönüyle *Dâ*, klasik otobiyografik anlatılardan izler taşıyan, belgesel gerçekliğe dayalı bir metin olarak ortaya çıkar.⁶²³

Öte yandan *es-Sebiliyyât* romanında, üçüncü şahıs anlatıcı tercih edilmiştir. Burada anlatıcı karakterlerin dışında konumlanmış olup, özellikle Ümmü Kasım karakteri üzerinden sabit içsel odaklanma (fixed internal focalization) kurularak olaylar aktarılır. Bu anlatım biçimi, anlatıcının dışsallığını korurken, karakterin iç dünyasına nüfuz etmeyi mümkün kılar. Dolayısıyla, romanın olay örgüsü bireysel bir belleğin kırılğan parçaları üzerinden yeniden şekillenir. Bu tercih, anlatının kurmaca doğasını

⁶²¹ Ansam Riyadh Almaarroof, "Intertextuality in Modern and Postmodern Literary Texts: A Comparative Analysis," (Unpublished Master Thesis, Tikrit University, 2024), 1-18.

⁶²² Rosalia Angelita Neumann Garcia and Mariana Lessa de Oliveira, "Intertextuality, Narrators and Other Voices in Jean Rhys' Wide Sargasso Sea", *Revista Letras*, c. 53, (2020): 1-15.

⁶²³ Servet Gündoğdu, "Tarihselciliğin ve Formalizmin Ötesinde Edebiyatın Tanıklığı", *Milel ve Nihal*, vol. 16, no. 2 (2019): 375-391.

vurgularken, okuyucunun duygu ve düşünce dünyasında daha geniş bir anlam alanı oluşturur.⁶²⁴

b) Metinlerarası Etkileşim: Tanıklık ile Bellek Arasındaki Geçiş

Her iki romanda da savaşın temsili, anlatıcı tercihleriyle şekillenir; ancak bu tercihler yalnızca teknik birer araç değil, aynı zamanda diğer metinlerle kurulan ilişkilerin de belirleyicisidir. *Dâ* romanı, doğrudan bireysel tanıklığa dayandığı için, savaş edebiyatının tanıklık geleneğine yaslanır. Özellikle İslam Devrimi sonrasında ortaya çıkan İran mukaddes savunma edebiyatının otobiyografik geleneğiyle metinlerarası bir bağ kurar. Zehra Hüseyinî'nin anlatımı, yalnızca bireysel bir yaşantıyı değil; aynı zamanda siyasal, ideolojik ve inanç merkezli bir anlatı geleneğini de yeniden üretir. Bu yönüyle metin, daha önceki benzer tanıklık metinlerinin yankılarını içinde taşır.⁶²⁵ *es-Sebîliyyât* ise bireysel deneyim ile toplumsal belleği harmanlayarak, anlatı düzleminde daha alegorik ve metaforik bir katman sunar.⁶²⁶

Anlatıcı dışsaldır, ancak karakterin hafızası yoluyla geçmişle kurulan ilişki, romanın başka metinlerle olan diyalogunu belirler. Bu metin, yalnızca bireysel acının değil; aynı zamanda kolektif travmanın, yerinden edilmenin, sessizliğin ve kaybın anlatısını ortaya koyar. Ümmü Kasım'ın zihinsel yolculuğu, okuyucuyu Arap savaş edebiyatının daha derin ve sembolik anlatılarına götürür. Bu bağlamda *es-Sebîliyyât*, Mahmud Derviş'in şiirlerinde görülen bellek merkezli anlatım tarzıyla örtüşür.⁶²⁷

c) Anlatıcı Bakış Açısının Metinlerarasılığa Etkisi

Anlatıcı bakış açısı, sadece bir anlatı tercihi değildir; aynı zamanda metnin başka metinlerle nasıl ilişkilendiğini belirleyen bir kurgusal stratejidir. *Dâ*'da anlatıcı, mutlak bir içsel sesle konuşur. Bu durum, anlatının kişisel gerçeklikten evrensel trajediye geçişini zorlaştırır ancak metne otantik bir ses kazandırır. *es-Sebîliyyât* ise anlatıcı

⁶²⁴ Dalia Mohamed Mostafa Mabrouk, "Focalization Analysis in Under the Volcano & Yacoubian Building: A Comparative Study", *Journal of Arts and Humanities*, vol. 1 (2012): 1-10.

⁶²⁵ Evelyn Cobley, "History and Ideology in Autobiographical Literature of the First World War", *Mosaic*, vol. 23, no. 3 (1990): 37-54.

⁶²⁶ Danielle Drozdewski, Emma Waterton, and Shanti Sumartojo, "Cultural Memory and Identity in the Context of War: Experiential, Place-Based and Political Concerns", *International Review of the Red Cross*, vol. 101, no. 910 (2019): 251-272.

⁶²⁷ P.J. Sadia Parveen, "Layers of Remembrance: Untangling Memory and Remembrance in Mahmoud Darwish's Poetic Landscape", *IJRAR*, vol. 10, no. 3 (2023): 1-15.

mesafesiyle savaşın çok katmanlı etkilerini daha geniş bir perspektiften ele alır.⁶²⁸ Bu geniş çerçeve, anlatının başka edebî ve tarihsel metinlerle bağ kurmasını kolaylaştırır. Bu nedenle *es-Sebîliyyât*, daha fazla metinlerarası gönderme içerebilecek bir yapıdadır. Bu karşılaştırma, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarının anlatıcı kurguları aracılığıyla hem bireysel hem de toplumsal düzlemde savaşın izlerini nasıl şekillendirdiklerini ve metinlerarasılık ilkesiyle nasıl bağlar kurduklarını ortaya koymaktadır.⁶²⁹ Böylece, anlatıcı bakış açısı yalnızca teknik bir anlatı unsuru değil; aynı zamanda metinler arası diyalogun kurucu ögesi hâline gelmektedir.

5.7. Olaylar ve Olay Örgüsü Bağlamında Anlatıbilimsel Analiz

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* ve Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* romanları, İran-İrak Savaşı'nın toplumsal ve bireysel etkilerini konu alan iki önemli Ortadoğu anlatısıdır. Her iki eserde olay örgüsü, klasik serim–düğüm–çözüm yapısından farklı olarak, karakter merkezli bir kurgu ve psikolojik yoğunluk temelinde inşa edilmiştir. Bu yapı, savaşın yalnızca dışsal bir gerçeklik değil, aynı zamanda bireyin içsel dünyasında yaşanan bir travma süreci olduğunu vurgulamak amacıyla tercih edilmiştir.⁶³⁰

Dâ romanında olaylar, doğrudan anlatıcının birinci tekil şahıs tanıklığına dayalı olarak kronolojik bir düzlemde aktarılır. Ancak bu kronoloji, zaman zaman anımsamalar, iç monologlar ve geçmişe dönüşlerle (analepsis) kesintiye uğrar. Anlatıcının çocukluk yıllarından itibaren şekillenen deneyimleri, savaşın başlamasıyla dramatik bir kırılmaya uğrar ve bu noktadan sonra karakterin içsel dönüşümü olay örgüsünün belirleyici eksenine dönüşür. *Dâ*, bu yönüyle bir bireyin savaşla birlikte yaşadığı ruhsal olgunlaşmayı, hafızaya kazınan imgeler ve travmatik deneyimlerin anlatımıyla bütünleştirir. Olaylar, yalnızca savaşın gelişimini değil; bir genç kızın anneliğe, sorumluluğa ve inanca yönelme sürecini de içermektedir. Bu anlamda *Dâ*,

---

⁶²⁸ Susan Bassnett, "Influence and Intertextuality: A Reappraisal", *Forum for Modern Language Studies*, vol. 43, no. 2 (2007): 134-146.

⁶²⁹ Eszter Edit Balogh, "Women's Testimonies of Their Changing Roles during the First World War," in *Intertextuality, Intersubjectivity, and Narrative Identity*, ed. Peter Gaal-Szabo (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017), 119-134.

⁶³⁰ Tu Carmen and Steven Brown, "Character Mediation of Plot Structure: Toward an Embodied Model of Narrative", *Frontiers of Narrative Studies*, vol. 6, no. 1 (2020): 77-112.

tanıklığa dayalı bir anlatı olarak bireysel hafızanın olay örgüsünü kurduğu bir yapı sergiler.⁶³¹

Buna karşılık *es-Sebîliyyât* romanı, dışsal bir anlatıcı aracılığıyla aktarılan, ancak içsel odaklanmayla derinleşen bir olay örgüsüne sahiptir. Roman, yaşlı bir kadın olan Ümmü Kasım'ın geçmişle kurduğu zihinsel ilişki üzerinden şekillenir. Olaylar, doğrusal bir sırayla değil; belleğin çağrışımları doğrultusunda fragmanter şekilde sunulur. Anlatı zamanında sık sık sıçramalar (analepsis) ve gelecek tasarımları (prolepsis) yer almakta; bu da metni klasik dramatik yapıdan uzaklaştırarak daha içsel ve psikolojik bir anlatı haline getirmektedir. Özellikle Ümmü Kasım'ın eşinin mezarını doğduğu köye taşıma kararı, romanın olay örgüsünde hem tematik hem de yapısal bir dönüm noktası oluşturur. Bu olay, karakterin içsel çatışmasını yansıttığı kadar, anlatıdaki diğer olayların da ona doğru yönlendirilmiş bir yolculuk şeklinde düzenlenmesini sağlar. Her iki eserde de savaş, olayların ana çerçevesini oluşturmakla birlikte, olay örgüsü bu savaşın karakterlerin zihinsel süreçleri üzerindeki etkilerine göre biçimlenmiştir.⁶³²

Dâ romanında olaylar daha çok anlatıcının aktif eylemleri ve fiziksel mücadeleleriyle ilerlerken, *es-Sebîliyyât*'ta olaylar, karakterin hatıraları ve duygusal tepkileri aracılığıyla derinlik kazanır. Bu nedenle *Dâ*, tanıklık merkezli, dış dünyaya yönelen olaylarla; *es-Sebîliyyât* ise bellek merkezli, içe dönük bir yapı sunar. Sonuç olarak, her iki romanda da olay örgüsü, savaşın kronolojik akışını değil, karakterlerin savaş deneyimiyle şekillenen öznel zamanını ve mekânsal aidiyetlerini önceleyen bir yapıda tasarlanmıştır.⁶³³ Bu anlatı stratejisi, anlatıbilimsel açıdan metinlerin sadece tematik açıdan değil, biçimsel olarak da savaşın birey üzerindeki izlerini taşıyan özgün örnekler olduğunu göstermektedir. Her iki romanda aşağıda anlatıbilimsel açıdan analiz edilecektir.

a) Olayların Niteliği ve Tematik Yoğunluk

es-Sebîliyyât romanında olaylar, yaşlı bir kadının geçmişe dönük hatıraları üzerinden yapılandırılır. Olaylar, bireysel travmadan çok toplumsal belleğin aktarımı

⁶³¹ Joshua Pederson, "Speak, Trauma: Toward a Revised Understanding of Literary Trauma Theory", *Narrative*, vol. 22, no. 3 (2014): 333-353.

⁶³² Mark Currie, "Prolepsis," *In About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), 45-68.

⁶³³ Ian B. Phillips, "The Temporal Structure of Experience", *In Subjective Time: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Temporality*, ed. Valterri Arstila and Dan Lloyd, (Cambridge, MA: MIT Press, 2014), 139-158.

niteliğindedir. Bu nedenle olaylar, köy yaşamı, savaşın etkileri ve kadınların direniş alanları etrafında gelişir. Kahramanın anılarında sıkça yer alan cenazeler, dini ritüeller ve gündelik hayat sahneleri, olay örgüsünün temel yapı taşlarını oluşturur.⁶³⁴ *Dâ* romanı ise otobiyografik bir çerçevede ilerler. Anlatıcı, kendi deneyimlerine dayalı olarak savaşın bireysel etkilerini işler. Olaylar daha çok travmatik karşılaşmalar, sorgulamalar, ayrılıklar ve kaçışlar etrafında döner. Bu yapı, romanın öznel gerçeklik zeminine oturmasını sağlar. Olaylar arasındaki bağlar, nedensellikten ziyade duygusal yoğunlukla kurulmuştur.⁶³⁵

b) Olay Örgüsünün Kurgusal Yapısı

es-Sebîliyyât'ta olay örgüsü doğrusal bir yapıdan uzak, iç içe geçmiş anlatı katmanlarıyla ilerler. Yaşlı kadın karakterin geçmiş ve şimdi arasında gidip gelen hatıraları, parçalı bir anlatı oluşturur. Bu yapı, zamanın döngüsel doğasını ve belleğin yapısal etkisini vurgular. Olay örgüsü belirli bir doruk ya da çözüm anı barındırmaktan çok, tekrarlar üzerinden inşa edilir. *Dâ* romanında da klasik anlamda giriş-gelişme-sonuç çizgisi belirgin değildir. Olaylar kronolojik değil, anlatıcının ruhsal durumuna göre sıralanır. Bu da olay örgüsünün lineer değil, daha çok duygusal yoğunluk ve çağrışımlarla şekillendiğini gösterir. Bu yapısal özellik, anlatıcının travma sonrası belleğini yansıtarak anlatıya derinlik kazandırır.⁶³⁶

c) Fabula ve Sujet Ayrımı

Her iki romanda da fabula (olayların doğal kronolojisi) ile sujet (anlatıcının seçtiği sunum sırası) arasında belirgin bir fark vardır. *es-Sebîliyyât*'ta fabula, savaş sonrası köy hayatında geçen olayları kapsarken, sujet bu olayları anlatıcının hafızasında canlandığı biçimde sunar. Bu durum, anlatının çok katmanlı ve iç içe geçmiş bir yapı kazanmasını sağlar. *Dâ* da ise sujet, anlatıcının psikolojik durumu ile iç içe geçmiş bir şekilde ilerler. Belleğin çağrışım gücüne dayanan bu yapı, travmanın anlatım biçimine uygun bir olay örgüsü sunar.⁶³⁷

⁶³⁴ Assefa Tefera Dibaba, "Lake Qooqa as a Narrative: Finding Meanings in Social Memory", *Humanities*, vol. 10, no. 2 (2021): 1-34.

⁶³⁵ Virginia Woolf, *Mrs. Dalloway*, ed. Edward Mendelson, (New York: Penguin Random House, 2025), 70-150.

⁶³⁶ Dominick LaCapra *Writing History, Writing Trauma*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001), 41-70.

⁶³⁷ Paul Copley, "Narratology", in *The Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism*, ed. Michael Groden, Martin Kreiswirth, and Imre Szeman, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005), 531-537.

d) Anlatı Noktaları ve Gerilim Unsuru

es-Sebîliyyât'ta dramatik gerilim yerine, duygusal ve kültürel süreklilik hâkimdir. Okuyucu, karakterin iç dünyasında ve toplumsal bellekte yolculuğa çıkarılır. Gerilim, dışsal değil, içselleştirilmiş bir zaman deneyimi üzerinden kurulur. *Dâ* da ise istihbarat baskınları, kaçışlar ve karşılaşmalar gibi yüksek gerilimli olaylar olay örgüsünün odak noktalarıdır. Ancak bu olaylar klasik gerilim formülüyle değil, anlatıcının içsel çözümleriyle beraber aktarılır. Her iki romanda olay örgüsü, klasik anlatı modellerinden saparak travma, hafıza ve kimlik temaları etrafında şekillenir. *es-Sebîliyyât*, daha çok toplumsal belleği ve kadın merkezli tarih anlatımını öne çıkarırken, *Dâ*, bireysel tanıklık ve içsel çözülme üzerinden ilerler. Bu yönüyle her iki metin anlatıbilimin sunduğu “öznel zaman”, “parçalı yapı” ve “hafıza temelli olay örgüsü” kavramlarını başarıyla uygular.⁶³⁸

e) Olay ve Olay Örgüsü Açısından Karşılaştırılması

Özellik	<i>es-Sebîliyyât</i>	<i>Dâ</i>
Olayların Temel Çatısı	Yaşlı bir kadının geçmişe yaptığı içsel yolculuk.	Kadın anlatıcının İran-Irak Savaşı'ndaki bireysel tanıklığı.
Anlatı Biçimi	Anıların parçalı ve dönüşlerle aktarılması.	geri Otobiyografik ve lineer olmayan, duygusal hatıralarla dolu.
Başlangıç Durumu	Anlatıcının köyüne dönüş süreciyle başlar.	Baba'nın kaybolması ve onun aranmasıyla başlar.
Çatışma	Köy hayatının savaşın kültürel bozması.	yıkımı, Babanın siyasi nedenlerle tutuklanması ve aile travması.

⁶³⁸ Selene Mezzalira, Gianluca Santoro, Vincenzo Bochicchio, and Adriano Schimmenti, “Trauma and the Disruption of Temporal Experience: A Psychoanalytical and Phenomenological Perspective”, *The American Journal of Psychoanalysis*, vol. 83, no. 1 (2023): 36-55.

Özellik	<i>es-Sebîliyyât</i>	<i>Dâ</i>
Yolculuk	Fiziksel bir yolculukla birlikte zihinsel bir dönüş.	Fiziksel olarak konsolosluk ve geri hapisane ziyaretleriyle desteklenen içsel arayış.
Zaman	Dairesel ve iç içe geçmiş anlatı zamanları.	Zihinsel sıçramalarla akan, lineer olmayan anlatı zamanı.
Olayların Yoğunluğu	Toplumsal değişim ve kültürel kayıplar ön planda.	Bireysel ve ailevi travmalar ağırlıktadır.
Doruk Noktası	Hafızadaki köyle gerçekliğin çarpışması.	Baba ile hapisanede yapılan ziyaret.
Çözüm	Kadının köye dönüşünün geçmişle örtüşmemesi.	Ailenin İran'a dönüş kararıyla sonuçlanan içsel kabulleniş.
Anlatıcı Konumu	Tanrısal bakış açısına yakın bir gözlemci.	Birinci tekil şahıs, doğrudan tanıklık.

Her iki roman da savaşın etkilerini bireyler ve kadın karakterler üzerinden işler. Ancak *es-Sebîliyyât*, daha çok toplumsal hafıza ve kültürel kayıpları ön plana çıkarırken,⁶³⁹ *Dâ* ise travmatik hafızayı, kişisel tanıklıkla harmanlayarak savaşın birey üzerindeki doğrudan etkisine odaklanır.⁶⁴⁰ Olay örgüsü açısından *es-Sebîliyyât* daha çok iç içe geçmiş anı parçalarına dayalıdır. *Dâ* ise zaman sıçramalarıyla gelişen, güçlü duygusal kesitlere sahip otobiyografik bir yapı sergiler.

5.7.1. Olaylar ve Olay Örgüsü Bağlamında Metinlerarasılık

Dâ ve *es-Sebîliyyât* romanları, savaşın bireysel ve toplumsal yüzünü anlatı düzeyinde aktarmaları bakımından benzerlik gösterirken, olay örgüsünün kurgulanışı ve

⁶³⁹ Suad Joseph, "Women, War, and History: Debates in Middle East Women's Studies", *Journal of the History of Sexuality*, vol. 4, no. 1 (1993): 128-131.

⁶⁴⁰ Marzie Hashemi, and Maryam Mahmoudzadeh, "The Lived Experiences of Childhood Trauma in War: Has Post-Traumatic Growth Occurred?", *European Journal of Psychotraumatology*, vol. 16, no. 1 (2025): 1-18.

metinlerarası ilişkileri açısından da dikkate değer örnekler sunar. Her iki eserde de olaylar, yalnızca dış gerçekliğin aktarımı olarak değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel metinlerle kurulan diyaloglar aracılığıyla anlam kazanır. Bu yönüyle romanlar, metinlerarasılık kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, farklı düzeylerde metinsel etkileşimler barındıran anlatılara dönüşmektedir.⁶⁴¹

Dâ romanında olay örgüsü, anlatıcının çocukluğundan itibaren yaşadığı bireysel deneyimlerin kronolojik olarak aktarılmasıyla ilerler. Ancak bu düzlemsel akış içerisinde, özellikle dini metinlerle, kutsal figürlerle ve İran'ın kültürel belleğiyle kurulan metinlerarası bağlar dikkat çeker.⁶⁴² İmam Hüseyin, Kerbela vakası ve şehadet kültürü, hem olay örgüsünün belirli kırılma noktalarında sembolik karşılıklar bulur hem de anlatıcının duygusal ve ideolojik dönüşümünde yapılandırıcı bir işlev üstlenir. Örneğin, savaş sırasında gönüllü olarak cepheye giden Zehra, bu eylemi yalnızca bir vatandaşlık görevi olarak değil, Kerbela'da adanmışlık metaforunun güncel bir yansıması olarak görür. Bu durum, olayların ilerleyişine dini-kültürel anlam katmanları ekler ve bireysel anlatıyı kolektif bir anlatı modeline taşır.⁶⁴³

Buna karşılık, *es-Sebîliyyât* romanında olay örgüsü, hatırlama eylemi üzerinden epizodik ve dairesel biçimde kurgulanmıştır.⁶⁴⁴ Romanın merkezinde yer alan Ümmü Kasım'ın iç dünyası, zamanın doğrusal ilerlemesini sekteye uğratan geri dönüşlerle örülür. Bu anlatı yapısı içerisinde metinlerarası göndermeler, daha çok Arap halk kültürü, atasözleri, yerel söyleyişler ve folklorik öğeler üzerinden kurulmuştur. Ümmü Kasım'ın belleğinde canlanan imgeler; geçmiş yaşam biçimlerine, kültürel ritüellere ve geleneksel anlatı kalıplarına göndermelerde bulunarak metni daha çok bir hafıza arşivi haline getirir. Özellikle köye ve toprağa duyulan bağlılık, Arap göçebe kültürünün yazılı olmayan anlatı biçimleriyle, sözlü edebiyat geleneğiyle iç içe geçirilmiştir.⁶⁴⁵

---

⁶⁴¹ Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, (Ankara: Öteki Yayınevi, 1999), 94-95, 236.

⁶⁴² Emine Zeytinli, "İran Edebiyatında Gazelden Öyküye Bir Metinlerarasılık Örneği: Bin Damadın Gelini", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 59, no. 1 (2019): 309-322.

⁶⁴³ Mehmet Ali Büyükkara, "Kerbela'dan İnkılâb'a: İmam-ı Şii Şehadet Düşüncesi ve Problemleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 43, no. 2 (2002): 211-248.

⁶⁴⁴ Sinem Söylemez ve Aycan Kapucu, "Duygusal Bağlamda Nötr Uyarılara İlişkin Epizodik Bellek Süreçleri", *Nesne Psikoloji Dergisi*, vol. 9, no. 21 (2021): 735-752.

⁶⁴⁵ Yeliz Özey, "Metinlerarasılık ve Türk Halk Hikâyelerinde Ana-Metinsel Dönüşümler", *Millî Folklor*, vol. 21, no. 83 (2009): 6-18.

Bu bağlamda, *Dâ*, metinlerarasılık açısından dini ve ideolojik metinlerle ilişki kurarken; *es-Sebîliyyât*, kültürel ve kolektif halk anlatılarıyla etkileşim içerisindedir. Her iki romanda da olay örgüsü, yalnızca karakterlerin başına gelen olayların sıralanmasından ibaret değildir. Anlatının dokusuna yerleştirilen geçmiş metinlere, söylemlere ve kültürel referanslara yapılan göndermeler, olaylara derinlik kazandırır ve anlatının tarihsel bağlamla ilişkisini pekiştirir. Ayrıca her iki romanda da sessizlik, rüya, türbe, su ve mezar gibi motifler aracılığıyla anlatı içinde sembolik göndermeler oluşturulur. Bu semboller, yalnızca olay örgüsünü ilerleten araçlar değil, aynı zamanda anlatının intertekstüel katmanlarıdır.⁶⁴⁶ Örneğin *Dâ*'da musalla taşındaki sessizlik, Kerbela'nın suskunluğu ile örtüşürken; *es-Sebîliyyât*'ta musluktan akan su, kaybolan zamanın metaforik dönüşü olarak okunabilir.

Sonuç olarak, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât*, olay örgülerini yalnızca kurmaca dünyada değil; daha geniş bir kültürel, dini ve tarihi metinler ağı içerisinde anlamlandıran romanlardır.⁶⁴⁷ Bu metinlerarası yaklaşım, savaş anlatılarının sadece bir tanıklık biçimi olmadığını; aynı zamanda geçmiş anlatıların bugüne taşındığı yeniden üretim alanları olduğunu göstermektedir.

5.8. Anlatıbilimsel Açıdan *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarında Baş Karakter (Özne ve Karşı Özne) Karşılaştırması

Anlatıbilimsel kuram çerçevesinde romanlardaki baş karakter, olay örgüsünün taşıyıcısı olan özne konumundadır. Özne, anlatının ilerleyişinde belirli bir hedefe ulaşmak üzere hareket ederken, karşı-özne bu amacın gerçekleşmesini engelleyen ya da zorlaştıran güçleri temsil eder.⁶⁴⁸

a)es-Sebîliyyât Romanında Özne ve Karşı Özne

es-Sebîliyyât'ta özne, yaşlı kadın anlatıcıdır. Bu karakter sadece bireysel bir figür değil, aynı zamanda geçmişi ve belleği taşıyan kolektif bir özne olarak yapılandırılmıştır. Onun amacı, savaş sonrası yıkıma uğramış köyünü yeniden hatırlamak, çocuklarının hatıralarıyla yüzleşmek ve bir tür anlam arayışına ulaşmaktır. Bu bağlamda özne, geçmişle bağ kurmak ve kültürel belleği canlı tutmak ister. Karşı-

⁶⁴⁶ Robert S. Miola, *Seven Types of Intertextuality*, In Shakespeare, Italy, and Intertextuality, ed. Michele Marrapodi, (Manchester: Manchester University Press, 2004): 13-25.

⁶⁴⁷ Harold Bloom, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, (New York: Oxford University Press, 1973), 1-157.

⁶⁴⁸ Roland Barthes, *Image-Music-Text*, ed and trans. Stephen Heath, (New York: Hill and Wang, 1977), 155-157.

özne ise zamanın ve savaşın tahribatıdır. Hatırlamanın sancılı doğası, kayıplar, kültürel çözülme ve köydeki fiziksel değişim, karakterin bu amaca ulaşmasını zorlaştırır. Böylece karşı-özne doğrudan bir antagonist karakter değil, metaforik ve yapısal bir engel biçiminde şekillenir.⁶⁴⁹

b) *Dâ Romanında Özne ve Karşı Özne*

Dâ'da özne, doğrudan anlatıcı kimliği taşıyan Zehra'yla özdeşleşir. Zehra, yalnızca bireysel bir karakter olarak değil, aynı zamanda savaşta direnen ve tanıklık eden kadın kimliğiyle ideolojik bir özne olarak kurgulanmıştır.⁶⁵⁰ Zehra'nın amacı, hem babasının kaybına dair hakikati aramak hem de inancı doğrultusunda direniş bilincini sürdürmektir. Karşı-özne ise bu direniş bastırmak isteyen Ba 'as rejiminin istihbarat güçleri ve sistematik baskı mekanizmalarıdır. Aynı zamanda karakterin içsel çatışmaları, korkuları ve savaşın ruhsal tahribatı da karşı-özne rolü üstlenir.⁶⁵¹ Bu nedenle Zehra'nın karşısındaki engel yalnızca dışsal değil, aynı zamanda içseldir.

c) *Anlatı Yapısı Üzerinden Değerlendirme*

Her iki romanda da özne, anlatı boyunca dönüşüm geçirir. *es-Sebilyyât*'ta karakter, geçmişin hayal kırıklığıyla yüzleşerek sessiz bir kabullenişe ulaşır. *Dâ*'da ise Zehra, tanıklıktan direnişe evrilen aktif bir özne olarak eylem üretir. Anlatının temel çatısı, özne ile karşı-özne arasındaki bu mücadeleye dayanır. Anlatıbilimsel düzlemde bakıldığında, *es-Sebilyyât* öznesi retrospektif ve bellek odaklı bir çizgide ilerlerken, *Dâ* öznesi aktif, mücadeleci ve ideolojik bir hatta konumlanır. Bu durum, her iki romanın mekân, zaman ve anlatı diliyle de uyum içindedir.⁶⁵²

---

⁶⁴⁹ Roel Smeets, Maarten De Pourcq, and Antal van den Bosch, "Modeling Conflict: Representations of Social Groups in Present-Day Dutch Literature", *Journal of Cultural Analytics*, vol. 6 no. 3 (2021): 1-31.

⁶⁵⁰ Judith Roof, "The Feminist Foundations of Narrative Theory", *In The Cambridge Companion to Narrative Theory*, ed. Matthew Garrett, (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 78-79.

⁶⁵¹ Lisa Wedeen, *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, (Chicago: University of Chicago Press, 2015), 87-142.

⁶⁵² Mustafa Zeki Çıraklı ve Öznur Yemez, (2019), "Retrospektif Bellek ve Çelişkili Anlatıcı-Karakter: Sinematik Bir Anlatı Olarak Hırçınlık (2018)", *The Journal of International Social Research*, vol. 12, no. 68 (2019): 1-12.

d) *es-Sebîliyyat* ve *Dâ Romanların Özne ve Karşı Özne Açısından Anlatıbilimsel Karşılaştırılması*

Özellik	<i>es-Sebîliyyât</i>	<i>Dâ</i>
Tür	Kurgu roman	Otobiyografik anı-roman
Anlatıcı	Yaşlı bir kadın (kurmaca karakter)	Yazarın kendisi (bir tanık olarak)
Olay Yeri	Irak'ın güneyinde bir köy	İran'ın Hürremşehr şehri
Tema	Toplumsal direniş, kadınların sessiz gücü	Bireysel travma, dini kimlik, kadın cesareti
Anlatım	Sakin, edebî, gözlemci	Duygusal, yoğun, içten
Dini Vurgu	Arka planda, dolaylı	Ana tema, belirgin ve açık

5.8.1. Metinlerarasılık Açısından Başkarakter (Özne ve Karşı-Özne) Karşılaştırması

es-Sebîliyyât ve *Dâ* romanlarında başkarakterlerin inşası, yalnızca bireysel temsiller düzeyinde değil; aynı zamanda metinlerarasılık ekseninde tarihsel, kültürel ve ideolojik bağlamlarla örülmüş çok katmanlı bir düzlemde gerçekleşir. Her iki eserdeki başkarakterler—Ümmü Kasım ve Zehra—sadece savaşın tanığı ya da mağduru değil, aynı zamanda belirli bir tarihsel ve kültürel geleneğin devamı niteliğindedir. Bu noktada, başkarakterler, klasik Doğu anlatılarındaki “sabırlı kadın”, “direnişçi anne” ya da “metafizik sorumluluk taşıyan figür” kalıplarının modern yeniden yazımları olarak karşımıza çıkar.⁶⁵³

⁶⁵³ Nadje Sadig Al-Ali, *Iraklı Kadınların Anlatılmayan Öyküsü: 1948 Günümüze*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 45-112.

a) Öznenin Temsili: Bellek, Direniş ve Yazgı

Dâ romanının başkarakteri Zehra Hüseyinî, birebir yaşanmış bir savaş deneyiminin doğrudan öznesi olarak kurgulanmıştır. Metinlerarasılık açısından değerlendirildiğinde, Zehra karakteri Şii-İslami direniş edebiyatındaki Hz. Zeyneb figürünün modern izdüşümü gibidir. Sabır, şehadet ve fedakârlık temaları üzerinden örülen bu özne inşası, İran'daki dini-millî anlatılarla metinsel bir bağ kurar. Zehra, bu anlatılar içinde kadının yalnızca tanıklık eden değil, aynı zamanda tarih yazan ve aktaran bir özneye dönüşmesinin simgesidir.⁶⁵⁴

Buna karşılık *es-Sebilyyât* romanındaki Ümmü Kasım, kurmaca bir karakter olarak şekillense de geleneksel Arap anlatılarındaki “sessiz ama bilge kadın” tipolojisinin yeniden yorumlanmış bir versiyonudur. Özellikle anlatının iç monolog ve bilinç akışı teknikleriyle ilerlemesi, karakterin bireysel hafızasıyla kolektif geçmiş arasında köprü kurmasına imkân tanır.⁶⁵⁵ Bu yönüyle Ümmü Kasım, İslami mitolojideki sembolik figürlerin değil; daha çok Arap halk anlatılarında görülen kadim anlatıcı figürünün modern formudur.

b) Karşı-Özne: Savaş, Yabancılaşma ve Kimlik Çatışması

Her iki romanda da başkarakterin karşısında konumlanan “karşı-özne”, yalnızca düşman asker figürü ya da savaşın fiziksel tarafı değildir. Bu karakterler, çoğu zaman sistemin yarattığı travmalar, toplumsal baskılar ve gelenek-modernlik çatışmasının temsilcisi olarak kurulur. Zehra'nın karşı-öznesi, yalnızca Irak askeri değil; aynı zamanda bireyin savaş sürecinde kimliğini ve kadınlığını korumasını zorlaştıran ataerkil yapıdır. Bu bağlamda Zehra, kendi toplumunun da sorgulayıcı öznesine dönüşür.⁶⁵⁶ Metinlerarasılık çerçevesinde, bu yapı Meryem, Zeyneb ve Fatıma figürlerinin tarihsel çağrışımlarıyla beslenir. Ümmü Kasım'ın karşı-öznesi ise daha soyut bir yapıdadır. Göç, yoksulluk, aidiyetsizlik ve geçmişle bağını yitirmiş toplum figürü, karakterin iç dünyasında sürekli olarak karşı durduğu yapıyı temsil eder.⁶⁵⁷ *es-*

⁶⁵⁴ Metin Yüksel, “İranlı Kadınların Hatıratlarında İran-İrak Savaşı: Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ*'sını Yorumlamak”, *Ortadoğu Etütleri*, vol. 6, no. 2 (2015): 156-173.

⁶⁵⁵ Mursel F.S. Al-Ajmi, “İsmâil Fehd İsmâil: A Thematic Study of His Novels”, (Unpublished PhD diss. University of Michigan, 1990), 78-115.

⁶⁵⁶ Haithm Zinhom, “Negotiating War and Patriarchy: The Praxis of Death and Violence in The Story of Zahra”, *Acta Neophilologica*, vol. 57, no. 1 (2024): 39-61.

⁶⁵⁷ Stefania Maria Lorenza, Rimoldi and Elisa Barbiano di Belgiojoso, “Migration, Poverty, and Social Exclusion”, *In Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, ed. Filomena Maggino, (2021): 1-6.

Sebîliyyât'ta düşman net bir figür olarak değil; köyün boşalması, nehrin kuruması, geleneklerin sönmesi gibi mekânsal ve kültürel yıkımın parçaları üzerinden okunur. Bu yönüyle karşı-özne, bir dış tehdidin ötesinde, kolektif unutmaya ve içsel çözülme olarak inşa edilir.

c) Metinlerarası Katmanlar ve Anlatı Evreni

Her iki romanda da başkarakterlerin inşasında metinlerarasılığın önemli bir rolü vardır. *Dâ*, Kur'ân'daki kıssa ve Kербela anlatılarından beslenen güçlü bir İslami hafıza aktarımı taşıırken; *es-Sebîliyyât*, Arap edebiyatında özellikle Abdürrahmân Münif,⁶⁵⁸Gassan Kenefâni gibi yazarların işlediği kimlik, bellek ve yer temalarına göndermelerle örülür.⁶⁵⁹Bu nedenle, Zehra'nın anlatısı daha çok dinî-millî bir metinlerarası evrende şekillenirken, Ümmü Kasım'ın anlatısı seküler bir belleğin ve halk anlatılarının modern izdüşümüyle inşa edilir. Her iki karakterin iç sesleri, yalnızca bireysel değil; kültürel kodların yeniden üretildiği anlatı stratejilerinin merkezinde yer alır. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanları, savaşın birey üzerindeki etkilerini farklı kültürel kodlarla ve farklı anlatı teknikleriyle işlerken, başkarakterlerin inşasında metinlerarası göndermeleri güçlü biçimde kullanır. Zehra Hüseyinî'nin anlatısı daha çok tarihî-tanıklık ve direniş ekseninde dini figürlerle örülürken; Ümmü Kasım'ın anlatısı, bellek, göç ve kadim anlatı gelenekleriyle harmanlanmış seküler bir özne sunar.⁶⁶⁰ Bu bakımdan her iki roman, çağdaş Ortadoğu edebiyatında başkarakter inşasının yalnızca bireysel değil, aynı zamanda kültürel hafızayla örülü kolektif anlatılarla ilişkili olduğunu ortaya koyar.

5.9.*es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarının Yardımcı Karakterler Açısından Anlatıbilimsel Karşılaştırması

Her iki romanda da anlatının merkezinde kadın anlatıcı yer almakla birlikte, yardımcı karakterler anlatının hem yapısal hem de tematik boyutlarını derinleştirmekte önemli rol oynar.⁶⁶¹ Bu karakterler, anlatıcının hafızası, duygusal evrimi ve anlatı temposu açısından işlevsel hale gelir.

⁶⁵⁸ Abdurrahman Münif, *Cities of Salt*, trans. Peter Theroux, (New York: Vintage Books, 1989), 3-5.

⁶⁵⁹ Karen E. Riley, "Memory, Identity and Exile in Ghassan Kanafani's Fiction", *Journal of Middle Eastern Literature*, vol. 12, no. 2 (2006): 145-162.

⁶⁶⁰ Ulrich Marzolph, "Narrative Strategies in Popular Literature: Ideology and Ethics in Tales from the Arabian Nights", *Middle Eastern Literatures*, vol. 7 (2004): 1-12.

⁶⁶¹ Uri Margolin, "Characters and Their Counterparts", *Style*, vol. 35, no. 2 (2001): 239-252.

a) Anlatıcı ile Yardımcı Karakter Arasındaki İlişki

es-Sebîliyyât'ta, anlatıcı yaşlı bir kadındır ve hikâye onun kişisel ve toplumsal belleği aracılığıyla aktarılır. Bu anlatıcıya eşlik eden yardımcı karakterler —torunlar, köylüler, komşular ve türbe ziyaretçileri— genellikle anlatıcının geçmişe dair hafızasını tetikleyen figürlerdir. Bu karakterler, anlatının geriye dönüşlü yapısını besler ve anlatıcının köye olan aidiyetini pekiştirir. Bu yönüyle yardımcı karakterler, anlatının anlatı zamanı (narrating time) ile hikâye zamanı (story time) arasında geçiş noktaları oluşturur.⁶⁶²

Dâ'da ise anlatıcı, otobiyografik bir karakterdir. Yardımcı karakterler daha çok anlatıcının travmasıyla başa çıkmasında belirleyici olan figürlerdir: anne (Da), baba, kardeşler, komşular ve siyasi ortamlarla ilişkili ikincil karakterler. Bu karakterler, anlatıcının kimlik inşasında belirleyici rol oynar.⁶⁶³ Anlatıcı, bu figürler aracılığıyla hem dini hem de siyasi bir bilinç kazanır. Dolayısıyla, yardımcı karakterler burada anlatıcının ideolojik ve psikolojik dönüşümünü temsil eder.

b) Temsil Ettikleri Değerler ve Anlatı İşlevleri

es-Sebîliyyât'ta, yardımcı karakterler çoğunlukla geleneksel değerleri ve kolektif kültürel belleği temsil eder. Bu karakterlerin varlığı anlatıya bir tür sözlü tarih formu kazandırır. Özellikle yaşlı kadınlar, anlatıcının geçmişini doğrulayan ya da ona tanıklık eden kişiler olarak işlev görür. Anlatı açısından bu karakterler, olay örgüsünü doğrudan etkilemez, ancak anlatının tematik yoğunluğunu ve otantik atmosferini güçlendirir. *Dâ*'da yardımcı karakterler, anlatı olay örgüsünün ilerlemesinde doğrudan etkilidir. İstihbarat ajanları, Baba'nın siyasi faaliyetleri, *Da*'nın endişeleri ve komşuların müdahaleleri anlatıyı dönüştürür.⁶⁶⁴ Bu karakterler yalnızca anlatıcının çevresi değil, aynı zamanda anlatının gerilim öğeleridir. Böylece bu romanda yardımcı karakterler olayların dinamiğini kurar ve sürükleyici yapıya katkı sağlar.

---

⁶⁶² Ahmet İleriş Yalın, "Narrative Time in The Re-Telling of The Ahiska Exile", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 1, no. 1 (2021): 1-15.

⁶⁶³ Nahla Nadeem, "Autobiographical Narrative: An Exploration of Identity Construction Processes in Relation to Gender and Race", *Narrative Inquiry*, vol. 25, no. 2 (2015): 224-241.

⁶⁶⁴ Ahmet Selçuk Onarıcıoğlu, "Basit Olay Örgüsü Hileleri, Olay Örgüsü Delikleri ve Anlatı Tasarımı", *Edebi Eleştiri Dergisi*, vol. 5, no. 2 (2021): 539-557.

c) Zaman ve Mekânla İlişkileri

es-Sebîliyyât'ta yardımcı karakterler çoğunlukla köy mekânına içkindir; türbeler, hurma ağaçları, mezarlıklar gibi mekânlarla özdeşleşirler. Bu yönleriyle zamanın döngüsellliğini ve geçmişe özlemi pekiştirirler. *Dâ*'da ise yardımcı karakterler sürekli hareket hâlinde, tehdit altında ya da dönüşen mekânlarda yer alır.⁶⁶⁵ Hastaneler, cezaevleri, şehir sokakları gibi mekânlarda görülen bu karakterler, savaşın ve baskının anlatı üzerindeki etkisini somutlaştırır. Bu durum, zamanın travmatik ve kesintili doğasını da yansıtır. Yardımcı karakterler her iki romanda da anlatının anlam katmanlarını derinleştirir. Ancak *es-Sebîliyyât*'ta bu karakterler daha çok anımsama, gelenek ve kolektif bellek odaklı bir anlatı kurarken, *Dâ*'da ise karakterler travma, direniş ve ideolojik yüzleşme ekseninde şekillenir. Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında, yardımcı karakterler sadece fon sağlayan değil; anlatıcının ruhsal, mekânsal ve zamansal evrimini görünür kılan aktif öğelerdir.⁶⁶⁶

5.9.1. Yardımcı Karakterlerin Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırması

Her iki roman *es-Sebîliyyât* (İsmail Fehd İsmail) ve *Dâ* (Seyyide Zehra Hüseyinî), savaşın bireysel ve toplumsal boyutlarını merkez karakterin anlatımıyla verirken, anlatının ideolojik, duygusal ve yapısal yönünü destekleyen bir dizi yardımcı karakterle de zenginleşmektedir. Bu yardımcı karakterler, yalnızca olayların gelişimine katkı sunmaz; aynı zamanda yazarların metinlerarasılığa dayalı göndermeleri aracılığıyla kültürel, dinsel ve tarihsel bağlamın yeniden inşasını mümkün kılar.⁶⁶⁷ Dolayısıyla bu romanlarda yardımcı karakterler, işlevsel rolleri kadar taşıdıkları anlam yükleriyle de metinlerarasılık düzeyinde önemli katmanlar oluşturur.

a) Kültürel ve Tarihsel İmgelerin Temsili

Dâ romanında, Seyyide Zehra Hüseyinî'nin annesi, babası, kardeşleri ve cephede tanıştığı diğer kadın karakterler; yalnızca biyografik anlatıyı destekleyen figürler değil, aynı zamanda İslami-millî anlatı geleneğinin taşıyıcıları olarak sunulmuştur. Özellikle Zehra'nın annesi figürü, Hz. Zeyneb'i çağrıştıracak biçimde savaş

⁶⁶⁵ Abdullâh İbrâhîm, *ez-Zamânü ve 'l-mekânü fi 'r-rivâyeti 'l-arabbiyeti 'l-hadîseti*, (Beirut: Merkezü'l-Sekâfi'l-Arâbî, 2009), 115-142.

⁶⁶⁶ Abdülmelik Murtâd, *Fi 'n-nazariyyeti 'r-rivâyeti*, (Beirut:Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2003), 147-155.

⁶⁶⁷ Julie Scott Meisami, *Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Lyric Poetry: Orient Pearls*, (London: Routledge Curzon, 2003), 279-507.

koşullarında direnişi, sabrı ve inancı temsil eder. Bu benzerlik doğrudan ifade edilmese de metin içinde yer yer Kербela göndermeleri ve sabır/şehadet temaları üzerinden kurulmuş olup, metinlerarasılığın dini-kültürel düzlemde işlediği görülür. Babası ise rejim karşıtı bir duruş sergileyen, halktan yana bir aydındır. Bu figür, İran İslam Devrimi sonrası edebiyatta sıkça karşılaşılan bilge baba arketipiyle örtüşür ve ideolojik aktarımın araçlarından biri hâline gelir.⁶⁶⁸

Buna karşılık, *es-Sebîliyyât*'ta yer alan Kademe Hayr karakteri, görünürde sadece Ümmü Kasım'ın yolculuğunu kolaylaştıran bir yoldaş olsa da alegorik bir figürdür. Kademe Hayr'ın konuşmaması, sessizliği ve sadakati; geleneksel Arap edebiyatında sıkça rastlanan hizmetkâr-yoldaş figürlerini çağrıştıırken, aynı zamanda metinde sessiz kalmış halkın sesine dönüşür. Bu karakterin iç dünyası verilmese de onun varlığı metne hikâye anlatımı geleneğinden izler taşır. Bu bağlamda Kademe Hayr figürü hem bireysel sadakati hem de kolektif geçmişe bağlılığı simgeleyen metinlerarası bir taşıyıcı unsur işlevi görür.⁶⁶⁹

b) İdeolojik Gönderiler ve Figüratif Yapı

Her iki romanda da yardımcı karakterler, savaşın yalnızca fiziki değil, aynı zamanda düşünsel ve kültürel boyutunun aktarımında önemli işlevler üstlenir. *Dâ*'da cepheye karşılaşılan diğer kadın gönüllüler, kadın bedeninin savaş içinde nasıl dönüştüğünü ve ideolojinin kadın temsiline nasıl yön verdiğini gözler önüne serer. Bu karakterlerin çoğu, devrim sonrası İran'ın kadın idealini yansıtır: başörtülü, çalışkan, sabırlı ve dini vecibelere bağlı bireylerdir. Ancak bu bireysel karakterler aynı zamanda kolektif kimliğin parçalarıdır. Bu da metnin, bireysel anlatı gibi görünmesine rağmen ideolojik söylemin yeniden üretildiği bir düzlemde konumlandığını gösterir.⁶⁷⁰

es-Sebîliyyât'ta yer alan diğer köylü karakterler, özellikle savaş sonrası kayıplar yaşayan yaşlılar ve kadınlar, Arap edebiyatında sıkça rastlanan epik direniş figürleriyle benzerlik gösterir.⁶⁷¹ Ancak bu karakterler, *Dâ*'daki kadar belirgin biçimde kodlanmamış, daha çok bireysel acının taşıyıcıları olarak sunulmuştur. Bu durum, *es-*

⁶⁶⁸ Kamran Talattof, *Modernity, Sexuality, and Ideology in Iran: The Life and Legacy of a Popular Female Artist*, (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011), 285-300.

⁶⁶⁹ Roger Allen, *The Arabic Literary Heritage: The Development of Its Genres and Criticism*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 2-37.

⁶⁷⁰ Selim Çakır, "Egemen Kültür Gölgesinde Kadın: İran İslam Devrimi Sonrasında İran'da Kadın Olmak", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, vol. 25 (2022): 49-83.

⁶⁷¹ İbrahim Usta, "Arap Edebiyatında Edebi Bir Tür Olarak Destan", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 44 (2020): 1-18.

Sebîliyyât'ın metinlerarası yapı bakımından daha açık uçlu ve okuyucunun anlamı yeniden üretmesine olanak tanıyan bir zemin sunduğunu gösterir.

c) Toplumsal Hafıza ve Bellek İlişkisi

Metinlerarasılık yalnızca yazılı metinler arasında değil; kültürel hafızalar ve anlatı biçimleri arasında da kurulur. Bu bağlamda, *Dâ*'da yer alan kadınların hayat hikâyeleri, İran'da yaygın olan maktel türü ile benzeşir; özellikle cephede ölenlerin cenazeleri, mezar taşları ve şehadet törenleri, bu türün görsel ve metinsel kodlarıyla örtüşür. Seyyide Zehra Hüseyinî'nin anlattığı birçok yardımcı karakter, bu halk anlatısı türünden izler taşır. Bu da romanın otobiyografik niteliğini, toplumsal bir anlatı formuna dönüştüren bir metinlerarası stratejiye işaret eder.⁶⁷²

es-Sebîliyyât'ta ise bellek anlatısı daha çok mekân üzerinden işler. Yardımcı karakterler (örneğin, köyde kalan yaşlılar veya yıkılmış evlerin sahipleri), mekânsal birer hafıza ögesi olarak konumlandırılır. Anlatının zamansal ilerleyişi, bu karakterlerin hatıraları üzerinden kurulmaz; fakat mekânların taşıdığı bellek, bu figürler aracılığıyla metin içinde canlı tutulur. Bu, İsmail Fehd İsmail'in Arap anlatı geleneğine uygun olarak bellek-mekân ilişkisini işlevsel biçimde kullandığını gösterir. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında yardımcı karakterler, yalnızca olay örgüsünü destekleyen işlevsel unsurlar değil, aynı zamanda metinlerarasılığın temel taşıyıcıları olarak karşımıza çıkar. *Dâ*'da bu karakterler daha çok İslami ve devrimci metinlerle ilişkilendirilmiş, kolektif kimlik ve ideolojik bağlılık ekseninde biçimlendirilmiştir.⁶⁷³

es-Sebîliyyât 'ta ise karakterler daha çok bireysel hafıza, sessizlik ve mekân merkezli anlatılarla örülmüş, bellek anlatısına dayalı bir yapıyla şekillendirilmiştir. Bu farklılık, iki romanın farklı kültürel ve tarihsel bağlamlarda yazılmış olmalarının yanı sıra, yazarların anlatı tercihleriyle de doğrudan ilişkilidir. Yardımcı karakterlerin metinlerarası düzlemde inşa ettikleri anlamlar, her iki romanın tematik derinliğini artırmakta ve savaşın edebi temsiline çok katmanlı bir yapı kazandırmaktadır.

⁶⁷² Mehmet Tayanç ve Nadire Kaya, "Mekân ve Bellek Perspektifinden Türkiye'de Kültürel Miras ve Toplumsal Hafıza", *Fikriyat Dergisi*, vol. 5, no. 1 (2025): 56-65.

⁶⁷³ Boğaç Sandallı, "Constructing an Islamic Society through Novels: Creation of Collective Identity and Issue of Participation in Islamic Literature," (Unpublished Master's Thesis, Middle East Technical University, 2020), 45-78.

5.10. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarında Yardımcı Karakterlerin Anlatıbilimsel Karşılaştırılması

Anlatıbilimsel çözümleme, yalnızca başkarakterlerin değil, metindeki yardımcı karakterlerin işlevlerini, yapı içindeki konumlarını ve anlatıya olan katkılarını da ortaya koyar. Bu bağlamda, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında yer alan yardımcı karakterler, sadece olay örgüsünü destekleyen figürler olarak değil, aynı zamanda ana karakterin içsel dönüşümünü tamamlayan ve tematik derinliği artıran unsurlar olarak değerlendirilebilir.⁶⁷⁴

a) Yardımcı Karakterlerin İşlevsel Rolü

Dâ romanında yardımcı karakterler (Zehra'nın ailesi, komşular, cephedeki diğer kadınlar, sağlık görevlileri vs.), başkarakterin yaşadığı dönüşüm sürecine eşlik eden ve bu süreci hem kolaylaştıran hem de anlamlandıran figürlerdir. Özellikle annesi, babası ve cephede karşılaştığı diğer kadınlar, Zehra'nın savaşa olan ilişkisini tanımlayan ideolojik ve duygusal bağlamları temsil eder. Bu karakterler hem bireysel hem de kolektif kimliğin inşasında etkin rol oynar.⁶⁷⁵ Örneğin, annesi sabır ve geleneksel değerleri simgelerken, bazı kadın gönüllüler aktif direniş ve modern kadın kimliğinin sembolü haline gelir. Buna karşılık, *es-Sebîliyyât* romanında yardımcı karakterler daha çok sessizlik, kayıp ve geçmişin izlerini taşıyan figürler olarak kurgulanmıştır. Kademe Hayr adlı yaşlı adam karakteri, yalnızca Ümmü Kasım'ın yolculuğunda fiziksel bir yoldaş değil; aynı zamanda onun vicdanının ve anı hafızasının bir yansıması olarak da işlev görür.⁶⁷⁶ Eşeğin isminin bile bir anlam taşınması, anlatının sembolik düzeyine katkıda bulunur. Ümmü Kasım'ın geçmişteki köylü komşuları, mezarlık bekçileri ve askerî kontrol noktalarında karşılaştığı kişiler de metnin hafıza mekânlarını ve duygusal kırılma noktalarını temsil eder.

b) Anlatı İçindeki Temsil Düzeyleri

Dâ'daki yardımcı karakterler doğrudan yaşanmışlık üzerinden, tanıklık düzeyinde yer alırken; *es-Sebîliyyât*'ta bu figürler daha çok anlatıcının zihinsel kurgusuna dayalıdır. Bu nedenle *Dâ*'da karakterlerin sınırları net, eylemleri belirginken; *es-Sebîliyyât*'ta

⁶⁷⁴ Shlomith Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, (London: Methuen, 1983), 29-42.

⁶⁷⁵ Vedit Aşkaroğlu, "Yazar ve Edebiyatın İşlevi ve İdeolojik/Toplumsal Rolü Üzerine Kuramsal Bir Tartışma", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, vol. 47 (2020): 198-221.

⁶⁷⁶ Algirdas Julien Greimas, *Structural Semantics: An Attempt at a Method*, trans. Daniele McDowell, Ronald Schleifer, and Alan Velie, (Lincoln: University of Nebraska Press, 1983), 174-185.

yardımcı karakterler daha çok metaforik ve simgesel anlatım düzeyinde işlevselleşir. Örneğin, Ümmü Kasım'ın geçmişteki oğluya ilgili anıları, onun savaş sürecinde yaşadığı kayıpların içselleştirilmiş bir yansıması olarak sunulur.⁶⁷⁷

c) Yardımcı Karakterlerin Tematik Katkısı

Her iki romanda da yardımcı karakterler, ana temaların (bellek, aidiyet, kayıp, direniş, ölüm ve kadın kimliği) işlenmesinde aracı bir konumdadır. *Dâ*'daki yardımcı karakterler, savaşın kadın yaşamına etkilerini doğrudan göstermek için araçsallaştırılırken; *es-Sebîliyyât*'ta bu figürler daha çok başkarakterin yalnızlık, geçmişe bağlılık ve kimlik bunalımı gibi içsel çatışmalarının dışavurumu için kullanılır.⁶⁷⁸

d) Anlatı Biçimine Katkı

Anlatıbilimsel açıdan bakıldığında, *Dâ*'daki yardımcı karakterlerin çoğu diyalog ve eylem yoluyla anlatıya doğrudan katılırken, *es-Sebîliyyât*'ta çoğu karakter ya anımsanan figürler ya da içsel monologlar aracılığıyla hatırlanan gölgeler gibidir. Bu fark, anlatı tekniklerinde iki eserin izlediği yolu da gözler önüne serer: *Dâ*, daha doğrudan, kronolojik ve eylem merkezliken; daha dolaylı, epizodik ve zihinsel bir anlatı modeline sahiptir. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında yardımcı karakterler, anlatının kurgusal inşasında yalnızca yan figürler değil; metnin düşünsel ve duygusal derinliğini oluşturan temel unsurlardır. Anlatıbilimsel açıdan değerlendirildiğinde, bu karakterlerin temsili, anlatıcı bakış açısı, zaman-mekân örgüsü ve tematik katmanlarla birlikte düşünülerek, iki romanın birbirinden farklı ama tamamlayıcı anlatı stratejileri sunduğu görülür.⁶⁷⁹ Bu yönüyle her iki eser de savaşın bireysel ve kolektif boyutlarını çok sesli bir biçimde dile getiren anlatılar olarak öne çıkar. Aşağıdaki tabloda her iki romanın karşılaştırılması yapılmıştır.

---

⁶⁷⁷ Northrop Frye, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, (Princeton: Princeton University Press, 1957), 101-110.

⁶⁷⁸ Sreya Mukherjee, "Mapping Divided Legacies: Unravelling Memory, Identity and Body Politics in Select Partition Literature", *IDEAS: English Language and Literature Research Association of Türkiye*, vol. 5, no. 1 (2025): 1-11.

⁶⁷⁹ Yana Zubenko, "Narrative Strategies in the Text Structure Research History", *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, vol. 113 (2021): 290-298.

<i>e) Anlatı Unsuru</i>	<i>es-Sebîliyyât</i>	<i>Dâ</i>
Yardımcı Karakterlerin İşlevi	Toplumsal taşıyıcısı, kültürel sembolü	hafızanın aidiyetin tanımlanmasında aracı
Öne Çıkan Karakterler	Köy halkı, kadın türbe bekçileri	Da (anne), Mi Mi (teyze), Papa (büyükbaba figürü)
Karakterlerin Temsili	Sessiz direniş, bilgelik, dayanışma	geleneksel inanç, anne koruması, travma karşısında aile desteği
Anlatıdaki Rolü	Başkarakterin yaşamını ve belleğini inşa eder	geçmişini, köy Anlatıcının içsel çatışmalarını ve kimlik arayışını destekler
İletişim Biçimleri	Diyaloglar, ve betimlemelerle aktarım	anlatıcının iç sesi Duygusal monologlar, diyaloglar, içsel yansımalar
Temsil Ettikleri Değerler	Hafıza, dayanışma	kültür, toplumsal Aile, din, direnç ve hayatta kalma güdüsü
Yapısal Konumları	Periferide merkezdeki karaktere hizmet eder	konumlanır, Zaman zaman merkezi konuma yaklaşır, anlatının yönünü etkiler

Bu tablo, her iki romanın yardımcı karakterler aracılığıyla sunduğu anlatısal stratejileri ve tematik yansımaları karşılaştırmalı olarak göstermektedir. Yardımcı karakterler, sadece olay örgüsünü desteklemekle kalmaz, aynı zamanda anlatının psikolojik, ideolojik ve kültürel derinliğini de belirleyen figürlerdir.⁶⁸⁰

⁶⁸⁰ Jens Eder, "Analyzing Characters: Creation, Interpretation, and Cultural Critique", *Revista de Estudos Literarios University of Coimbra*, C. 4 (2014): 5-18.

5.10.1.*es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarında Yardımcı Karakterlerin Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması

Ortadoğu romanlarında savaş teması etrafında şekillenen anlatılarda, yalnızca ana karakterlerin değil, yardımcı karakterlerin de anlatının ideolojik, duygusal ve yapısal inşasında belirleyici bir rol üstlendiği görülür. İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* ve Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı eserleri, bu açıdan dikkatle incelendiğinde, yardımcı karakterlerin hem anlatı içindeki işlevleri hem de metinlerarası göndermeleri bakımından birbirinden anlamlı farklar ve benzerlikler taşıdığı ortaya çıkmaktadır.⁶⁸¹

a) *Metinlerarasılık ve Yardımcı Karakterin Rolü*

Metinlerarasılık, bir metnin başka metinlere açık ya da örtük göndermelerde bulunarak onlarla diyalog kurmasıdır. Bu bağlamda yardımcı karakterler, yalnızca olayların gelişimini destekleyen figürler değil, aynı zamanda belirli kültürel, tarihsel ya da dini metinlerin temsilcileri olarak da işlev görürler. Her iki romanda yardımcı karakterler, geçmişin anlatı formlarını (özellikle dini metinleri, halk anlatılarını ve direniş söylemlerini) çağrıştıran bir şekilde konumlandırılır.⁶⁸²

b) *Dâ Romanında Yardımcı Karakterlerin Temsil İşlevi*

Dâ romanında yardımcı karakterlerin başlıcaları; Zehra'nın annesi, babası, komşu kadınlar, sağlık ekibi üyeleri, gönüllüler ve dini liderlerdir. Bu karakterler, yalnızca anlatıdaki işlevsel rolleriyle değil, aynı zamanda İslamî ve kültürel kodlara yüklenen temsili rollerle dikkat çeker. Örneğin Zehra'nın annesi, sabır ve tevekkülün sembolü olarak çizilirken, babası ise hem aile içinde ahlaki otoriteyi temsil eder hem de politik duruşu aracılığıyla rejimle halk arasındaki çatışmanın bir figürüne dönüşür. Bu figürlerin özellikle Kerbelâ anlatısı, Hz. Zeynep figürü, şehadet kültü ve İmam Hüseyin metaforlarıyla ilişkili biçimde yapılandırıldığı görülür. Zehra'nın çevresindeki kadınlar, dini metinlerdeki kadın sabır kahramanlarıyla örtüşür. Bu örtüşme, anlatının otobiyografik yapısı içinde bir tür "kutsal tarih" kurgusunu

⁶⁸¹ Charles Bazerman, "Intertextualities: Volosinov, Bakhtin, Literary Theory, and Literacy Studies," in *Bakhtinian Perspectives on Language, Literacy, and Learning*, ed. Arneha F. Ball and Sarah Warshauer Freedman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 53-65.

⁶⁸² Susan Bassnett, "Influence and Intertextuality: A Reappraisal", *Forum for Modern Language Studies*, vol. 43, no. 2 (2007): 134-146.

çağırıştırır.⁶⁸³Böylece yardımcı karakterler hem Zehra'nın kişisel dönüşümünü destekler hem de metinlerarası bir direniş estetiğinin taşıyıcıları olurlar.

c) *es-Sebîliyyât Romanında Yardımcı Karakterlerin Fonksiyonu*

es-Sebîliyyât romanında ise yardımcı karakterler, daha çok köy hayatının sosyal yapısını temsil eden figürlerdir: Kademe Hayr (eşek), köy halkı, askeri yetkililer, eski komşular ve dini temsilciler bu gruba girer. Ancak burada dikkat çeken önemli bir unsur, Kademe Hayr'ın klasik anlamda bir insan karakter olmamasına rağmen, anlatı içinde mitolojik ve alegorik bir rol üstlenmesidir. Kademe Hayr, klasik Arap halk anlatılarında yer alan sadık yol arkadaşlarını çağırıştırırken, aynı zamanda savaşın yıkıcılığı karşısında tekinsiz ama dirençli bir “canlı tanık” pozisyonundadır.⁶⁸⁴ Bu yönüyle, metinlerarasılık bakımından Hay bin Yakzan, Lokman Hekim'in hayvanları, hatta Eflatun'un mağara alegorisine gönderme yapan sembolik bir taşıyıcıya dönüşür.⁶⁸⁵ Öte yandan, Ümmü Kasım'ın geçmişteki köylü komşuları ya da yolda karşılaştığı otorite temsilcileri, baskıcı ve yabancılaştırıcı sistemin tezahürleri olarak kullanılır. Bu karakterlerin varlığı, anlatının bireysel belleğe yaslanarak sistem eleştirisi üretmesini sağlar. Böylece 'ta yardımcı karakterler, geleneksel Arap sözlü kültüründeki figüratif karakterlerle bağ kurarak metinlerarasılığı derinleştirir.⁶⁸⁶

d) *es-Sebîliyyât ve Dâ Romanın Karşılaştırmalı Perspektifi*

Özellik	Dâ	<i>es-Sebîliyyât</i>
Anlatıcı ile ilişki	Yardımcı karakterler, anlatıcının birebir yaşamına eşlik eder.	Yardımcı karakterler, anlatıcının içsel yolculuğuna eşlik eden semboller ya da dışsal gözlem nesnelere dir.

⁶⁸³ Peter Brooks, *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*, (Cambridge: Harvard University Press, 1984), 216-237.

⁶⁸⁴ Yasmine Khayyat, *Memory in Ruins: The Poetics of Atlal in Lebanese Wartime and Postwar Cultural Production*, (New York: Columbia University Academic Commons, 2013), 45-47.

⁶⁸⁵ Ömer Türker, “Hayy b. Yakzan: İnsanlık Adasında Yalnız Bir Hakikat Yolcusu”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, vol. 3, no. 18 (2009): 195-204.

⁶⁸⁶ Müfide Ağırkan, “Serika'dan Metinlerarasılığa: Abdülkâhir el-Cürcânî Örneği”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 9, no. 2 (2022): 389-417.

Özellik	<i>Dâ</i>	<i>es-Sebîliyyât</i>
Temsil Gücü	İslamî metinler, Kербela anlatısı, şehadet kültürü.	Arap halk anlatıları, mitolojik simgeler, sembolik sessizlik.
İşlevsel Dönüşüm	Karakterlerin çoğu Zehra'nın dönüşüm sürecinde aktif bir rol oynar.	Karakterler, Ümmü Kasım'ın geçmişle yüzleşmesini sağlar, dolaylı işlevlidir.
Metinlerarasılık	Dini metinler, savaş anlatıları, şehitlik ve kadın kutsallığı.	Arap edebi geleneği, mitoloji, köy edebiyatı motifleri.

Her iki roman da yardımcı karakterleri yalnızca anlatının ilerlemesini sağlayan figürler olarak değil, anlatının tematik, kültürel ve ideolojik katmanlarını şekillendiren araçlar olarak kullanır. *Dâ*, yardımcı karakterleri aracılığıyla İslamî ve millî bir direniş anlatısı kurarken; *es-Sebîliyyât*, karakterlerin sembolik işlevleri üzerinden bellek, köksüzlük ve metafizik aidiyet temalarını işler.⁶⁸⁷ Bu bakımdan yardımcı karakterler, yalnızca birer birey değil, aynı zamanda tarihsel ve kültürel hafızanın yansıtıldığı metinlerarası aynalardır. Böylece her iki roman da savaş edebiyatında yardımcı karakterlerin işlevinin yeniden düşünülmesini sağlayacak nitelikte örnekler sunar.

5.11. Dekoratif Şahısların Anlatıbilimsel İşlevi: *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarında Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Her iki romanda da dekoratif şahıslar, doğrudan olay örgüsünü sürüklemeyen ama anlatı evrenini derinleştiren, arka planı canlı tutan ve tematik bütünlüğü destekleyen karakterler olarak işlev görür.

a) *Toplumsal Doku ve Kolektif Bellek*

es-Sebîliyyât romanında, köy halkından figüratif karakterler —örneğin köyün yaşlıları, çocuklar, komşu kadınlar— toplumsal belleğin taşıyıcılarıdır. Bu karakterler aracılığıyla savaşın ve zorunlu göçün halk üzerindeki etkisi görünür kılınır. Bu

⁶⁸⁷ Dalia Said Mustafa, "Literary Representations of Trauma, Memory, and Identity in the Novels of Elias Khoury and Rabî' Jâbir", *Journal of Arabic Literature*, vol. 40, no. 2 (2009): 208-236.

figüranlar, anlatıcının hafızasında kültürel kodlar ve geleneklerle birlikte yer alır. *Dâ* romanında ise figüratif şahıslar çoğunlukla şehir ortamında, özellikle savaş döneminde ortaya çıkar: istihbarat ajanları, doktorlar, askerler, mahalle sakinleri gibi. Bu karakterler, anlatıcının bireysel travmasını ve maruz kaldığı dış baskıyı çevreleyen sosyopolitik ortamın temsilcileridir.⁶⁸⁸

b) Anlatının Gerçeklik Etkisi

es-Sebîliyyât'taki figüratif karakterler, kırsal yaşamın detaylarını ve günlük rutini yansıtarak anlatıya gerçekçilik kazandırır. Köydeki sıradan bireyler, köy yaşamının durağanlığı ve geçmişe duyulan özlemi pekiştirir. *Dâ* 'daki figüranlar ise savaşın şehirli birey üzerindeki psikolojik ve fiziksel yıkımını görünür kılar. Özellikle kısa süreli görünen ama güçlü sembolik ağırlığı olan karakterler (örneğin, sorgu memurları ya da cenazeye katılan insanlar) travmanın kalıcılığını temsil eder.⁶⁸⁹

c) Ana Karakterin İnşasında İşlevleri

es-Sebîliyyât'ta yaşlı kadın anlatıcının hafızasında yer etmiş olan figüranlar, onun aidiyet duygusunu ve geçmişe bağlılığını biçimlendirir. Bu karakterler aracılığıyla anlatıcının kimlik ve mekân algısı kurulmuş olur. *Dâ* 'da figüranlar, anlatıcının travmasını derinleştirir. Özellikle baskıcı sistemin temsilcileri olarak beliren karakterler, anlatıcının kadın kimliğiyle olan çatışmasını da biçimlendirir. Bu durum, bireysel hafızanın politik hafıza ile kesişim noktasında figüranların işlevini artırır.⁶⁹⁰

d) Duygusal Atmosferin Kurulması

es-Sebîliyyât 'ta figüran karakterler nostalji, melankoli ve kayıpla örülü bir atmosferin kurulmasına yardımcı olur. Okuyucuda duygusal yakınlık yaratarak anlatıcının özlem ve pişmanlıklarını paylaşmasını sağlar. *Dâ* 'da ise figüranlar çoğunlukla tehdit, korku ve belirsizlik gibi duyguların sahaya yansımalarını sağlar. Bu karakterler aracılığıyla anlatıcının ruhsal durumundaki çalkantılar daha görünür hale gelir.⁶⁹¹ *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanlarında dekoratif şahıslar, anlatıbilimsel olarak yalnızca birer arka plan karakteri değildir. Her iki eserde de figüranlar, anlatıcının iç dünyasını, mekânsal

⁶⁸⁸ Zuzana Pristašova, "A Literary Heroine of Selected Fictional War Narratives by Arab Women Writers", *Graecolatina et Orientalia*, XLI–XLII (2023): 27-46.

⁶⁸⁹ Raya Alraddadi, "Capitalist Realism and the Arabic Novel", in *The Oxford Handbook of Global Realisms*, ed. Ulka Anjaria, (Oxford: Oxford University Press, 2024), 400-414.

⁶⁹⁰ S. Sevcan Güleç Solak, "Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış", *Manas Journal of Social Studies*, vol. 6, no. 1 (2017): 13-37.

⁶⁹¹ Gülay Acar Göktepe, "Melankoli ve Nostalji Üzerine", *Moment Dergi*, vol. 7, no. 1 (2020): 120-125.

aidiyetini ve hafızasını inşa etmede, atmosfer kurmada ve gerçeklik hissini artırmada önemli rol oynarlar. Ancak *es-Sebîliyyât*'ta figüranlar daha çok geçmişin tanıkları ve taşıyıcılarıken, *Dâ*'da figüranlar mevcut baskı rejiminin temsili ve bireysel travmanın tetikleyicileri olarak işlev görürler. Bu durum, her iki romanın anlatısal yapılarını ve tematik vurgularını da farklılaştırır.⁶⁹²

5.11.1. Dekoratif Şahısların Metinlerarasılık Açısından İşlevi:

Modern savaş anlatılarında olay örgüsünün merkezinde yer almayan ancak anlatının tematik ve ideolojik dokusunu güçlendiren yan karakterler, yani “dekoratif şahıslar”, metinlerarasılık bağlamında özel bir işleve sahiptir. Bu karakterler, çoğu zaman ana anlatı dizgesine doğrudan katkı sunmamakla birlikte, kültürel hafıza, kolektif bilinç ve edebi çağrışımlar aracılığıyla metinlerarası bir katman inşa ederler.⁶⁹³ Bu bağlamda, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı anı-romanı, savaş anlatılarında dekoratif şahısların metinlerarasılık bağlamında nasıl bir anlam üretim alanına dönüştüğünü gözler önüne seren önemli iki örnek olarak değerlendirilebilir.

Her iki romanda savaşın merkezinde bireyin yer almasına rağmen, çevresel karakterler aracılığıyla yerel kültür, dinî değerler, geçmiş anlatılar ve toplumsal söylemler sürekli olarak yeniden üretilir. *Dâ*'da Zehra'nın çevresinde yer alan hemşire arkadaşları, direnişçi kadınlar, cephe gerisindeki gönüllüler ve hatta bir çay dağıtıcısı kadın gibi figürler, ilk bakışta ikincil ya da geçici karakterler gibi görünse de metnin ideolojik altyapısını kuran sembolik taşıyıcılardır. Bu şahıslar, çoğunlukla belirli bir arketipe referans verir: şehit anası, fedakâr bacı, sabırlı Müslüman kadın ya da Kerbela metaforunun modern izdüşümleri. Her biri, yalnızca bireysel hikâyeler sunmaz; aynı zamanda Şîi kültürel belleğinin ve İran İslam Devrimi sonrası kamusal söylemin yeniden üretildiği sembolik alanlardır.⁶⁹⁴

es-Sebîliyyât'ta ise dekoratif şahıslar, anlatının poetikasına yerel Arap kültüründen izler taşır. Ümmü Kasım'ın köy hayatında karşılaştığı yaşlı kadınlar, çocuklar, köy imamı, hayvan çobanı gibi karakterler, geçmişin kültürel izlerini ve kaybolan bir

⁶⁹² Tuğba Aygan, “Konuşul (a)mayan Anlatmak: Travma Teorisi ve Edebiyat”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 14, no. 27 (2024): 115-138.

⁶⁹³ Kubilay Aktulum, “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 85 (2018): 233-256.

⁶⁹⁴ Jan Assmann, *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, (Cambridge University Press, 2011), 27-30.

yaşam biçimini simgeler. Bu şahıslar, doğrudan olayların seyrini değiştirmeseler de savaşın toplumsal dokuda yarattığı çözülmeyi, sessiz tanıklıklar ve kısa etkileşimler aracılığıyla görünür kılar.⁶⁹⁵ Örneğin, Kademe Hayr adlı eşek karakteri bile simgesel düzeyde ele alınabilir; yalnızca fiziksel bir taşıyıcı değil, geçmişle kurulan bağın bir metaforudur. Kademe Hayr'ın yol boyunca Ümmü Kasım'la kurduğu ilişki, “eşlik eden hayvan” figürünü Arap anlatı geleneğinden devralarak metinlerarası bir yankıya dönüştürür. Bu yönüyle hem modern Arap romanının hem de halk anlatılarının belleksel unsurlarını yeniden üretir.⁶⁹⁶

Her iki metinde dekoratif şahısların varlığı, anlatının merkezine doğrudan müdahale etmeden, kültürel bağlamı derinleştirme, geçmişle şimdi arasında bağ kurma ve ulusal/toplumsal travmanın çok sesli temsilini sağlama işlevi görür. Bu şahıslar, yalnızca birer figüran değil, anlatı uzamında kültürel arka planı belirleyen sessiz ama etkili edebi göstergelerdir. Burada metinlerarasılık yalnızca doğrudan atıfla değil, kültürel göndermeler ve anlatı kodları aracılığıyla gerçekleştirilir. Özellikle İslami motiflerin (örneğin *Dâ*'da Zeynep figürüyle özdeşleşen kadınlar; *es-Sebîliyyât*'ta kayıp köy yaşamı ile simgelenen geçmiş) bu dekoratif şahıslar aracılığıyla yeniden sahnelenmesi, anlatının hem estetik hem de ideolojik düzeyde çok katmanlı bir yapı kazanmasına yol açar.⁶⁹⁷

Sonuç olarak, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanlarında dekoratif şahıslar, yalnızca olay akışının arka planını süsleyen unsurlar değil; metinlerarası göndermeler yoluyla savaşın kültürel ve kolektif hafızadaki izdüşümlerini yansıtan anlatı öğeleridir. Anlatıbilimsel ve karşılaştırmalı edebiyat perspektifinden bakıldığında, bu şahısların sunduğu kültürel çağrışımlar, romanların yalnızca bireysel tanıklıklar değil, aynı zamanda ideolojik ve tarihsel bir bağlam içinde yeniden inşa edilen anlatılar olduğunu da ortaya koyar.

---

⁶⁹⁵ Marwan Osman and Eberhard Jungfer, *One Year of War: Destroying the Social Fabric of Revolution*, Migration-Control.info Project, May 2024, 1-24.

⁶⁹⁶ Muzaffer Çandır, “Halk Hikâyesi ile Modern Roman Arasında Kalmış Bir İzmir Romanı: Ağanın Oğlu”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 17, no. 1 (2019): 369-382.

⁶⁹⁷ İsmail Makaoui, “Translation of Culture-Specific Terms from Arabic into English: Between Loss and Preservation”, *International Journal of Linguistics and Translation Studies*, vol. 4, no. 3 (2023): 43-57.

5.12. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarındaki Mekanların Anlatıbilimsel Karşılaştırılması

Dâ'da figüranlar çoğunlukla tehdit, korku ve belirsizlik gibi duyguların sahaya yansımaları sağlar. Bu karakterler aracılığıyla anlatıcının ruhsal durumundaki çalkantılar daha görünür hale gelir.*es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanlarında dekoratif şahıslar, anlatıbilimsel olarak yalnızca birer arka plan karakteri değildir. Her iki eserde de figüranlar, anlatıcının iç dünyasını, mekânsal aidiyetini ve hafızasını inşa etmede, atmosfer kurmada ve gerçeklik hissini artırmada önemli rol oynarlar. Ancak *es-Sebîliyyât*'ta figüranlar daha çok geçmişin tanıkları ve taşıyıcılarıken, *Dâ*'da figüranlar mevcut baskı rejiminin temsili ve bireysel travmanın tetikleyicileri olarak işlev görürler. Bu durum, her iki romanın anlatısal yapılarını ve tematik vurgularını da farklılaştırır.⁶⁹⁸Aşağıda *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanlarında mekânın işlevine odaklanan, anlatıbilimsel açıdan genişletilmiş bir karşılaştırmalı metin yer almaktadır:

Her iki romanda da mekân, yalnızca fiziksel bir arka plan olarak değil; anlatının öznesinin psikolojik, ideolojik ve toplumsal durumunu inşa eden belirleyici bir anlatı bileşeni olarak karşımıza çıkar. *es-Sebîliyyât* romanında mekân, köy, türbe, hurma bahçeleri ve kurumuş nehir yatakları gibi yerel ve geleneksel semboller üzerinden inşa edilir. Bu mekânlar, kadın anlatıcının belleğinde sabitlenmiş travmatik ve özlem dolu hatıralarla iç içedir. Özellikle Şattülarap kıyısı, kaybedilen çocuklara duyulan özlemin mekânsal karşılığı olarak işlev görür. Türbeler, geçmişle bağ kurulan, toplumsal hafızayı taşıyan kutsal alanlara dönüşür. Bu mekânlar, anlatıcının hem geçmişle yüzleştiği hem de inancını yeniden anlamlandırdığı epifaniktir.⁶⁹⁹Öte yandan, *Dâ* romanında mekânlar savaşın içinden geçirilmiş, travma ve ölümle kodlanmış yerlerdir. Hastane koridorları, cenaze törenleri, yıkılmış evler, bombalanmış sokaklar; yalnızca fiziksel yıkımı değil, aynı zamanda anlatıcının ruhsal çöküşünü de temsil eder. Bu mekânlar, savaşın siviller üzerindeki etkilerini doğrudan hissettiren somut anlatı alanlarıdır. Özellikle cepheye yakın kent sokakları ya da defin alanları, kadın

---

⁶⁹⁸ Eman Suraid Almutairi, "The Rewriting of Characters' Dialogue: Translating Literary Dialectal Dialogue in Saudi and Egyptian Novels", *Arab World English Journal for Translation & Literary Studies*, vol. 6, no. 4 (2022): 113-141.

⁶⁹⁹ Peter Tarras, "A New Arabic Fragment of Jacob of Serugh's Homily on Epiphany", *Collectanea Christiana Orientalia*, vol. 21 (2024): 139-154.

anlatıcının savaşın içinde bir birey olarak konumlandığı, kimliğini yeniden inşa etmeye zorlandığı yerlerdir.⁷⁰⁰

Her iki romanda mekânlar durağan değildir; karakterlerle birlikte dönüşür, anlam kazanır ya da yitirir. *es-Sebîliyyât*'ta köy yolları ve türbeler, anlatıcının aidiyet duygusunu pekiştirirken, zamanla bu aidiyet yerini yabancılaşmaya bırakır. Döndüğü yer belleğindeki yerle örtüşmediği için geçmişteki “ev” duygusu kırılır. *Dâ*'da ise anlatıcı, her ne kadar fiziksel olarak savaştan uzaklaşmış görünse de zihinsel olarak hâlâ savaşın mekânlarında yaşamaktadır.⁷⁰¹ Sürekli tekrar eden hastane sahneleri ve bombalanmış mahalleler, iteratif anlatı zamanıyla birleşerek savaşın dairesel etkisini vurgular. Bu yönüyle mekân, anlatının belleksel yapısına da hizmet eder. Ayrıca her iki romanda da mekânsal izotopiler (örneğin *es-Sebîliyyât*'ta hurma ağaçları, *Dâ*'da hastane koridorları), anlatının tematik sürekliliğini ve karakterlerin içsel dönüşümünü pekiştiren önemli yapısal unsurlardır. Bu tekrar eden mekânlar aracılığıyla hafıza, travma ve direniş anlatıda somutlaştırılır.⁷⁰²

a) Mekânın Anlatısal İşlevi

Unsur	<i>es-Sebîliyyât</i>	<i>Dâ</i>
Mekânın türü	Kırsal, içe dönük, yerel	Kentsel, dışa dönük, çatışmalı
Anlatıcı bakış açısı	Heterodiyetik (üçüncü tekil şahıs)	Homodiyetik (birinci tekil şahıs – otobiyografik)
Anlatı işlevi	Belleği ve kültürel geçmişi taşıyan mekân	Tanıklık ve travmayı somutlaştıran mekân
Mekânın zamanla ilişkisi	Geçmişe bağlı, nostaljik	Travmatik zamanın hâkim olduğu kapalı döngüsel yapı

⁷⁰⁰ Katayoon Afzali, “Reframing Iran’s Discourse of War in the English Translation of Iranian War Literature: The Case of One Woman’s War: Da (Mother)”, *Babel*, vol. 66, no. 1 (2020): 70-95.

⁷⁰¹ Gretchen Head, “Space, Identity, and Exile in Seventeenth-Century Morocco: The Case of Abû ‘Alî al-Ḥasan al-Yûsî”, *Journal of Arabic Literature*, vol. 47, no. 3 (2016): 231-259.

⁷⁰² Dani Nassif, *Trauma, Memory, and the Lebanese Post-War Novel: Beirut’s Invisible Histories in Rabee Jaber’s Fiction*, (Cham: Springer, 2024), 168-218.

b) Habitat ve Köken Mekânı

es-Sebîliyyât'ta köy, karakterin doğup büyüdüğü yer olarak habitat mekân işlevi görür. Köy yolları, hurma bahçeleri, nehir yatakları ve türbeler geçmişe duyulan özlemi yansıtır. *Dâ*'da ise benzer bir "köken mekânı" doğrudan yoktur; karakter sürekli geçici alanlarda bulunur.⁷⁰³ Bu, savaşın kimlik ve mekân üzerindeki yıkıcı etkisini vurgular. Mekân süreksizdir, yersizlik teması belirgindir.

c) Cephe ve Travma Mekânları

Dâ romanında hastaneler, cenaze alanları, bombalanan binalar gibi travma mekânları savaşın fiziksel ve psikolojik izlerini taşır. Bu mekânlar anlatıcının tanıklığını ve savaşın içselleştirilmesini sağlar. *es-Sebîliyyât*'ta doğrudan cephe anlatımı yoktur; ama köyün sessizliği ve geçmişin izleri, dolaylı bir savaş arka planı oluşturur. Mekânlar travmatik değil, hafızasal düzlemde işler.⁷⁰⁴

d) Zaman-Mekân İlişkisi

Her iki romanda da zaman doğrusal değildir. Özellikle anlatının sujet-fabula ayrımı bakımından, geçmiş ile şimdi sürekli yer değiştirir. *es-Sebîliyyât*'ta anlatıcı geçmişe dönerek mekânı bellekte yeniden inşa eder. *Dâ*'da anlatı zamanının döngüsel oluşu, iteratif zaman kipiyle anlatının sürekli travmatik anlara dönmesine neden olur.⁷⁰⁵ Her iki eserde de epifaniler, yani karakterin kendiyile ve geçmişiyile yüzleştiği özel mekânlar ön plandadır.⁷⁰⁶

e) İzotopik Mekân Tekrarları

es-Sebîliyyât'ta türbeler, kurumuş nehir yatakları, köy yolları anlatı boyunca tekrar eder. Bu, karakterin zihinsel bağlılıklarını ve geçmişe kök salmışlığını gösterir. *Dâ*'da tekrar eden mekânlar arasında hastane, cenaze evi ve güvenlik kontrol noktaları öne çıkar. Bu izotopik tekrarlar, savaşın dairesel ve bastırılmayan doğasına işaret eder. Her iki romanda da mekân sadece fiziksel bir çevre değil; karakterin kimliği, hafızası ve anlatı evreniyle bütünleşen bir yapıdır. *es-Sebîliyyât* geçmişi taşıyan bir kadın

⁷⁰³ Miquel Bastons and Jaume Armengou, "Human Habitat, Space and Place", *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, vol. 29, no. 4 (2016): 559-570.

⁷⁰⁴ Neil Ramsey and Anders Engberg-Pedersen, "War and Trauma", in *War and Literary Studies*, ed. Anders Engberg-Pedersen and Neil Ramsey, (Cambridge: Cambridge University Press, 2023), 216-229.

⁷⁰⁵ Wibke Schniedermann, Steven Willemsen, and Sean A. Yeager, "Introduction: Time Loops, Temporal Uncertainty, and Problem-Solving in Narrative", *Poetics Today*, vol. 46, no. 1 (2025): 1-13.

⁷⁰⁶ Sharon Kim, *Literary Epiphany in the Novel, 1850–1950: Constellations of the Soul*, (New York: Palgrave Macmillan, 2012), 1-145.

belleği anlatısı olarak yerel mekânları kültürel süreklilik için kullanır. *Dâ* ise tanıklık ve travma anlatısı olarak mekânı hem ideolojik hem bireysel düzlemde bir sorgulama alanına dönüştürür.⁷⁰⁷

5.12.1. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarındaki Mekânların Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması

Her iki roman da savaşın insan yaşamına etkilerini merkezine alan anlatılar olmakla birlikte, bu etkiler büyük ölçüde mekân üzerinden temsilştirilmiştir. Mekânlar yalnızca fiziksel arka planlar değil, bireylerin psikolojik süreçlerinin ve toplumsal belleğin taşıyıcısı hâline gelmiştir. Metinlerarasılık kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde; *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanlarında mekânlar, yalnızca yazarın özgün inşasıyla değil, aynı zamanda tarihî, kültürel ve edebî referanslarla da örülmüştür.⁷⁰⁸

a) *Kutsal ve Anı Mekânlar*

Dâ romanında Hürremşehir, yalnızca işgal edilmiş bir şehir değil; İslami kutsallığın, direnişin ve şehadetin mekânı olarak anlatıya dâhil edilir. Şehir, İmam Hüseyin ve Kerbela metaforlarıyla sık sık ilişkilendirilerek hem kutsal hem de tarihsel bir bağlama yerleştirilir. Bu, metin içinde dini metinlerle dolaylı bir etkileşim (örtük metinlerarasılık) kurar.⁷⁰⁹ Aynı zamanda mezarlık, türbe ve şehitlik gibi mekânlar, İslam tarihinden bilinen anıtsal yerlerin simgesel uzantısı olarak işlenir. *es-Sebîliyyât*'ta ise Sebîliyyât köyü, nostaljik bir "kaybedilen cennet" imgesiyle sunulur. Mekân, doğrudan geçmişin temsilidir. Köyün zamanla yıkılması ve terk edilmesi, bireysel hafızadaki köklerin sökülmesini temsil eder. Burada kaybedilen toprak, yalnızca coğrafi değil; kültürel bir aidiyetin, yerel değerlerin ve Arap halk geleneğinin kaybıdır. Bu bağlamda klasik Arap edebiyatındaki çöl, köy ve göçebelik imgeleri ile de metinlerarası bir bağ kurulabilir.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Elana Gomel, *Narrative Space and Time: Representing Impossible Topologies in Literature*, (New York: Routledge, 2014), 1-70.

⁷⁰⁸ Marko Juvan, "Spaces of Intertextuality / The Intertextuality of Space", *Primerjalna Knjizevnost*, vol. 27, Special Issue (2004): 85-96.

⁷⁰⁹ Kubilay Aktulum, *Metinlerarası İlişkiler*, (Ankara: Öteki Yayınevi, 1999), 45-47.

⁷¹⁰ Julie Scott Meisami, *Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Poetry: Orient Pearls*, (London: Routledge, 2003), 112-115.

b) Mekânın Sembolizasyonu ve Ortak Toposlar

Her iki romanda da mekân, içsel bir anlam yüklenerek “travma mekânı” hâline gelir. *es-Sebîliyyât*'ta kurumuş nehir yatakları, yıkılmış evler ve tank izleri; *Dâ*'da ise bombalanmış şehirler, yeraltı sığınakları ve hastane koridorları bu travmatik atmosferin fiziksel karşılıklarıdır. Bu mekânlar, sadece bireysel bellekte değil, Ortadoğu coğrafyasının edebî hafızasında da ortak sembollerdir. Dolayısıyla bu anlatılar, kendilerinden önceki savaş edebiyatlarına atıfta bulunur; özellikle Arap edebiyatında Gassan Kenefanî, Hoda Barakat, Ahmed Saadawi, Sinan Antoon, Assia Djebar, Hanna Mina ve Elias Khoury, gibi savaş yazınında mekânı merkeze alan yazarların çizdiği imgelerle örtüşmeler taşır.⁷¹¹

c) Zaman-Mekân Eklemlenmesi

Metinlerarasılık bağlamında zaman ve mekân eşgüdümlü olarak çalışır. *Dâ*'da zaman çizgisi doğrusal ilerlese de her mekân geçmişe bir geri dönüşe neden olur; örneğin Hürremşehir'in kaybı, çocukluğun yitimiyle özdeşleştirilir. *es-Sebîliyyât*'ta ise zaman kırılığandır; mekânla kurulan bağ geçmişin sürekli yeniden üretimini sağlar. Bu, Proustyen hafıza teknikleri ya da Benjamin'in “auratik mekân” kavramı çerçevesinde okunabilir.⁷¹² Bu açıdan bakıldığında, her iki metin de Batılı modern romanla doğrudan ya da dolaylı metinlerarası bir ilişki kurmaktadır.

d) Toplumsal ve Kültürel Kodların Mekâna Yansımaları

Dâ romanında mekânlar, İslam Devrimi sonrasında ideolojik kodlarını taşır. Mahalle, cami, şehitlik gibi alanlar sadece yer değil, aynı zamanda yeni rejimin kimlik politikalarının yeniden üretildiği alanlardır. *es-Sebîliyyât*'ta ise bu kodlar yerel kültürle sınırlıdır; dini göndermeler daha azdır, köy yaşantısı ve gelenekler ön plandadır. Bu yönüyle her iki romanda da mekân bir kimlik taşıyıcısıdır ve kültürel metinlerle güçlü bir etkileşim içindedir. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* romanlarında mekân, metinlerarası bağlamda, tarihsel, dini ve kültürel metinlerin yeniden üretim alanı olarak karşımıza çıkar.⁷¹³ Her iki roman da mekânı sadece fiziksel bir unsur olarak değil, edebî hafızanın, kolektif kimliğin ve psikolojik travmanın ifadesi olarak işler. Bu anlatı

⁷¹¹ Muhsin J. al-Musawi, *Arabic Poetry: Trajectories of Modernity and Tradition*, (London: Routledge, 2006), 145-148.

⁷¹² Tara Forrest, “Benjamin, Proust, and the Rejuvenating Powers of Memory”, *Literature and Aesthetics*, vol. 12 (November 2002): 47-62.

⁷¹³ Hanada Al-Masri, “Translation and Cultural Equivalence: A Study of Translation Losses in Arabic Literary Texts”, *Journal of Universal Language*, vol. 10, no. 1 (2009): 12.

stratejileri, mekânın edebî temsillerdeki işlevini daha da derinleştirerek her iki romanı, Ortadoğu savaş yazını içinde ayrıcalıklı bir konuma yerleştirir.

5.13. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarında Anlatı Zamanı: Anlatıbilimsel Bir Karşılaştırma

es-Sebîliyyât ve *Dâ* Zehra Hüseyinî romanları, savaş bağlamında bireysel ve toplumsal hafızayı yansıtan güçlü anlatılar sunar. Her iki metin, anlatı zamanı açısından klasik kronolojik akışı reddederek daha çok içsel zaman ve zamanın kırılabilirliği üzerine odaklanır. Bu özellik, anlatıbilimsel düzeyde “fabula” (hikâyenin kronolojik sıralanışı) ve “sujet” (olayların anlatım sırası) arasındaki farklarla daha belirgin hâle gelir.⁷¹⁴

a) *Fabula ve Sujet Ayrımı*

Her iki romanda da olaylar, zaman çizgisi bakımından doğrusal değildir. *es-Sebîliyyât*, yaşlı bir kadının köye dönüş yolculuğu çerçevesinde yapılandırılmıştır. Ancak bu yolculuk, geçmişe dönüşlerle kesintiye uğrar.⁷¹⁵ Okuyucu, karakterin zihninde dolaşan parçalanmış anılar aracılığıyla zamanın ileri-geri hareketine tanıklık eder.⁷¹⁶ *Dâ* ise savaşın yıkıcı etkileriyle şekillenen bireysel bir anlatıdır. Anlatıcı, savaş sonrası deneyimlerini aktarırken, sürekli olarak geçmişe, özellikle savaş sırasındaki travmatik olaylara dönmektedir. Bu yapı, anlatıcının psikolojik hâlinin ve travmanın zaman algısını nasıl etkilediğinin bir göstergesidir.

b) *Zamanın Psikolojik Boyutu ve Dairesel Yapı*

Her iki romanda da zaman, psikolojik bir gerçeklik olarak ele alınır. Yani zaman, yalnızca olayların sıralandığı bir yapı değil; aynı zamanda karakterlerin ruhsal durumlarını yansıtan esnek bir boyuttur. *es-Sebîliyyât*’ta zaman, yaşlı anlatıcının zihninde bir tür iç döngü olarak işler. Hafıza, geçmiş ve şimdi arasında salınır; anlatıcının çocuklarını ve kayıplarını hatırlaması, zamanı tekrar eden bir yapı hâline getirir. *Dâ*’da ise zaman, anlatıcının zihinsel olarak savaşı hâlâ yaşamaması nedeniyle donmuş ve döngüsel bir yapıdadır. Olaylar, lineer olarak ilerlemekten çok, karakterin

⁷¹⁴ Bahar Dervişcemaloğlu, *Anlatıbilime Giriş*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 163-167.

⁷¹⁵ Viktor Shklovsky, *Literature and Cinematography*, trans. Irina Masinovsky (Champaign, IL: Dalkey Archive Press, 2008), 33-41.

⁷¹⁶ Vladimir Propp, *Morphology of the Folktale*, trans. Laurence Scott, 2nd Edition, (Austin: University of Texas Press, 2010), 19-25.

zihinsel yüzleşmeleri doğrultusunda tekrar eder. Özellikle defin sahneleri, bombardıman anıları ve yaralılarla geçen sahneler sürekli olarak geri döner.⁷¹⁷

c) İteratif (Tekrarlayan) Zaman ve Travmatik Döngü

Her iki romanda da iteratif zaman öne çıkar; yani bazı olaylar ya da duygular sürekli tekrar eder.*es-Sebîliyyât*, Kurumuş nehir yatakları, hurma ağaçları, türbeler gibi mekânlar anlatı boyunca tekrar eder. Bu tekrarlar, sadece mekânsal değil, aynı zamanda zamansal bir döngünün işaretidir. Bu mekânlar, geçmişin sürekli şimdiye sızmasını sağlar. *Dâ*, Anlatıcının sürekli aynı hastane koridorlarında yürümesi, aynı cenaze törenlerini anlatması, travmanın döngüsel yapısını ortaya koyar. Bu durum, anlatıcının geçmişten kurtulamayışını ve zamanın ilerlemeyişini simgeler.⁷¹⁸

d)Anlatı Süresi: Duraksama, Özetleme ve Genişletme

Anlatı süresi bakımından, her iki roman da zamanla oynamaktadır. Bazı sahnelerde duraksama (pause) tekniğiyle anlatı zamanından kopularak karakterlerin iç sesine odaklanılır. Diğer bölümlerde ise olaylar özetleme (summary) yoluyla geçilir; örneğin bir savaşın gidişatı ya da karakterin yıllar süren bekleyişi birkaç cümlede aktarılabilir.⁷¹⁹ Ancak belirli duygusal sahnelerde zaman genişletilir (stretch); örneğin Baba'yla hapisanede gerçekleşen buluşma ya da çocukların Da (anne) ile vedalaşması gibi anlar, anlatıda ayrıntılı biçimde işlenir.*es-Sebîliyyât* ve *Dâ*, zaman algısını yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik ve kültürel bir yapı olarak kuran iki önemli eserdir. Her iki roman da travma, hafıza, kayıp ve kimlik gibi temaları zamanın anlatıdaki işlevi üzerinden derinleştirir. Zamanın döngüselligi, travmatik tekrarlarla birleşerek, bireysel ve toplumsal belleğin edebi bir ifadesine dönüşür. Bu yönüyle her iki metin, anlatıbilimsel çözümlenmeler için zengin bir zemin sunar.⁷²⁰

⁷¹⁷ Cathy Caruth, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996), 11-26.

⁷¹⁸ Mehmet Büyüktuncay, "Otobiyografi ve Paul Ricoeur: Tarihsel Anlatıda Zamanın Biçimlendirilmesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 12, no. 1 (2014): 1-20.

⁷¹⁹ Zitha Ngulube, "Order, Duration, and Frequency: A Narratological Study of Faulkner's 'A Rose for Emily'", (BA Thesis. University of Iceland, 2020), 11-15.

⁷²⁰ Serdar Odacı, "Toplumsal ve Bireysel Bilincin Ortak Referans Çerçevesi Olarak Edebî Metinlerin Yabancılara Türkçe Öğretimindeki Yeri", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, vol. 6, no. 4 (2018): 1187-1197.

5.13.1.*es-Sebîliyyât* ve *Dâ Romanlarında Anlatı Zamanı: Metinlerarasılık Açısından Bir Karşılaştırma*

Modern Arap ve Fars savaş anlatılarında zaman kurgusu, yalnızca olayların sıralanma biçimi değil; aynı zamanda travmanın, hatırlamanın ve tanıklığın nasıl biçimlendirildiğini de belirleyen kurucu bir unsur olarak öne çıkar. Bu bağlamda İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı otobiyografik anlatısı, savaşın birey ve toplum üzerindeki etkilerini anlatı zamanı kurgusu üzerinden ele alırken, geçmiş metinlerle kurdukları metinlerarası ilişkiler yoluyla da anlatı yapılarını zenginleştirirler.⁷²¹

a) *Dâ Romanında Anlatı Zamanı: Tanıklığın Doğrusal Kurgusu*

Dâ romanı, anlatı zamanı bakımından büyük ölçüde kronolojik bir çizgide ilerler. Zehra Hüseyinî, savaş öncesi, süreci ve sonrasını birinci tekil şahıs anlatıcı olarak aktarırken, bu çizgisel yapı; birebir yaşanmışlıkların tanıklık temelli anlatımıyla iç içe geçmiştir. Roman boyunca olaylar, anlatıcının hafızasında yer ettiği sırayla aktarılır. Bu yapı hem otobiyografik türün doğasına hem de İran'ın "Mukaddes Savunma Edebiyatı" geleneğine uygun bir şekilde tanıklığın kronolojisine sadık kalır⁷²².

Ancak bu çizgisel yapı, metinlerarası bağlamda yalnızca zamansal bir dizilişi değil; aynı zamanda devrimci anlatıların geleneksel yapısıyla da örtüşen bir kurgusal doğruluk hissini güçlendirir. Bu durum, özellikle *Dâ*'nın, Caferî-Şii söylemiyle yazılmış birçok anı metniyle benzeşen anlatım biçimiyle, örneğin Murtaza Mutahharî'nin vaaz ve anlatılarında görülen ideolojik zaman algısı ile örtüşmektedir. Burada zaman, sadece olayların sıralandığı bir zemin değil, aynı zamanda inançla örülme bir kutsallık çerçevesinde kutsanmış bir yolculuk olarak sunulur.⁷²³

b) *es-Sebîliyyât Romanında Anlatı Zamanı: Fragmanlar ve Döngüsel Kurgular*

Buna karşılık *es-Sebîliyyât* romanı, zaman örgüsü bakımından oldukça parçalı ve dairesel bir yapı sergiler. Anlatı, başkarakter Ümmü Kasım'ın zihninde canlanan anılar, düşler, çağrışımlar ve geçmişin yankıları aracılığıyla kurulmuştur. Roman

⁷²¹ John Frow, "Intertextuality and Ontology", In *Intertextuality: Theories and Practices*, edit. Michael Worton and Judith Still, (Manchester: Manchester University Press, 1990), 23-42.

⁷²² Laetitia Nanquette, "An Iranian Woman's Memoir on the Iran-Iraq War: The Production and Reception of *Dâ*", *Iranian Studies*, vol. 46, no. 6 (2013): 943-957.

⁷²³ Ahmet Ekinci, "Caferî Fıkının Doğuşu ve Dönemleri", *İsam Veri Dergisi*, c. 33 (2019): 1-25.

boyunca okur, olayların mutlak kronolojisinden çok, bellekte saklı kalmış imgelerin ve bastırılmış travmaların yüzeye çıkma anlarına tanıklık eder. Bu anlatı zamanı anlayışı, metinlerarasılık bağlamında modern Arap savaş edebiyatının belleksele yazı geleneğiyle ilişkili olarak okunabilir.⁷²⁴ Özellikle Gassân Kenefânî'nin *Umm Saad* gibi romanlarında görülen hafızaya dayalı anlatı yapısı ile *es-Sebîliyyât* arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.⁷²⁵ İsmail Fehd İsmail, zamanın çizgisel bir akış yerine, zihinsel geri dönüşlerle kurulduğu bir anlatı estetiğini benimseyerek, savaşın bireyde bıraktığı kalıcı izlerin ifade ediliş biçimine odaklanır. Romanın bu yönü, Arap edebiyatındaki "post-mağlûbiyye" (yenilgi sonrası) anlatı geleneğine de bir gönderme taşır. 1967 yenilgisinden sonra gelişen bu anlatı biçimi, geçmişe duyulan özlemle bugünün karamsarlığını harmanlayan parçalı zaman anlayışını temel alır.⁷²⁶ *es-Sebîliyyât* da bu gelenekten beslenir; çünkü anlatıcının sunduğu zaman dizimi, hatırlamanın süreksizliğini ve travmanın kesintili belleğini yansıtır.

c) Zamanın Temsil Biçimi Olarak Tanıklık ve Bellek

Her iki roman da savaşın bireysel ve toplumsal etkilerini yansıtmakla birlikte, zaman örgüsü bakımından farklı stratejiler geliştirir. *Dâ*, zamanın tanıklıkla kutsandığı, bireyin anlatıya yön verdiği çizgisel bir kurguya sahipken; *es-Sebîliyyât*, belleğin kırılğanlığını ve sessizliğini esas alan döngüsel ve fragmanlı bir zaman algısıyla inşa edilmiştir. Bu farklılıklar metinlerarasılık açısından önemli karşılaştırma imkânları sunar. *Dâ* romanı, İran'ın devrim sonrası anı anlatı geleneğiyle örtüşen biçimde zamanla kutsal bir hesaplaşma kurarken,⁷²⁷ *es-Sebîliyyât* ise Arap anlatı geleneğinde geçmişin hayaletiyle hesaplaşma fikrini işler.⁷²⁸ *Dâ*'daki zaman, ideolojik olarak düzenli ve hedef odaklıyken; *es-Sebîliyyât*'taki zaman, travmanın ve unutulmuşluğun yarattığı karmaşa içinde şekillenir.⁷²⁹ Bu bağlamda *Dâ*, zamanı bir direniş manifestosu

⁷²⁴ Muhammet Bilal Tolan, *Çağdaş Arap Romanında Metinlerarasılık*, (İstanbul: Fecr Yayınları, 2023), 57-83.

⁷²⁵ Shadi Neimneh, "The 'Motherland': An Archetypal and Postcolonial Reading of Ghassan Kanafani's *Umm Sa'ad*", *Jordan Journal of Modern Languages and Literatures*, vol. 13, no. 4 (2021): 681-700.

⁷²⁶ Harlow Barbara, *Resistance Literature*, (New York: Methuen, 1987), 103-145.

⁷²⁷ Ahmed Karimi-Hakkak, "Dolu ve Tazı: Yakın Dönem Fars Edebiyatında İran Devrimi İmajı", *PostTruth Dergi*, May 12, (2025): 260-273.

⁷²⁸ Sa 'id Yaktîn, "Etkileşimsel Arap Romanına Bir Bakış", trans. İsmail Alan, *Alâmât Dergisi*, vol. 20 (2004): 39-48.

⁷²⁹ Sevgi Saybaşı, "Zaman Algısı ve Romana Yansıması", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi, (2008), 45-72.

olarak görürken; *es-Sebîliyyât*, zamanın kayıplar, eksiklikler ve sessizlikler üzerine kurulmuş belleksel bir haritasını çizer.

5.14. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarının Anlatıbilimsel Açından Fikri ve Tematik Unsurları

Her iki roman, Ortadoğu coğrafyasında kadın hafızasının, savaş deneyiminin ve kültürel belleğin anlatı üzerinden inşasına yönelik dikkat çekici örnekler sunar. *es-Sebîliyyât*, Irak'ın güneyindeki kırsal bir köyde geçen olaylarla kadın karakterin toplumsal hafızadaki yerini sorgularken,⁷³⁰ *Dâ* ise İran-Irak Savaşı'nın kişisel ve inanç merkezli yıkımını otobiyografik bir tanıklıkla işler.⁷³¹

a) Anlatıcı ve Anlatı Türü

es-Sebîliyyât'ta anlatıcı kurmaca bir yaşlı kadındır. Geriye dönüşlerle, bireysel hafızası üzerinden kolektif belleğe ulaşmaya çalışır. Anlatı, olayların doğrudan tanığı olmayan bir sesle ama içsel yakınlıkla şekillenir. *Dâ* romanında ise bizzat yazarın kendisi anlatıcıdır. Bu nedenle metin, tanıklık anlatısı formundadır. Yaşanmışlık, travma ve hafıza doğrudan anlatıcının öznel deneyimi üzerinden verilir.⁷³²

b) Zaman Kullanımı (Fabula – Sujet Ayrımı)

Her iki romanda da fabula (olayların kronolojik sırası) ile sujet (olayların anlatım sırası) arasında belirgin fark vardır. Anlatılar doğrusal ilerlemez; geçmiş ve şimdi arasında sık sık gidip gelinir. Bu, anlatı yapısında zamanın psikolojik boyutunu öne çıkarır.⁷³³ *es-Sebîliyyât*, zamansal kopukluklarla bireysel belleğin parçalı doğasını yansıtırken; *Dâ*, travma etkisiyle zamanı tekrar eden döngüsel bir biçimde işler. Bu durum iteratif zaman örnekleriyle pekiştirilmiştir.⁷³⁴

c) Mekânın Anlatısal İşlevi

es-Sebîliyyât'ta köy, türbeler, nehir kenarları ve hurma bahçeleri gibi habitat mekânlar anlatıcının aidiyetini ve geçmişe bağlılığını yansıtır. Bu tekrar eden

⁷³⁰ Jamal Assadi, *Narratives in Modern Arabic Literature*, (Journal: Peter Lang Publishing, 2024), 1-162.

⁷³¹ Fateme Akbarizadeh and Masoomah Negravi, “Discursive Representation of Femininity in *Siraj* and *Savushun*: A Comparative Study”, *Studies in Arabic Narratology*, vol. 2, no. 1 (2021): 151-172.

⁷³² Alireza Korangy and Sara Khorshidi (ed.), *Narration and Narratology in Modern Persian Literature*, (Singapore: Springer, 2025), 1-180.

⁷³³ Evgeniy S. Maslov, “Time in Narrative: ‘Fabula -Syuzhet’ and ‘Story-Discourse’ vs Semiotic Triangle”, *Studia Litterarum*, vol. 8, no. 3 (2023): 10-27.

⁷³⁴ Gülsüm Trabzon, “Zaman Skalasında Monoton İteratif Teknik”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2021), 14-20.

imgeler, izotopik bir yapı oluşturur.⁷³⁵ *Dâ* romanında hastane, bombalanan evler ve defin alanları gibi savaş mekânları anlatıcının içsel dönüşümünün ve yüzleşmesinin yaşandığı epifanik alanlara dönüşür. Bu mekânlar, anlatının dramatik yoğunluğunu belirler.⁷³⁶

d) Bellek ve Tanıklık

es-Sebîliyyât'ta hafıza daha çok kolektif niteliktedir. Anlatıcı, köy halkının kültürel geçmişini, sözlü anlatılar ve yerel deyimlerle aktaran bir sözlü tarih anlatıcısı gibi işlev görür. *Dâ* ise bireysel hafızanın ürünü olarak yapılandırılmıştır. Savaşın çocuklukta bıraktığı izler, dini kimlikle bütünleşmiş bir travma anlatısına dönüşür. Metin aynı zamanda kadın hafızası üzerinden savaşın siviller üzerindeki etkisini görünür kılar.⁷³⁷

e) Dil ve Üslup

es-Sebîliyyât'ta dil sade, yerel ve folkloriktir. Anlatımda bölgesel ağızlar ve geleneksel anlatı motifleri ağır basar. Bu, romana otantik bir sözlü kültür havası kazandırır.⁷³⁸ *Dâ*'nın dili daha duygusal ve yer yer epik bir tona sahiptir. Ayetler, dualar ve dini göndermeler, anlatıya hem mistik hem de direnişçi bir karakter kazandırır.⁷³⁹

5.14.1. *es-Sebîliyyât* ve *Dâ* Romanlarının Metinlerarasılık Açısından Fikrî ve Tematik Unsurları

Modern savaş anlatılarında metinlerarasılık, yalnızca edebi göndermeleri veya anlatı tekniklerini değil, aynı zamanda metinlerin taşıdığı ideolojik, kültürel ve tematik boyutları da kapsayan çok katmanlı bir okumayı gerekli kılar. İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* ve Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı romanları, savaşın birey ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini hem içerik hem de yapı açısından farklı biçimlerde ele alırken, aynı zamanda önceki edebi metinlerle, tarihsel anlatılarla ve kültürel hafızayla sürekli bir diyalog hâindedir. Bu iki eser, savaş edebiyatı içinde fikrî ve tematik

⁷³⁵ Bekir Şakir Konyalı, *Edebi Mekânın Poetikası*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022), 45-78.

⁷³⁶ Filippaki Argyro, "Tropics of Trauma: Affective Representations in War Narratives, 1917-2006" (PhD diss., University of Glasgow, 2017), 165-200.

⁷³⁷ Çimen Günay-Erkol and Hazel Melek Akdik Bener, "Mekân, Travmatik Bellek ve Edebiyat: Bir Tarihsel Roman Olarak 'Unutkan Ayna'", *Kültür ve İletişim*, vol. 25, no. 2 (2022): 424-446.

⁷³⁸ Marina Lambrou and Peter Stockwell (ed.), *Contemporary Stylistics*, (London: Bloomsbury Academic, 2010), 195.

⁷³⁹ Peter Verdonk, *Stylistics*, (Oxford: Oxford University Press, 2002), 112.

anlamda hem ortak zeminler hem de ayrışan perspektifler sunarak metinlerarasılığın güçlü birer örneği hâline gelir.⁷⁴⁰

a) Fikrî Arka Plan: Direniş, Tanıklık ve Bellek

Her iki roman da savaşın yalnızca fiziksel bir yıkım değil, aynı zamanda ahlaki, ideolojik ve kültürel bir kriz anı olduğunu vurgular. *Dâ*, doğrudan bir tanıklık anlatısıdır; anlatıcı karakter Zehra Hüseyinî, savaşın cephe gerisindeki etkilerini birinci elden aktarırken, metnin fikrî omurgasını “ilahi adalet”, “inanç temelli direniş” ve “şehadet” kavramları belirler. Bu kavramlar, İran İslam Devrimi sonrası şekillenen mukaddes savunma edebiyatının tipik söylemleriyle örtüşür ve metinlerarası bağlamda Şii-mistik anlatı geleneğine göndermeler içerir. Örneğin, Kerbelâ hadisesine yapılan dolaylı göndermeler, Zehra’nın yaşadığı trajediyi metafizik bir bağlamda yüceltir.⁷⁴¹ *es-Sebîliyyât* ise daha seküler ve eleştirel bir perspektife sahiptir. Ümmü Kasım’ın kişisel anlatısı, bireysel hafızada gömülü kalmış, bastırılmış bir travmanın izlerini sürer. Romanın fikrî zemini, “toplumsal çözülme”, “kadın kimliğinin yok sayılması” ve “tarihsel belirsizlik” gibi kavramlarla şekillenir. Bu yönüyle *es-Sebîliyyât*, Lübnanlı yazar Hanan eş-Şeyh’in ya da Filistinli Gassân Kenefânî’nin anlatı geleneğiyle metinlerarası bir ilişki kurar. Özellikle savaşın kadın belleğindeki izdüşümüne dair detaylar, feminist eleştiriyle de bağ kurulabilecek derinliktedir.⁷⁴²

b) Tematik Unsurlar: Kadın Bedeninde Savaşın Temsili

İki romanda da kadın bedeni, savaşın fiziksel ve psikolojik etkilerinin merkezi bir sahnesi hâline gelir. *Dâ* romanında, Zehra’nın bedenine yönelen tehditler ve travmalar, aynı zamanda İslamî ideoloji çerçevesinde “iffet”, “sabır” ve “şehitlik” gibi kavramlarla anlamlandırılır. Bu durum, metni klasik İslamî anlatıların kadın tasvirleriyle örtüşürürken, aynı zamanda direniş edebiyatı içinde kadın bedeninin sembolik bir güç alanı olarak kodlandığını gösterir. *es-Sebîliyyât*’ta ise kadın bedeni hem bireysel hem de kolektif hafızanın taşıyıcısıdır. Ümmü Kasım’ın fiziksel acılarla şekillenen deneyimi, yalnızca bireysel değil, tarihsel bir tanıklığa dönüşür. Kadın

⁷⁴⁰ Feyza Bulut, “Metinlerarasılık Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, c. 2, s. 1 (2018): 2-4.

⁷⁴¹ Goulia Ghardashkhani, “Da and Its Mothers of the Martyred: Meaning and Contest in an Iranian War Memoir”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol. 51, no. 2 (2024): 264-279.

⁷⁴² Elizabeth M. Holt, “The Story of Zahra and Its Critics: Feminism and Agency at War”, *In Arabic Literature for the Classroom*, ed. Muhsin al-Musawi, (New York: Routledge, 2017), 239-252.

bedeni, bu romanda suskunluk, travma ve kayıp imgeleriyle iç içe geçmiştir. Buradaki tematik yapı, Arap edebiyatında travma sonrası anlatının önemli örneklerinden biri olan Elias Khoury'nin *Yüzlerin Kapısı* adlı romanıyla metinlerarası bağ kurar.⁷⁴³

c) Zaman, Mekân ve Hafıza Kurgusu

Dâ'da zaman çizgisel ve hatırlayıcı bir düzen içindeyken, *es-Sebîliyyât*'ta zaman, bellekten çağrışımlarla akan, parçalı ve döngüsel bir yapıdadır. *Dâ* romanında olayların belirli bir amaç doğrultusunda ilerlemesi, anlatının ideolojik yönelimiyle uyumludur. Zehra, zamanla gelişen bir karakterdir ve bu gelişim, anlatının fikrî mesajıyla doğrudan ilişkilidir. Buna karşılık *es-Sebîliyyât*'ta zaman, unutmamanın ve hatırlamanın çatıştığı gri bir düzlemdir. Bu roman, savaşın doğrudan anlatımından çok, onun bellekte bıraktığı izleri konu edinir.⁷⁴⁴Bu anlatım biçimi, Arap edebiyatında “kaybolmuş hafıza” motifine sıklıkla yer veren metinlerle örtüşür; örneğin Hûda Berakât'ın *Suların Yekesi* adlı romanıyla benzer travma temsilleri görülür.⁷⁴⁵

d) Metinlerarasılık Boyutu: Kültürel Kodlar ve İdeolojik Miras

Dâ romanı, baştan sona kadar İran'daki devrim ve mukaddes savunma edebiyatı geleneğinin doğrudan bir uzantısıdır. Metin, Meşhed'li şehitler, Kum uleması, devrim liderleri ve savaş gazileri gibi figürler üzerinden hem tarihsel hem kültürel kodları yeniden üretir. Bu yönüyle, devrim sonrası yazılmış sayısız anı kitabı, hatırat ve propaganda metniyle örtüşür; böylece anlatı hem bireysel hem de kolektif hafızaya hizmet eden ideolojik bir anlatıma dönüşür.⁷⁴⁶*es-Sebîliyyât* ise bu ideolojik netlikten uzaktır. Metin, kültürel kodlar üzerinden bir kimlik çözülmesini ortaya koyar. Irak toplumunun savaşla birlikte yaşadığı parçalanmışlık, kimlik kaybı ve tarihsel belirsizlik, modern Arap anlatısında sıkça görülen “ülkesiz birey” temasına bağlanır.

⁷⁴³ Dalia Said Mostafa, “Literary Representations of Trauma, Memory, and Identity in the Novels of Elias Khoury and Rabî` Jâbir”, *Journal of Arabic Literature*, vol. 40, no. 2 (2009): 208-226.

⁷⁴⁴ Sharon Spencer, *Space, Time and Structure in the Modern Novel*, (New York: New York University Press, 1971), 45-47.

⁷⁴⁵ Hoda Barakat, *The Tiller of Waters*, trans. Marilyn Booth. (Cairo: American University in Cairo Press, 2001), 45-47.

⁷⁴⁶ Ata Mohamed Tabriz, “İran Romanının Şekillenmesinde Siyasi ve Sosyal Düzenin Rolü (Kaçar ve Pehlevi Dönemi)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 20, no. 37 (2019): 803-834.

es-Sebîliyyât, bu yönüyle Ğâde es-Semman'ın *İlk Milyar Gece* romanıyla da örtüşür; kadın karakterin yaşadığı savaş, kişisel değil, kültürel bir altüst oluşun yansımasıdır.⁷⁴⁷

es-Sebîliyyât ve *Dâ* romanları, savaş edebiyatı çerçevesinde farklı coğrafyalara, inanç sistemlerine ve ideolojik yönelimlere sahip olmalarına rağmen, metinlerarası bağlamda anlamlı bir karşılaştırmaya imkân tanır. *Dâ*, devrimci tanıklık ve kutsal savunma söylemiyle örülmüş, çizgisel ve kolektif bir anlatıyı temsil ederken; *es-Sebîliyyât*, bireysel bellek, sessizlik ve kimlik çözülmesi üzerinden savaşın derin izlerini sorgulayan, parçalı ve eleştirel bir anlatı sunar.⁷⁴⁸Bu farklılıklar, yalnızca anlatının yapısal özelliklerini değil, aynı zamanda metinlerin ideolojik, kültürel ve estetik yönelimlerini de belirleyerek, iki romanın metinlerarası ilişkilerle kurduğu edebi evrenin sınırlarını çizer.

5.15. Tematik Derinlik ve Fikri Yönün Anlatıbilimsel Açıdan Karşılaştırılması

İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı otobiyografik anlatısı, Ortadoğu savaş edebiyatında kadın merkezli bir anlatının nasıl yapılandırılabileceğini göstermeleri açısından dikkat çekici örneklerdir. Her iki metin de savaşın yalnızca cephede yaşanan bir olgu olmadığını; aksine, savaşın izlerinin bireylerin zihinsel dünyasında, hafızasında, dil kullanımında ve mekânsal algılarında da derinlemesine sürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda, savaş deneyimi, yalnızca dışsal bir gerçeklik değil; aynı zamanda içsel bir dönüşüm ve ontolojik sorgulama süreci olarak yapılandırılmaktadır.⁷⁴⁹

es-Sebîliyyât'ta öne çıkan temalar arasında toplumsal bellek, kadınların görünmeyen gücü, köylülük, yerel kültür ve savaşın sivil halk üzerindeki etkileri yer alır. Roman, tarihsel bir arka planı kadın bir karakterin gözünden yeniden kurmakta; böylece geleneksel tarih yazımına alternatif, toplumsal cinsiyet duyarlılığı taşıyan bir "kadın belleği" üretmektedir. Ümmü Kasım karakteri, yalnızca eşinin mezarına ulaşma arzusu ile değil, aynı zamanda köyüne, toprağına ve belleğine dönme çabasıyla da şekillenen bir anlatının merkezine yerleştirilmiştir. Bu anlamda *es-Sebîliyyât*, bireysel bir yolculuk anlatısı olmaktan çıkarak kolektif bir geçmişin metaforik temsiline dönüşür.

⁷⁴⁷ Ghada Samman, *The Night of the First Billion*, trans. Nancy N. Roberts, (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2005), 55-60.

⁷⁴⁸ Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, (London: Routledge, 1994), 123-126.

⁷⁴⁹ Seyyide Zehra Hüseyinî, *Dâ: Seyyide Zehra Hüseyinî'nin Hatıraları*, (Tahran: Sure-i Mehr Yayınları, 2006), 45-52.

Anlatı, aynı zamanda kadınların pasif tanıklar olmadığını; aksine, mekânı dönüştüren, geçmişi taşıyan ve belleği sürdüren öznelere dönüştüğünü göstermektedir.⁷⁵⁰

Buna karşılık, *Dâ* adlı eser, doğrudan birinci tekil şahıs anlatımıyla, bireysel bir tanıklığın ideolojik ve dini bir perspektif içinde nasıl yapılandırıldığını ortaya koyar. Zehra Hüseyinî, İran-İrak Savaşı'nın en yoğun dönemlerinde yaşadığı bireysel deneyimleri aktarırken; anlatı, travmatik belleğin diliyle örülür. Temel temalar arasında bireysel travma, dini bağlılık, kadın cesareti, yurtseverlik ve otoriter yapılar karşısında bireysel direniş yer almaktadır. Anlatıcının kişisel dönüşüm hikâyesi, savaşın hem fiziksel hem de metafiziksel boyutunu yansıtır.⁷⁵¹ *Dâ*, yalnızca bir otobiyografi olarak değil; aynı zamanda ideolojik bir misyonu da taşıyan bir anlatı olarak değerlendirilebilir. İmam Hüseyin ve Kerbela göndermeleri, şehadet ve sabır gibi dini motiflerle metin, kutsal tarih ile kişisel tarihin iç içe geçtiği bir zeminde ilerler. Her iki metin de anlatıbilimsel açıdan değerlendirildiğinde, klasik olay örgüsü yapısını aşan, zamansal sıçramalar, iç monologlar, bilinç akışı ve analepsis gibi modern anlatı teknikleriyle örülmüş yapılarıdır. *es-Sebîliyyât*, dış gözlemci bir anlatıcıyla karakterin iç dünyasına yönelirken; *Dâ*, doğrudan tanık anlatıcı ile içsel gerçekliği öne çıkarır.⁷⁵²

Bu farklı bakış açıları, her iki metnin savaş temalı anlatıları farklı düzlemlerde işlemelerine olanak tanır: *es-Sebîliyyât*, toplumsal belleğin yeniden üretildiği bir anlatı olarak; *Dâ* ise bireysel bir hafızanın travmatik izlerini taşıyan bir tanıklık metni olarak konumlanmaktadır. Bu iki eser hem içerik hem de yapı bakımından farklı temsiller sunsalar da Ortadoğu'da savaşın birey ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini anlamaya yönelik önemli ipuçları barındırmaktadır. Her iki roman da kadınların savaş deneyimlerinin edebi temsili üzerinden hem toplumsal hem de kültürel belleğe katkı sunmakta; klasik anlatı formlarını sorgulayan yapılarıyla da anlatıbilimsel açıdan dikkate değer örnekler arasında yer almaktadır.⁷⁵³ *es-Sebîliyyât*'ta öne çıkan temalar: toplumsal bellek, kadınların görünmeyen gücü, köylülük ve yerel kültürdür. Roman,

⁷⁵⁰ Jeffrey K. Olick, "Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür", çev. Meral Güneşdoğmuş, *Kültürel Çalışmalar Dergisi*, vol. 1, no. 2 (2014): 175-211.

⁷⁵¹ Hüseyin Ekrem Ulus, "Franz Kafka's 'Description of a Struggle' and the Narrative of Ontological Shift", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, vol. 19, no. 1 (2020): 1-10.

⁷⁵² Tülay Karatekin, "Fikrimin İnce Güllü Romanında Bilinç Akışı Tekniği", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, vol. 6, no. 15 (2019): 215-230.

⁷⁵³ Eda Yakıt Ak, "Savaş ve Kadın", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 11, no. 58 (2018): 1-10.

tarihsel gerçekliklerin kadın sesiyle yeniden inşasını hedefler. *Dâ*’da ise temel temalar: bireysel travma, dini bağlılık, kadın cesareti ve otoriter rejim karşısında direniştir. Metin aynı zamanda ideolojik bir anlatı olarak da okunabilir. Her iki metin savaşın yalnızca cephede değil, bireylerin hafızasında, dilinde ve mekân algısında da süregeldiğini gösteren güçlü edebi örneklerdir. Anlatıbilimsel açıdan her iki roman, zaman, anlatıcı ve mekân kullanımlarıyla klasik anlatı biçimlerini sorgular ve dönüştürür. Bu yönleriyle *es-Sebîliyyât*, kolektif bir geçmişin belleği olarak; *Dâ* ise bireysel travmanın tanıklığı olarak okunmalıdır.⁷⁵⁴

a. Tematik Derinlik ve Fikrî Yönün Metinlerarasılık Açısından Karşılaştırılması

Seyyide Zehra Hüseyinî’nin *Dâ* adlı otobiyografik anlatısı ile İsmail Fehd İsmail’in *es-Sebîliyyât* romanı, savaşın birey ve toplum üzerindeki etkilerini derinlemesine işleyen, güçlü tematik örgülere sahip iki önemli edebî metindir.⁷⁵⁵ Her iki eser, savaşın sadece cephede yaşanan bir olgu olmadığını; kadın kimliği, hafıza, direniş, aidiyet ve toplumsal travmalar ekseninde çok katmanlı bir biçimde temsil edildiğini ortaya koyar. Bununla birlikte bu temalar, yazarların ait oldukları kültürel arka plan, inanç sistemi ve edebi gelenek bağlamında birbirinden farklı biçimlerde yapılandırılmıştır. Bu bağlamda, iki eser arasında dikkat çekici bir metinlerarasılık ilişkisi kurulabilir.

Dâ romanı, doğrudan yaşanmış olaylara dayanan bir tanıklık anlatısıdır. Romanın tematik çekirdeğini, savaşın merkezine doğrudan yerleştirilen bir kadın öznenin anlatımı oluşturur. Zehra Hüseyinî, İran-İrak Savaşı sırasında yalnızca fiziksel mücadele veren bir birey değil, aynı zamanda inanç, sabır ve şehadet gibi güçlü kavramların temsilcisidir.⁷⁵⁶ Bu yönüyle *Dâ*, Şii kültürel belleğinde önemli bir yer tutan Kerbela anlatısıyla örtüşen bir söylem üretir. Zehra’nın yaşadığı kayıplar, gösterdiği direniş ve üstlendiği roller, İmam Hüseyin’in yol arkadaşlarıyla olan mücadelesine göndermede bulunur. Metin boyunca İslami ve devrimci söylemler hem bireysel hem de kolektif düzeyde bir fedakârlık ahlakını yüceltir. Bu durum, *Dâ*’nın anlatı evrenine ideolojik bir derinlik katarken, Şii mitos ve İran devrimci edebiyatı ile güçlü bir metinlerarası bağ kurmasına olanak tanır. *es-Sebîliyyât* ise farklı bir anlatı

⁷⁵⁴ S. D. Sindkhedkar, “The Role of Women in War Literature”, *IOSR Journal of Multidisciplinary Research*, vol 2, no. 2 (2025): 62-64.

⁷⁵⁵ Zuzana Pristasova, “A Literary Heroine of Selected Fictional War Narratives by Arab Women Writers”, *Graecolatina et Orientalia*, XLI–XLII (2023): 27-46.

⁷⁵⁶ Ayhan Tek, “Kolektif Bellekte Kırılma ve Yeniden İnşa Olarak Kerbela”, *Monograf Edebiyat Eleştirisi Dergisi*, c. 11 (2019): 10-39.

çizgisi izler. Roman, savaşın fiziksel ve ruhsal tahribatını, yaşlı bir kadının, Ümmü Kasım'ın belleğinde canlanan anılar ve mekân temsilleri üzerinden inşa eder. Bu anlatı, özellikle savaşın kırsal alandaki etkilerini, gündelik yaşamın yavaş ritmiyle birlikte sunar. Ümmü Kasım'ın eşinin mezarını doğduğu topraklara taşıma arzusu, yalnızca bireysel bir yas deneyimi değil; aynı zamanda köklerine, toprağa ve belleğe tutunma çabasıdır. Bu yönüyle roman, klasik Arap halk anlatılarındaki “eve dönüş” (return) temasına yaslanır ve sembolik olarak savaş sonrası kimlik ve yer arayışını temsil eder.⁷⁵⁷

Anlatının şiirsel dili, halk edebiyatı ile kurulan metinlerarası bağı güçlendirirken; sessizlik, yokluk ve unutulmuş gibi temalar üzerinden savaşın görünmeyen katmanlarını görünür kılar. Her iki eserde de kadının taşıdığı anlam yükü oldukça belirgindir; ancak bu yük farklı söylemlerle ifade bulur. *Dâ*, ideolojik olarak “şehit anası”, “direniş kadını” gibi yüceltilmiş rollerin temsilini sunarken; *es-Sebîliyyât*, daha sessiz ama dirençli, gelenekle yoğrulmuş bir kadın tipolojisi üzerinden anlatıyı şekillendirir. Bu durum, kadın kimliği üzerinden yürütülen tematik çözümlemelerde, metinlerarasılığın yalnızca dini ya da kültürel değil, aynı zamanda sosyolojik bir katman taşıdığını gösterir. Metinlerarasılık açısından bakıldığında *Dâ*, başta Kur'an referansları, Kerbela anlatısı, devrimci İran şiiri ve siyasal-religiyöz söylemler olmak üzere zengin bir metinsel bağlama yaslanır.⁷⁵⁸ *es-Sebîliyyât* ise Arap halk edebiyatı, folklorik motifler ve pastoral anlatı geleneği ile bağlantılıdır. Her iki metin de ait oldukları toplumsal yapının belleğini taşıyan kodlarla örülmüştür. Bu bağlamda metinlerarasılık, yalnızca edebi formlar arasındaki ilişki olarak değil; aynı zamanda kültürel hafızanın yeniden üretildiği bir söylem alanı olarak ortaya çıkar.⁷⁵⁹ Sonuç olarak, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* romanları, savaş edebiyatı bağlamında tematik derinlikleri ve metinlerarası göndermelerleriyle öne çıkan iki güçlü örnektir. İki metnin sunduğu farklı anlatı yapıları ve tematik yönelimler, savaşın toplumsal bellekteki izdüşümünü farklı kültürel ve estetik formlarla yansıtırken; aynı zamanda kadın temsili üzerinden

⁷⁵⁷ Abdullah Kızılcık, “The Literature of Return to Homeland and the Theme of Fatherland in the Poems of Maram al-Masrî and İyâd Hayatleh”, *In Vatana Dönüş Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019): 5-11.

⁷⁵⁸ Halil Ürkmez, “Metinlerarasılık Bağlamında Mahmud Derviş'in Şiirlerinde Kur'an-ı Kerim'den Ayetler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 15-45.

⁷⁵⁹ A. Özgür Güvenç, “Halk Hikâyelerinin İşlevleri”, *Turcology Research*, c. 73 (2022): 57-83.

ortak bir direnç anlatısı kurarlar. Bu yönüyle her iki eser de Ortadoğu'nun savaşla şekillenen toplumsal yapısını ve kadın deneyimini anlamak için önemli metinlerdir. Sonuç olarak, bu inceleme göstermektedir ki; anlatıbilimsel çözümleme yöntemleri, savaş temalı Ortadoğu romanlarının sadece içeriğini değil, yapısını da anlamak açısından vazgeçilmezdir. *Dâ* ve *es-Sebîliyyât*, savaşın edebiyatta nasıl temsil edildiğini gösteren iki önemli örnek olarak; bireysel hafıza ile kolektif tarihin, duygusal derinlikle toplumsal çözümlemenin kesiştiği anlatılardır. Her iki metin de yalnızca edebiyatın değil, aynı zamanda kültürel kimliğin, kadın belleğinin ve tarihsel tanıklığın izini süren birer belge niteliği taşır.

METOT

Bu çalışma, inceleme süreci boyunca karşılaştırmalı edebiyat, anlatıbilimsel çözümleme ve toplumsal bağlam analizleri temel alınmıştır. Araştırmanın ana eksenini, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* adlı romanlarda savaşın birey ve toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini, özellikle kadın anlatıları çerçevesinde edebi bir düzlemde değerlendirmektir. Çalışmada öncelikle, iki roman arasında metinlerarası ve türsel bir karşılaştırma yapılmıştır. *Dâ* adlı eser, otobiyografik-anı türüne yakınlığı ile bireysel tanıklık anlatısı niteliği taşıırken; *es-Sebîliyyât*, kurmaca bir roman formunda ilerlemekte, mekân ve karakter örgüsüyle kurgusal bir yapı sunmaktadır. Her iki eser; anlatıcı konumu, bakış açısı, karakter yapısı, zaman ve mekân kullanımı, tematik yoğunluk gibi yönlerden ayrıntılı şekilde analiz edilmiş, bu çerçevede Arap ve Fars edebi gelenekleri arasında savaşın temsili karşılaştırmalı olarak ortaya konmuştur.

İkinci olarak, anlatılar anlatıbilimsel çözümleme yöntemiyle incelenmiştir. Eserlerdeki fokalizasyon, iç monolog, bilinç akışı, epifanetik (duygu yoğunluklu) sahneler, analepsis (geri dönüşler) ve sembolik öğeler, metnin hem biçimsel hem de anlamsal derinliğini ortaya koyacak şekilde detaylandırılmıştır. Bu anlatı öğeleri ile karakterlerin bireysel psikolojileri arasındaki ilişki çözümlenmiş; savaşın yalnızca olay düzleminde değil, anlatı yapısında da nasıl inşa edildiği tespit edilmiştir. Üçüncü düzeyde ise, eserler toplumsal ve kültürel bağlam içinde değerlendirilmiştir.

Romanlardaki karakter dönüşümleri, mekânsal çöküşler, yoksulluk temsilleri ve toplumsal belleğe dair göndermeler, İran-İrak Savaşı'nın tarihsel arka planı çerçevesinde yorumlanmıştır. Özellikle iç göç, zorunlu tahliye, yas süreci, kültürel aidiyet ve travmatik deneyimler gibi temalar, sosyo-politik bağlam dikkate alınarak ele alınmıştır. Bu analizlerde, toplumsal cinsiyet rolleri, kadın bedeninin ve belleğinin anlatıdaki yeri, savaşın kırılma noktalarını görünür kılan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bunlara ek olarak, analiz sürecinde Arapça, Farsça ve İngilizce kaynaklardan da yararlanılmış; Arap ve Fars savaş edebiyatına dair akademik makaleler, edebi eleştiriler ve tarihsel belgeler aracılığıyla eserlerin içerik ve yapısı disiplinler arası bir yöntemle yorumlanmıştır. Böylece çalışmada, edebiyat-siyaset-sosyoloji ekseninde çok katmanlı bir okuma gerçekleştirilmiş, metinler hem bireysel tanıklık hem de kolektif hafıza arşivi olarak ele alınmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışma, çağdaş Ortadoğu edebiyatında savaş ve yoksulluk temalarının nasıl temsil edildiğini, özellikle Irak-İran Savaşı bağlamında ele alarak, iki dikkat çekici metni İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* adlı romanı ile Seyyide Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı anı-romanını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Seçilen iki eser, yalnızca farklı ülkelerin edebî geleneklerinden beslenen metinler olmaları açısından değil, aynı zamanda savaşın kadınlar üzerindeki etkisini odağa almaları bakımından da kayda değer bir paralellik sergilemektedir. Bu nedenle, karşılaştırmalı yöntemle yürütülen analiz, savaş edebiyatı bağlamında kadın temsillerinin incelenmesine dair önemli bir katkı sunma potansiyeli taşımaktadır. İlk olarak, her iki metin de savaşın sıradan insanlar üzerindeki yıkıcı etkilerini, politik veya askeri jargonun dışına çıkarak insani bir düzlemde ele almaktadır.

Özellikle kadın karakterler aracılığıyla savaşın dolaysız ve çoğu zaman görünmeyen boyutları anlatıya taşınmakta; cephe gerisindeki hayatta kalma mücadeleleri, ruhsal çöküntüler, aileden kopuşlar ve travmalar estetik bir düzlemde kurgulanmaktadır. Bu bağlamda, *Dâ* adlı eser, yaşanmış bir hayat hikâyesi olarak, İranlı kadınların savaş sürecindeki tanıklıklarını belgelemekte ve savaşın kadın hafızasında nasıl kodlandığını göstermektedir. Öte yandan, *es-Sebîliyyât*, kurmaca bir metin olmasına rağmen, Irak kırsalında yaşayan bir kadının iç dünyasını merkeze alarak savaşın sessiz, ancak bir o kadar derin izlerini gün yüzüne çıkarmaktadır. Bu anlatı yapısı, her iki metni yalnızca edebî değil; sosyolojik ve tarihsel bağlamda da değerli kılmaktadır.

Zehra Hüseyinî'nin *Dâ* adlı romanı, İranlı bir genç kızın cephe gerisindeki deneyimlerinden yola çıkarak yazılmıştır. Metin, anı türünün doğasına uygun olarak, olayların gerçekliğini belgelemek amacıyla kurgulanmış ve otobiyografik anlatım biçimiyle şekillendirilmiştir. Anlatıcı, yalnızca bir tanık değil, aynı zamanda faal bir özne olarak savaşın içinde yer almakta ve bu süreçte yaşadığı psikolojik dönüşümleri okuyucuya yansıtmaktadır. Roman, savaşın kadın bedeninde ve zihninde yarattığı tahribatı, dini, ideolojik ve kültürel kodlarla harmanlayarak aktarır. Bu çerçevede, *Dâ*'nin anlatı dili hem içeriden gelen bir çığlık hem de dış dünyaya yönelik bir çağrıdır. Zira anlatıcı, sadece kendi yaşadıklarını değil, birçok kadının paylaştığı ortak kaderi yansıtmaktadır. Diğer tarafta, İsmail Fehd İsmail'in *es-Sebîliyyât* romanı, Iraklı yaşlı bir kadın olan Ümmü Kasım karakteri üzerinden ilerleyen bir anlatıdır. Roman, savaşın kırsal topluluklar üzerindeki etkisini ve özellikle kadınların yaşadığı içsel

çatışmaları derinlemesine işler. Ümmü Kasım'ın karakterinde cisimleşen aidiyet, hafıza, direniş ve kayıp temaları; savaşın fiziksel yıkımından çok daha derin bir şekilde işlenmiştir. Romanın en belirgin özelliği, savaşın “gürültüsüz” yüzünü, yani içsel sessizlik, yalnızlık ve unutulma korkusunu ele almasıdır. Bu da *es-Sebîliyyât*' ı savaş anlatıları içerisinde özgün bir konuma yerleştirir. Özellikle köye, toprağa ve geçmişe duyulan özlem, yalnızca nostaljik bir motif olarak değil; aynı zamanda kültürel kimliğin sürekliliğini sağlama çabası olarak da yorumlanabilir. Bu tez çalışmasında ulaşılan en önemli bulgulardan biri, savaşın sadece siyasi ve askeri yönleriyle değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alındığında çok daha katmanlı bir yapıya sahip olduğudur. Kadınların savaş sürecinde üstlendikleri; roller hem aktif direniş hem de pasif tanıklık şeklinde tezahür etmekte, dolayısıyla kadınlar yalnızca mağdur değil, aynı zamanda özneleşen figürler olarak da konumlanmaktadır.

Dâ' da bu durum, anlatıcının yardım görevleri, yaralılarla ilgilenme, cephe gerisine malzeme taşıma gibi somut eylemlerle kendini gösterirken; *es-Sebîliyyât*'ta Ümmü Kasım'ın hatırlama, yürüyüş ve geçmişe dönme eylemleriyle daha içe dönük bir biçimde karşımıza çıkar. Bu farklılık, kadınların savaş karşısındaki direniş biçimlerinin monolitik olmadığını, aksine her coğrafyada ve bağlamda farklı şekillerde ortaya çıktığını göstermesi açısından önemlidir. Yine bu çalışmada, savaşın yalnızca bir çatışma değil, aynı zamanda bir kültürel ve toplumsal kırılma noktası olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hem *Dâ* hem de *es-Sebîliyyât*, sadece fiziksel mekanların yıkımını değil; aynı zamanda belleklerin parçalanmasını, kimliklerin dağılmasını ve toplumsal yapıların sarsılmasını konu edinmektedir. Ümmü Kasım'ın köyüne dönme arzusu, yalnızca bir mekân değişikliğini değil, aynı zamanda kendilik duygusunu yeniden inşa etme çabasını yansıtır.

Zehra Hüseyinî'nin anlatısında ise, savaşın ortasında ayakta kalmaya çalışan bir genç kadının, aile, toplum ve inanç arasındaki sıkışmışlığını görmek mümkündür. Her iki eser de savaşın birey üzerinde yarattığı kalıcı etkileri, yalnızca geçmişin değil geleceğin de belirleyicisi olarak ele alır. Bir başka önemli tespit, bu metinlerin sadece kadın temsili bakımından değil, aynı zamanda karşılaştırmalı edebiyat araştırmaları açısından da değer taşıdığıdır. Arap ve Fars edebiyat geleneklerinden gelen bu iki roman, birbirinden bağımsız coğrafi ve kültürel ortamlarda yazılmış olsalar da Ortadoğu'nun ortak travmaları karşısında edebiyatın birleştirici gücünü göstermektedir. Dil, üslup ve anlatı biçimi açısından farklılıklar içerse de bu eserler

savaşın insan ruhunda yarattığı ortak acılara işaret eder. Böylece, karşılaştırmalı bir analizle savaşın kültürler üstü etkisi somutlaştırılmış olur.

Sonuç olarak, bu tez çalışması, *Dâ* ve *es-Sebîliyyât* adlı eserler üzerinden savaş edebiyatına dair yeni bir bakış geliştirme çabasıdır. Her iki metin, bireysel tanıklıklar üzerinden toplumsal travmaların nasıl edebi forma büründüğünü göstermektedir. Bu romanlar, savaşın fiziksel sınırlarını aşarak, hafızalarda, sözlerde, hatıralarda ve sessizlikte nasıl yaşadığını ve yaşatıldığını gözler önüne sermektedir. Kadın karakterlerin merkezde yer aldığı bu anlatılar, Ortadoğu savaş edebiyatı içinde önemli birer temsil işlevi görmektedir. Bu çalışmanın sunduğu perspektifin, gelecekte yapılacak edebi, toplumsal ve kültürel araştırmalara ilham vermesi ve savaş karşısında kadının sesini görünür kılma noktasında yeni tartışma alanları açması hedeflenmektedir. Özellikle edebi metinlerin tanıklık ve arşiv işlevi gördüğü Ortadoğu edebiyatında, kadınların anlatıları yalnızca yaşanmışlıkları belgelemekle kalmaz, aynı zamanda sessiz kalmış binlerce hayatın sesi olma potansiyelini de taşır. Bu yönüyle, savaşın yalnızca devletler arasında değil, bireylerin hayatında da süren bir mücadele olduğu gerçeğini edebiyat aracılığıyla hatırlatmak, bu tezin temel amacıdır.

KAYNAKÇA

- Âbâdî, Râsûlî Sâni. İlham Hâmid Beyât Muhtârî, “Vâkâyi-i Sûdûr-i Inkılâb-ı İslâmi-yi İrân: der Pertû-yi Nazariye-i İntikâdi-i Revâbit-ı Beynelmilal”, *Pejhuşnâme-yi İnkilâb-ı İslâmî*, vol. 5 no. 17 (2016).55-78.
- Abbâsî, Mecîd. Fâtîma Mahmûdzâde, “Tahlîl-î ber Himâyet-i İdeûlûjîk-i İrân ez Mihver-i Mukâvemet-i İslâmî der Ğarb-i Âsyâ”, *Faslnâme-i Mutalaât-ı Defâ 'i Mukaddes*, vol. 8, no. 2, (2022): 115-134.
- Abbott, H. Porter. *The Cambridge Introduction to Narrative*. 2. baskı. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Abduh, Mahmûd. *Saddam Hüseyîn er-Rihletü'n -nihayetü ümmü'l -hülûdi mine'l- 'itikâli ile'l-i'dâmi*, (Riyad, 2012).
- Abdullah, Tahseen W. “1979–2003 Yılları Arasında İrân-İrak İlişkileri,” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).
- Abdulghani, Jasim. *Iraq and Iran (RLE Iran A)*, (London: Routledge, 1984).
- Abdül-Bâisel-Uryân, Muhammed Alî. *Mevkîfî'd-düvelî istihdâmü'l-ğâzâti's-sâmmeti fi'l-Halepce 1988*, (Risâletü'l- Mâcistr. Câmîatü'l- Ezher, 2022).
- Abrahamian, Ervand. *Iran Between Two Revolutions*, (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1982).
- Abrams, M. H. ve Geoffrey Galt Harpham, *A Glossary of Literary Terms*, 11. Baskı, (Boston: Cengage Learning, 2015).
- Ahammad, Aftabuddin. “Iran-Iraq Conflict: An Overview”, *International Journal for Multidisciplinary Research*, vol. 6, no. 5 (2024): 1-9.
- Ahcîc, Hasan. “Bahsü's-Serdî fi'l-Ulûmi'l-İctimâiyyeti: Nazâriyyâtü ve't-Tadbikâtü”, *Müessetü'l- Âfâki li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri'l-Marekeş*, Ümran c. 12, s. 48 (2023): 245-251.
- Ahmed, İbrâhîm Halîl ve İbrâhîm Ca'fer Abbas Hamîdî, *Târîhü'l-İrâki'l-muâsıra*. (Vüzâratü't-Ta'limî 'Alî ve'l- Bahsil- 'İlmî Câmîa'tü'l-Mevsul Külliyyetü't-Terbeviyyeti, 1942-1967).

- Ahmedî, Mehdî. “Paydâri va Mûkâvemât der Sehnâme-yi Firdevsî (Steadfastness and Resistance in Fordevsi’s Sehnameh)”. *Mecelle-yi Edebiyât-ı Mûkâvemât*, year 5, no. 2 (2019): 45-68.
- Ahmedî, Muhammed Sâdık. *Ehl-i Sünnet-i I’râk ve Tehâcim-i Âmerikâ*, (Kum: İnteşârât-ı Dânişgâh- ı Beyne’l-Milelî Ehl-i Beyt, 2022).
- Akad, Mehmet Tanju. *Modern Savaşın Temel Kavramları*. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011).
- Aktaş, Sahip. *Arap Edebiyatında Makale ve Temaları*. (Ankara: İKSAD Yayınevi, 2023).
- Akoğlu, Muharrem. “Irak’ta Şiî-İmamîliğin Yayılmasında Safevî-İran Etkisi”, *Bilimname*, vol. 34, no. 2 (2018): 110-134.
- Akoğlu, Muharrem. “Irak’ta Şiî Varlığı”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, vol. 6, no. 2 (2013): 391-428.
- el-Alami, Süheyr Eyad Camal. “Point of View in Narrative”, *Theory and Practice in Language Studies*, vol. 9, no. 11 (September 2019): 911-916.
- el-Alâvî, Ali Abdül Emîr. *Faysalü’l-evvelü: melikü’l-İrak*. (Beyrut: Merkezi’r-Rafideyni li’l-Hıvârî, 2021).
- el-Alevî, Hasan.eş-Şiatü’:eş-Şia’tü ve’d-devletü’l- kavmiyyetü fi’l- I’râk 1914-1990, (Beyrût:Dârü’s-Sekâfeti, 1990).
- Alî, Mâziye Hâc. Cemâl Mübârekî, “el-Hüviyyetü ve’s-Serdü’l -Âhirü fi’r-Rivâyâti el-Gassân Kenefânî”, *Câmi’atü’l-Muhammed Haydar Biskra: Külliyyetü’l Âdâbi ve’l- Lüğati*, 2017.
- Ali Ğâzî, Ali Affî. *es-Sırâ’ü’l-ecnebiyyü ale’l-İrâk ve’l-Cezîrati’l-Arabiyyeti fi’l-Karni’t-Tâsu ‘Aşera*. (Lübnan: y.y., 2015).
- Alî, Mahmûd Muhammed. *Muhaddetü’l-Emrîkî li’l-ihtilâli’l-İrâk*, (İskenderiyye:Dârü’l - Vefâ li’d-Dünyâ et-Tıbbâ’ti ve’n-Neşri, 2018).
- Alırıza, Mâlekî. “Berrasî-i Nakş-i Resânehâ-yı Hâricî der Şekli Gîrî-i İnkılâb-ı İslâmî”, *Faslnâme-i Muttâlât-ı Resâne-i Danişgâh-ı Sadâ ve Sîmâ*, c. 9, s. 2 (2019): 25-48.
- Aljebori, Saleem Farhan Jaythoom. “International Disputes over Joint Oil and Gas Fields in the Arab East Region”, *International Journal of Science and Research Archive* vol. 13, no. 01 (2024): 2624-2635.

- el-Alûcî, Abdül Kerîm. *es-Sırâ'ü ale'l-İrâk, mine'l-ihtilâli'l-Birîtânî ile'l-İhtilâli'l-Emrîkî*. 1. Baskı, (Kahire: ed-Dârü's-Sekâfiyyü li'l-Neşri, 2007).
- el-Âlûsî, Sûad Fûad. *Gazvü'l-Emrîkî li'l-İrâk hakâikü ve'l-erkâmü*. 1. baskı (Darü'l Mu'tazzi, 2012).
- el-Anbekî, Abdül Hüseyîn. *İktisâdü'l-İrâk en-nıftiyyü*. (Mektebü'r-Reisü'l-Vüzerâ, 2012).
- Angola, D. Ans and C. M. Dhukila, *War and Literature I*, Department of English and Foreign Languages, Alagappa University, vol. 2 (2017): 5-18.
- Arastâ, Muhammed Cevâd. *Nigâhî be Mebânî-yi Tahlîl-i Nizâm-ı Cumhûr-i İslâmî İrân Bustân-ı Kitâb Kum*, (2010): 75-102.
- Arjomand, Said Amir. *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*, (New York: Oxford University Press, 1988).
- A'sâmî, Şiblî. *Hızbü'l-ba'si'l-arabî'l-iştirakî merhaletü'n-nümüvvi ve't-tevessü'ı 1949-1958*, C. 2, 3. Baskı, (Bağdat: Dârü's-Şüûni'l-İttifâkiyeti'l-Ammeti Vüzârâtü's-Sekâfeti ve'l-İ'lâmi, 1987).
- Asğar, Ca'ferî Vildânî. *Revâbit-ı Hârîcî-i İrân ba'de ez İnkilâb-ı İslâmî*, Tehrân: İnteşârât-ı Âvâ-yı Nûr, 2004).
- Asğar, Ca'ferî Vildânî. Mohsen Pirhâdî, "Ebâd-ı Nufûz Emrîkâ der İrân 1953-1979 ve Peyâmedhâ-yı Ân", *Pejûheşhâ-yı Siyâsî-i Cihân-ı İslâmî*, c. 6, s. 2 (2016): 25-50.
- Askerî, Süleymân. "Ğazvü'l-İrâkî'l-Kuveyt", *Â'lemü'l-Ma'rifeti*, Kuveyt: Meclisü'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Fünûni ve'l-Âdâbi, s. 195, (2002).
- Avcu, İsmail. "Bellek, Travma ve Edebiyat", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 63 (2019): 627-646.
- Âlî Müdâvî, Rîm Ali Câbir. "Zâkiratü'l-Mekân fi'r-Rivâye "Ardı'n-Nıft" li-Ahmed el-Mağlûs", *Havliyyetü Külliyyeti'l-Lüğati'l-Arabiyyeti bi-Girga*, c. 28, s. 1 (2024): 568-597.
- Âmîrî, Meyyâde Abdülemîr Kerîm. Dıyâ Ğanî Lefite el-Abûdî, "el-Bünyetü's-Serdiyyetü fi'l-Kitâbi'l-Eğânî li-Ebî'l-Fereci'l-İsfehânî," (Câmi'atü'z-Zi-Kâr, Külliyyetü't-Terbeviyeti fi'l-Lüğati'l-Arabiyyeti ve Âdâbiha 2011).
- el-Ajmi, Mürsel. *İsma'il Fehd Ismâil: A Thematic Study of His Novels*, (Unpublished PhD diss. University of Michigan, 1990).

- Alsan, Şenay. “Türk Kültüründe Ölüm Olgusu ve Ölüm Sonrası Ritüelleri”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, vol. 15, no. 37 (2022): 179-196.
- Ahmedî, Zehrâ. “Tahlîl-i Rivâyât der Hâtîrât-ı Def ‘â-ı Mukeddes ba Te’kîd ber Ketab-ı Dâ”, *Faslnâme-i Mutâlât-ı Edebiyyât-ı Mukâvemet*, c. 2 (2019): 45-68.
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Kimlik*, çev. Ayşe Tekin, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011).
- Avşar, Gülistan. “Kuşaklararası Belleğin Anlatıya Yansıması: Annie Ernaux’un Bir Kadın Romanında Bellek ve Kimlik”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 17, s. 32 (2025): 434-452.
- Âbâdî, Mercân Mü’min. “Berresî-i Sâhtâr-ı Rivâyı der Hâtîrâneviştehâyı Zenân ez Cenk ba Te’kîd ber Românîhâyı “Yekşenbe-i Âhar” ve Zeytûn -ı Sorh”, (*Tahrân: İntişârât-ı Hablerûd*, 2024).
- Aksöyek, Esra. “Babaya Arz-ı Hal: Modernist Edebiyatta Kendini Gerçekleştirme”, *Türkbilig-Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s. 42 (2021): 223-240.
- Alaşan, Didem. Psikoloji Dergisi İnci Ayhan, “Zaman Algısının Nöral ve Psikolojik Modelleri Bağlamında Öznel Zamanın Görsel Mekanizmalarına Dair Bir Kuram”, *Nesne- Psikoloji Dergisi*, c. 9, s. 20 (2021): 396-417.
- Arpacı, Murat.ve Ebubekir Düzcân, “Zıtlıklar Arasında Çocuk Bedeni: Masumiyet, Kötülük ve Özerklik”, *İnsan ve Toplum*, vol. 11, no. 1 (2021): 133-168.
- Alay, Okan. “Yusuf ve Züleyha Hikâyesinin Epizot Tahlili Motif Yapısı”, *Folklor/ Edebiyat*, c. 18, s. 68 (2011): 167-180.
- Avcu, İsmail. “Bellek, Travma ve Edebiyat”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 63 (2019): 627-646.
- Avşar, Gülistan. “Kuşaklararası Belleğin Anlatıya Yansıması: Annie Ernaux’un Bir Kadın Romanında Bellek ve Kimlik”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 17, no. 32 (2025): 434-452.
- Aydemir, Feride. “Latife Tekin’in Manves *City* ve *Sürüklenme* Romanlarında Yoksulluk Halleri: İşçi Deneyimi, Sürüklenen Özneler, Direniş ve Umut”, *Söylem Filoloji Dergisi*, vol. 7, no. 1 (2022): 160.

- Acar Göktepe, Gülay. “Melankoli ve Nostalji Üzerine”, *Moment Dergi*, vol. 7, no. 1 (2020): 120-125.
- Aygan, Tuğba. “Konuşul(a)mayanı Anlatmak: Travma Teorisi ve Edebiyat”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 14, no. 27 (2024): 115-138.
- Aktulum, Kubilay. “Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 85 (2018): 233-256.
- Assmann, Jan. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*, (Cambridge University Press, 2011).
- Alexander, David. “The Role of Narrative in Disaster Risk Reduction: A Theoretical Framework”, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, vol. 10 (2014): 1-10.
- Ağrık, Müfide. “Serika’dan Metinlerarasılığa: Abdülkâhir el-Cürcânî Örneği”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 9, no. 2 (2022): 389-417.
- Akingbelue, Morayo Joy. “Between Silence and Resistance: Environmental Risk Narratives in Imbolo Mbue’s *How Beautiful We Were*”, *Scholars International Journal of Linguistics and Literature*, vol. 8, no. 6 (2025): 152-162.
- Auradkar, Sarika Pradiprao. “An Analysis of Fragmented Narratives in Contemporary Fiction”, *International Journal of Scientific Research and Engineering Development*, vol. 8, no. 1 (2025): 201-212.
- Alraddadi, Raya. “Capitalist Realism and the Arabic Novel”, in *The Oxford Handbook of Global Realisms*, ed. Ulka Anjaria, (Oxford: Oxford University Press, 2024).400-414.
- Allen, Graham. *Intertextuality*, (London: Routledge, 2000).
- Aktulum, Kubilay. *Metinlerarasılık / Göstergelerarasılık*, (Ankara: Kanguru Yayınları, 2011).
- Akkuş, Metin. “Metinlerarasılık Bağlamında Klasik Türk Şiirinin Bilimsel Arka Planı”, *Doğu Esintileri*, vol. 1, no. 14 (Ocak 2021).129-150.
- Aktulum, Kubilay. *Parçalılık ve Metinlerarasılık*, (Ankara: Öteki Yayınları, 2004).
- Afzali, Katayoon. “Reframing Iran’s Discourse of War in the English Translation of Iranian War Literature: The Case of One Woman’s War: Da (Mother)”, *Babel*, vol. 66, no. 1 (2020): 70-95.

- Argyro, Filippaki. "Tropics of Trauma: Affective Representations in War Narratives, 1917-2006" (PhD diss., University of Glasgow, 2017).
- Aşkaroğlu, Vedi. "Yazar ve Edebiyatın İşlevi ve İdeolojik/Toplumsal Rolü Üzerine Kuramsal Bir Tartışma", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, vol. 47 (2020): 198-221.
- Assadi, Jamal. *Narratives in Modern Arabic Literature*, (Journal: Peter Lang Publishing, 2024).
- Akbarizadeh, Fateme. and Masoomah Negravi, "Discursive Representation of Femininity in *Siraj* and *Savushun*: A Comparative Study", *Studies in Arabic Narratology*, vol. 2, no. 1 (2021): 151-172.
- Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası İlişkiler*. (Ankara: Öteki Yayınevi, 1999).
- Aydın, Hasene. "Zaman Belirleyici Unsur Olarak Metinlerarası İlişkilerin Kullanımı: Oktay Akbal Öyküleri Örneği", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, vol. 18, no. 2 (2019): 45-56.
- Allen, Roger. *The Arabic Literary Heritage: The Development of Its Genres and Criticism*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
- Avvâd, Tefik Yusûf. *Tavvâhîn*. (Beyrût: Dârü'l İlim li'l-Melâyîn, 1972).
- al-Ali, Nadjé Sadig. *Iraklı Kadınların Anlatılmayan Öyküsü: 1948 Günümüze*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022).
- Azeez, Ahmed Saadoon. and N. Solomon Benny, "Writing the Unspeakable: Trauma, Memory, and Resistance in Iraqi War Literature", *World Journal of English Language*, vol. 14, no. 4 (2024): 459-472.
- Almaarroof, Ansam Riyadh "Intertextuality in Modern and Postmodern Literary Texts: A Comparative Analysis," (Unpublished Master Thesis. Tikrit University, 2024).
- el-Azhary, M.S. *The Iran-Iraq War*. (London: Routledge, 2011).
- Batatu, Hanna. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, (Princeton: Princeton University Press, 1978).
- Bazzî, Muhammed Hüseyin. *Saddâm Hüseyin hakikatü'l-müğayyebetü*, (Dârü'l-Emîr, 2008).
- Bhuta, Nehal. "Fatal Errors: The Trial and Appeal Judgments in the Dujail Case," *Journal of International Criminal Justice*. 6, no. 1 (2008): 39-65.

- Bûzîdî, Yahya ve Bûbidî, Hüseyîn. *Sykes-Picot ve meşârîü't-taksîmi fi'l-mazî ve'l-hâzır*, (Riyad: 1916).
- Babak, Mazloumi.” Realities of War or War of Realities: An Analytical Reading of Six Persian Novels of the Iran-Iraq War,” (Unpublished PhD diss., University of California, Irvine, 2023): 15-42.
- Baig, Naim Tahir. *Historical Development of Iran towards Islamization: An Analysis of Khomeini's Philosophy in Pre & Post-Revolutionary Iran*, (Lahore, 2019).
- Behnûd, Mes'ûd. *275 Rûz-i Bâzergân*, (Tehrân: Neşr-i Muîn, 2003).
- Barakat, Huda. *The Stone of Laughter*, çev. Sophie Bennett, (Northampton, MA: Interlink Books, 1995).
- Bergûsî, Mürîd. *Raeytü Ramallâh*, (Kahire:Dârü's- Şark, 1997).
- Bordwell, David. *Narration in the Fiction Film*, (Madison: University of Wisconsin Press, 1985).
- Bowlby, John. *Attachment and Loss*, vol. 1, (New York: Basic Books, 1969).
- Bakhtin, Mikhail. *The Dialogic Imagination: Four Essays*, çev. Caryl Emerson ve Michael Holquist, (Austin: University of Texas Press, 1981).
- Bremond, Claude. Elaine D. Cancalon, “The Logic of Narrative Possibilities”, *New Literary History*, vol. 11, no. 3 (1980): 387-411.
- Bachelard, Gaston. *The Poetics of Space*, trans. Maria Jolas, (Boston: Beacon Press, 1994).
- Bin Kürrâd, Sa'id. *Serdü'r-rivâiyü ve't-tecrübetü'l-ma'nâ*, 1.Baskı, (Mağrib:Merkezü's-Sekâfi'l- 'Arabî li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri Dârü'l- Beydâ, 2006).
- Brittain, Vera. *Testament of Youth: An Autobiographical Study of the Years 1900–1925*, (London: Victor Gollancz, 1993).
- Bulut, Sibel.“Sevinç Çokum’un “Tarihî Romanlarında Savaş ve Göçle Sınanmış Kadın Kimliği”, *Uluslararası Medeniyet ve Kadın Kongresi Bildirisi*, İstanbul, (2014), 711-727.
- Balcioğlu, Sevdâ. “Multidimensional Meanings and Functions of Silence Literature”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019).35-58.

- Boynukalın, Azize Reva. “Çağdaş Sanatta Doğanın Metaforik Dönüşümü”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, c. 6, s. 32 (2017): 1319-1335.
- Bozkurt Güvenek, Serap. “Aidiyet Dikotomisi ve Göstergibilimsel Okuma: *Kritimu, Girit'im Benim Örneği*”, *Balkanistik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 6, s. 1 (2024): 47-59.
- Baş, Selma. “Leylâ Erbil’in Öykülerinde Kadın Kimliği ve Başkaldırı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 38, no. 38 (2008): 1-32.
- Bion, Wilfred R. *Learning from Experience*, (London: Tavistock Publications, 1962).
- Bourdieu, Pierre. *The Forms of Capital*, Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, John G. Richardson (der.), (New York: Greenwood Press, 1986).
- Bulut, Feyza. “Metinlerarasılık Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, c. 2, s. 1 (2018).
- Barakat, Hûda. *The Tiller of Waters*. trans. Marilyn Booth. (Cairo: American University in Cairo Press, 2001).
- Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*, (London: Routledge, 1994).
- Bal, Mieke. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*, trans. Christine van Boheemen, (Toronto: University of Toronto Press, 2009).
- Bellot, Andrea Roxana. “Authoring War Memories: War Memoir Writing and Testimonial Theatre Performances”, *Analyses/Rereadings/Theories*, vol. 6, no. 1 (2020): 19-20.
- Bednarek, Monika. “The Role of Dialogue in Fiction”, in *Pragmatics of Fiction*, ed. Miriam Locher and Andreas H. Jucker, (Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2017).
- Bachelard, Gaston. *Mekânın Poetikası*. çev. Alp Tümertekin, (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017).215-218.
- Buckley, Jerome Hamilton. *Season of Youth: The Bildungsroman from Dickens to Golding*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974).
- Bulut, Feyza. “Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, vol. 2, no. 1 (2018): 1-19.
- Bowlby, John. *Attachment and Loss: Volume I – Attachment*, (New York: Basic Books, 1969).
- Björkdahl, Annika. and Stefanie Kappler, Peacebuilding and Spatial Transformation, in *Spatialising Peace and Conflict: Mapping the Production of Places, Sites and Scales*

- of Violence*, ed. Annika Björkdahl and Susanne Buckley-Zistel, (London: Palgrave Macmillan, 2016).
- Bieger, Laura. and Nicole Maruo-Schröder, “Space, Place, and Narrative: A Short Introduction”, *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*, vol. 64, no. 1 (2016): 4-5.
- Bridgeman, Teresa. “Time and Space,” in *The Cambridge Companion to Narrative*, ed. David Herman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Brockmeier, Jens. “Interpreting Memory: The Narrative Alternative,” in *Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*. (Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. (New York: Routledge, 1990).
- Brockmeier, Jens. “Shaping Memory: History, Metaphor, and Narrative”, In *Beyond the Archive: Memory, Narrative, and the Autobiographical Process*. ed. Jens Brockmeier, (New York: Oxford University Press, 2015).
- Bruhns, Adrian. and Tilmann Köppe, “Internal Focalization and Seeing through a Character’s Eyes”, *Estetika: The European Journal of Aesthetics*, LXI/XVII, no. 2 (2024): 126-141.
- Bruner, Jerome. *Making Stories: Law, Literature, Life*, (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002).
- Bazerman, Charles. “Intertextualities: Volosinov, Bakhtin, Literary Theory, and Literacy Studies,” in *Bakhtinian Perspectives on Language, Literacy, and Learning*, ed. Arneha F. Ball and Sarah Warshauer Freedman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
- Bassnett, Susan. “Influence and Intertextuality: A Reappraisal”, *Forum for Modern Language Studies*, vol. 43, no. 2 (2007): 134-146.
- Brooks, Peter. *Reading for the Plot: Design and Intention in Narrative*, (Cambridge: Harvard University Press, 1984).
- Belkîf, Ne‘ime. Rezika Tevâzî ve Ebu Alî Kûhâl, “Vüchetü’n-Nazari fi’r-Rivâyeti fi’d-Disembır-Tentehi Küllü’l-Ehlâmi li-Esîri Abdullah en-Nemşî Mükâribetü

- Simyâyyetü”, (Risaletü’l-Mâcîstır. Câmi‘atü’l- Bouira Külliyyetü’l- Lüğâti ve’l Adâbi, 2017).
- Barthes, Ronald. *An Introduction to the Structural Analysis of Narrative*, Image Music Text, çev. Stephen Heath, (New York: Hill and Wang, 1977).
- Büyüktuncay, Mehmet. “Otobiyografi ve Paul Ricoeur: Tarihsel Anlatıda Zamanın Biçimlendirilmesi”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 12, no. 1 (2014): 1-20.
- Barbara, Harlow. *Resistance Literature*, (New York: Methuen, 1987).
- Barthes, Roland. *Image-Music-Text*, ed and trans. Stephen Heath, (New York: Hill and Wang, 1977).
- Bastons, Miquel. and Jaume Armengou, “Human Habitat, Space and Place”, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, vol. 29, no. 4 (2016): 559-570.
- Bakhtin, Mikhail. *Problems of Dostoevsky’s Poetics*. ed. and trans. Caryl Emerson (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984).
- Bronwen, Thomas. *Dialogue*, in *The Cambridge Companion to Narrative*. edit. David Herman, (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Bloom, Harold. *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. (New York: Oxford University Press, 1973).
- Büyükkara, MehmetAli. “Kerbelâ’dan İnkılâb’a: İmami-Şii Şehadet Düşüncesi ve Problemleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 43, no. 2 (2002): 211-248.
- Bouadhar, Fatıma. vd. “Focalization and Its Implications in Fatin Al-Murr's Passages: A Genettian Reading”, *Studies in Arabic Narratology*, vol. 5, no. 3 (2024): 5-25.
- Bruhns, Adrian and Tilmann Köppe, “Internal Focalization and Seeing through a Character’s Eyes”, *Estetika: The European Journal of Aesthetics*, LXI/XVII, no. 2 (2024): 126-141.
- Bassnett, Susan. “Influence and Intertextuality: A Reappraisal”. *Forum for Modern Language Studies*, vol. 43, no. 2 (2007): 134-146.

- Balogh, Eszter Edit. “Women’s Testimonies of Their Changing Roles during the First World War,” in *Intertextuality, Intersubjectivity, and Narrative Identity*, ed. Peter Gaal-Szabo (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2017).
- Çıraklı, Mustafa Zeki. ve Öznur Yemez, (2019), “Retrospektif Bellek ve Çelişkili Anlatıcı-Karakter: Sinematik Bir Anlatı Olarak Hırçınlık (2018)”, *The Journal of International Social Research*, vol. 12, no. 68 (2019): 1-12.
- Carmen, Tu. and Steven Brown, “Character Mediation of Plot Structure: Toward an Embodied Model of Narrative”, *Frontiers of Narrative Studies*, vol. 6, no. 1 (2020): 77-112.
- Cobley, Evelyn. “History and Ideology in Autobiographical Literature of the First World War”, *Mosaic*, vol. 23, no. 3 (1990): 37-54.
- Cobley, Paul. *Narratology*, in *The Johns Hopkins Guide to Literary Theory and Criticism*, ed. Michael Groden, Martin Kreiswirth, and Imre Szeman, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005).
- Cariola, Laura Annamaria. “A Structural and Functional Analysis of Dream Narratives”, *Dreaming*, vol. 18, no. 1 (2008): 16-26.
- Chatman, Seymour. *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978).
- Costantini, Irene. “Iraq in a Changing Geopolitical Context,” in *The Palgrave Handbook of Contemporary Geopolitics*, ed. Karl Cordell and Brendan O’Leary, (Cham: Palgrave Macmillan, 2024).
- Cordesman, Anthony H. *The Iran-Iraq War and Western Security, 1984–87: Strategic Implications and Policy Options*. (London: Jane’s Publishing, 1987).
- Chergânî, Rezâ. “Edebiyât-ı Pâydarî der Irân: Bâzşinâsî-ye Mueelif-hâ, Fırsat-hâ va Châlesh-hâ”, *Mecelle-i- Edebiyât-ı Farsî-i Muâsır*, c. 7, s. 2, (2012): 11-13.
- Cebr, Hâlid Abdurrahmân. “Hilfû’l- Bağdâd Dirâsetü’t-Târihiyyetü’s- Siyâsiyyetü-Muâsiratü li’l-Müddeti 1955-1959”, *el-Mecelletü’d-Düveliyyetü li’l-Ulûmi’l İnsâniyyeti ve’l-İçtimâiyyeti*, (2020).
- Cemîl, Hüseyîn. *Irâkû’l- cedîdi*. (Beyrut: Dârü’l Müneymine, 1958).
- Cernkova, Anna. *Autobiographical Modes in Iranian War Memoirs*, In *Memoirs and Conflict: The Writing of the Iran–Iraq War*, ed. Roshanak Khandnadjad, (Leiden: Brill, (2020).

- Cihangir, Mehmet. "Kültürlerarası ve Disiplinlerarası Boyutuyla Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi", *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature*, vol. 6, no. 3 (2020): 328-343.
- Çınar, Şafak. "Büyük Ortadoğu Projesi'nin Irak Savaşına Etkisi Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).
- Çetin, Sevdâ. "Kuveytli Yazar İsmâil Fehd İsmâil'in es-Sebîliyyât Adlı Romanında Rüya-Gerçek İkilemi", *İlahiyat Akademi*, s. 21 (2025): 207-231.
- Ca'feriyân, Râsûl. *İnkılâb-ı İslâmî ve Rîşehâ-yı Ân*, (Tehrân: Neşr-i Kitâb-ı Siyâsî, 2007).
- Cebbâr, Abbâs Atiyye. *Irâk ve'l-kadiyyetü'l-Filistiniyyetü'l-fî'l-fetreti'l-intidâbî'l-Britânî ale'l-Irâk, 1932-1941*, 1. baskı (Kudüs, 2017).
- Cenk-i İrân ve Irâk der İsnâd-ı Sâzmân-ı Milel*, ed.trans. Muhammed Alî Horâmî, Cilt. I, (Tehrân: İntezârât-ı Merkez-i İsnâd ve Tahkîkât-ı Defâ'î Mukaddes, 2020).
- Cleveland, William L. *Modern Ortadoğu Tarihi*. çev: Mehmet Harmancı, (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2008).
- Cole, Juan. *Sacred Space and Holy War: The Politics, Culture and History of Shi'ite Islam*. (London: I.B. Tauris, 2002).
- Crafs, Stef. "Widening the Scope of Trauma Theory: A Critique of the Cultural Exclusivity of Trauma Studies", *Etudes Anglaises*, vol. 63, no. 3 (2010): 291-30.
- Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996).
- Cobb, Sara. *Features of Narrative: Structure and Dynamics*, in *Narrative Processes in Conflict and Polarisation*, IFIT Inclusive Narratives Practice Group (ed.), (2023).
- Cohen, William A. and Laura Green, "Introduction: Revisiting Dialogue", *Narrative*, vol. 27, no. 2 (May 2019): 129-139.
- Currie, Mark. *Prolepsis*, in *About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006).
- Campbell, Joseph. *The Hero with a Thousand Faces*, 3rd ed. (Novato, CA: New World Library, 2008).

- Casey, Edward S. *Getting Back into Place: Toward a Renewed Understanding of the Place-World*. (Bloomington: Indiana University Press, 2009).
- Counted, Victor. *Religious and Place Attachment: A Cascade of Parallel Processes*, in *The Psychology of Religion and Place: Emerging Perspectives*, ed. Victor Counted and Fraser Watts, (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).
- Charlotte, Linde. *Working the Past: Narrative and Institutional Memory*, (New York: Oxford University Press, 2009).
- Cordonnier, Aline. Valerie Rosoux, Anne-Sophie Gijs, and Olivier Luminet, *Collective Memory: An Hourglass Between the Collective and the Individual, Memory, Mind & Media*, vol. 1 (2022).
- Caruth, Cathy. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996).11-26.
- Chatman, Seymour. *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*. (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1978).
- Ceydullah, Nasr M.A. Abdurrezzâk Aymen E. M. *Narratological Analysis of Temporality in Novel*, (European American Journal, 2023).
- Currie, Mark. *About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2010).
- Currie, Mark. *Prolepsis*, In *About Time: Narrative, Fiction and the Philosophy of Time*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006).
- Clk, Ahmet. "İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, vol. 20, no. 1 (2018): 87-104.
- Can, Âdem. "Romanda Zaman Meselesi", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları*, c. 32, s. 1 (2012): 107-138.
- Chatman, Seymour. *yk ve Söylem: Filmde ve Kurmaca Anlatı Yapısı*, çev: Özgür Yaren, (İstanbul: Metis Yayınları, 2004).
- Chitra, D. "Unpacking Reality: Fragmentation, Irony, and Self-Reflexivity in Postmodern Writing", *Turquoise International Journal of Educational Research and Social Studies*, c. 11, s. 11 (2024): 135-142.
- Cooke, Miriam. *Women and the War Story*, (Berkeley: University of California Press, 1997).

- Çakır, Mustafa. “Kültür Aktarımı, Kültürel Transfer”, *Turkophone*, vol. 8, no. 2 (2021): 65-81.
- Çakır, Fahri. “Aidiyet ve Mekân Olarak Sokaklar: Balıkesir Örneği Çerçevesinde Bir Tipoloji Önerisi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 24, s. 45 (2021): 1-20.
- Çetin, Sevdâ. “Kuveytli Yazar İsmâil Fehd İsmâil’in *es-Sebîliyyât* Adlı Romanında Rüya-Gerçek İkilemi”, *İlahiyat Akademi*, s. 21 (2025): 207-231.
- Çakır, Selim. “Egemen Kültür Gölgesinde Kadın: İran İslam Devrimi Sonrasında İran’da Kadın Olmak”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, vol. 25 (2022): 49-83.
- Çandır, Muzaffer. “Halk Hikâyesi ile Modern Roman Arasında Kalmış Bir İzmir Romanı: Ağanın Oğlu”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 17, no. 1 (2019): 369-382.
- Çelenk, Mehmet. “16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiîliği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005).166-165.
- Çelenk, Mehmet. *16. ve 17. Yüzyıllarda İran’da Şiîliğin Seyri*, (Bursa: Emin Yayınları, 2013).
- Çıraklı, Mustafa Zeki. “Bakış Açısı: Anlatan Kim? Gören Kim?”, *Hece Öykü*, c. 47 (2011): 83-90.
- Darwich, May. *The Iran–Iraq War (1980–1988), In Threats and Alliances in the Middle East: Saudi and Syrian Policies in a Turbulent Region*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).
- Deleuze, Gilles. ve Felix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, C. 2, çev: Brian Massumi, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987).
- Dabashi, Hamid. *Shi’ism: A Religion of Protest*, (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011).
- Daşçıoğlu, Yılmaz. “Dil ve İdeoloji: Devlet Ana’da Üslûp Sorunları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, vol. 5, no. 2 (2014): 73-80.
- Derrâc, Faysal. *er-Rivâyetü’l-arabiyyetü’t-tehaddiyâtü’t-tehavvüli*, (Beyrût:Merkezü’s-Sekâfi’l-Arabiyyi, 2005)
- Duman, Haluk Harun. and Salih Koralp Güreşir, “Yeni Türk Edebiyatı’nın Kaynakları: Savaş ve Edebiyat”, *Journal of Turkish Studies*, vol. 4, no. 1 (2009): 29-77.

- Kerîm.-Delfî, Âlî Kerîm. vd. “Functional Analysis of Main Personalities in the Novels *Altanki* and *The Casual Vacancy* Based on Vladimir Propp’s Approach: A Comparative Study”, *Studies in Arabic Language and Literature*, vol.14, no. 3 (2023): 200-242.
- Dervişcemaloğlu, Bahar. *Anlatibilime Giriş*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014).
- Dibaba, Assefa Tefera. “Lake Qooqa as a Narrative: Finding Meanings in Social Memory”, *Humanities*, vol. 10, no. 2 (2021): 1-34.
- Dawn, Chatty. *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).
- Dorrit, Cohn. *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. (Princeton: Princeton University Press, 1978).
- Dahve, Ğaniyye. *es-Siyasetü’ d-dâhiliyyetü’ l-İraniyyetü fi’ l- ahdi’ l- Muhammed Rıza Pehlevî 1941-1979*. (Ulûmü’ l- İnsâniyyeti ve’ l- Ulumü’ l- İçtimaiyyeti .2018).
- Dehkan, Ahmed. *Journey to Heading Sefer be Gerây-ı 270 Daraje Journey to Heading 270 Degreeesi*. (Tehran: Sarir, 1996).
- Dereli, Muhammet Vehbi. “Arap Dili ve Edebiyatının İslâm Medeniyeti İçin Önemi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 16, s. 1 (2016): 243-266.
- Dilip, Hiro. *The Longest War: The Iran-Iraq Military Conflict*. (London: Routledge, 1991).
- Dodge, Alan (ed.), *Iran, Iraq, and the Legacies of War*. (Londra: Palgrave Macmillan, 2010).
- Dahmerde, Berât. *Devlet-i Bahtiyâr ve Tehavvulât-ı İnkılâb-ı İslâmî*. (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2004).
- Dâhiş, Muhammed Ali. “Mevsul fi’ s-Senevâti’ l- İntidâbi’ l- Brîtânî 1920-1932”, (Risâletü’ l- Mâcistir. Meclisü’ l- Külliyyeti’ l- Adâbi fi’ l- Câmiâti’ l- Mevsul, 2002).
- Dehkânî, Muhammedrıza. *Demûkrâsi-i Muteâriz Eyâlât-ı Muttehîde-i Âmerîkâ der I’râk-ı Cedîd*, (İnteşârât-ı Medyâ Tehrân, 2007).
- Demiri, Yeşim. “Irak’ın Mezhepsel Yapısı ve Etkileri”, *Yeni Tûrkiye*, 23, no. 98 (2017): 43-50.
- Derahşe, Celâl. *Goftemân-ı Siyâsi-i şîa der İrân-ı Muâsir*. (Tehrân: Dânişgâh-ı İmâm Sâdık, 2005).

- de Bosschere, Frederik. "Unconventional Narrative Schemes in the Modern English Novel: The Conscious Use of Thematic Elements as Story-Structuring Devices," (Unpublished Master's Thesis. Ghent University Faculty of Arts and Philosophy, 2008).
- de Reuck, Jennifer Anne. "The Immanent Voice: An Aspect of Unreliable Homodiegetic Narration," (Unpublished PhD diss., University of Natal, 1988).
- de Zepetnek, Steven Tötösy. *Comparative Literature: Theory, Method, Application*, (Amsterdam: Rodopi, 1998).
- Dervîş, Mahmûd. *In the Presence of Absence*, trans. Sinan Antoon, (New York: Archipelago Books, 2011).
- Doğan, Gürkan. "Söylemde İlginçlik ve Duygu Bağlantısı", *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, c. 7 (1996): 76-87.
- Doğan, Mehmet. "Reşat Nuri'nin Romanlarında Siyasal Boşluğun İzdüşümü Olarak Otoritesini Kaybetmiş Babalar", *Hikmet- Akademik Edebiyat Dergisi*, vol. 13, (2020): 407-423.
- Dodman, Trevor. "Going All to Pieces: *A Farewell to Arms* as Trauma Narrative", *Twentieth-Century Literature* 52, no. 3 (Fall 2006): 249-274.
- Dîb, Kemâl. *Mu 'cez târihi'l-İrâk, Dârûl- Fârâbî*, 1. Baskı, (Beyrut, Lübnan, 2013).
- Dîborâ, Âmûs. *Ufûl-i Ehl-i Sünnet: Kûcânden -i Fırkâ-i Şibh-i Nizâmîyân-ı Mork ve Zendeğî der Tebîd pes ez Hamle-i Âmerîkâ be Irak*, trans. Muhammed Seyyid Sayyâd, (Müessese-i Mutâlaât Beyne'l-Milelî Resâneî, Beyrût, 2010).
- Doğan, Mehmet Ali. "Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Irak-ı Arab'ın Stratejik Konumu", *History Studies: International Journal of History*, vol. 7, no. 2 (2015): 45-68.
- Dûlberân, Levîd. *İrâk mine'l -ihtilâli ile'l- istiklâli 1914-1932*. (Beyrût: Dârü'l-Arabiyyâti li'l-Mevsûâti, 2002).
- Dûrûdiyân, Muhammed. *Cenk-i İran ve İrâk*. (Tehrân: Sâzmân-ı Mutâlia ve Tedvîn-i Kütüb-ü Ulûm-i İnsânî Dânişkâhhâ-ı Samt, 2012).
- Drozdewski, Danielle. Emma Waterton, and Shanti Sumartojo, "Cultural Memory and Identity in the Context of War: Experiential, Place-Based and Political Concerns", *International Review of the Red Cross*, vol. 101, no. 910 (2019): 251-272.

- Ebû Üsâme, Muhammed Dahisî. *es-Sûratü ve 'l-hayâlü: kırâatü fi 's-serdi 'l kâsırı li 'l-kâtibi 'l-Cezâirî Muhammed el-Kâmil Bin Zeyd*, (Biskra Cezâir: Dârü'l-Ali Bin li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri, 2019).
- Eddâbid, Şâkir Sâbir. *Alâkâtü 'l-düveliyeti ve muâhedâtü 'l- hudûdi beyne 'l-Irâk ve 'l- İrân*. (Bağdat: Dârü'l Basrî, 1966).
- el-Esedî, Sâmîr Fâzıl Abdüllâzım. “Şahsiyyâtü 'l- Ma Verâe 's-Serdi fi 'l Mütâhâti 'l- Bürhâni Şâvî”, *Mecelletü 'l -Câmi 'ati 'l- Bâbil li 'l-Ulûmi 'l -İnsâniyyeti*, vol. 31, no. 3 (2023): 27-39.
- Esved, Falâh Şâkir. *Hudûdü 'l- Irâkiyyetü-İrâniyyetü dirâsetü fi 'l- meşâkili 'l-kaimeti beyne 'l-beledeyni*. (Bağdat:Kısmü'l-Cûgrâfiyye Külliyyetü'l -Adâbi Câmi'atü'l- Bağdâd, Matbâatü'l -Ânî, 1980).
- Eşheb, İsmâîl. “Berresî-i Anâsır-ı Destânî Der Ketâb-ı Dâ”, (Pâyânnâme-i Kârşenâsî-i Erşed. Dânişkâh-i Peyâm-ı Nûr, Gurûh-u Zebân ve Edebiyyât-ı Fârsî, 2011).
- Ehlâm, Muammerî. *Bünyetü 'l- hitâbi 's-serdî fi 'r-rivâye fevdâ 'l-havâssi*. (Câmi'atü'l- Ouargla 2003-2004).
- Elgeren, Fatma Şükran. “Tasvir (Betimleme) Tekniğinin Anlatının Zamanı ve Ritmine Tesiri Üzerine Bir Tasnif Denemesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, vol. 14 (2024): 364-385.
- Eco, Umberto. *Six Walks in the Fictional Woods*. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1994).
- Eder, Jens. “Analyzing Characters: Creation, Interpretation, and Cultural Critique”, (Revista de Estudos Literarios University of Coimbra, C. 4 2014).
- Ekinci, Ahmet. “Caferî Fıkhının Doğuşu ve Dönemleri”, *İsam Veri Dergisi*, c. 33 (2019): 1-25.
- Ergün, Emir Can Tuğra. “Huzur Romanında Bergson Felsefesinin Süre ve Mekânsal Zaman ile Bilinç Hallerinin İzlerini Sürmek”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, vol. 8, no. 1 (2023): 35-41.
- Erdoğan, Su Kardelen. ve Gaye Birol, “Cevdet Bey ve Oğulları Romanında Ev ve Mekânsal Aidiyet Kavramı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 23, no. 4 (2021): 1567-1580.

- Eren Soysal, Esin. “Savaşın Gölgesinde Yazılan Öyküler: Seyyid Mehdi Şucâî'nin Öykülerinde Savaşın İzleri”, *Doğu Araştırmaları*, vol. 2, no. 22 (2020): 35-46.
- Erll, Astrid. *Kültürel Bellek ve Edebiyat*. çev. A. Yılmaz. (İstanbul: Metis Yayınları, 2013).
- Eliade, Mircea. *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trans. Willard R. Trask, (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1987).
- Ege, Ertuğrul. “Orhan Pamuk’un Romanlarındaki Otobiyografik Öğelerin Kurmaca ile İlişkisi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024).
- Eco, Umberto. *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, (Bloomington: Indiana University Press, 1979).
- Emin, Ahmet. *Feyzî'l-hâtır*, (Hindâvî: Müessesü'l Hindâvî, 2011).
- Etel, Adnan. *Sitt Marie Rose*, çev. Georgina Kleege, Sausalito, (CA: The Post-Apollo Press, 1982).
- Ebû Ğazâle, Abdü'l-Halîm. *Harbü'l- 'Irâkiyyeti'l-Îrâniyyeti*.(Kâhire, Mısır 1980-1988).
- Ebû Ğazâle, Abdü'l-Halîm. *Harbü'l- 'Irâkiyyeti'l-Îrâniyyeti*. (Kahire: Dârü's-Şürûk, 1990).
- el-Edhemi, Muhammed Muzaffer. *'Irâk:Te'sisü'n-nizâmi'l-melekî ve't-tecrübetühü'l-Berlemâniyetü tahte'l-intidâbi'l-Britânî, 1920- 1932*, (Bağdat:Mektebetü'z-Zâkirâti, 2009).
- Erkan, Ümit. “II. Abdülhamid Dönemi Irak’ında Şiîliğin Yayılma Dinamikleri”, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, vol. 11, no. 1 (2024): 121-145.
- el-Esedî, Falâh Hasan. *Harbü'l- 'Irâkiyyeti'l-Îrâniyyeti*. (Kısmü't-Tarihi Külliyyetü'l Adâbi Camia 'tü'l-Arabiyyeti, 2003).
- Ferc, Lütfî Ca'fer. *Melik Faysal es-Sânî Âhirü Mülûki'l- Irâk*. 1. baskı (2001).
- Fludernik, Monika. *An Introduction to Narratology*. (New York: Routledge, 2009).
- Farsâni, Abbas Yedullahi. Zeynep Sabah Câsım, *el-Mûnolûgi fi'n-nasi'r-rivâi'l- Irâki'l-hadîsi*, (İran: Câmî'atül- Shahid Chamran Kısmü'l Lüğati'l- Arabiyyeti ve'l Âdâbi, 2022).
- Forster, E. M. *Aspects of the Novel*. (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1955).

- Fernandez-Quintanilla, Carolina. and Fransina Stradling, "Introduction: Stylistic Approaches to Narrative Empathy", *Poetics and Linguistics Association Special Issue*, (2022).
- Fâtîma Gâzîhâ, *Rivâyet-i Zenâne ez Cenk: Berresî-i Hâtîrât-ı Zenân der Defâ '-ı Mukaddes*. (Tahran: İntişârât-ı Peşûheşkâh-ı Ferhenk ve Endîşe-i İslâmî, 2015).
- Farzane, Milani. "Veiled Voices: Iranian Women Writers and the Politics of Representation", *Iranian Studies*, vol. 44, c. 2 (2011): 159-181.
- Forster, E. M. *Aspects of the Novel*. (London: Penguin Books, 2005).
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005).
- Fang, Ying. "Spatial Narrative in Fiction: 'Spatialization' of Fictional Narrative", in *Spatial Literary Studies in China*, ed. R. T. Tally Jr. (Cham: Springer, 2022).
- Foucault, Michel. "Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias", trans. Jay Miskowiec, *Diacritics*, vol. 16, no. 1 (1986): 22-27.
- Fang, Ying. "Spatial Narrative in Fiction: 'Spatialization' of Fictional Narrative", in *Spatial Literary Studies in China*, ed. R. T. Tally Jr. (Cham: Springer, 2022).
- Frow, John. *Intertextuality and Ontology*, In *Intertextuality: Theories and Practices*, edit. Michael Worton and Judith Still, (Manchester: Manchester University Press, 1990).
- Frye, Northrop. *Anatomy of Criticism: Four Essays*, (Princeton: Princeton University Press, 1957).
- Forrest, Tara. "Benjamin, Proust, and the Rejuvenating Powers of Memory", *Literature and Aesthetics*, vol. 12 (November 2002).
- Fludernik, Monika. *Towards a 'Natural' Narratology*. (London: Routledge, 2002).
- Fox, Rachel Gregory. "Narrating Horrific Refugee Experiences in Hassan Blasim's Short Fiction", *Journal of Postcolonial Writing Taylor- Francis*, c. 59, s. 1 (2023): 43-56.
- Galbraith, Peter. *Pâyân I'râk*, trans.: Muhammed Zemân Râstakû ve Ferâcullah Erdîzî, (Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, Tehrân, 2012).
- Gelûce, Seccâd Râ'ı. *Muberâzât-ı İmâm Humeynî ez Hicret-i be Frânsâ tâ Bâzgeşt be İrân be Rivâyet-i İsnâd*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2010).

- Ghavami, Taghi (ed.). "Shatt-Al-Arab (Arvand-Rud) Crisis", *Naval War College Review*, vol. 27, no. 5 (1974). 58-76.
- Ghadimi, Sahand et al., "From Upstream Development to Downstream Water Shortage: Tracing Hydrological Changes in the Karkheh River Basin", *Sustainable Water Resources Management*, vol. 11, (2025). 87.
- Gheissari, Ali. "The Iranian Monarchy in Historical Perspective", *Iranian Studies*, vol. 26, no. 1-2 (Winter-Spring 1993): 13-30.
- Geertz, Clifford. *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia*, (Chicago: University of Chicago Press, 1968).
- Gholamhossein, Naghd. *Îrânian Popular Poetry and Resistance*. (Tahran: Samt, 2009).
- Gilous, Sâlih. *Fi'l- tahlili 'l- hitâbi mefâhîmü ve icrââtü*. (Noor Publishing, 2019).
- Goodman, Nelson. *Ways of Worldmaking*. (Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1978).
- Göran, Nieragden. "Focalization and Narration: Theoretical and Terminological Refinements", *Poetics Today*, vol. 23, no. 4 (2002): 685-697.
- Güldürmez, Sevim. "Savaş ve Edebiyat Araştırmaları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 58, no. 1 (2018): 217-227.
- Gümüş, Burak. "Kollektif Bellek, 'Hatıralar Savaşı' ve 'Karşı Hafıza' Üzerine", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, c. 6, s. 24 (2010): 117-13.
- Geçgin, Ayhan. *Uzun Yürüyüş*. (İstanbul: Metis Yayınları, 2015).
- Gören, Erman. Ebru Yener Gökşenli, Korhan Korbek, Şerif Eskin ve Bülent Çağlakpınar (ed.), *Savaş ve Edebiyat: Edebiyatın Tanıklığında Savaşlar ve Sonrası*. (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2019).
- Gültekin, Murat. ve Mustafa Öztürk, "Kültürel Bellek İlişkisi ve Yer Adları", *In TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, 2016).587-588.
- Genette, Gerard. *Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme*. çev. Ferit Burak Aydar. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2020).
- Ghobadzadeh, Naser. *Religious Secularity: Shiite Repudiation of the Islamic State*. (New York: Oxford University Press, 2014).

- Gheytonchi, Elham. "Sacred Defense, Sacred Narrative: Iranian Women Writing on the Iran-Iraq War", *Middle East Critique*, vol. 19, no. 2 (2010): 129-132.
- Günay-Erkol, Çimen. ve Hazel Melek Akdik Bener, "Mekân, Travmatik Bellek ve Edebiyat: Bir Tarihsel Roman Olarak 'Unutkan Ayna'", *Kültür ve İletişim*, vol. 25, no. 2 (2022): 424-446.
- Gezer Oğuz, Özden. "Göç Kimlik Aidiyet Ekseninde Nil Yalter", *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, c. 74 (2020): 1504-1518.
- Gündoğan İbrişim, Deniz. (ed.), *Travma ve Anlatı* (İzmir: Livera Yayınları, 2024).
- Günay-Erkol, Çimen. and Hazel Melek Akdik Bener, "Mekân, Travmatik Bellek ve Edebiyat: Bir Tarihsel Roman Olarak 'Unutkan Ayna'", *Kültür ve İletişim*, vol. 25, no. 2 (2022): 424-446.
- Ghardashkhani, Goulia. "Da and Its Mothers of the Martyred: Meaning and Contest in an Iranian War Memoir", *British Journal of Middle Eastern Studies*, vol. 51, no. 2 (2024): 264-279.
- Gomel, Elana. *Narrative Space and Time: Representing Impossible Topologies in Literature*. (New York: Routledge, 2014).
- Güleç Solak, S. Sevcen. "Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış", *Manas Journal of Social Studies*, vol. 6, no. 1 (2017): 13-37.
- Güvenç, A. Özgür. "Halk Hikâyelerinin İşlevleri". *Turcology Research*, c. 73 (2022).
- Greimas, Algirdas Julien. *Structural Semantics: An Attempt at a Method*, (Lincoln: University of Nebraska Press, 1983).
- Günay-Ayna, Çimen. ve Hazel Melek Akdik Bener, "Mekân, Travmatik Bellek ve Edebiyat: Bir Tarihsel Roman Olarak Unutkan Ayna", *Kültür ve İletişim*, vol. 25, no. 2 (2022): 424-446.
- Gündoğdu, Servet. "Tarihselciliğin ve Formalizmin Ötesinde Edebiyatın Tanıklığı", *Milel ve Nihal*, vol. 16, no. 2 (2019): 375-391.
- Gezim, Aliu. "The Functions of the Narrator in The Time of the Goats", *Anglisticum: Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, vol. 4, no. 11 (2015): 9-13.

- Genette, Gerard. *Narrative Discourse: An Essay in Method*, trans. Jane E. Lewin, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1980).
- Hayyât, Cafer. *Havadîsü'l-İrâk fî's- seneti 1941*. (Beyrut: Dârül-Keşşâf, 1954).
- Hâtim, Abdülhadî Ma'tûk. *Meczaratü'd-düceyli, fi'l- vesâiki mahkemeti's-sevrati'l-İrakiyyeti*, (Merkezü'l-İrâkiyye li't-Tevsîki Cerâimi't-Tatarrüfi, 2022).
- Harling, Peter. "The Shiite Factor in Iraqi Politics", *The Middle East Journal* 61, no. 1 (2007): 11-30.
- Hasan, Yahyâ Hamûd. *Dirâsâtü fi'l- ikdisâtil-İrâkî*. (Basra: Câmia'tü'l-Basrati Kısımü'd-Dirâseti'l-İktisâdiyyeti, 2012).
- Hayzer, Robert. *Me'mûriyet der Tahrân*, çev: Alî Ekber Abdürreşîdî. (Tehrân: İntişârât-ı İttılâat, 2010).
- Hazriân, Alî. *Reftâr bâ Muhâlefân*. (Tahrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî 2020).
- Hasan, Darî. Mehdî Ensârî, *Rîşehâ ve İ'el-i Vukû '-ı Cenk-i İrân ve İrâk*. (Tehrân: Merkez-i İsnâd ve Tahkîkât-ı Defa '-ı Mukaddes, 2011).
- Hazercî, Nizâr. Abdü'l-Kerîm, Faysal. *Harbü'l-İrâkiyyeti'l-İrânîyyeti 1980-1988: Müzekkerâtü'l- mükâtîli*. (Merkezü'l- Arabiyyü ve'd-Dirâsâti's-Siyâsâti, 2014).
- Hanska, Jan. "Narrative Approach to the Art of War and Military Studies: Narratology as Military Science Research Paradigm", *Journal of Military Studies*, vol. 7, no. 2 (2016): 25-41.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. trans. Lewis A. Coser (Chicago: University of Chicago Press, 1992).
- el-Hamedânî, Hâmîd. *Bünyetü'n-nassi's- serdî min menzûri'n- nakdi'l- edebî*. (Beyrût: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l -Arabiyyü, 1991).
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. ed.-trans. Lewis A. Coser. (Chicago: University of Chicago Press, 1992).
- Halîl, İbrâhîm. *Bünyetü'n-nassi'r-rivâi*. 1. Baskı. (Beyrût: Dârü'l- Arabiyyeti li'l-Ulûmi Nâşirûn, 2010).
- Hamîd Ahmedî, "Cenk-i Zen ve Huvîyyet der Asâr-ı Zenân-ı Nevisande-i İrânî: Berresî-i Ketab-ı Dâ", *Pejûheşhâyı Edebî ve Ferhengî*, vol. 5, c. 2 (2013): 101-120.

- Herman, David. "Narratology Beyond the Human: Self-Narratives and Inter-Species Identities", In *"The Palgrave Handbook of Animals and Literature"*, ed. Susan McHugh (London: Palgrave Macmillan, 2021).
- Horstkotte, Silke. ve Nancy Pedri, "Focalization in Graphic Narrative", *Narrative*, c. 19, s. 3 (2011): 330-357.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektif Hafıza*. çev. Banu Barış. (Ankara: Heretik Yayınları, 2017).
- Hassan Mohammed Ahmed, Nada. "The Dimensions of Interior Monologue Technique in Henry James's Novels", *European Academic Research*, c. 4, s. 8 (2016): 6963-6977.
- Habermas, Tilmann. *Emotion and Narrative: Perspectives in Autobiographical Storytelling*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).
- Haj Ismail, Salah. and Meryem Aboushala, "Rural Areas in Post-War Syria: Challenges and Possibilities for Resilience and Sustainability", in *Proceedings of the International Conference on Contemporary Architecture and Urbanism (ICCAUA)* (Alanya, Turkey: ICCAUA, 2019).
- Hancock, Landon. and Alireza Raisi, "From Islamic to National Identity: Comparative Study of Iran's Islamic Revolution and Green Movement", *Contemporary Islam*, vol. 16 (2022): 89-105.
- Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*, ed. and trans. Lewis A. Coser, (Chicago: University of Chicago Press, 1992).
- Hickman, Ben. "Understanding Residential Segregation: Community Relations and Marginalization for Migrants from South of the Sahara in Rabat, Morocco", *Independent Study Project (ISP)*, (SIT Study Abroad, Vermont, ABD, 2019).
- Henriksson, Helena Wahlström. Anna Williams, and Margaretha Fahlgren, "Ambivalent Narratives of Motherhood and Mothering: From Normal and Natural to Not-at-all", in *Narratives of Motherhood and Mothering in Fiction and Life Writing*, (Cham: Springer, 2023).
- Henke, Suzette A. *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life-Writing*. (New York: St. Martin's Press, 1998).

- Hijazi, Eman Abdelkareem Salem. "A Pragmatic Analysis of the Interior Monologue in Layla Al-Atrash's *La Toshboh Thatoha*", *International Journal of Linguistics, Literature and Translation*, vol. 3, no. 1 (2020): 168-176.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektif Hafıza*. trans. Ali Tekin. (İstanbul: Heretik Yayınları, 2018).
- Hemingway, Ernest. *Hemingway on War*. ed. Sean Hemingway. (New York: Scribner, 2003).
- Hashemi, Marzie. and Maryam Mahmoudzadeh, "The Lived Experiences of Childhood Trauma in War: Has Post-Traumatic Growth Occurred?", *European Journal of Psychotraumatology*, vol. 16, no. 1 (2025): 1-18.
- Hilâl, Muḥammad Güneymî. *el-Adabü'l-mükârinü*. (el-Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti, 1970).
- Head, Gretchen. "Space, Identity, and Exile in Seventeenth-Century Morocco: The Case of Abû 'Alî al-Ḥasan al-Yûsî", *Journal of Arabic Literature*, vol. 47, no. 3 (2016): 231-259.
- Heştçîn, Zâhîd Ğaffârî. Hâbil Haydarhânî. *Şîyân-ı Irâk Pes ez Sukût-i Saddâm*. (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2015).
- Holt, Elizabeth M. "The Story of Zahra and Its Critics: Feminism and Agency at War", *In Arabic Literature for the Classroom*, ed. Muhsin al-Musawi, (New York: Routledge, 2017).
- Humphrey, Robert. *Stream of Consciousness in the Modern Novel*. (Berkeley: University of California Press, 1954).
- Humeynî, Ruhullah. *Vilâyet-i Fakîh Hukûmet-i İslâmî*. (Tehrân: Müessesesi-i Tanzîm ve Neşri İmâm Humeynî, 2021).
- Husrevşîrî, Alî. *İnkılâb-ı İslâmî-yi İrân ve Şîyân-ı Lübnân*. (Tehrân:Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2010).
- Hûrânî, Sa'îd. Mahbûbe ve Muhammedî Muhammed Abâdî, *Cemâliyyâtü'l- 2011, fi'l kısı*, (Dımaşk: Menşûrâtü'l-Hey'eti'l-Âmmeti's-Sûriyeti li'l-Küttâbi Vüzârâtü's-Sekâfeti, 2011).
- Hüseynî, Seyyide Zehra. *Dâ: Hâtîrât-ı Seyyide Zehrâ Huseynî, bi-İhtimâm Seyyide A'zam Hüseynî*. (Tahrân: Intishârât-i Sûre-ı Mehr, 2013).
- Hüseynî, Seyyide Zehrâ. *Dâ: Hatîrât-ı Zehrâ Hüseynî*. (Tahrân: İntişarat-ı Sûre-i Mehr, 2009).

- Hüseyinî, Seyyide Zehrâ. *Dâ: Seyyide Zehrâ Hüseyinî'nin Hatıraları*. çev. Hatice Yılmaz Aslan. (İstanbul: Kevser Yayınları, 2018).
- Hüseyinî, Seyyide Zehra. *Dâ, Der: Ma'sumeh Sepehri*. (Tehran: Sura-i Mehr, 2004).
- Hüseyinî, Zehrâ. *Dâ*, (Tahrân: Sure-i Mehr Yayınları, 2008).
- Hüseyinî, Seyyide Zehra. *Dâ: Seyyide Zehra Hüseyinî'nin Hatıraları*. (Tahrân: Sure-i Mehr Yayınları, 2006).
- Hüseyîn, Alâyî. “Berrâsî ve Erzyâbî Râhbordhâ-yi Rejîm-i Ba's- ı' I'râk der Cenk bâ Cumhûrî-yi İslâmî-i İrân”, *Faslnâme-i mutâlaât-ı Defâ 'ı-Mukaddes*, vol. 8, no. 3 (2022): 5-28.
- Hüseyîn, Saddâm. *es-Sırâ 'ü'l -Irâkî İrânî bi'l-vesâiki*. (Bağdat: Dârü'n-Neşri'l Kavmî, 2019).
- el-Hüseyinî, Ca'fer. *es-Sevratü fi'l-Irâki 1958-1963*. 3. baskı (en-Nâşirü'l-Ravsam, 2018).
- Hüseyîn, Fâzıl. *Sukûtü'n -nizâmi'l- melikî fi'l-Irâk*. (Bağdat: Mektebü'l-Âfâki Arabiyyeti).
- el-Hüseynevi, Ca'fer Bahlûl. *The Political and Economic Dimensions of the Occupation of Iraq and its Impact on Regional Neighbors*. (Nahrain University Department of International Economic Relations, 1996).
- İbn Temîm, *es-Serdü ve 'z-zâhîratü 'd-dirâmiyyetü: dirâsetü fi 't-tecelliyâti 'd- dirâmiyyeti li 's-serdi 'l arabiyyi 'l kadîm*, (Beirut: el-Merkezü's-Sekâfü'l- 'Arabîyyü, 2003).
- İsmail, İsmail Fehd. *es-Sebîliyyât*. 2. Baskı, (li'n-Neşri'l Nova Arabic Book, 2017).
- İsmehân, Zeyna. Muammeriddîn Abdü'l-Kâdir, “Bünyetü'z-zamani beyne'l- müeşşiri'l istibâkiyyi ve'l-istircâ'iyyi fi'r-rivâyeti't-tasrîhi bi'd-diyâ'ı “li's-Semîr Kâsîmî”, (Risâletü'l- Mâcîstır. Külliyyetü'l Âdabi ve'l Lüğâti ve'l -Ulûmi'l İçtimâiyyeti Kısmü'l- Lüğati ve'l- Edebi'l -Arabîyyi, 2022).
- İsmâil, Fâiz. *Bidâyetü'l- hizbi'l- ba'si'l- arâbi fi'l- Irâki*. 1. Baskı, (Dimâşk: Merkezü'l- Şa 'lâni, 1997).
- İlteriş Yalın, Ahmet. “Narrative Time in The Re-Telling of The Ahiska Exile”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 1, no. 1 (2021): 1-15.
- İbrâhîm, Abdullâh. *ez-Zamânü ve'l-mekânü fi'r-rivâyeti'l-arabiyyeti'l-hadîseti*. (Beirut: Merkezü's-Sekâfü'l- Arâbiyyü, 2009).

- İlaslan, Seher. “Epifani Kavramı ve Edebî Eserlerde Epifani”, *Fikriyat*, vol. 1, no. 2 (2021): 162-182.
- Irimia, Mihaela. “Literature and/as (Cultural) Memory”, in *Literature and Cultural Memory*, ed. Mihaela Irimia, Dragoş Manea, and Andreea Paris, (Leiden: Brill, 2017).
- Înâs, Abdullah. *Târîhü’l-Irâki’l-hâdisi 1258- 1918*. (Bağdat: Mektebetü’l- Bağdâdiyyeti, 2014).
- İzzet, Henâdî Salâh. “Cedeliyyetü’n-Nassi’l-Serdî ve’n-Nassi’l Edâî fi’l-Arzi’t-Temsîli’s-Sâmiti Mesrehiyyetü ‘Godot Yes’nemûzecen”, *Mecelletü’l Funûni’l Cemileti*, c. 3 s. 2 (2025): 282-292.
- Jacobsen, Eric. “A Coincidence of Interests: Kennedy, U.S. Assistance, and the 1963 Iraqi Ba’th Regime”, *Diplomatic History*, vol. 37, no. 5 (2013): 1029-1055.
- Jathoom, Saleem Farhan. “Iran’s Foreign Policy Towards Iraq Post 2003”, *International Journal of Sociology and Political Science*, vol. 6, no. 2 (2024): 29-35.
- Julien Greimas, Algirdas. *Structural Semantics: An Attempt at a Method*, trans. Daniele McDowell, Ronald Schleifer, and Alan Velie, (Lincoln: University of Nebraska Press, 1983).
- Jacinta Mwangeli, Matheka. “Interactive Narrative Technique in the Depiction of Societal Disintegration in Abdulrazak Gurnah’s Gravel Heart”, (Unpublished Master’s Thesis. University of Nairobi, 2019).
- Jeffries, Lesley. *The Language of Contemporary Poetry*, (Cham: Palgrave Macmillan, 2022).
- Jonathan, Culler. *The Pursuit of Signs: Semiotics, Literature, Deconstruction*. (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1981).
- Jahn, Manfred. “Focalization”. in *Narratology: An Introduction*, ed. Peter Hühn et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- Joseph, Suad. “Women, War, and History: Debates in Middle East Women’s Studies”, *Journal of the History of Sexuality*, vol. 4, no. 1 (1993): 128-131.
- Juvan, Marko. “Spaces of Intertextuality / The Intertextuality of Space”, *Primerjalna Knjizevnost*, vol. 27, Special Issue (2004).
- J. Mehta, Brinda. *The Wounds of War and Conflict in Contemporary Arab Women’s Writings from North Africa and the Middle East*, (Oxford: Oxford University Press, 2025).

- el-Kassâb, Abdü'l-Vehhâb. *Harbü'l-Îrâniyyeti 1980-1988*, 1. Baskı, (Beirut: Merkezü'l-'Arabiyyü li'l-Ebhâsi ve'd-Dirâseti's-Siyâsiyyâti, 2014).
- Karaca, Taha Niyazi. *Sınırları Çizen Kadın İngiliz Casus Gertrude Bell*. 8. Baskı, (İstanbul: Kronik, Mart 2024).
- Karim, Hawraman Fariq and Bahar Baser. "Collective Memory in Post-Genocide Societies: Rethinking Enduring Trauma and Resilience in Halabja", *Review of Middle East Studies*, 57, no. 1 (2023): 56-72.
- Karpat, Kemal H. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity. State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- el-Kassâs, Kerîme Zühdi. "İhtilâlü'l-Îrâkiyyü li'l-Kuveyt 1990-1991". (*Risâletü'l-Mâcistir. Câmi'atü'l-İslâmiyyeti Gazze Külliyyetü'l-Âdâbi*, 2016).
- Kasîmî, Muhammedrızâ. *Şâhid-i Cenk ve İktisâd*, (Tehrân: İntişârât-ı Dünyâ-i İktisâd, 2016).
- Kazemi, Farhad. and Jo-Anne Hart, "The Shi'i Praxis: Domestic Politics and Foreign Policy in Iran", in *The Iranian Revolution and the Muslim World*, ed. David Menashri, (New York: Routledge, 1990).
- Kaysî, Seyfî Adnân Rahîm. "İttifâkiyyetü'l-Cezâir 1975 ve Mevkifü'l-Kuvâ's-Siyâsiyyetü'l-Îrâkiyyeti ve's-Sahâfiyyetü'l-Arabiyyeti ve'd-Düveliyyeti-Dirâsetü't-Târîhiyyetü", *Mecelletü Külliyyeti't Terbeviyyeti li'l-Benâti Câmia'tü'l-Îrâkiyyeti*, vol. 8, no. 15 (2021): 277-312.
- el-Kassâb, Abdü'l Vehhâb. *Harbü'l-Îrâkiyyeti'l-Îrâniyyeti 1980-1988: Kırâetü't-tahlîliyyetü mükârinetü*, (ed-Devhatü: Merkezü'l-Arâbiyyü li'l-Ebhâsi ve'd-Dirâseti's-Siyâsâti, 2015).
- Karataş, Yusuf. "Söylembilim ve Arap Dilinde Söylembilimin Temelleri", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. 1, no. 1 (2017): 65-79.
- Kanafani, Ghassan. *Men in the Sun and Other Palestinian Stories*. çev. Hilary Kilpatrick, (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1999).
- Kenefânî, Ğassân. *Ricâlü'ş-şemsi*, (el-Kâhîretü: Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Ammeti li'l-Küttâbi, 2000).
- el-Kâtib, Muhammed Târik. *Şattü'l-arab ve's-şattü'l-Basra ve't-târihi*. 1. baskı (Basra: The Libraries Columbia University, 1971).

- Karsh, Efraim. *The Iran -Iraq War 1980-1988*, (London: Osprey Publishing, 2002).
- Kearns, Edward. “Annotating and Quantifying Narrative Time Disruptions in Modernist and Hypertext Fiction” in *Proceedings of the First Joint Workshop on Narrative Understanding, Storylines, and Events*, Association for Computational Linguistics, (2020).
- Kim, Sharon. *Literary Epiphany in the Novel, 1850-1950: Constellations of the Soul*, (New York: Palgrave Macmillan, 2012).
- Kristeva, Julia. “Word, Dialogue and Novel,” In *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, ed. Leon S. Roudiez, trans. Thomas Gora, Alice Jardine, and Leon S. Roudiez, (New York: Columbia University Press, 1980).
- Karataş, Cengiz. “Tarihî Roman’da Gerçeklik ve Kurgu İlişkisi”, *III. Uluslararası Tarihi Roman ve Romanda Tarih Bilgi Şöleni*, Konya, (27-29 Kasım 2015).
- Küçüksayacıgil, Ayten. ve Kübra Küçükşen, “Tanzimattan Günümüze Türk Edebiyatında Toplumsal Cinsiyet Yansımaları ve Kadının Konumu”, *Edebi Eleştiri Dergisi*, vol. 5, no. 2 (2021): 371-386.
- Khayyat, Yasmine. *Memory in Ruins: The Poetics of Atlal in Lebanese Wartime and Postwar Cultural Production*, (New York: Columbia University Academic Commons, 2013).
- Kim, Sharon. *Literary Epiphany in the Novel, 1850–1950: Constellations of the Soul*, (New York: Palgrave Macmillan, 2012).
- Karatekin, Tülay. “Fikrimin İnce Gülü Romanında Bilinç Akışı Tekniği”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, vol. 6, no. 15 (2019): 215-230.
- Kızılcık, Abdullah. “The Literature of Return to Homeland and the Theme of Fatherland in the Poems of Maram al-Masrî and İyâd Hayatleh”, In *Vatana Dönüş Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019).
- Konyalı, Bekir Şakir. *Edebi Mekânın Poetikası*. (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022).
- Korangy, Alireza. and Sara Khorshidi (ed.), *Narration and Narratology in Modern Persian Literature*. (Singapore: Springer, 2025).
- Karimi-Hakkak, Ahmed. “Dolu ve Tazı: Yakın Dönem Fars Edebiyatında İran Devrimi İmajı”, *PostTruth Dergi*, May 12, (2025): 260-273.

- Kristeva, Julia. *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, edit. Leon S. Roudiez, trans. Thomas Gora, Alice Jardine, and Leon S. Roudiez, (New York: Columbia University Press, 1980).
- Kapoor, Shweta K. “Existentialist Themes in Herman Hesse’s *Siddhartha*: Comparative Analysis with Albert Camus’ *The Stranger*”, *International Journal of Research in Social Sciences*, vol. 9, no. 2 (February 2019): 2046-2048.
- Kefeli, Emel. “Karşılaştırmalı Edebiyat: Tanım, Yöntem ve İncelemeler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, vol. 8 (2006): 331-350.
- Keflioğlu, Engin. “Tarihsel Hafıza ve Edebiyatın Tanıklığı: Sevdalinka’da Bellek ve Kimlik İnşası”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. 9, no. 1 (2025): 179-201.
- Karimi-Hakkak, Ahmed. “Narrating the Revolution: Iranian Women’s War Memoirs”, *Middle East Journal of Culture and Communication*, vol. 5, no. 2 (2012): 145-162.
- Kholodniak, Olena. “Comparative Literary Theory: A Cross-Cultural Approach to English Literature”, *Research Journal in Advanced Humanities*, vol. 4, no. 4 (2023): 255-266.
- Kukkonen, Karin. “The Speed of Plot: Narrative Acceleration and Deceleration”. *Orbis Litterarum*, vol. 75, no. 1 (2020): 4-6.
- Kechichian, J. A. “Baghdad Pact”, *Encyclopaedia Iranica*, vol. III, s. 4 (1988): 415.
- Karsh, Efraim. *The Iran -Iraq War 1980-1988*. (London: Osprey Publishing, 2002).
- Kûşkî, Muhammed Sâdık. *Komîtehâ-yî İnkılâb-ı İslâmî 1979-1985*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2003).
- Köse, Hasan Hüseyin. “Şii Grupların Irak Siyasetine Etkisi: 2003–2012 Dönemi”, *The Journal of Europe- Middle East Social Science Studies*, vol. 1, no. 2 (2015): 53-89.
- Kurt, Menderes. “Safevi Dönemi Şîi Ulema ve Velâyet-i Fakih’in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Süreç”, *İran Çalışmaları Dergisi*, vol. 2, no. 1 (2018): 61-90.
- Küpelî, Özer. “İrak-ı Arap’ta Osmanlı- Safevî Mücadelesi (XVI–XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies: Ortadoğu Özel Sayısı*, (2010): 228-245.
- King, Nicola. *Memory, Narrative, Identity: Remembering the Self*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2000).
- Küçükalp, Kasım ve Sema Cevirici, “Kimlik ve Farklılık Tartışmaları Bağlamında Postmodern Düşünce de Temsil Eleştirisi”, *Felsefe Dünyası*, c. 67 (2018): 5-32.

- Kaymak, Nazlı Neşe. ve Tülay Tekin Yılmaz, “Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Roman Kadınlar”, *Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, vol. 3, no. 1 (2022): 65-79.
- Kenza, Belkalîl Delâl-Bin Suş. Boûzid Rahmûn, “el-Bünyetü’s-serdiyyetü fir-Rivâyeti’l Arabiyyeti’l-Hadîseti er-Rivayetü “Ma Ene bi-Katîbin” li’s-Seyyidi Hâfız,” (*Risâletü’l- Macıstır. Câmia’tü’l- Muhammed Bûdiyâf Cezâir*, 2000).
- el-Kürdî, Abdurrâhîm. *er-Râvî ve’n-nassü’l kısısiyyü*. (el-Kahiretü: Mektebetü’l -Âdâbi, 2006).
- el-Kürdî, Abdurrahim. *es-Serdü fi’r-Serdi fi’r-rivâyeti’l -muâsırati*. (el- Kâhiretü: Dârü’s-Sekâfeti ve’n-Neşri, 1993).
- Kedkenî, Şefî’î. ve Muhammed Rızâ, *Edebiyyât ve Tecrübe-i İnsânî*. (Tahrân: Neşr-i Sohen, 2005).
- Kedkenî, Şefî’î. Muhammed Rızâ, “Berresî-i Envâ-ı Revâyı ve Didgâh der Dâstânâyı Fârisî”, *Faslnâme-i Nakd-ı Edebî*. Tahrân, s. 12 (2015).
- Lahmer, Râziye. Cumâne Afife Zebîrî. “el-Eb’âdü’n-Nefsiyyetü li’ş-Şahsiyyeti fi’r-Rivâyeti Sittetü Ervâhın Tekfî lehvi li’d-Duâi’l- İbrâhîm”, *Câmi’atü’l- Muhammed Bûdyâf el-M’silla Kısımü’l- Lüğati ve’l- Edebi’l-Arabî Cezâir*, (2024).
- Lakoff, George. “The Neural Theory of Metaphor”, in *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, ed. Raymond W. Gibbs Jr., (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Lodge, David. *Fennü’r-rivâî*. çev. Mâhir el-Battûtî. (Müessetü’l-Hindâvî, 2017).
- Lakoff, George. ve Mark Johnson, “Metaphors We Live By” Chicago, (University of Chicago Press, 1980).
- Lambrou, Marina. and Peter Stockwell (ed.), *Contemporary Stylistics*. (London: Bloomsbury Academic, 2010).
- Lorenza, Stefania Maria. Rimoldi and Elisa Barbiano di Belgiojoso, “Migration, Poverty, and Social Exclusion”, *In Encyclopedia of Quality of Life and Well-Being Research*, ed. Filomena Maggino, (2021).
- LaCapra, Dominick. *Writing History, Writing Trauma*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001).

- Lang, Simone Elisabeth. "Between Story and Narrated World: Reflections on the Difference between Homo- and Heterodiegesis", *Journal of Literary Theory*, vol. 8, no. 2 (2014): 368-396.
- Lavrenova, Olga. *Spaces and Meanings: Semantics of the Cultural Landscape*. vol. 8. (Cham: Springer, 2019).
- Ludwigs, Marina. "Another Look at Retrospection: The Backward Movement of the Narrative Unconscious", *Poetics Today*, vol. 43, no. 4 (2022): 697-727.
- La Capra, Dominick. *Writing History, Writing Trauma*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001).
- Lykes, M. Brinton and Erzulie D. Coquillon, "Psychosocial Trauma, Poverty, and Human Rights in Communities Emerging from War", in *Critical Psychology: An Introduction*, ed. Dennis Fox, Isaac Prilleltensky, and Stephanie Austin, 2nd ed. (London: Sage Publications, 2009).
- Litvak, Meir. "The Islamic Da'wa Party in Iraq", *Middle Eastern Studies* 43, no. 4 (2007): 573.
- Lehnen, Christine. "Exploring Narratives Powers of Emotional Persuasion through Character Involvement: A Working Heuristic", *Journal of Literary Theory*, vol. 10, no. 2 (2016): 247-270.
- Mandalaw, A.A. *ez-Zamanü ve 'r-Rivâyetü*. çev. Bekir Abbâs. (Beyrut: Dârü's-Sâdiri, 1997).
- Mahfûz, Elfiyye es-Sa'diye. "et-Terkîzü Ale'r-Rivâyeti Leylün ve Kadbânün li-Necîb Keylânî Dirâsetün- Serdiyyetün Gerard Genette", (Risâletü'l-Mâcîstır. Câmi'atü'l - Mevlâna Mâlik İbrâhîm el-İslâmiyyeti'l -Hükûmiyyeti'l- Malang, 2023).
- Martin, Wallace. *Nazariyyâtü's-serdi 'l-hadîse*. çev: Câsim Muhammed. (Mektebetü'l İskenderiyyeti: 1998).
- el-Mâlikî, Abdü'l- Hakîm. *Tahlîlü'l- hitâbi 's-serdî tatbîban kıssate 'l- mîsâk li-Abdullâhil- Ğazâlî nümûzecen*. 1. Baskı, (Libyâ: Dârü'l Kütübi'l Vataniyyeti Bingâzî, 2023).
- Moosavi, Amir. "Narrative Patterns in Contemporary Iran-Iraq War Memoirs", *Journal of Middle Eastern Literature*, vol. 12, no. 2 (2015): 123-145.
- Mozaffari, Mehdî. *Authority in Islam: From the Rise of Muhammad to the Establishment of the Umayyads*. (Arhus: Aarhus University Press, 1993).

- Moritz, Lehne. and Stefan Koelsch, “Toward a General Psychological Model of Tension and Suspense”, *Frontiers in Psychology*, c. 6, s. 79 (2015): 1-15.
- Muhammed, Câbir Ömer Subhî. İsmâil Fehd İsmâil rivâiyyen, (*Risâletül-Mâcistur*. Câmi ‘atü’l Mu’te, Külliyyetü’l -Âdâb Kısımü’l- Lügati’l- Arabiyye ve Âdâbiha, 1997).
- Munâ, Siddîk. “Tikniyyâtü’s-serdi fi’r-rivâyeti’l arabiyyeti: er-râvî eş-şahsü’l-evvelü”, *Mecelletü’-d- Dirâsâti’l- Edebiyyeti’l- Muâsıratı*, c. 12, s. 2, (2021): 45-67.
- Margolin, Uri. “The What, the When, and the How of Being a Character in Narrative”, *The Living Handbook of Narratology*, ed. Peter Hühn, (Hamburg: Hamburg University Press, 2014).
- Murtâd, Abdü’l Melik. *Fi’n- nazâriyyeti’r-rivâyeti: bahsü fi’t- tikniyyâti’s-serdi*, (el-Kuveyt: el-Meclisü’l-Vataniyyü li’s-Sekâfeti ve’l Fünûni ve’l Âdâbi, 1988).
- Mauss, Marcel. *The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, çev. W. D. Halls, (New York: W. W. Norton & Company, 1990), 3-18.
- Miller, J. Hillis. *The Ethics of Reading: Kant, de Man, Eliot, Trollope, James, and Benjamin*, (New York: Columbia University Press, 1987).
- el-Mahûs, Mansûr bin Abdülaziz. “et-Tevattürü’s-Serdiyyü fir-Rivâyeti “Termî bi-Şerarin” li-Abdihi’l- Hâli”, *Mecelletü’l- Ulûmi’l- Arabiyyeti*, s. 58, (2020): 377-419.
- Muallem, Verde. “el-Fedâü’r-Rivâiyyü: el-Müstalahü ve’l- Alâkâtü”, *Mecelletü’l-Âdâbi*, s. 14 (1945): 79-107.
- Muhammed, Muhammed Hüseyîn. Muhâsin Muhammed Fahl, “Kıssatü’l-Kâsirati ‘İnde İbrâhîme İshâka Serdün ve’d-Delâletün”. (Câmi’atü’s-Sûdân Külliyyetü’d-Dirâsâti’l Ulyâ Kısımü’l- Lügati’l- Arabiyyeti, 2018).
- Malone, David M. “Sanctions Enforcer: Economic Sanctions and the Oil-for-Food Program”, in *The International Struggle Over Iraq: Politics in the UN Security Council 1980–2005* (Oxford: Oxford University Press, 2006).
- Matar, Selîm. *Târîhü’l-Irâki el-arzu ve’ş-şea’bü ve’d-devletü*. (Beyrut:Müessesetü’l- Arabiyyeti’l- li’d-Dirâsâti ve’n- Neşri, 2021).
- Merkez-i Pejûheş ve İsnâd-ı Muâvenet-i İrtibâdât ve İttilâ’a Resânî-yi Defter-i Reîs-i Cumhûr. *İsnâdî ez Devlethâ-yı Ezhârî ve Bahtiyâr*, (Tehrân: Hâne-i Kitâb, 2013).

- Menashri, David. *Iran: Doctrine and Reality*, In *The Iran–Iraq War: Impact and Implications*, ed. Efraim Karsh, (London: Palgrave Macmillan, 1989).
- Murray, Williamson and Kevin M. Woods, *The Iran-Iraq War: A Military and Strategic History*, (New York: Cambridge University Press, 2014).
- Mahfuz, Necib. *Kifâhü tayyibete*. çev. Humphrey T. Davies. (Cairo: Cairo Press, 2003).
- Muhammed, Nader Ali. “İslâmiyet ve Câhiliye Döneminde Arap Edebiyatı”, *İlahiyat Dergisi*, c. 5 (2020): 200-205.
- Misbâh, Abdü'l-Hâdî. *Eslihatü'l-buyûlûciyyeti'l-kimyâiyyeti*. (Dârü'l-Mısriyyeti'l-Lübnâniyyeti, 2000).
- Mlodoch, Karin. “The Indelible Smell of Apples: Poison Gas Survivors in Halabja, Kurdistan-Iraq, and Their Struggle for Recognition,” in *One Hundred Years of Chemical Warfare: Research, Deployment, Consequences*, ed. Bretislav Friedrich et al. (2017).
- Muğayyer, İslâm Muhammed Abdürrabbüh. *Harbü'l-Irakıyyeti-İrânıyyeti 1980-1988* (Camia'tü'l-İslâmiyyeti Külliyyetü'l- Âdâbi, Bağdât, 2015):
- Muhammed, Alâ Câsim. *Melikü Faysali'l- evveli: Hayâtühü ve devrühü's-siyâsiyyü fi's-sevrati'l-arabiyyeti ve's- Sûriyyeti ve'l- Irâkiyyeti*, (Bâgdât: Mektebetü'l Yakazati'l-Arabiyyeti, 1990).
- Marzolph, Ulrich. “Narrative Strategies in Popular Literature: Ideology and Ethics in Tales from the Arabian Nights”, *Middle Eastern Literatures*, vol. 7 (2004): 1-12.
- Margolin, Uri. “Characters and Their Counterparts”, *Style*, vol. 35, no. 2 (2001): 239-252.
- Murtâd, Abdülmelik. *Fi'n-nazariyyeti'r-rivâyeti*. (Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l-Arabî, 2003).
- Mustafa, Dalia Said. “Literary Representations of Trauma, Memory, and Identity in the Novels of Elias Khoury and Rabî' Jâbir”, *Journal of Arabic Literature*, vol. 40, no. 2 (2009): 208-236.
- Mukherjee, Sreya. “Mapping Divided Legacies: Unravelling Memory, Identity and Body Politics in Select Partition Literature”, *IDEAS: English Language and Literature Research Association of Türkiye*, vol. 5, no. 1 (2025): 1-11.
- Melas, Natalie. “Comparison and Postcoloniality,” in *Companion to Comparative Literature, World Literatures, and Comparative Cultural Studies*, ed. Steven Tötösyde Zepetnek and Tutun Mukherjee, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

- Mydla, Jacek. Małgorzata Poks, and Leszek Drong (ed.). *Multiculturalism, Multilingualism and the Self: Literature and Culture Studies*, (Cham: Springer, 2017).
- Mukherjee, Dipanjoy. "Postcolonial Narratives and Identity Formation in Contemporary Literature", *International Journal of Social Impact*, vol. 10, no. 3 (2025): 1-20.
- Martinez, Matias. "Authenticity in Narratology and in Literary Studies," in *Narrative Factuality: A Handbook*, ed. Monika Fludernik and Marie-Laure Ryan. (Berlin: De Gruyter, 2020).
- Mısıır, Fatma Zehra. ve Salih Tur, "Nâzım Hikmet ile Mahmûd Dervîş'in Şiirlerindeki Direniş Temasının Karşılaştırmalı Edebiyat Bağlamında İncelenmesi", *Istanbul Journal of Arabic Studies*, vol. 6, no. 2 (2023): 185-217.
- Marlina, Ririn. "The Analysis of Thematic Role in Narrative Texts of Senior High School Textbooks", *English Review: Journal of English Education*, vol. 1, no. 1 (2012): 80-88.
- Margolin, Uri. *Character*, in *The Cambridge Companion to Narrative*. ed. David Herman. (Cambridge University Press, 2007).
- Mohammadirad, Masoud. *Echoes of the Past: Hewramî Narratives and Cultural Memory*. (Berlin: Language Science Press, 2022).
- Muhammadi, Zehrâ. "Bâztâb-ı Huviyyet-ı Zen-i Mucâhid der Asâr-ı Dîfâ-ı Mukaddes: Mutali 'ı Muvred-i Ketab-ı Dâ", *Faslnâme-i Zenân-ı Cenk*, vol. 3-1, no. 8 (2016): 45-67.
- Muzamil, Sania. "War and Memory: Remembering Women's Bodies in War". in *Trauma and Memory Studies: Responses from India and Beyond*. ed. Ananya Jahanara Kabir and Anshuman Mondal, (Singapore: Springer, 2025).
- Mûsevî, Mensûre Sâdât. *Berresî-i Zemân-ı Rivâyet der Dâstânhâyı Fârsî ba Te'kîd ber Rivâyet-i Tekrârî ve Tekruhdârî*, (Tahrân: Faslnâme-i Nakd-i Edebî, 2023).
- Mabrouk, Dalia Mohamed Mostafa. "Focalization Analysis in *Under the Volcano* & *Yacoubian Building*: A Comparative Study", *Journal of Arts and Humanities*, vol. 1 (2012): 1-10.
- Mezzalira, Selene. Gianluca Santoro, Vincenzo Bochicchio, and Adriano Schimmenti, "Trauma and the Disruption of Temporal Experience: A Psychoanalytical and

- Phenomenological Perspective”, *The American Journal of Psychoanalysis*, vol. 83, no. 1 (2023): 36-55.
- Muhabetî, Mehdî. *Rivâyet-i Şinâsî der Edebiyyât-ı Fârisî*. (Tahrân: İntişârât-ı Semt, 2015).
- Makaoui, İsmail. “Translation of Culture-Specific Terms from Arabic into English: Between Loss and Preservation”, *International Journal of Linguistics and Translation Studies*, vol. 4, no. 3 (2023): 43-57.
- Al-Masri, Hanada. “Translation and Cultural Equivalence: A Study of Translation Losses in Arabic Literary Texts”, *Journal of Universal Language*, vol. 10, no. 1 (2009): 12.
- Maslov, Evgeniy S. “Time in Narrative: ‘Fabula -Syuzhet’ and ‘Story-Discourse’ vs Semiotic Triangle”, *Studia Litterarum*, vol. 8, no. 3 (2023): 10-27.
- Miola, Robert S. *Seven Types of Intertextuality*, In Shakespeare, Italy, and Intertextuality, ed. Michele Marrapodi, (Manchester: Manchester University Press, 2004).
- Munîf, Abdurrahman. *Cities of Salt*. trans. Peter Theroux. (New York: Vintage Books, 1989).
- al-Musawi, Muhsin J. *Arabic Poetry: Trajectories of Modernity and Tradition*. (London: Routledge, 2006).
- Miall, David S. “Emotions and the Structuring of Narrative Responses”, *Poetics Today*, vol. 32, no. 2 (2011): 325-326.
- Masoumeh, Marie. Yusuf Nazari, Hossein Kiani, and Dhia Ghani Al-Aboudi, “The Social Alienation in the Novel ‘The Sky Was Blue’, Based on Generative Structuralism”, *Studies on Arabic Language and Literature*, vol. 15, no. 39 (2024): 310-345.
- Moran, Berna. *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006).
- Narlı, Mehmet. “Romanda Zaman ve Mekân Kavramları”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 5, s. 7 (2002): 91-106.
- Nasrullah, İbrâhîm. “İsmâîl Fehd İsmâîl ve Hikâyetü’l -Lügâti fi’s-Sahrâi”, *el-Beyân*, c. 582 (2019): 1-97.
- Nakash, Yitzhak. “Sünni Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, vol. 15, no. 3 (2002): 387-397.
- Nakash, Yitzhak. *Irak’ta Pandora’nun Kutusu: Şiiler*. çev: Metin Saltoğlu. (Ankara: Elips Kitap, 2005).

- Nasr, Vali. *The Shia Revival: How Conflicts within Islam Will Shape the Future*, (New York: W. W. Norton & Company, 2006).
- en-Neccâr, Hanî Cevâd Kâzım. *es-Siyasetü'l-haricîyyetü li-İran fi ahdi'r-reîsi Muhammed Hatimî 1997-2005*. (Merkezü Aynin-li'd-Dirasâti ve'l-Bühûsi'l-Muâsrati, 2018).
- en-Nefisî, Abdullah. *İrân ve'l-halîc: diyâlektîk ed-demci ve'n-nebzi*, (Beyrût: Dârü'l-Kırtâsi, 1990).
- Nejat, Reîsî. *Âreş Şâh ve Şatranc-ı Kudret der Hâvurmiyâne: İrân, Kordhâ-yı Irâk ve Şüyân-ı Lübnân 1337-1357*. trans. Perîsâ Ferhâdî. (Tehrân, 2023).
- Nişanî, Fatıma. Fâtıha Mahfûz Ramûm, “Harbü'l-İrâkıyyeti'l-İrânıyyeti ve'd-Devrü'l Dıblûmasıyyü li'l-Cezâir fi'l-Hallî'l-Ezmeti 1980-1988”, (Cami'atü'l-Ahmed Dirâyeti Edrâri Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İnsaniyyeti ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyyeti Kısmü'l-Ulûmi'l-İnsaniyyeti, 2016).
- Nüreddîn, Muhammed. *el-Arab ve'l-İrân: es-sırâü'l-mesâlihi vel'l-hüviyyeti*. (Beyrût: Merkezü'd-Dirâsâti li-Vahdeti'l-Arabiyyeti, 2013).
- Nurî, Taha ve Yâsîn eş-Şükürçî, *Harbü'l-Emrîkî a'le'l-İrâk*, 1. Baskı, (Mektebetü'r-Râidi'l İlmiyyeti, ed-Dârü'l-Arabiyyetü li'l-Ulûmi, 2004).
- Nadeem, Nahla. “Autobiographical Narrative: An Exploration of Identity Construction Processes in Relation to Gender and Race”, *Narrative Inquiry*, vol. 25, no. 2 (2015): 224-241.
- Necm, Mahmûd Nâsır. *Delâletü'l-mekâni fi'r-rivâyeti Heysemi Behnâm Bordî*, 1. Baskı, (Bağdat: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki, 2016).
- Najaf-Mirza'i, Leila. “Edebiyât-ı Mukâvelat: Nazariye-i Farâwat ve'd-Def'â”. *Mecelle-i Endîşe-i Adâbi*, no. 20 (2019): 78-95.
- Ne'im, Amûrî. “Dirâsetü'd-Delâliyyeti's-Serdiyyeti fi'l-Kasîdeti's-Şecareti'l-Kameri li-Nâzik Melâike”, *Buhûsün fi'l-Lügati'l-Arabiyyeti*, s. 24 (2022): 52-33.
- Nünning, Ansgar. *On the Borderline of Narration: Dream Reports and Their Narrative Embedding*. (Berlin: De Gruyter, 2011).
- Negmatdzonovna, Mastura. Akhmedova, Alsu Junisovna Giniyatullina ve Alsu Mansurovna Nigmatullina, “Poetry ‘Sacred Defense’ in Modern Persian Literature”, *Journal of History Culture and Art Research*, vol. 8, no. 3 (2019): 251-58.

- Narlı, Mehmet. "Romanda Zaman ve Mekân Kavramları", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 5, no. 7 (2002): 91-106.
- Nassif, Dani. *Trauma, Memory, and the Lebanese Post-War Novel: Beirut's Invisible Histories in Rabee Jaber's Fiction*. (Cham: Springer, 2024).
- Nefîsî, Sa'îd. *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve der Zebân-ı Fârisî*. c. 1. (Tahrân: İnteşârât-ı Fûrûği, 1965).
- N. Wiesepepe, Courtney et al., "Personal Narratives in Trauma-Related Disorders: Contributions from a Metacognitive Approach and Treatment Considerations," *Behavioral Sciences*, vol. 15, no. 2 (2025): 150.
- Nanquette, Laetitia. "An Iranian Woman's Memoir on the Iran–Iraq War: The Production and Reception of *Dâ*", *Iranian Studies*, vol. 46, no. 6 (2013): 943-957.
- Nîkfercâm, Mehdî. "Edebiyyât-ı Pâydarî der İrân ve Irâk "Dâ" ve "es-Sebîliyyât", *Faslnâme-i Nakd-ı Edebî, Dânişkâh-ı Tahrân*, y. 12, s. 3 (2019): 145-162.
- Neumann Garcia, Rosalia Angelita. and Mariana Lessa de Oliveira, "Intertextuality, Narrators and Other Voices in Jean Rhys' *Wide Sargasso Sea*", *Revista Letras*, c. 53, (2020): 1-15.
- Ngulube, Zitha. "Order, Duration, and Frequency: A Narratological Study of Faulkner's 'A Rose for Emily'", (BA Thesis. University of Iceland, 2020).
- Nanquette, Laetitia. "An Iranian Woman's Memoir on the Iran–Iraq War: The Production and Reception of *Dâ*", *Iranian Studies*, vol. 46, no. 6 (2013): 943-957.
- Neimneh, Shadi. "The 'Motherland': An Archetypal and Postcolonial Reading of Ghassan Kanafani's *Umm Sa'ad*", *Jordan Journal of Modern Languages and Literatures*, vol. 13, no. 4 (2021): 681-700.
- Olick, Jeffrey K. "Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür", çev. Meral Güneşdoğmuş, *Kültürel Çalışmalar Dergisi*, vol. 1, no. 2 (2014): 175-211.
- Orr, Leonard. "Narrative Repetition Repetitive Narration: A Taxonomy", *Neohelicon*, vol. 22, no. 1-2 (1995): 297-300.
- Osman, Marwan. and Eberhard Jungfer, *One Year of War: Destroying the Social Fabric of Revolution*, Migration-Control.info Project, May 2024.

- O'Meara, Jennifer. "Dialogue and Character Construction", in *Engaging Dialogue: Cinematic Verbalism in American Independent Cinema*. (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2018).
- Ongun, Durmuş. "Metinlerarasılık Bağlamında Enis Akın'ın Dağdaki Emirlerine Bakış", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, c. 5, s. 2 (2021): 792-804.
- Orr, Mary. *Intertextuality: Debates and Contexts*. (Cambridge: Polity Press, 2003).
- Onarıcıoğlu, Ahmet Selçuk. "Basit Olay Örgüsü Hileleri, Olay Örgüsü Delikleri ve Anlatı Tasarımı", *Edebi Eleştiri Dergisi*, vol. 5, no. 2 (2021): 539-557.
- Ören, Aytaç. "Edebiyatta Kurgusal Gerçeklik", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 1, no. 2 (2015): 156-162.
- Özdemir, Serkan. *Metinlerarasılık Yöntemleri: Ömer Seyfettin'in Hikâyeleri*. (İstanbul: DBY Yayınları, 2017).
- Özay, Yeliz. "Metinlerarasılık ve Türk Halk Hikâyelerinde Ana-Metinsel Dönüşümler", *Millî Folklor*, vol. 21, no. 83 (2009): 6-18.
- Odacı, Serdar. "Toplumsal ve Bireysel Bilincin Ortak Referans Çerçevesi Olarak Edebî Metinlerin Yabancılara Türkçe Öğretimindeki Yeri", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, vol. 6, no. 4 (2018): 1187-1197.
- Olick, Jeffrey K. "Kolektif Bellek: İki Farklı Kültür", çev. M. Güneşdoğmuş, *Hacettepe Üniversitesi Kültürel Çalışmalar Dergisi*, c. 1, s. 2 (2014): 175-211.
- Öbüz, Ekrem. "Çocuklara Seslenen Korku Türündeki Yapıtların Yazınsal Kurgu ve Pedagojik İşlev Açısından İncelenmesi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2023).
- Öksüz Güneş, Elif. ve Zeynep Yıldırım, "Müge İplikçi'nin Kömür Karası Çocuk Adlı Kitabında Göçün Etkileri", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, vol. 17, no. 33 (2025): 119-134.
- Özdil, Muhammed. "Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 28 (2017): 383-400.

- Özkan, Ahmet. “Didier Daeninckx’in *La Mort N’Oublie Personne* Başlıklı Romanında İşgal, Direniş ve Adalet”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 60, no. 2 (2020): 534-561.
- Öner, Sezin. “Duygu Yoğunluğu ve Duygu Değerliğinin Otobiyografik Hatırlamadaki Rolü”, *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar* 13, no. 3 (2021): 605–618.
- Özer, Çetin. “Sembolizmin Psikolojisi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, vol. 11, no. 2 (2009): 89-90.
- Parın, Kâmil. “Anlatıbilim: Anlatı Teorisi El Kitabı,” *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, vol. 1, no. 1 (2017): 70-85.
- Parveen, P.J. Sadia. “Layers of Remembrance: Untangling Memory and Remembrance in Mahmoud Darwish’s Poetic Landscape”, *IJJAR*, vol. 10, no. 3 (2023): 1-15.
- Pederson, Joshua. “Speak, Trauma: Toward a Revised Understanding of Literary Trauma Theory”, *Narrative*, vol. 22, no. 3 (2014): 333-353.
- Phelan, James. “Reliable, Unreliable, and Deficient Narration: A Rhetorical Account”, *Narrative Culture*, vol. 4, no. 1 (Spring 2017): 89-103.
- Parın, Kâmil. “Anlatının Söylemi: Yöntem Hakkında Bir Deneme”, *Söylem Filoloji Dergisi*, vol. 3, no. 1 (2018): 98-101.
- Perk, Derya. “Edebiyatta Zaman ve Erich Hackl’in Belgesel Romanı: Auschwitz’de Düşün”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 27 (2021): 117-128.
- Ricoeur, Paul. *Time and Narrative*, vol. 1., trans. Kathleen McLaughlin and David Pellauer, (Chicago: University of Chicago Press, 1984).
- Parsâdûst, Menûcehr. *Rîşehâ-yi Târihî-yi İhtilâfât-ı İrân- I’râk (1980- 1514) ba Efvûdehâ*, Şirket-i Sihâmî İnteşâr, Tehrân, (1991).
- Pierre, Râzû. *Harbü’l- I’râkiyyeti’l- İrâniyyeti, tilke’l- harbü’l- mecnûnetü*. trans. Falâh Hasan el-Esedî, (Bağdâd: Mektebetü Adnân, 2024).
- Phillips, Ian B. *The Temporal Structure of Experience*, In *Subjective Time: The Philosophy, Psychology, and Neuroscience of Temporality*, ed. Valtteri Arstila and Dan Lloyd, (Cambridge, MA: MIT Press, 2014).
- Pivodori, Cristina. and David Owen, eds., *(Re)Writing War in Contemporary Literature and Culture: Beyond Post-Memory*. (New York: Routledge, 2024).

- Rızâ, Mehdî. “Sâhtâr-ı Rivâ-yı Hâtîrât-ı Cenk der Edebiyyât-ı Pâyedâr-ı Îrân”, *Faslnâme-i Nakd -ı Edebî*, c. 32 (2018): 85-106.
- Ricoeur, Paul. *Life in Quest of Narrative*, On Paul Ricoeur: Narrative and Interpretation. ed. David Wood, (London: Routledge, 1991).
- Roberts, Adam. and Timothy Garton Ash (ed.), “*Civil Resistance and Power Politics: The Experience of Non-Violent Action from Gandhi to the Present*”, (Oxford: Oxford University Press, 2009).
- Roof, Judith. *The Feminist Foundations of Narrative Theory*, in *The Cambridge Companion to Narrative Theory*. ed. Matthew Garrett, (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).
- Phelan, James. *Narrative as Rhetoric: Technique, Audiences, Ethics, Ideology*. (Columbus: The Ohio State University Press, 1996).
- Prince, Gerald. *Narratology: The Form and Functioning of Narrative*. (Berlin: Mouton de Gruyter, 1982).
- Propp, Vladimir. *Morphology of the Folktale*. çev. Laurence Scott. (Austin: University of Texas Press, 1968).
- Propp, Vladimir. *Morphology of the Folktale*. trans. Laurence Scott, 2nd Edition. (Austin: University of Texas Press, 2010).
- Pristašova, Zuzana. *A Literary Heroine of Selected Fictional War Narratives by Arab Women Writers*, *Graecolatina et Orientalia*, XLI–XLII (2023).
- Ramsey, Neil. and Anders Engberg-Pedersen, “War and Trauma”, in *War and Literary Studies*, ed. Anders Engberg-Pedersen and Neil Ramsey, (Cambridge: Cambridge University Press, 2023).
- Roger, Allen. *The Arabic Novel: An Historical and Critical Introduction*. 2nd ed. (Syracuse: Syracuse University Press, 1995).
- Richardson, Brian. *Unnatural Voices: Extreme Narration in Fiction*. (Columbus: Ohio State University Press, 2006).
- Riffaterre, Michael. *Semiotics of Poetry*. (Bloomington: Indiana University Press, 1978).
- Rimmon-Kenan, Shlomith. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. (London: Methuen, 1983).

- Riley, Karen E. "Memory, Identity and Exile in Ghassan Kanafani's Fiction", *Journal of Middle Eastern Literature*, vol. 12, no. 2 (2006): 145-162.
- Roof, Judith. *The Feminist Foundations of Narrative Theory*, In *The Cambridge Companion to Narrative Theory*. ed. Matthew Garrett. (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).
- Ryan, Marie-Laure. *Possible Worlds in Literary Theory*. Bloomington: Indiana University Press, 1991).
- Ricoeur, Paul. *ez-Zamânü ve 's-serdü hibketü ve 's-serdü 't-târîhiyyü*. çev. Sa'id el-Ğânîmî ve Fellâh Rahim. (İfrençî: Dârü'l- Kitâbi'l- Cedîdi'l- Müttehideti, 2006).
- Ricoeur, Paul. *Memory History Forgetting*. trans. Kathleen Blamey and David Pellauer. (Chicago: University of Chicago Press, 2004).
- Ricoeur, Paul. *Time and Narrative*. vol. 1, çev. Kathleen McLaughlin ve David Pellauer. (Chicago: University of Chicago Press, 1984).
- Petersen, Roger D. *Death, Dominance, and State-Building: The US in Iraq and the Future of American Military Intervention*, (Oxford: Oxford University Press, 2024).
- Pezeshki, Pegah. "A Revolution Lost: Narrative Temporality and Postmodern Subject in Iran's Post-Revolutionary Novels", *Journal of Critical Studies in Language and Literature*, vol. 3, no. 6 (2022): 30.
- Phebe, Marr. *The Modern History of Iraq*. (New York: Routledge, 2017).
- Pristasova, Zuzana. *A Literary Heroine of Selected Fictional War Narratives by Arab Women Writers*, *Graecolatina et Orientalia*, XLI–XLII (2023).
- Panofsky, Erwin. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. (Oxford: Oxford University Press, 1939).
- Petridou, Georgia. *Divine Epiphany in Greek Literature and Culture*. (Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Rowland, Susan. *Jung: A Feminist Revision*. (Cambridge: Policy Press, 2002).
- Ricoeur, Paul. *Memory, History, Forgetting*. trans. Kathleen Blamey and David Pellauer (Chicago: University of Chicago Press, 2004).

- Rahîme, Azrî. *Gazvü'l Emrîkî li'l-İrâk Senete 2003*. (Biskra: Cami 'atü'l- Muhammed Hızır Biskra Külliyyetü'l -Ulûmi'l -İnsâniyyeti ve'l-İctimâiyyeti Kısmü'l -Ulûmi'l İnsaniyyeti, 2015).
- Rahmânî, Alî. “Tahlîl-i Didgâh-i Şâh derbâre-i Nakş-i Emrîkâ der İnkilâb-ı İslâmî”, *Faslnâme-i Târih-i Muâsır-ı İrân*, vol. 22, no. 4 (2018): 62-65.
- Ramâzân, Abdûlazîm. *İctiyâhü'l- Irâkiyyi li'l-Kuveyt fi'l- mîzâni't-târihiyyi* 1. Baskı, (ez-Zehrâ li'l-İ'lâmi'l-Arâbî, 1990).
- Rasûl, Fâzıl. *İrâk- İrân*, (Bağdât: Hey'etü'l-âmmeti'l-li'l-isti'lâmâti, 1992).
- Razoux, Pierre. *The Iran-Iraq War*. trans. Nicholas Elliott. (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2015).
- Rokâbiyân, Reşîd ve Seyyid Muhammed Hasan Siyyâdât, “Nazariyye-i Vilâyet-i Fakîh der Endîşe-i Siyâsi-i Âyetullah Seyyid Alî Tabâtabâyî Ma'ruf be Sâhib-i Riyâz”, *Faslnâme-i Hukûmet-i İslâmî*, vol. 24, no. 3 (2019): 147-173.
- Rosen, Nir. *In the Belly of the Green Bird: The Triumph of the Martyrs in Iraq*. (New York: Free Press, 2006).
- er-Râvî, Câbir İbrâhîm. *İlgâü'l-ittifâkiyyeti'l-İrâkiyyeti-İrâniyyeti li-âm 1975 fi'd- dev'il-kânûni'd- düveliyyi*, (Külliyyetü'l Beyrut Cami'iyyeti, 1924).
- Rezk, Dina. *Revolution in Iraq*. in *The Arab World and Western Intelligence: Analysing the Middle East, 1956-1981*, (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017).
- Romero, Juan. *The Iraqi Revolution of 1958: A Revolutionary Quest for Unity and Security*. (Lanham, MD: University Press of America, 2011).
- Romero, Juan Lennart Michel. “The Iraqi Revolution of 1958 and the Search for Security in the Middle East,” (Unpublished PhD diss., University of Texas at Austin, 2008).
- el-Sa'adavî, Neval. *Memoirs from the Women's Prison*. trans. Marilyn Booth. (London: Zed Books, 2019).
- Saburova, Natalya. and Motrena Zakharova, “Functional Characteristics of Focalization in Literary Texts (Analysis of Sections in D. Mitchell's Novel 'Black Swan Green')”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, s. 19 (2013): 388-400.
- Sâdât Hüseyinî, Fâtîmâ. “Rivâyât-ı Zenâne ez Cenk der Hâtrât-ı Zehrâ Hüseyinî Dâ”, *Pejûheşnâme-i Edebiyyât-ı Muâsır- ı Cihân-ı İslâmî*, vol. 23, no. 3 (2021): 25-44.

- Sâdikî, Seyyid Şemseddîn. Mihrî Mârâbî ve Nergîz Aksa, “İrân-İrâk Çeşm-i Endâzî ber Râhberdî Şoden Münâsebat-ı Dûcanibe”, *Pejûheşhâyî Revatib-ı Beyne’l-Milel*, vol. 1, no. 22 (2016): 14-18.
- Sağlık, Şaban. “Kurmaca Âlemin Kurmaca Sözcülerinden Romanda Zaman-Mekân-Tasvir”, *Hece Aylık Edebiyat Dergisi*, Türk Romanı Özel Sayısı, c. 1, s. 65–66–67 (Mayıs–Haziran–Temmuz 2002): 144-182.
- Sa’idi, Mehdî. *Adâbiyât-ı Dâstânî-ye Jang dar Irân*. (Tehran: Jihad Danişgâhî, 2016).
- Said, Edward W. *Orientalism*. (London: Penguin Books, 1977).
- Saint-Amand, Pierre. *Proust and the Sense of Time*. trans. David Ellison, (Ithaca: Cornell University Press, 2004).
- Samini, Naghmeh. *Tamâshâkhâneh-i Asâtir (The Theater of Myths)*. (Tahran, 2008).
- Sangari, Mohammad Reza. *Sahathaye-i Mutâlâati-ye Edaebiyat-ı Inkılâb-ı İslami va Defâ ‘at-ı Mukaddas: Pishnehâd-ı Barayev Paezûheşh va Mutâle-i Tahrân*, (Research Institute of Culture and Islamic Thought, 2018).
- Sandikkaya Aşır, Ayşe. “Ahmet Mithat Efendi’nin Çengi, Arnavutlar-Solyotlar ve Müşahadat Romanlarında Anlatıcının Konumu”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 10, s. 25 (2021): 178-187.
- Sancâbî, Sâbir. *Hâtîrât-ı Siyâsî Doktor Kerîm Sancâbî*. (Tehrân: Sadâ-yı Muâsır, 2002).
- Saunders, Max. “Autofiction, Autobiografiction, Autofabrication, and Heteronymity”. *Biography*, vol. 43, no. 4 (2020): 765.
- Saybaşılı, Sevgi. “Zaman Algısı ve Romana Yansıması,” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı, 2008).
- al-Sayyad, Mohammed Sayyed and Sulaiman Alwadai, *Shiite Political Theology and the Crisis of Legitimacy in Iran*, (Riyadh: International Institute for Iranian Studies, 2021).
- Sazyek, Hakan. *Roman Terimleri Sözlüğü: Roman Sanatından Yüz Terim*. (Ankara: Hece Yayınları, 2020).
- Scarry, Elanie. *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. (New York: Oxford University Press, 1985).

- Schniedermann, Wibke. Steven Willemsen, and Sean A. Yeager, "Introduction: Time Loops, Temporal Uncertainty, and Problem-Solving in Narrative", *Poetics Today*, vol. 46, no. 1 (2025): 1-13.
- Schofield, Richard. "Position, Function, and Symbol: The Shatt al-Arab Dispute in Perspective". in *Iran, Iraq, and the Legacies of War*, ed. Laurence Potter and Gary Sick. (New York: Palgrave Macmillan, 2006), 29-70.
- Scholes, Robert. *Anâsır-ı Destân*. çev. Ferzâne Tâhirî. (Neşr-i Merkez Tahrân, 1999).
- Scott Meisami, Julie. *Structure and Meaning in Medieval Arabic and Persian Lyric Poetry: Orient Pearls*. (London: Routledge Curzon, 2003).
- Sebald, W. G. *Austerlitz*. trans. Anthea Bell. (New York: Modern Library, 2001).
- Sengerî, Muhammed Rızâ. *Edebiyyât-ı Pâyidâr Der Îrân: Ez Defâ'-ı Mukeddes ta Mukâvemet-i Ferhenk-i*. (Tahrân: İntişârât-ı Sûre-i Mehr, 2016).
- Sepehrî, Ma'sume. "Tahlîl-i Rivâyet-i Zenâne der Hâtîrât-ı Cenk: Mutâlâ-ı Movredî Ketâb-ı Dâ", *Mutâlât-ı Ferhenk-i Zenân*, c. 2, s. 3 (2010): 55-78.
- Shklovsky, Viktor. *Literature and Cinematography*. trans. Irina Masinovsky. (Champaign, IL: Dalkey Archive Press, 2008).
- Shoshana, Felman. and Dori Laub, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. (New York: Routledge, 1992).
- Smith, Sidonie. ve Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2019).
- Stamatis, Kristina M. Joseph L. Polman, Trang Tran, and Jose Rogelio Manriquez Hernandez, "Looking Back to See Myself: Analepsis as Tool to Deepen Proleptic Notions of Identity Development", in *Proceedings of the 2024 International Conference of the Learning Sciences*, (Nashville: International Society of the Learning Sciences, 2024).
- Said Mostafa, Dalia. "Literary Representations of Trauma, Memory, and Identity in the Novels of Elias Khoury and Rabî' Jâbir", *Journal of Arabic Literature*, vol. 40, no. 2 (2009): 208-226.
- Sakallı, Cemâl. "Tema Araştırmasına Bir Katkı Olarak Edebiyatta Mekân ve Edebi Mekân", *Kâre, Özel Sayı: Türkiye'de Karşılaştırmalı Edebiyat* (Temmuz 2021): 95-114.

- Samman, Ghada. *The Night of the First Billion*. trans. Nancy N. Roberts. (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2005).
- Sandallı, Boğaç. “Constructing an Islamic Society through Novels: Creation of Collective Identity and Issue of Participation in Islamic Literature.” (Unpublished *Master’s Thesis*. Middle East Technical University, 2020), 45-78.
- Simâvî, Sa’dî Abid. “Modernism and Metaphor in Contemporary Arabic Poetry”. *World Literature Today*. vol. 75, no. 2 (Spring 2001): 275-284.
- Spencer, Sharon. *Space, Time and Structure in the Modern Novel*. (New York: New York University Press, 1971).
- Sternberg, Meir. “Telling in Time (I): Chronology and Narrative Theory”. *Poetics Today*. vol. 11, no. 4 (1990): 901-948.
- Smeets, Roel. Maarten De Pourcq, and Antal van den Bosch, “Modeling Conflict: Representations of Social Groups in Present-Day Dutch Literature”, *Journal of Cultural Analytics*, vol. 6 no. 3 (2021): 1-31.
- Suraid Almutairi, Eman. “The Rewriting of Characters’ Dialogue: Translating Literary Dialectal Dialogue in Saudi and Egyptian Novels”, *Arab World English Journal for Translation & Literary Studies*, vol. 6, no. 4 (2022): 113-141.
- Süt Güngör, Pınar. “Kolektif Bellek ve Metinsel Toplum Paradigmalarının Anlatısal Yansıması: Anlatış Romanı”, *Uluslararası Dil Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, vol. 8, no. 1 (March 2025): 452-467.
- Somuncuoğlu Özot, Gamze. “Postmodern Roman’da Anlatıcı, Zaman ve Mekân Yapısı”, *Journal of Turkish Studies*, vol. 7, no. 3 (2012): 2275-2286.
- Söylemez, Sinem. ve Aycan Kapucu, “Duygusal Bağlamda Nötr Uyarılara İlişkin Epizodik Bellek Süreçleri”, *Nesne-Psikoloji Dergisi* vol. 9, no. 21 (2021): 735-752.
- Sözen, Mustafa. “Günümüz Sinemasında Dramatik Bir Olgu Olarak Sessizliğin Kullanımı: Kavramlar, Analizler”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 3, no. 16 (2015): 45-47.
- Stanzel, Franz Karl. “A Theory of Narrative”, çev. Charlotte Goedsche, (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).

- Sternberg, Meir. *Expositional Modes and Temporal Ordering in Fiction*. (Bloomington: Indiana University Press 1978).
- Seyidov, Rashad. *Arap Modernleşmesi ve Etkileri*. (Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2024).
- Shlomith, Rimmon-Kenan. *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*. (New York: Routledge, 2002).
- Siyâveş, Rüstemiân Sebzânî. Huccetüllâh Münîrî ve Muhammed Sâdık Tefazzolî, “Bâztâb-ı Merg ve Merg-i Endîşî der Edebiyyât-ı Dâstânî-yi Muâsır-ı Îrân (ber Pâye-i Peñç-i Esr-i Berceste)”, *Dânişgâh-ı Âzâd-ı İslâmî, Vâhid Burûcerd Îrân*, no. 2, (2022): 65-84.
- Munis. “-Sebtî, Muhammed Zibârî Munis. “en-Nehriyyetü Beyne’l-Îrâk ve’l-Îrân Dirâsetü fi’l- Cûğrâfiyye’s-Siyâsiyyeti”, *Câ’miatü’l-Basra Külliyyü’t-Terbeviyyeti li-Benâti Kismü’l- Cûğrafiyye*, vol. 43, no. 3 (2018): 167.
- Serâyîş, Meryem. ve Ahmed Mes’ûd Seyyid Alî, *Îrâk ve Hilfü’l- Bağdâd 1945-1959*, (Külliyyetü’l- Ulûmi’l-İnsâniyyeti ve’l-İctimâiyyeti Kismü’t-Târîhi, Cami’atü-Muhammed Bûdiyâf el-Mesîla, 2018).
- Seccâd, Râ’ı Golûce. *Mübârazât-ı İmâm Humeynî ez Hicret be Firânsâ ta Bazgeşt be Îrân be Rivâyet-i İsnâd*, (Tehrân: Merkez-i İsnâd-ı İnkılâb-ı İslâmî, 2010).
- Sertel, Savaş. “Irak Halkının İngiliz İşgaline Karşı 1919–1920 Yıllarındaki Direnişinin İrade-i Milliye ve Hâkimiyet-i Milliye Gazetelerine Yansıması”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 6, no. 68 (2018): 29-38.
- Shariati, Shahrooz ve Masoud Ghaffari, “The Iran-Iraq War: Geopolitical Economy of the Conflict,” *Geopolitics Quarterly* 14, no. 4 (Winter 2019): 46–61.
- Silinsky, Mark D. “*Iran’s Islamic Revolutionary Guard Corps: Its Foreign Policy and Foreign Legion*”, (Marine Corps University Press, 2020).
- Sindkhedkar, S. D. “The Role of Women in War Literature”, *IOSR Journal of Multidisciplinary Research*, vol 2, no. 2 (2025): 62-64.
- Siveylem, Hüssâm. *İsrâil ve Gazvü’l -İrâk*, 1. Baskı, (Merkezü’l- İ’lâmî’l- Arabî, 2006).
- Siyâhpûş, Fâtıma. “Berrâsî-yi Nakş-i Emrîkâ der Vûkû ‘ı İnkılâb-ı İslâmî-i Îrân”, *Faslnâme-i Târîh-i Muâsır-ı Îrân*, vol. 20, no. 3 (2013): 65-92.

- Siyâr, Rahmân Necefî. *Revâbit-ı Cumhûrî-yi İslâmî-yi İrân ve Arabistân-ı Suû'dî ez İbtidâ-yı Hezâre-yi Sevvom*. (Tehrân: Dânişgâh-i Âliyi Defâ'-ı Millî, 2019).
- Şaban Şeyh, Leyla. ve Sihâm Salâma Abbâs, “el-Menhecü's -Sîmyâiyü fi't-Tahlili'n-Nassi'l-Edebî”, İskenderiyetü: *Havliyyetü'l-Küliyyeti'd-Dirâsâti'l Islâmiyyeti ve'l-'Arabiyyeti li'l-Benâti*, vol. 33, no. 1 (2003): 777-796.
- Şahâde, Cemâl. *et-Tenâsü fi'r-rivâyeti'l-arabiyyeti'l- hâdiseti, li-münâkaşati te'sîri'l-tikniyyâti't- teyyâri'l- va'î ve'l monûlogi'd-dâhilî le'dâ Joys ve Faulkner fi'r-rivâyeti'l- arabiyyeti*, (Beyrut: GLD Menşûrât, 2024).
- Şâhidî, Muzaffer. *Hızb-ı Râstâhîz, İştibâh-ı Bozork: Hûdkâmegî der İrân-ı Asr-ı Pehlevî*, (Tehrân: Merkez-i Mutâlaât ve Pejûheşhâ-yı Siyâsî, 2004).
- Şahin, Halil İbrahim. “Kerbelâ Olayının Sözlü Geleneğe Yansıması: İmam Hasan ve İmam Hüseyin Destanı”, *Türkmen Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, c. 3, s. 1 (2023): 1-16.
- Şahin, Hanifi. “Dabîq Dergisi Bağlamında İŞİD'in Şiilik Algısı”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, vol. 3, no. 6 (2019): 31-52.
- Şahin, Mehmet. “Kutsalın Edebî Dilde Yeniden Doğuşu: Didem Madak Şiirlerinde Dini İmge Tezahürleri”, *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, c. 20 (2025): 49-74.
- Şahin, Ömer. “Modern Arap Edebiyatı'nda Öne Çıkan Temalar”, *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*, vol. 6, no. 20 (2019): 45-60.
- Şahin, Veysel. “Romanda Bakış Açısı ve Anlatıcı Düzlemi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, vol. 45, no. 2 (2020): 215-230.
- Şar, Vedat. “Savaş ve Terör Yaşantılarında Travma Sonrası Stres”, *Okmeydanı Tıp Dergisi*, c. 33, (2017): 114-120.
- Şâyikân, Dâryûş. *Der Cestecûy-ı Fezâhâyı Gomşode*, (Tahrân: İntezârât-ı Ferhenk-i Muâsır, 2016), 154-152.
- Şeker, Aziz. “Türk Romanında Toplumsal Cinsiyet Açısından Kadın Temsillerine Yönelik Sosyolojik Bir Çözümleme”, *The Journal of International Social Research*, vol. 10, no. 54 (2017): 5-7.
- Şekîbmehr, Zehrâ. *Yek Rivâyet-i Mu'teber derbâre-i Şerif İmâmî ve Devlet-i Âteşî-yi Millî*. (Beh Neşr-i Tehrân, 2020).

- Şengül, Mehmet Bakır. “Romanda Mekân Kavramı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 3, s. 11 (2010): 528-538.
- Şerefoglu, Zeynep Kevser. “Mustafa Kutlu Hikâyelerinin Sessiz Derinleri: Kadın Kahramanlar”, (*İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi*, 2012), 87-98.
- Şimşek, Yaşar. “İç Monolog ve Bilinç Akışı Tekniği Açısından Oğuz Atay’ın ‘Unutulan’ Hikâyesi”, *Söylem Filoloji Dergisi*, c. 4, s. 2 (2019): 307-329.
- Şomlû, Ahmed. *Bâ Men be Sohen-i Beneşîn*. (Tahrân: Neşr-i Çeşme, 2011).
- Şûbkelâyı, Muslim. *Bâzhavânî-yi Pervende-i Velâyet-i Fakîh*. (İnteşârât-ı Dîjîtâl Takbûk Tahrân, 2018).
- eş-Şükrî, Ali Yûsûf. “Müstakbelü’l-İhtilâli’l-Emrîkî li’l-İrâk”, *Mecelletü’l Kûfe*, c. 6 (2016): 16-38.
- Tabriz, Ata Mohamed. “İran Romanının Şekillenmesinde Siyasi ve Sosyal Düzenin Rolü (Kaçar ve Pehlevi Dönemi)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, vol. 20, no. 37 (2019): 803-834.
- Tahâ, Yûsuf Muhammed. *Hızbü’ş-şuyû’il-İrâkî beyne’l-ihtilâleyni* (Beyrut: Merkezü’l-Akademiyü li’l-Ebhâsi’l- İrâk (Toronto Kanada: y.y., 2020).
- Tahrânî, Seyyid Muhammed Hüseyin Hüseyinî. *Vilâyet-i Fakîh der Hukûmet-i İslâmî*. Cilt: I, (Meşhed: İnteşârât-ı Allâme Tabâtabâyî, 2011).
- et-Tâî, Safana Hazza İsmail Hamoudi. “Mevsu’l fi’s- senevâti’l-intidabi’l-Brîtânî 1920-1932,” (Risâletü’l-Mâcîstır, Meclisü’l -Külliyeti’l-Adâbi fi Câmîti’l-Mevsul, 2002).
- Tal, Kali. *Worlds of Hurt: Reading the Literatures of Trauma*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Talattof, Kamran. *Modernity, Sexuality, and Ideology in Iran: The Life and Legacy of a Popular Female Artist*, (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011).
- Tâlip, Sâmir. *İstiklâlü mine’l ihtilâli târîhü’l- İrâk*, (Beyrut- Lübnan: Merkezü’r-Râfideyni-li’l Hivâri, 2019).
- Tâmer, Mahammed. *el- Hülâsatü fi’s-sinâ’ati’l -hibke*. (Foula Book, 1970).
- Taner, Bahar ve Zeynep Gökalp, “Kadın ve Savaş: Sosyal Boyutta Bir Analiz”, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, vol. 1, no. 18 (2019): 13-30.

- Tarras, Peter. "A New Arabic Fragment of Jacob of Serugh's Homily on Epiphany", *Collectanea Christiana Orientalia*, vol. 21 (2024): 139-154.
- Tayanç, Mehmet. ve Nadire Kaya, "Mekân ve Bellek Perspektifinden Türkiye'de Kültürel Miras ve Toplumsal Hafıza", *Fikriyat Dergisi*, vol. 5, no. 1 (2025): 56-65.
- Temizsu, Mustafa. "Zaman ve Anlatı Bir: Zaman- Olayörgüsü- Üçlü Mimemis". *Söylem Filoloji Dergisi*, c. 1, s. 2 (2016): 242-245.
- Tek, Ayhan. "Kolektif Bellekte Kırılma ve Yeniden İnşa Olarak Kerbela", *Monograf Edebiyat Eleştirisi Dergisi*, c. 11 (2019): 10-39.
- Tekin, Mehmet. *Roman Sanatı: Romanın Unsurları*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2016).
- Terry, Eagleton. *Literary Theory: An Introduction*. çev. Tuncay Birkan. (İstanbul: Ayrıntı Yayınları), 2010.
- Tolan, Muhammet Bilal. *Çağdaş Arap Romanında Metinlerarasılık*. (İstanbul: Fecr Yayınları, 2023).
- Tokkûş, Muhammed Süheyl. *Târîhü'l-Irâki'l-hadîsi ve'l-muâsiri*. 1. Baskı. (Beyrut, Lübnan, 2015).
- Torbat, A.E. *Politics of Oil and Nuclear Technology in Iran*. (Cham: Springer, 2020).
- Tododrov, Tzvetan. *Mefâhîmü's-serdiyyeti*. çev. Abdurrahman Mezîyân. (Menşûrâtü'l-İhtilâfi, 2005).
- Todorov, Tzvetan. *Medhalü ile'l- edebi'l acâibi*. çev. Sa'id Benkrâd, (Cezair: ed-Darü'l - Beydâ, Menşûrâtü'l-İhtilâfi, 2006).
- Toolan, Michael J. *Narrative: A Critical Linguistic Introduction*. 2. Baskı. (New York: Routledge, 2001).
- Toribio Vazquez, Juan Luis. *Narrative Circularity in Modern European Literature*, (Unpublished PhD diss., University of Kent, 2018).
- Trabzon, Gülsüm. "Zaman Skalasında Monoton İteratif Teknik", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü*, 2021).
- Tijani, O.Ishaq "Trauma in the Novels of the Iraqi-Kuwaiti İsmâ'il Fehd İsmâ'il", *Middle East-Topics & Arguments*, s. 11 (2018): 69-78.
- Tripp, Charles. *A History of Iraq*. 2. Baskı. (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

- Tripp, Charles. *A History of Iraq*. 3rd ed., (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Triplin, Lionel. *The Liberal Imagination: Essays on Literature and Society*, (New York: Charles Scribner's Sons, 1950).
- Trigg, Dylan. "The Place of Trauma: Memory, Hauntings, and the Temporality of Ruins" *Memory Studies*, vol. 2 no. 1 (2009): 87-101.
- Tulving, Endel. *Episodic and Semantic Memory*, In *Organization of Memory*, ed. E. Tulving and W. Donaldson, (New York: Academic Press, 1972).
- Turner, Victor. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, (Chicago: Aldine Publishing, 1969).
- Türker, Ömer. "Hayy b. Yakzan: İnsanlık Adasında Yalnız Bir Hakikat Yolcusu", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, vol. 3, no. 18 (2009): 195-204.
- Ubeyd, Câsim Muhsin. "Mevkifü'l- İttâhâdi's- Sûfyâtî mine'l- Harbi'l- 'Irakıyyeti'l- İrâniyyeti(1980-1988)." (Risâletü'l-Mâcîstır.Câmia'tü'l-Kerbelâ Külliyyetü'l-Ulûmi's- Siyâsiyyeti, 2020).
- Uğurlu, Seyit Battal. "Yusuf Atılgan'da Baba İmgesi: Psikanalitik Bir Yaklaşım," in 38. İcanas Bildirileri, vol. 4 (*Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 2007), 1719-1742.
- Uğuz Arsu, Şule. ve Mehmet Tekindal, "Nitel Araştırmalarda Anlatı Araştırmasının Tanımı, Kapsamı ve Süreci", *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, vol. 21, no. 1 (2021): 85-124.
- Uslu Üstten, Aliye. *Edebiyatta Epifan ve Epifanizm*. (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2025).
- Usta, İbrahim. "Arap Edebiyatında Edebi Bir Tür Olarak Destan", *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, vol. 44 (2020): 1-18.
- Ulus, Hüseyin Ekrem. "Franz Kafka's 'Description of a Struggle' and the Narrative of Ontological Shift", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, vol. 19, no. 1 (2020): 1-10.
- Ürkmez, Halil. "Metinlerarasılık Bağlamında Mahmud Dervîş'in Şiirlerinde Kur'an-ı Kerim'den Ayetler", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 2020).
- Ürün, Ahmet Kazım. "Modern Arap Edebiyatında Öne Çıkan Bazı Temalar", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35 (2016): 132-146.

- Vatandost, Ğulamrizâ. Meryem Şiperî ve Afrîn Tevekkülî, *Millî Şoden San 'at-ı Neft, Serâĝâz Kûdetâ-yı 28 Mordâd Yezd*. (İnteşerât-ı DâniŐĝâh-ı Yezd, 1399 2020).
- Vickroy, Laurie. *Trauma and Survival in Contemporary Fiction*, (Charlottesville: University of Virginia Press, 2002).
- Worton, Michael. and Judith Still, *Intertextuality: Theories and Practices*, (Manchester: Manchester University Press, 1990).
- Wedeen, Lisa. *Ambiguities of Domination: Politics, Rhetoric, and Symbols in Contemporary Syria*, (Chicago: University of Chicago Press, 2015).
- Walter, Benjamin. *The Storyteller: Reflections on the Works of Nikolai Leskov*, trans. Harry Zohn, In *Illuminations*, ed. Hannah Arendt, (New York: Schocken Books, 1969).
- Woolf, Virginia. *Mrs. Dalloway*. ed. Edward Mendelson. (New York: Penguin Random House, 2025).
- Walsh, Richard. "Fabula and Fictionality in Narrative Theory", *Style*, vol. 35, no. 4 (2001): 594-596.
- Walsh, Richard. "Fabula and Fictionality in Narrative Theory", *Northern Illinois University, Department of English*, vol. 35, no. 4 (2001): 592-609.
- Watt, Ian. *The Rise of the Novel: Studies in Defoe, Richardson and Fielding*. (Berkeley: University of California Press, 2001).
- Walsh, James J. "Iran and Iraq," in *Security and Bilateral Issues between Iran and its Arab Neighbours*, ed. Mahjoob Zweiri and Luciano Zaccara (Cham: Springer, 2016).
- Weiss, Peter. *The Aesthetics of Resistance*, vol. 1, (Durham, NC: Duke UP, 2005).
- Willcocks, Michael James. "Agent or Client: Who Instigated the White Revolution of the Shah and the People in Iran, 1963." (Unpublished PhD diss. University of Manchester, 2015).
- Wiley, Joyce N. *The Iraqi Shi'as: Origin, Ideology, and Current Political Goals*, in *Iraq: Its History, People, and Politics*. ed. Shams C. Inati, (New York: Humanity Books, 2003).
- Williams, Lucy. "Narratives of Displacement and Poverty: The Intersections of Policy and the Shared Experience of the Everyday", *Frontiers in Human Dynamics*, vol. 5 (2023): 1-14.

- Van Der Kolk, Bessel. *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. (New York: Viking, 2014).
- Verdonk, Peter. *Stylistics*. (Oxford: Oxford University Press, 2002).
- Yakıt Ak, Eda. “Savaş ve Kadın”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 11, s. 58 (2018): 1042-1053.
- Yaktan, Sa’id. *Tahlîlü’l-hitâbi’r-rivâf:ez-Zamanü’-s-serdü’t-ta’bîrû*. (Merkezü’s-Sekâfîül Arabiyyü, Beyrut: 1997).
- Yaktîn, S’aid. “Etkileşimsel Arap Romanına Bir Bakış”, trans. İsmail Alan, *Alâmât Dergisi*, vol. 20 (2004): 39-48.
- Yılmaz, Fâtiĥ. ve Bengi Öner-Özkan, “Türkçe Romanlarda Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Psikolojisinin Sosyal Temsilleri”, *Nesne-Psikoloji Dergisi*, vol. 6, no. 13 (2018): 439-464.
- Yelsalı Parmaksız, Pınar Melis. “Belleğin Mekânından Mekânın Belleğine: Kavramsal Bir Tartışma”, *İlef Dergisi*, c. 6, s. 1 (2019): 7-26.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal. “Cold War or Imperialism? The Formation of the Baghdad Pact and Anglo-American Defence Policies in the Middle East, 1954–55”, *Middle Eastern Studies*, vol. 33, no. 1 (1997): 1-20.
- Yeşilyurt, Aydın. “Panzehir” “Filminin Tzvetan Todorov’un Denge Modeli ve Peter Wollen’in Hollywood Anlatısı Bağlamında Çözümlemesi”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, vol. 14, no. 1 (2024): 254-273.
- Yılmaz, Selim. ve Hasan Sağlam, “Edebî Roman Çevirisinden Hareketle Sözcelerde ‘Odaklama’ Olgusunun İncelenmesi”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, c. 8, s. 4 (2020): 403-422.
- Yıldırım, Deniz. “Orta Doğu’da Vehhabi-Şii Mücadelesi”, *Tesam Akademi Dergisi*, vol. 5, no. 1 (2018): 63-95.
- Yılmaz, Kübra. “İran Siyasal Kültüründe Şia: Devrimden Günümüze”, *İran Çalışmaları Dergisi*, vol. 5, no. 1 (2021): 103-125.
- Yûsuf, Âmine. *Tikniyyâtü’s-serdi fi’n-nazariyyeti ve’t-tadbîki*. (Beyrut-Lübân: el-Müessesetü’l- Arabiyyetü li’d-Dirâseti ve’n-Neşri, 2015).

- Yüksel, Eren. “Bir Savaş Anlatısı Olarak Nefes: Vatan Sağolsun ve Hegemonik Erkekliğin Krizi”, *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, vol. 5, no. 1 (2013): 15-31.
- Yüksel, Metin. “The Iran-Iraq War in Iranian Women’s Memoirs: Reading Seyyedeh Zahra Hosseini’s Dâ”, *Ortadoğu Etütleri*, c. 6, s. 2 (2014): 156-173.
- Yüksel, Metin. “İranlı Kadınların Hatıratlarında İran-İrak Savaşı: Seyyide Zehra Hüseyinî’nin Dâsını Yorumlamak”, *Iranian Studies* vol. 47, no. 1 (2014): 89-108.
- Yüksel, Metin. “İranlı Kadınların Hatıratlarında İran-İrak Savaşı: Seyyide Zehra Hüseyinî’nin Dâ’sını Yorumlamak”, *Ortadoğu Etütleri*, vol. 6, no. 2 (2015): 156-173.
- Zekeriyya, Abdül Mün’im. *Bünyetü’s-serdiyyeti fi’r-rivâyeti*. 1. Baskı. (Kuveyt: Aynün li’-Dirâsâti ve’l- Bühûsâti, 2009).
- Zaras, Eleni. *The Old Woman and the River*. (Washington Report on Middle East Affairs, May 2020).
- Zengin, Mevlüde. “Bir Edebiyat Kuramı Olarak Metinlerarasılığa Giriş: Tanımlar, İlksavlar ve Yaratıcılar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ek1 (Aralık 2016): 299-326.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyîn. *Derkaemrû Vicdân*. (İnteşerât-ı Sohen Tahrân, 1996).
- Zeytunlu, Emine. “İran Edebiyatında Gazelden Öyküye Bir Metinlerarasılık Örneği: Bin Damadın Gelini”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, vol. 59, no. 1 (2019): 309-322.
- Zinhom, Haithm. “Negotiating War and Patriarchy: The Praxis of Death and Violence in The Story of Zahra”, *Acta Neophilologica*, vol. 57, no. 1 (2024): 39-61.
- Zubenko, Yana. “Narrative Strategies in the Text Structure Research History”, *European Proceedings of Social and Behavioural Sciences*, vol. 113 (2021): 290-298.
- Zor, Salih. “Dîvân Grubu’nun Modern Arap Edebiyatındaki Yeri.” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).
- Zûa’lem, Alî. “Müellifhâ-yı Rehberî İmâm Humeynî der Ferâyend-i İnkilâb-ı İslâmî”. (Şomare: Dânişgâh-ı Bû Alî Sînâ. 10 1390 2010).

ÖZGEÇMİŞ

Neşe Erbaş

A. EĞİTİM

Doktora: İZÜ, Temel İslam Bilimleri, 2025, İstanbul

Yüksek Lisans: Yalova Üniversitesi SBE- Arap Dili ve Belagatı, 2019, Yalova

Lisans: İstanbul Üniversitesi- Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2015, İstanbul

İstanbul Üniversitesi- Fars Dili ve Edebiyatı (Çift Anadal), 2015, İstanbul

İstanbul Üniversitesi -Pedagojik Formasyon Programı (Arapça) 2014, İstanbul

İstanbul Üniversitesi- Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, 2025, İstanbul

B. MESLEKİ DENEYİM

2019: Taraklı İmam Hatip Ortaokulu Arapça Öğretmeni

2016: İran Araştırmaları Merkezi Başkan Asistanı

2014- 2015: Stratejik Düşünce Derneği Eğitim Koordinatörü

2013: Önder İmam Hatipler Derneği Eğitim Koordinatörü

2009-2013: İslam Medeniyeti Vakfı İdareci

C. İLGİ ALANLARI

Ortadoğu Araştırmaları, Arap ve Fars Siyaseti, Arap ve Fars Karşılaştırmalı Edebiyatı, Anlatıbilim, Dilbilim, Metinlerarasılık, Arap ve İran Kültürü.

D.YAYINLAR

Çağdaş Ortadoğu Romanında Savaşın Toplumsal ve Bireysel Yansımaları Üzerine Anlatıbilimsel Bir Karşılaştırma: Arapça *es-Sebîliyyât* ve Farsça *Dâ* Romanları Örneği. Şarkiyat Mecmuası.Sayı.47.(2025).247-269.